

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 94, Σεπτέμβριος 1988
τιμή τεύχους 250 δρχ.

Για την Περεστρόικα

Νά καταργηθούν οι Γενικές Έξετάσεις, Ίδιωτικά πανεπιστήμια.
Καπιταλισμός και εργατική οικογένεια. Καπιταλισμός και ανθρώ-
πινη απελευθέρωση.

“Όταν ο Άρχηγός δέν μπορεί

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΤΡΙΤΗ 20 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1988
τεύχ. 94, Σεπτέμβριος 1988, δρχ. 250
Κέκροπος 2, 105 58 ΑΘΗΝΑ
τηλ. 32.28.791, 32.39.645

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουνα-
λής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος
Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω
Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέ-
μος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος
Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης,
Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης
Μοδινός, Άριστείδης Μπαλτάς,
Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώρ-
γος Μπράμος, Άνδρέας Πανταζό-
πουλος, Δαμιανός Παπαδημητρό-
πουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος
Πολίτης, Έλένη Πορτάλιου, Χρύ-
σα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

Έκδότης, Άγγελος Έλεφάντης, Κέ-
κροπος 2, Άθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.
Έκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡ-
ΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μετα-
μόρφωση, τηλ. 27.94.550 και 36.23.877.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Όλα τὰ τεύχη τοῦ ΠΟΛΙΤΗ
ἀπὸ τὸ 1 ἕως τὸ 72
(Μάιος 1976-Όκτ. 1986
ΜΟΝΟ ΜΕ 6.000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ	5
Γιώργου Καρρά, Ἡ πολιτική τοῦ μποντουάρ	7
Μάκη Καβουριάρη, Πόλη, θάλαμος ἀερίων	8
Γιώργου Μαργαρίτη, Περί σωτηρίων ὀραμάτων	9
Γιώργου Μαργαρίτη, Οἱ διαστάσεις τῶν πραγμάτων	10
Άγγελου Έλεφάντη, Ἀρχίζει ἡ μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχή	16
Δημήτρη Κυρτάτα, Πανεπιστήμια ἰδιωτικά καὶ κρατικά	16
Άγγελου Έλεφάντη, Οἱ ἐξετάσεις γιὰ τὰ ΑΕΙ νά καταργηθοῦν	21
Λάκη Δεδουσόπουλου, Γιὰ τὸν ἐνιαῖο εὐρωπαϊκὸ χῶρο	26
ΣΤΙΓΜΙΑΙΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟΦΩΡΑ	30
Μπόρις Καγκαρλίτσκι, Περεστρόικα, ἡ διαλεκτική τῆς Ἀλλαγῆς	32
Έλλην Γούντ, Καπιταλισμὸς καὶ ἀνθρώπινη ἀπελευθέρωση	42
Ντανιέλ Μπερτώ, Ἡ ἐργατική οἰκογένεια στὸν καπιταλισμὸ	50
Βάσως Κιντή, Φεμινισμὸς καὶ ἐπιστήμη	56
Άριστείδη Μπαλτά, Φυσική καὶ «ἱστορικός ὕλισμός»	59
Άγγελικῆς Κωσταντακοπούλου, Γιὰ τὴν «Εἰσαγωγή στίς ἱστορικές σπουδές»	71
Παντελῆ Μπουκάλα, Κέρματα	78

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ἐτήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.

ἑξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ἐτήσια 3.000 δρχ.

Άλλες χῶρες, ἐτήσια 3.300, ἑξάμηνη 1.800

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Ἐτήσια 1.500, ἑξάμηνη 800

Ἰδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας καὶ Σία Ο.Ε. Ἐκδότης Άγγελος Έλεφάντης,
Κέκροπος 2, 105 58 Ἀθήνα τηλ. 32.28.791. Ἐκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣ-
ΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Ἐξουσία ἠθικά νεκρή

Ὄταν ἡ προσωπική ζωή τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐξουσίας γίνεται τό δράμα καί ἡ κωμωδία τοῦ δημόσιου χώρου, τῶν θεσμῶν καί τῆς πολιτικῆς τότε ἡ ἐξουσία εἶναι ἠθικά νεκρή. Εὐτελίζει ὅλα τά βάθρα καί ἐκείνους τούς περιλάλητους «ἀκρογωνιαίους λίθους» πάνω στούς ὁποίους ἡ ἴδια διατεινόταν ὅτι στηρίζεται· γίνεται ἀπλῶς κυνική, χάνοντας ὅλα τά στολίδια μέ τά ὁποῖα εἶχε ντυθεῖ. Τότε προβάλλει τό προσωπικό δράμα τῆς ζωῆς ὅλων μας.

Τό Λονδίνο δέν εἶναι πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδας, οἱ προθάλαμοι τῶν νοσοκομείων του δέν εἶναι ἔδρα τῆς κυβέρνησης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, οἱ διαβουλεύσεις γιά τά διαζύγια τῶν προκαθημένων δέν εἶναι οἱ συνεδριάσεις τῆς Βουλῆς, ὁ δόκτωρ Γιακούμπ δέν εἶναι ρυθμιστής τοῦ πολιτεύματος. Ἄλλο πολίτευμα εἶχαμε στό νοῦ μας ὅλοι οἱ Ἕλληνες καί ὁποσδήποτε οἱ Ἕλληνες δημοκράτες. Πόσο μακριά μπορεῖ νά πάει ἀκόμη ὁ ἐξευτελισμός;

Φαίνεται ὅτι μπορεῖ νά πάει ἀκόμη πολύ μακριά ἀφοῦ μέσα σ' αὐτή τή νέα καμαρίλα παίζονται τά πιό σκληρά καί ἀδυσώπητα παιχνίδια ἐξουσίας ἐπιγόνων, δελφίνων, «ἀριστερῶν», «κεντρῶν» καί στά μουλωχτά πέφτουν χτυπήματα κάτω ἀπό τή ζώνη γιά τό χρίσμα, γιά τή συνέχεια. Ὅποια καί νά ἔναι ἡ συνέχεια μᾶς ἀφήνει παγερά ἀδιάφορους κι ὄχι μόνο ἀπό τή σκοπιὰ τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Πρέπει λοιπόν νά προασπίσουμε τή στοιχειώδη ἀξιοπρέπεια: οὔτε Ταῦρος οὔτε Λονδίνο, οὔτε νεκραναστημένος ὁ ἀρχηγός οὔτε νέοι Μεσσίες καί συνεχιστές. Ἐχουμε πραγματικά ὑγιέστερους τρόπους νά ξαναὑπάρξουμε ὡς πολῖτες.

Ἡ πολιτικὴ τοῦ μουντουάρ

Πολιτικό ὄν ὁ ἄνθρωπος, ἀνθρώπινο ὄν καὶ ἡ πολιτικὴ, ἔχουν συμπέσει καὶ τὰ δύο τίς τελευταῖες βδομάδες καὶ φάγαν τὰ μάτια ψάρια καὶ οἱ ἐφημερίδες — σήμερα πού ἔχουν πιά κατακτῆσει τὸ χρῶμα, τὸ ταμπλόντ καὶ τὸ ἄλλα εἰς βάθος— σκέφτονται ὅτι τώρα εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή νά βγαίνουν πλέον τρισδιάστατες. Γιατί παράπονο δέν ἔχουμε: σέξ καὶ πολιτικὴ, πριβέ καὶ κλειδαρότρυπες, πράσινες πιτζάμες καὶ λευκά καλσόν, εὐαισθησίες, εὐθιξίες καὶ ἰστιοπλοῖες, ἔγκυρες πληροφορίες ἀπὸ κύκλους καὶ ἀπὸ τρίγωνα, πληροφορίες ἀπὸ προσκείμενους, παρακείμενους καὶ ὑποκείμενους, ἀπὸ τὸ περιβάλλον, ἀπὸ τὸ στενὸ περιβάλλον, ἀπὸ τὸ πολὺ στενὸ περιβάλλον, ἀπὸ συγγενικά πρόσωπα καὶ κοντινὲς φυσιογνωμίες, ἀπὸ ἄγνωστους γνώστες καὶ γνωστὸς ἀγνώστους, διαγκωνισμοί, παραγκωνισμοί, ἀγκωνιές, μάν τοῦ μάν, γαυγίσματα καὶ προβαδίσματα, τὸ δικαίωμα τῆς συζύγου μέ τούς τόσους γιούς καὶ μέ τῆ μιά τῆ θυγατέρα καὶ οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ νέου προσώπου, Βισμπάντεν, Μπάντεν Μπάντεν, Μάουντμπάντεν, Χυτήρης, Παραρᾶς καὶ Γ.Γ. ὁ ἀδερφός, Λιάνη, Κοκόλα, Κατσανέβα καὶ Πόπη Τουρλομούση - Κοτοπούλη, ἄνθρωποι - μύθος καὶ ἄνθρωποι - λάστιχο, Τόμπρες, Ναζωραῖοι, κοροῖ καὶ ψείρες, στενώσεις, ἴκτεροι καὶ δυσκοιλιότητες, Μασσ. καὶ μπάι πάς, ἓνα χέρι πού βρίσκεται μιά βδομάδα μετὰ στά 500 μέτρα ἀπὸ τὸ πλοῖο στό Πέραμα — λάθος, αὐτὸ δέν εἶναι πολιτικὸ, παρασύρθηκα στὴ φούρια μου—, ἄλλοι πού ἀπλῶς ἀντιπροεδρεύουν καὶ ἄλλοι πού ἀπλῶς νοσοῦν κι ἐπιδρασιεύουν, συνταγματολόγοι καὶ καρδιολόγοι, ὁ Α' τὸ ΚΥΣΥΜ, ὁ Β' τὸ ΚΥΣΕΑ, ὁ Γ. τὸ ΚΕΜΠΑΠ καὶ τὸ ψητό, ἀνηθικότητες ἀπὸ ἐκείνες καὶ ἀπὸ ἐκείνους, λιγότερη καὶ περισσότερη ἀνάνδρεια, χαμένοι γάμοι κι ἐνδεχόμενοι, γιατί τόση ἀχαριστία, ξεσπάσματα, βόμβες, βολές, κατηγορῶ καὶ ἱστορικοὶ τοῦ μέλλοντος, οἰκογενειακά συμβούλια περὶ πολιτικῆς καὶ πολιτικῆς διαβουλεύσεις περὶ οἰκογένειας, Λιβάνηδες καὶ λιβανωτοί, τρυφερά ἐνστατανέ, λατρεῖες καὶ προσκολατρίες, πάζλ, τηλέφωνα, τέλεξ, βρεκεκέξ, τελεφάξ, κουάξ κουάξ, ἀκριβοδικαῖες τηλεοπτικὲς μοιρασιές καὶ διαδελφινικὲς ἐπιτροπές, ΕΣΥ καὶ Σέν Τόμας, στοργὴ κι ἀδιαφορία, ἡ γραφομηχανὴ τοῦ Λιβάνη καὶ τοῦ Χέρφιλντ τὸ ντιβάνι, πρῶτα σέ πλαϊνά δωμάτια, μετὰ στά δύο μέτρα, ὅστερα πλάι πλάι, ἔπειτα χέρι χέρι καὶ ὁ θεὸς νά βάλει τὸ χέρι του τί θά μᾶς δείξουν γιὰ ἐπόμενο, σιαμαῖοι, ἐπίγονοι κι ἀπόγονοι, χτυπήματα κάτω ἀπ' τὴ ζώνη καὶ ἀνταποκρίσεις ἀπὸ τὴν ἐνλόγω περιοχῇ, ὁ πατέρας, ἡ μάνα, τὸ παιδί καὶ οἱ δελφίνοι.

Τέρψη καὶ ἀηδία. Ἄλλά καὶ δύο κίνδυνοι. Ὁ πρῶτος: νά νομίσουμε ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι πολιτικὴ. Ὁ δεύτερος: νά νομίσουμε ὅτι ὅλα αὐτὰ δέν εἶναι πολιτικὴ. Γιατί δέν πρόκειται βέβαια γιὰ πολιτικὴ. Ἀφοῦ εἶναι μιά πολιτικὴ πού σκεπάζει τὴν πολιτικὴ, πού μεταμφιέζει τίς δυνάμεις καὶ διακωμῶδει τίς συγκρούσεις, πού τραγικοποιεῖ τὸ γελοῖο καὶ γελοιοποιεῖ τὸ τραγικὸ, πού κρύβει τὸ μικρὸ στό μεγαλόστομο καὶ τὸ μεγάλο στό μικροπολιτικὸ, μιά πολιτικὴ ἀντίληψη τῆς μὴ πολιτικῆς καὶ μιά μὴ πολιτικὴ ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς, μιά πολιτικὴ πού μεταθέτει, παρασιωπᾷ, ἐρεθίζει καὶ ἐθίζει. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ πολιτικῆς. Γιατί ἀκριβῶς ὅλα τούτα συμμετέχουν καθοριστικά στὴν ἰδέα τοῦ κόσμου γιὰ τὴν πολιτικὴ, αὐτὰ παράγουν ἠθικολογία, ἡδονοβλεπτισμὸ, ζαμανφουτισμὸ, πολιτικὸ ἀντριλίκι καὶ ἰδεολογικὸ καταναλωτισμὸ, διασυρμὸ τῶν θεσμῶν καὶ — ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος— θεοποίηση τῶν θεσμῶν. Καί, ταυτόχρονα, αὐτὰ καὶ αὐτοὶ βάζουν τὸ χεράκι τους στό νέφος, στίς τιμές, στὴν τηλεόραση, στὴ λιτότητα, στά μπλακάουτ, στὴν τσέπη μας καὶ τὴ ζωὴ μας, τὴν ἄλλη, τὴν «ἐκτός» πολιτικῆς. Αὐτὰ, μέ δύο λόγια, καὶ αὐτοὶ μᾶς κυβερνοῦν. Καί εἶναι στό κάτω κάτω πολιτικὴ γιατί ἡ κατάρρευσὴ τῆς θά θέσει ἐκ τῶν πραγμάτων νέους ὄρους γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς πολιτικῆς.

Δυὸ κίνδυνοι λοιπόν: νά τὰ φτύσουμε, νά τὰ μουντζώσουμε, νά τὰ ἀγνοήσουμε· ἢ πάλι νά τὰ καταβροχθίσουμε, νά τὰ συνηθίσουμε, νά τὰ λεπτολογήσουμε. Καί στίς δύο περιπτώσεις οἱ ἰθύνουσες δυνάμεις θά ἔναι εὐχαριστημένες. Στὴ μιά γιατί θά εἶναι μόνοι· στὴν ἄλλη γιατί θά ἔχουν καὶ παρέα. Λύση γιὰ νά γλιτώσουμε ἀπὸ τὴ διεκυστίνδα δέν ὑπάρχει, ἐξὸν ἀπὸ μιά. Τὸν δικὸ μας πολιτικὸ ὀρίζοντα. Ὅχι πρόγραμμα, θέσεις, ἀποφάσεις ἀλλὰ κάτι πολὺ πιὸ ἀπλό ἢ πάλι σύνθετο: τὴ δικὴ μας πολιτικὴ ὀπτικὴ πάνω στὴν κοινωνία. Μόνο ἔτσι θά εἴμαστε ἄλλωστε σέ θέση νά δοῦμε καὶ νά πείσουμε γι' αὐτὲς τίς πολιτικὲς ἐκφάνσεις τῆς ἀπολιτικότητας καὶ ἀπολιτικῆς ἐκφάνσεις τῆς πολιτικῆς. Γιὰ ὅσο δέν εἴμαστε σέ θέση γιὰ κάτι τέτοιο ἄς ἔχουμε συνείδηση τουλάχιστον — εἶναι κι αὐτὸ ἓνα βῆμα— ὅτι ὄλοι οἱ ἀριστεροὶ τὰ τελευταῖα χρόνια σπάνια ξεφύγαμε ἀπὸ τὴν τραυματικὴ ταλάντευση ἀνάμεσα στά δύο ἄκρα...

Γιώργος Καρρᾶς

Ἵστερόγραφο Ἐπὶ τοῦ πιεστηρίου πληροφορηθήκαμε γιὰ νέα βήματα στὸν τομέα τῆς ἰσότητας ἰδιωτικοῦ-δημόσιου. Ὁ ἀρχιτέκτων κ. Νάκος Κοτοπούλης, τῆς γνωστῆς οἰκογενείας τῶν Τουρλομούση-Κοτοπούλη, δηλαδὴ πολιτικὰ μιλώντας σύζυγος τῆς κας Πόπης πού πολιτι-

κά είναι φίλη της, γνωστής πολιτικής τοποθετήσεως, κας Λιάνη, και μέχρι πρότινος υπάλληλος με σύμβαση άοριστου χρόνου στο ΥΠΕΧΩΔΕ, διορίζεται πλέον α) 'Αντιπρόεδρος του 'Οργανισμού 'Αθήνας του ΥΠΕΧΩΔΕ, β) Συντονιστής της 'Επιτροπής 'Υπουργών για τὰ προβλήματα πόλεων και γ) Σύμβουλος του πρωθυπουργού σε θέματα αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας. Μέ μόνη έγινε αυτή ή πρόσληψη;

Περί σωτηρίων δράμάτων και προσδοκιών

Τήν ώρα πού γράφονται αυτές οι γραμμές, δέν έχει ακόμα τελειώσει τό θέρος τών παθών για τούς δύσμοιρους νεοέλληνες. Οί πυρκαϊές στην έξοχή και ή καύσωνας στις πόλεις ολοκληρώνουν τό ψήσιμο τών συμπατριωτών μας, ή άναρχία μέ τις πολύμορφες ύστερικές της έκφράσεις σε λιμάνια, άεροδρόμια ή δρόμους καταρρακώνει τήν όποια τους ψυχική γαλήνη, ή βρωμιά τών τουριστικών θερέτρων και ή ύπερεκμετάλλευση εκ μέρους τών τοπικών «έπιχειρηματιών» της ζεστής εποχής οδηγούν όρισμένους ακόμα και στην νοσταλγική αναπόληση του νέφους. Παρ' όλα αυτά, ή ζωή συνεχίζεται έτσι, χωρίς πρόγραμμα, καθώς ή μεγάλη προσδοκία εμποδίζει τήν εκδήλωση της άγανάκτησης. Σε μία φάση άποσάρθρωσης τών κοινωνικών λειτουργιών και τών κοινωνικών ιστών, ό καθένας δικαιούται νά έλπίζει ότι θά παρουσιαστεί και σ' αυτόν ή εύκαιρία νά πλουτίσει σε βάρος τών άλλων. Είναι αυτό πού τὰ ιδεολογικά βαρόμετρα καταγράφουν ως άνοδο τών προτάσεων του φιλελεύθερου καπιταλισμού. Τελικά, πάντα οι ίδιοι, οι πιο άδίστακτοι πλουτίζουν, τάλαιπωρώντας μάλιστα όλοένα και πιο πολύ τούς υπόλοιπους, πράγμα πού δέν θολώνει καθόλου τὰ δράματα τών πολλών καθώς οι τελευταίοι τὰ διατηρούν εύλαβικά πιστεύοντας ότι είναι τό μόνο πού τούς έχει άπομείνει.

Μέσα σε όλα αυτά, ή 'Αριστερά, από συνήθεια άγρυπνά. Και μέσα στο κατακαλόκαιρο, άπτόητη σκέπτεται και συσκέπτεται για τήν άξία της συμπαράταξης, της ένότητας στην κορφή ή στην βάση, για τήν άπλή αναλογική, τήν άνοικτή ραδιοφωνία, μέ κοινό παρονομαστή τις έκλογές. 'Εκεί πού ή Νέα Δημοκρατία γίνεται όλοένα και πιο διακριτική έλπίζοντας νά φτάσει άπατήρητη στην έξουσία μέσα από τὰ άπίθανα του ΠΑΣΟΚ και τήν πρωθυπουργική άσθένεια, ή άριστερά, —άναλογικά— χαλάει κόσμο.

Αυτή ή δραστήρια άγρύπνια —ας μου συγχωρεθεί ή βλασφημία— θυμίζει σε πολλά τήν επίμονη δοκιμασία τών παλιών καλόγερων πού βασανίζοντας τό κορμί απέβλεπαν στην άνάταση της ψυχής, στο λυτρωτικό δράμα, στην άποκάλυψη της θέλησης του Θεού. Και, δόξα στον τελευταίο, όλο και κάποια δράματα επισκέπτονται τὰ άνήσυχα κελιά τών άριστερών. Στους περισσότερους άποκαλύπτεται έτούτες τις μέρες ή άλήθεια γύρω από τόν ύπαρκτό σοσιαλισμό. Φροντίζουν γι' αυτό και ή Κοσκώτειος «Καθημερινή» και τὰ Λαμπράκια «Βήμα» και «Νέα» και οι έλάσσονες εκδότες «'Ελευθεροτυπίας» και άλλων συναφών. 'Η έκθεση του Χρουτσώφ, ή χήρα του Μπουχάριν, τό ήμερολόγιο του Τρότσκι, παρελούνουν άκατάσχετα προς δόξα της περεστρόικα, του Γκορμπατσώφ, του Μπερλουσκόνι και τών ήμέτερων συντακτών του «Οικονομικού Ταχυδρόμου» πού κλείνουν πλέον κάθε σχετικό άρθρο τους μέ τήν έπωδό «έτσι είναι όπως τὰ λέγαμε», «δικαιώνεται τώρα ό Ο.Τ.» και πολλά άνάλογα.

Όπως έχει μέχρι τώρα συμβεί σε κάθε τυπικό καλόγερο, ή παράδοση στα δράματα προκαλεί σύγχυση στο έπίπεδο του πραγματικού. Πολύ δέ περισσότερο όταν στο τελευταίο, ή γκορμπατσωφική «διαφάνεια» και «έλευθερία», παρουσιάζονται αρκετά διάτρητες. Δέν μιλά μόνο για τὰ κενοφανή «τάγματα προστασίας της περεστρόικα», για τήν τύχη του αίτήματος αυτοδιάθεσης τών 'Αρμενίων ή τών 'Εσθονών. Οί «έλευθερίες» άφορούν τήν διαφήμιση, τήν διακίνηση κεφαλαίων, τήν διαχείριση έπιχειρήσεων, τήν κίνηση πλουσιών και έπωνύμων. 'Αφορούν τήν καπιταλιστική λειτουργία της «έλευθερης» αγοράς. Για τούς πολλούς «έλευθερία» τύπου Γκορμπατσώφ σημαίνει ό,τι και στα καθ' ήμās (ίσως και χειρότερα γιατί εκεί οι πολλοί είναι έλάχιστα χειραφετημένοι από τὰ κρατικά συνδικάτα και άλλα σχήματα): δικαίωμα στην άπόλυση, στην άνεργία, δικαίωμα στον καθορισμό από άλλους τών ρυθμών της δουλειάς, δικαίωμα στην ποινολόγηση της μή προσαρμογής στις θεότητες του άνταγωνισμού και της «παραγωγικότητας». Στόν «Οικονομικό Ταχυδρόμο» πού θριαμβολογεί για όλα αυτά μπορεί ό όποιος άριστερός νά μάθει περισσότερα.

Όπως κάθε δράμα, έτσι και έτούτο έδω έχει τήν προίστορία του. Ταραγμένοι καιροί όδήγησαν στην σύγχυση τών πραγμάτων. Για πολλούς άριστερους του τόπου μας έλευθερία ύπάρχει εκεί όπου δέν κυβερνά χούντα, στρατιωτική κατά προτίμηση. Θά ήταν μάλλον άνιάρό νά άναπτύξουμε έδω τό νόημα της «έλευθερίας» τών πολιτών υπό τόν άστερισμό του καπιταλισμού. 'Εξάλλου διατηρώ τό δράμα μιας 'Αριστεράς πού έμπνέεται από τόν μαρξισμό και πού μπορεί ά-

κόμα νά ἀντιμετωπίσει μέ αὐτόν τὰ πλουσιῶς παρεχόμενα καλογερίστικα ὄραματα. Οἱ ἀστικές «ἐλευθερίες» εἶναι καλὸ πράγμα γιὰ τοὺς ἀριστεροὺς κυρίως γιατί ἐπιτρέπουν τὴν καλλιέργεια ἰδεῶν καὶ κινήματων πού θά ἀνατρέψουν τὸ καθεστῶς τῆς ἐκμετάλλευσης ἀνθρώπου ἀπὸ ἀνθρώπο.

Γιὰ νά τὸ κάνω πιὸ ξεκάθαρο, δέν εἶμαι ὁ μόνος πού ἐνοχλοῦμαι ἀφάνταστα ὅταν ὁ βιοτέχνης τῆς συνοικίας μου ἐπικαλεῖται τὴν «ἐλευθερία τῆς ἐπιχείρησης» γιὰ νά κερδίσει ἀφορολόγητα ποσὰ σέ βάρος τῶν περιοίκων πού ὑφίστανται τοὺς θορύβους, τίς ἀναθυμιάσεις καί τὰ ἀπόβλητα τῆς «ἐλευθερίας» του καί σέ βάρος τῶν παιδιῶν πού χρησιμοποιοῦν γιὰ «μαστόρους». Καί ἄς εἶναι καί παραγωγικές πού θά 'λεγε ὁ κ. Μαρίνος τοῦ *Οἰκονομικοῦ Ταχυδρόμου*, μιά πού, ἀπὸ τρία τρακαρισμένα ἐρσίπια, δημιουργεῖ ἕνα «καινούργιο» αὐτοκίνητο - μαϊμού, σέ ὄφελος τοῦ ἐθνικοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν.

Θά ἔλεγα ὅτι κομίζω γλαῦκα εἰς Ἀθήνας ἐάν δέν εἶχα ἀκούσει τόσα καί τόσα σ' αὐτό τό καλοκαίρι τῆς ἀριστερῆς ἀγρύπνιας. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ καπιταλισμοῦ στήν μεγάλη χώρα τοῦ «ύπαρκτου» (κάποτε), ἂν καί ἐμπεριέχει σίγουρα κάποια ἀνανέωση, πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἐπιδιωκόμενη «ἀριστερή ἀνανέωση». Τὴν ἐχθρεύεται μᾶλλον, πράγμα πού ὅλοι δείχνουν νά τὸ καταλαβαίνουν ἐκτός ἀπὸ τοὺς ὀραματιζόμενους τὴν μακρινὴ σωτήρια ἀλλαγὴ ἀριστεροῦς.

Εἶναι βέβαια πολὺ εὐχάριστο νά προσδοκᾶς τὴν ἀνωθεν ἀπλοποίηση τῶν πραγμάτων μέ τὴν προσαρμογὴ τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως στίς προδιαγραφές τοῦ δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ. Καί εἶναι λιγώτερο αἰσιόδοξο τὸ νά 'χεις ν' ἀντιμετωπίσεις τὴν νεοελληνικὴ κοινωνικὴ πραγματικότητα μέ τίς δικές σου δυνάμεις, μέ τὸν δικό σου λόγο. Γι' αὐτὸ καί ἔχουν τόση πέραση τὰ ὄραματά.

Γιῶργος Μαργαρίτης

Οἱ διαστάσεις τῶν πραγμάτων

Ἀκούγεται συχνά — καί ἡ κοινὴ ἐμπειρία τὸ ἐπιβεβαιώνει — ὅτι ἡ τρομοκρατία εἶναι ἄμεσο παράγωγο τῆς ἀπελπισίας. Στόν τομέα τοῦ ἑλληνικοῦ τουρισμοῦ ὁ κανόνας φαίνεται ἰσχυρὸς γιὰ μία ἀκόμα φορά. Ὅχι! Δέν ἐννοῶ τὴν θλιβερὴ περιπέτεια τοῦ Σίτυ οφ Πόρος, παράγωγο ἄλλων ἀγνωστων καὶ μυστήριων «ἀπελπισιῶν» (:). Ἀναφέρομαι στήν ὀλοένα καί ὀγκοῦμενη διάθεση τῶν τουριστόβιων συμπατριωτῶν μας, νά προσφύγουν σέ δυναμικές λύσεις προκειμένου νά ἐξασφαλίσουν ἱκανοποιητικὸ μερίδιο ἀπὸ τὰ σέ συνάλλαγμα λάφυρα πού ἀφήνουν στήν χώρα οἱ σταθεροὶ πλέον σέ ἀριθμὸ καί ὀλοένα καί πιὸ ἄθλιοι περιουσιακὰ τουρίστες.

Τὸν Ἰούλιο ξεσπάθωσε ἡ γραφικὴ καί εἰρηνικὴ Σαντορίνη. Τὰ κροναζιερόπλοια ἔπρεπε — σύμφωνα μέ τίς λαϊκὲς ἐπιθυμίες — νά ἐγκαταλείπουν ὡς ναυαγούς τοὺς τουρίστες στό νησί γιὰ τόσο χρονικὸ διάστημα ὅσο χρειάζεται γιὰ νά λειτουργήσουν οἱ μηχανισμοὶ τῆς πείνας πού θά ὀδηγήσουν σταθερὰ στήν κατανάλωση. Ἡ ὑπόθεση ἀγρίεψε μέ ἀπειλές καί κινητοποιήσεις μέχρι νά βρεθεῖ κάποιος προσωρινὸς συμβιβασμός. Σέ μικρότερη κλίμακα παρόμοια φαινόμενα τουριστικῆς «ὀμηρίας» παρουσιάστηκαν λίγο-πολύ παντοῦ. Ἐχῶ ὑπόψη μου τίς ἀπειλές τῶν κατοίκων - διαχειριστῶν μιᾶς πάλαι ποτὲ διάσημης ἀκτῆς τῆς νότιας Κρήτης, ἡ ὁποία φθίνει τουριστικά γιὰ τὸν ἀπλοῦστατο λόγο ὅτι στήν ἑξακουστὴ παραλία τῆς οἱ γόπες τῶν τσιγγάρων εἶναι πλέον πολυπληθέστερες ἀπὸ τοὺς κόκκους τῆς ἄμμου. Ὅπως δὴποτε οἱ ἀπειλές καί οἱ τρομοκρατικὲς πιέσεις εἶναι πιὸ εὐκολες ἀπὸ τὸ καθάρισμα τῆς παραλίας.

Ἡ περίπτωση ὁμως πού δίνει ἀνάγλυφα τὴν διάσταση τῶν πραγμάτων, εἶναι ἐκείνη τῆς νεόπλουτης ἀρχαιολογικῆς Βεργίνας. Naί μέν τὰ εὐρήματα θεωροῦνται ἀριστη ἀπόδειξη γιὰ τὴν φύση τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας καί σοβαρὴ ἀπάντηση στοὺς ἰσχυρισμούς τῶν ἀλλοφύλων — ὅπως θά ἔλεγε καί ὁ Κύριος Πρόεδρος. Naί μέν, στοὺς πονηροὺς καιροὺς πού ζοῦμε, ἀφοροῦν πλέον, ἐθνικὲς προπαγάνδες, διπλωματικὰ ἐπιχειρήματα, σπηρίγματα τῶν διεθνῶν σχέσεων καί παρεμβάσεων τῆς χώρας. Naί μέν, ἡ ἀρχαιολογικὴ καί ἱστορικὴ τους ἀξία ξεπερνᾶ κατά πολὺ τὰ τοπικὰ μικροσυμφέροντα. Ἄς εἶναι... Ἡ τοπικὴ «Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν Ἀνάπτυξη τῆς Βεργίνας» ἐκτίμησε ὅτι ὅλα τούτα τὰ ἀρχαία ἀποτελοῦν πρώτης τάξης ὀμηροὺς στὰ χέρια τῆς, αἰχμαλώτους πολῦτιμους μέ τὴν κατοχὴ τῶν ὀποιῶν εὐκόλα μποροῦν νά ἐκβιάσουν τὴν ἐξουσία.

Στα χερσινού σφραγιστού

Ἐπαγόρευσαν λοιπόν τή συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν καί ἄρχισαν νά ὑπαγορεύουν δρους. Ἡ δέ Πολιτεία καί οἱ σεβάσμιμοι θεσμοί της — π.χ. τό Κεντρικό Ἀρχαιολογικό Συμβούλιο— προσυπέγραψαν βιαστικά σέ τοῦτο τό καινοφανές ἀλιβερίσι. «Θά σᾶς φτιάξουμε Μουσεῖο, θά μᾶς ἀφήσετε νά πάρουμε τό τάδε ἀγαθόν». «Θά σᾶς κτίσουμε περίπτερο τοῦ ΕΟΤ, Ξενία ἴσως, θά μᾶς ἀφήσετε νά σκάψουμε καί τοῦτο τόν τάφο»... καί ἄλλα πολλά παρόμοια καί θλιβερά.

Κάποιες ρομαντικές ψυχές ἴσως νοιώσουν ἀποτροπιασμό καί ἀγανάκτηση γιά τήν θλιβερή σύγχρονη τύχη τῶν θησαυρῶν τοῦ Φιλίππου καί τῶν Μακεδόνων Βασιλέων. Ὁμηροί στά χέρια μικρομεσαίων συμφερόντων δλα αὐτά τά λαμπρά τά πλασμένα γιά τήν ἀνάδειξη τοῦ βασιλικοῦ μεγαλείου καί τῆς λάμπης τῆς ἱστορίας! Ἐμεῖς, πιό πραγματιστές, νοιώθουμε παρόμοια ἀγανάκτηση καί ἀηδία γιά τήν κατάντια μιᾶς κοινωνίας στήν ὁποία οἱ ἄρχοντες πρόσφεραν καί προσφέρουν ὡς μοναδική ἀξία τόν εὐκόλο, τόν χωρίς κόπο πλουτισμό, τόν ἄνευ ὀρίων καί δρων. Μικρομεσαία δράματα πού δλα τά ἐπιτρέπουν, πού μετατρέπουν τήν κάθε ἀξία σέ καταναλωτικό ἀγαθόν, πού βλέπουν τόν κόσμο μονάχα μέσα ἀπό τό ἐρώτημα, «καί μεῖς τί θά βγάλουμε»;

Αὐτός ὁ ληστοπειρατικός καπιταλισμός, ἄσχετα ἀπό τό ἐπίθετο πού τόν διακοσμεῖ — φιλελεύθερος, νεοφιλελεύθερος, σοσιαλιστικός, σοσιαλδημοκρατικός, κοινοβουλευτικός ἢ χουντικός— αὐτή μόνο τήν εἰκόνα μπορεῖ νά δώσει στήν κορυφή καί πιό ἀθλιές ἀκόμα εἰκόνες στίς ρίζες. Ἀλλά φαίνεται ὅτι πρέπει ὁ λαός νά τό πιεῖ ὡς τό τέλος τό ποτήρι τοῦτο τῆς μιζέριας μέχρι νά τοῦ περάσει ἀπό τό μυαλό ὅτι ὁ κόσμος μέσα στόν ὁποῖο ζεῖ μπορεῖ κάλλιστα νά γίνει πιό φωτεινός, πιό ἀξιοπρεπής τουλάχιστον.

Γιῶργος Μαργαρίτης

Ἄθῆνα, θάλαμος ἀερίων

Πρὶν ἀπό πολλά χρόνια σέ κάποιο κινηματογράφο στά Χαυτεῖα ἀπό αὐτοῦ πού προβάλλουν ταινίες δράσης κάθε εἶδους παιζόταν ἕνα ἔργο μέ τόν Μασίστα πού σώζει ἕνα λαό σηκώνοντας ἕνα βουνό πού ἔστεκε ἐμπόδιο στήν εὐτυχία του. Ἀφοῦ τελείωσε τό ἀνδραγάθημά του σηκώθηκε νά φύγει παρά τά παρακάλια τῶν κατοίκων νά μείνει μαζί τους. Στή δήλωση τοῦ Μασίστα ὅτι πρέπει νά φύγει γιὰτί καί ἄλλοι λαοί περιμένουν νά τοῦ σώσει τό κοινό πού παρακολουθοῦσε τήν παράσταση ἄρχισε νά φωνάζει ρυθμικά. «Σῶσε τήν Ἑλλάδα, σῶσε τήν Ἑλλάδα».

Θυμᾶμαι αὐτή τήν ἱστορία κάθε φορά πού μᾶς πνίγει τό νέφος. Καί νά ἐρχόταν λέει ὁ Μασίστας νά σήκωνε τήν Πάρνηθα καί δλα τά σύννεφα νά τά ἐδιωχνε ὁ ἀέρας. Νά μᾶς γλίτωνε μιά γιά πάντα ἀπ' αὐτόν τόν βραχνά. Τί εἶναι στό κάτω κάτω, 1.400 μ. ὑπόθεση. Πιό ρεαλιστικό φαντάζει ἀπό τά μέτρα πού ἐπιβάλλει ἡ κυβέρνηση. Ὅταν Αὐγούστο μήνα λείπει ἡ μισή Ἀθήνα φτάνουμε σέ τέτοιες καταστάσεις πανικοῦ τί νά σοῦ κάνουν οἱ δακτύλιοι, τό ὥραριο λειτουργίας τῶν καταστημάτων, τά φίλτρα καί δλα τ' ἄλλα.

Θά πρέπει κάποτε νά παραδεχθῶμε ὅτι ἡ πόλη αὐτή ἐξάντλησε τά ὀριά της. Κοντά 4.000.000 ἄνθρωποι ἔχουν στριμωχτεῖ σέ μιά λουρίδα γῆς ἀνάμεσα στόν Σαρωνικό πού πεθαίνει καί τά βουνά πού καίγονται. Τά Γεράνια, τόν Πατέρα, τήν Πάρνηθα, τήν Παντέλη, τόν Ὑμηττό. Ὁ τόπος γέμισε τσιμέντο, αὐτοκίνητα, ἐργοστάσια καί αὐτό ἦταν φυσικό γιὰτί τόσοι ἄνθρωποι χρειάζονται στέγη, μέσα μεταφορᾶς, τόπο ἐργασίας. Τό ἀφύσικο βέβαια εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο δλα αὐτά ἐγιναν γιά νά φτάσουμε σ' αὐτή τήν ἀβίωτη πόλη. Αὐτό ὁμως εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία.

Σέ ἕνα χώρο μέ βάση τίς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων καί τήν τεχνολογία πού διαθέτουν μποροῦν νά ζήσουν ὀρισμένοι ἄνθρωποι. Χωρίς τό πρόβλημα νά εἶναι ἀπόλυτα δημογραφικό ἢ νά συνδέεται μέ τίς δυνατότητες τοῦ τόπου νά θρέψει τοῦς ἀνθρώπους πού τόν κατοικοῦν, τό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ σέ ἕνα χώρο περιορισμένο ἀπό τό φυσικό περιβάλλον δέν μπορεῖ νά ξεπεράσει ὀρισμένα ὀρια. Καί ἀπ' ὅτι φαίνεται ἡ Ἀθήνα τά ξεπέρασε ἀπό καιρό.

Πού νά φανταστεῖ ὁ δόλιος ὁ Κέκρωσ δταν ἔκανε τήν πρώτη ἀπογραφή μέ τό λιθάρι πού κουβάλησαν ὀλοῖ οἱ κάτοικοι στήν πρώτη συνέλευσή τους ὅτι ἡ πόλη αὐτή θά σκαρφάλωνε στόν Ὑμηττό καί στήν Παντέλη καί ὅτι θά ἔφτανε μέχρι τήν Πάρνηθα. Ὅτι οἱ μισοί περίπου Ἑλληνες θά μαζεύονταν σ' αὐτή καί ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι καί οἱ Μακεδόνες ἀντί νά δηλώνουν τήν Ἀττική γῆ θά γίνονταν μόνιμοι κάτοικοί της.

Στα χερσινού εδάφους

Πού νά 'ξερε ή Παλλάδα δι τά λιόδεντρά της θά κόβονταν γιά νά γίνουν στίς θέσεις τους δρόμοι, έργοστάσια και πολυκατοικίες και δι αυτά πού θά μένανε δέν θά κάρπιζαν πιά.

Πού νά 'ξερε ό Ποσειδάνας δι τό άλμυρό νερό θά γινόταν υπόξινο από τά λύμματα. "Αν τό 'ξεραν και οι δύο τους δέν θά τήν ήθελαν αυτή τήν πόλη και δέν θά γινότουσαν μαλλιά κουβάρια στόν Όλυμπο φέρνοντας sé δύσκολη θέση και τόν Δία.

Πού νά φανταζόταν ό Πλάτων δι ό πληθυσμός τής 'Αθήνας θά πέρναγε κατά χίλιες φορές τόν ιδανικό πληθυσμό του και πού νά φανταζόταν ό 'Αριστοτέλης δι τό έδαφος και τό πληθυσμό τής 'Αθήνας θά ήταν αδύνατον νά τόν αγκαλιάσει τό μάτι άφού τό νέφος καλύπτουν και τό έδαφος και τούς ανθρώπους.

'Η 'Αθήνα λοιπόν γιά νά γίνει άρεστή στους θεούς και βιώσιμη στους ανθρώπους πρέπει νά μιν κρύνει. Νά χωρέσει στό φυσικό της περιβάλλον.

Και μιά και δέν μπορούμε νά φανταστούμε κάποια μαζική έξοδο τών 'Αθηναίων τουλάχιστον άς σταματήσουμε τό ρεύμα πρós τήν 'Αθήνα και άς δημιουργήσουμε τίς πόλεις εκείνες πού θά μπορούσαν νά τίς ανταγωνιστούν sé διοικητικές, οικονομικές και πολιτιστικές δραστηριότητες.

Μόνο μιά πολιτική περιορισμού τών ρυθμών ανάπτυξης τής 'Αθήνας και άδξηση στόν αντίστοιχο ρυθμό άλλων, έπαρχιακών, πόλεων μπορεί νά ανατρέψει τήν κατάσταση και νά έξισοροπήσει τό χάσμα πού υπάρχει ανάμεσα στην 'Αθήνα και τήν υπόλοιπη 'Ελλάδα.

Αυτό σημαίνει δημιουργία λιγότερο πολύ λιγότερο θέσεων εργασίας στην 'Αθήνα και περισσότερο πολύ περισσότερο στίς άλλες πόλεις.

Δέν άρκει όμως αυτό. Συγχρόνως πρέπει νά ικανοποιηθούν οι άνάγκες γιά υγεία, εκπαίδευση, κατοικία και πολιτιστικές δραστηριότητες στην υπόλοιπη 'Ελλάδα.

Και άκόμα όσες διοικητικές ύπηρεσίες δέν λειτουργούν γιά τίς άνάγκες του λεκανοπεδίου θά μπορούσαν νά μεταφερθούν sé κάποια άλλη πόλη. 'Αναφέρομαι στην κεντρική διοίκηση και γιάτί όχι στην κυβέρνηση. "Όταν ή 'Ελλάδα μπορεί νά κυβερνηθεί από τό Λονδίνο μέσω τέλεφαξ γιάτί δέν θά μπορούσε νά κυβερνηθεί από τό Ναύπλιο ή τήν Λάρισα;

Στά πλαίσια ενός τέτοιου φυσικού και οικονομικού προγραμματισμού θά μπει κάποτε και ή δύστροπη ιδιωτική πρωτοβουλία. Γιάτί θά υπάρχουν και άλλου έργατικά χέρια και άγορές γιά τά προϊόντα και τίς ύπηρεσίες της. 'Ιδιωτική πρωτοβουλία χρειάζεται κοινωνικό χώρο γιά νά λειτουργήσει και όσο αυτός ό χώρος sé πλήρη ανάπτυξη υπάρχει μόνο στην 'Αθήνα καμιά πολιτική δέν μπορεί νά πείσει τούς έπιχειρηματίες νά μεταφέρουν τήν έπιχειρηματική τους δραστηριότητα.

'Η βάση βέβαια γιά τήν ύλοποίηση μιās τέτοιας πολιτικής βρίσκεται στόν δημόσιο και τόν κοινωνικοποιημένο τομέα τής οικονομίας. "Όταν βέβαια αυτός ό τελευταίος υπάρχει.

"Όλα αυτά κατά καιρούς έχουν προταθεί και αναλυθεί από πολύ πίο ειδικούς από έμένα. Και στόν *Πολίτη* και άλλου. Νιώθω σαν νά μπαίνω sé χωράφια ανθρώπων πού τούς έχουν βασανίσει πολύ αυτά τά προβλήματα. 'Αλλά ή πόλη και τό κατάντημά της μās άφορα όλους.

Κάποτε μερικά άπ' αυτά πήγαν νά γίνουν και κυβερνητική πολιτική. "Όμως ποτέ δέν προχώρησαν.

Γιάτί άπαιτούν χρόνο. Και στην 'Ελλάδα ξυπνάμε πάντα όταν άγγίξουμε τά όρια του πανικού και έγκαταλείπουμε τήν προσπάθεια μόλις περάσει ό πρώτος πανικός.

Γιάτί άπαιτούν χρήματα. Και στην 'Ελλάδα τά χρήματα τά διαχειριζόμαστε, αυτοί βέβαια πού τά διαχειρίζονται, κάπως περιέργα.

Γιάτί θίγουν ποικίλα συμφέροντα. Και στην 'Ελλάδα τά κεκτημένα ποτέ δέν θίγονται. Κανείς δέν άναλαμβάνει τό κόστος μιās πολιτικής πού τά άποτέλεσμά της ξερπανάνε τήν τετραετία. Μιλάνε όλοι γιά τήν 'Ελλάδα του 2000 και αυτό πού τούς καίει είναι τί θά γίνει στίς έπόμενες έκλογές.

"Όμως αν δέν πάρουμε πρωτοβουλίες τέτοιου τύπου θά συνεχίσουμε νά ζούμε μέσα στόν θόρυβο, τό διοξειδίο του άζώτου και του θείου, τήν καπνισθήλα και όλα τ' άλλα σωματίδια πού έχουν μεταβάλει τήν 'Αθήνα sé θάλαμο άερίων. Και θά περιμένουμε κάποιες διακοπές γιά νά άποικήσουμε μέ δ,τι μέσο διαθέτουμε μέ τήν υπόλοιπη 'Ελλάδα.

Θά διευρύνουμε και θά στενεύουμε τόν δακτύλιο χωρίς νά μπορούμε νά τόν πāμε στό πραγματικά του όρια. Τά βουνά όπου περιβάλλουν τήν 'Αθήνα.

Θά περιμένουμε τό μετρό, τά νέα καύσιμα, τόν νέο τύπου αυτοκινήτου αλλά έγώ θά συνεχίσω νά πιστεύω δι μόνο ό Μασίστας θά μās σώσει.

Και αν αυτός άργήσει νά 'ρθει γιάτί κατά πός φαίνεται πολλοί λαοί τόν περιμένουν άς ξεκινήσουμε τό μεγάλο ταξίδι γιά τίς 'Ικαρίες μιά και στην πόλη μας ου τόπος γιά νά ζήσεις.

Μάκης Καβουριάρης

“Όταν δέν μπορεί ὁ Ἄρχηγός

ΑΡΧΙΖΕΙ Η ΜΕΤΑ-ΠΑΣΟΚ ΕΠΟΧΗ

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Αρχίζει ἡ μετά ΠΑΣΟΚ ἐποχή. Ἡ ξαφνική ἀσθένεια τοῦ πρωθυπουργοῦ καί ἡ ἀπουσία του ἀπό τήν ἐνεργό πολιτική ἐδῶ κι ἕνα μήνα σχεδόν ὑποχρέωσε τό σύνολο τῶν σχολιαστῶν καί ἀναλυτῶν τῆς πολιτικῆς ἐπικαιρότητας νά αὐμφωνήσουν στό συμπέρασμα ὅτι ἀλλάζει ριζικά τό πολιτικό σκηνικό τοῦ τόπου, ὅτι εἰσερχόμαστε στήν μετά ΠΑΣΟΚ ἐποχή.

Ἄλλος ἕνας ἑτεροχρονισμός κι αὐτός γιατί, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀσθένεια τοῦ κ. Α. Παπανδρέου, ὑπῆρχαν ὄχι μόνο κάποια πρόδρομα σημάδια καί ἐνδείξεις ἀλλά ἀδιαμφισβήτητα στοιχεῖα πού καταδείκνυαν ὅτι, ἤδη ἀπό τό 1985, ἀπό τήν ἐποχή δηλαδή πού τό ΠΑΣΟΚ ἐγκαθίσταται ἀπροκάλυπτα στήν συντηρητική πολιτική, ἀπό τήν ἐποχή πού τά προγράμματα λιτότητας διαλύουν τά σοσιαλαϊκιστικά νεφελώματα, εἶχαν ἀρχίσει σοβαρές μεταστροφές στίς διαθέσεις κοινωνικῶν στρωμάτων ἀνάμεσα στά ὁποῖα τό κυβερνῶν κόμμα διέθετε σοβαρά ἐρεῖσματα.

Ἄς ἀναφέρουμε δύο μόνο ἀπ’ αὐτές τίς διαφοροποιήσεις πού συντελοῦνται στόν κοινωνικό χώρο καί στίς πολιτικές διαθέσεις τοῦ κόσμου. Τό πρῶτο: ἀλλεπάλληλες ἐπίσημες δημοσκοπήσεις, ὄχι ἐκείνες πού πραγματοποιοῦν οἱ ἑταιρεῖες δημοσκοπήσεων, ἀλλά, ἐκείνες πού ἔρχονται στό φῶς διά τῆς λαϊκῆς ἐτυμηγορίας. Σύμφωνα μ’ αὐτές τό ΠΑΣΟΚ χάνει σημαντικές δυνάμεις στίς δημοτικές ἐκλογές τοῦ 1986 σέ ὄλους σχεδόν τούς μεγάλους δήμους τῆς χώρας, χάνει ἐπίσης σημαντικές δυνάμεις σέ ὄλες τίς ἐκλογές τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν σωμάτων ἀκόμη καί στούς ἀγροτικούς συλλό-

γους, ὅπου παλιότερα ἡ συντριπτική ἡγεμονία του ἦταν ἀδιαμφισβήτητη. Τό δεύτερο στοιχεῖο: αὐτά τά τελευταῖα τρία χρόνια καί ἰδιαίτερα τόν τελευταῖο παρατηρεῖται μιά χωρίς προηγούμενο κοινωνική ἀναστάτωση. Δέν ὑπάρχει ἐπαγγελματικός κλάδος τοῦ δημόσιου ἢ τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα πού νά μήν κινητοποιήθηκε. Ὑπῆρξαν μάλιστα ἀπεργίες πού κυριολεκτικά συντάραξαν τό πανελλήνιο. Ἄν στά ἀντικειμενικά αὐτά στοιχεῖα προσθέσει κανεῖς μιά ἐπίσης ἀναμφισβήτητη ρευστότητα στήν κυβερνητική παράταξη μέ ἀποχωρήσεις στελεχῶν καί κυβερνητικῶν παραγόντων ἀπό τό ΠΑΣΟΚ, πού ὅσο κι ἂν ἀποδίδονται σέ ἐσωτερικό ξεκαθάρισμα λογαριασμῶν, ὥστόσο δέν παύουν ἀπό τή μεριά τους νά ὑπενθυμίζουν ὅτι ἡ κυβερνητική παράταξη ἔχει χάσει τή συνοχή πού διέθετε παλιότερα καί ἐσωτερικεύει κάποια θραύσματα τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς.

ΟΙ ΜΕΤΑΤΟΠΗΣΕΙΣ

Ὅλες αὐτές οἱ διαφοροποιήσεις ἐδειχναν μέ σαφήνεια ὅτι ἡ περίοδος τῆς αὐτοδύναμης παντοδυναμίας τοῦ ΠΑΣΟΚ ἔβαινε πρὸς τό τέλος τῆς. Μόνο πού λίγοι ἤθελαν νά παραδεχθοῦν ὅτι ἡ φορά τῶν μετατοπίσεων δέν ἦταν πρὸς τήν ἀριστερά ἀλλά πρὸς τή δεξιά. Ἡ γιά νά τό ποῦμε σαφέστερα, οἱ διαφοροποιήσεις ἐμφανίζονταν κυρίως ἀνάμεσα σέ μικροαστικά καί μεσοαστικά στρώματα, πού δυσπιστοῦσαν πλέον γιά τήν πολιτική ἐκπροσώπηση τοῦ ΠΑΣΟΚ, μιά δυσπιστία πού θά μεταφραστεῖ ἐν μέρει σέ προσχώρηση στή Ν.Δ. καί ἐν μέρει σέ μιά ἀβέβαιη γιά τήν ὥρα πολιτική στάση.

Ἡ ἀριστερά, βέβαια, σχεδόν στό σύνολό της, ἐρμήνευσε αὐτές τίς μετατοπίσεις μέ τό γνωστό αἰσιόδοξο τρόπο καθὼς τήν διακατεῖχε ἡ πεποίθηση ὅτι τά ἀπογοητευμένα ἀπό τήν πολιτική τοῦ ΠΑΣΟΚ στρώματα δέν μπορούσε παρά νά στραφοῦν πρὸς τήν ἀριστερά, γι’ αὐτό ἄλλωστε προσανατολίστηκε ἀνάλογα. Ἄφενός προέβαλε ὡς κύριο στόχο τήν πάλι ἐναντίον τοῦ δικομματισμοῦ πιστεύοντας ὅτι εἶναι τό πολιτικό σύστημα πού ἐγκλωβίζει τίς λαϊκές - μικροαστικές δυνάμεις στήν τροχιά τῶν δύο μεγάλων κομμάτων ὄχι ἀντίθετα ὅτι τά κοινωνικά συμφέροντα καί οἱ ἰδεολογίες πού διαπερνοῦν αὐτά τά στρώματα τά κατευθύνουν σέ μιάν αἰώρηση ἀπό τή δεξιά στό κέντρο παλιότερα, ἀπό τό κέντρο στή δεξιά τώρα, τροφοδοτώντας τόν δικομματισμό. Παράλληλα ἡ ἀριστερά γιά νά διευκολύνει τήν περισυλλογή τῶν διαρροῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ στήν μέν ἀνανεωτική τῆς ἐκδοχή θεώρησε ὅτι ὁ ἰδεολογικός καί κομματικός ἀποχρωματισμός τῆς ἦταν ἀναγκαῖος γιὰ τῆς θά τήν πλησίαζαν εὐκολότερα οἱ μάζες γι’ αὐτό καί ἐγκατέλεψε τό ΚΚΕ ἐσωτερικῶς μετεξελιεσόμενη σέ «Ἑλληνική Ἀριστερά», στήν δέ ΚΚΕ ἐκδοχή τῆς, πάλι γιά τόν ἴδιο λόγο, προέβαλε τή στρατηγική τῆς «συμπάρταξης ὄλων τῶν ἀριστερῶν καί προοδευτικῶν δυνάμεων», ἕνα σχῆμα δηλαδή ἀρκούντως ἀποκομμουνιστικοποιημένο καί εὐρύ πού νά παρέχει στίς ἴδιες πάλι διαρροές τοῦ ΠΑΣΟΚ τήν ἐγγύηση ὅτι προσχωροῦν ὄχι σέ ἕνα κομμουνιστικό κόμμα ἀλλά σέ μιά εὐρεία ἀριστερή - προοδευτική παράταξη, κάτι σάν τό ΠΑΣΟΚ, ὄχι ὁμως μέ τήν δεξιά πολιτική τοῦ ΠΑΣΟΚ. Καί στίς δύο περιπτώσεις οἱ ἐπιθυμίες ἐ-

κλήφθηκαν γιά πραγματικότητα οἱ μάζες δέν συγκινήθηκαν παρά τούς ἀποχρωματισμούς καί δείχνουν νά προτιμοῦν τόν ἄλλο πόλο τῆς ἀστικής ἐκπροσώπησης.

Οἱ μετατοπίσεις αὐτές, πού προδιέγραφαν μέ ἀρκετή σαφήνεια τήν ἔναρξη τῆς μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχῆς καί ταυτόχρονα πυροδοτοῦσαν σενάρια ἐπί σεναρίων εἴτε γιά νά τίς συγκαλύψουν εἴτε γιά νά ἐπωφεληθοῦν οἱ ἐμπνευστές τους ἀπ' αὐτά, παρόλο πού δέν ἦταν ἀντιστρέψιμες, δέν προσήμειναν ὡστόσο μέ σαφήνεια τούς ὀριστικούς συσχετισμούς δυνάμεων ἀνάμεσα στίς τάξεις καί τά κόμματα. Γι' αὐτούς θά ἀποφάσιζε ἡ δυναμική τῶν ἐκλογῶν, ἡ ἴδια ἡ ἐκλογική μάχη πού εἴτε θά περιόριζε τίς ἀπώλειες τοῦ ΠΑΣΟΚ ἢ θά μεγιστοποιοῦσε τά πολιτικά καί ἐκλογικά ὠφέλη τῆς Ν.Δ. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀβεβαιότητα ἀπαγόρευε στό ΠΑΣΟΚ νά προχωρήσει σέ πρόωρες ἐκλογές γιὰτί βάσιμα προσδοκοῦσε μιάν εὐνοϊκότερη γι' αὐτό ἐξέλιξη μετὰ τή λήξη τῆς ἑλληνικῆς προεδρίας τῆς ΕΟΚ ἀλλά καί μιά ὀργανικότερη σύνδεση μέ τό μικρό καί μεγάλο κεφάλαιο χάρη στίς συνθήκες κερδοληψίας πού ἡ «σταθεροποιητική» πολιτική τῆς κυβέρνησης εἶχε δημιουργήσει. Ἡ ἀναβλητικότητα καί ἡ ἀντίστοιχη ἀβεβαιότητα ἔδειχναν ὅτι νάί μέν τό ΠΑΣΟΚ εἶχε ὑποστεί φθορά δέν βρισκόταν ὅμως στό πρόθυρα κατάρρευσης, ὅτι διατηροῦσε ἀκόμη τήν πλατιά του κοινωνική βάση.

ΟΤΑΝ ΟΛΕΣ ΟΙ ΕΞΟΥΣΙΕΣ ΠΗΓΑΖΟΥΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΗΓΟ...

Ἡ αἰφνίδια ὁμοσθένεια τοῦ κ. Α. Παπανδρέου, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πορεία τῆς, δημιούργησε ἕνα νέο στοιχεῖο πού ἀλλοίωσε τά χαρακτηριστικά τῆς πολιτικῆς συγκυρίας τῶν τελευταίων μηνῶν. *Τό νέο στοιχεῖο εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ΠΑΣΟΚ νά συμμετέχει ἐνεργά στήν πολιτική ζωή.* Διότι δέν εἶναι δυνατό σέ ἕνα τόσο προσωποπαγές κόμμα ὅπως τό ΠΑΣΟΚ ἡ πολιτική νά ἀσκείται μέ μηνύματα καί ἀκριτομύθους ἀπό τό Σαίβ Τόμας ὅτε μέ ὠχρά πεντάλεπτα περάσματα ἀπό τήν τηλεόραση ἀνάμεσα σέ δύο ἰατρικές ἐξετάσεις.

Ὅποιαδήποτε ἑλλη προσωρινή ἀναγκαστική ἀπουσία κάποιου πολιτικοῦ ἀρχηγοῦ ἀπό τήν ἐνεργό πολιτική δέν θά εἶχε τίς ἀπόλυτες καί δραματικές διαστάσεις γιά τό κόμμα του πού παρατηροῦνται στήν περίπτωσή τοῦ ΠΑΣΟΚ. Γιατί τά κόμματα δέν ἀκολουθοῦν τούς ἴδιους βιολογικούς ρυθμούς μέ τούς ρυθμούς πού ἐμφανίζονται στήν προσωπική ζωή καί τήν ὕγεια τῶν ἡγετῶν τους ὅσο κι ἂν τά ἐπιρεά-

ζει ἡ προσωπικότητά τους. Αὐτή ἡ σχετική ἀὐτονομία ὑπάρχει σέ ὅποιαδήποτε περίπτωση κόμματος πού στηρίζεται σέ μιά συνεκτική ἰδεολογία ἢ ὅποια, ἀνεξάρτητα ἀπό ἐσωτερικές ἀντιφάσεις, συγκρούσεις καί ἀντιθέσεις, μπορεῖ καί ἀρθρώνει τό συνολικό κομματικό οἰκοδόμημα καί τίς σχέσεις τοῦ κόμματος μέ τά ἐκπροσωπούμενα κοινωνικά στρώματα. Ὑπάρχει ἐπίσης αὐτή ἡ σχετική ἀὐτονομία στό κόμμα πού εἶναι ὀργανωμένα μέ βάση ἀντικειμενικές ἀρχές, στηρίζονται σέ δομές καί λειτουργίες πού δέν ἀποτελοῦν ὑποκειμενική ἐκφραση τοῦ ὁποιοῦ προκαθημένου. Κι αὐτό γιὰτί οἱ κομματικές κορυφές διαθέτουν μιά σχετικά ἀὐτοδύναμη ἐξουσία πού προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι κάθε μιά ἀπ' αὐτές ἐκπροσωπεῖ συγκεκριμένα συμφέροντα τά ὅποια καί διαχειρίζεται σέ μιά σχέση οἰονομῆς ἐντολῆς.

Ὅταν ὁμοσ ἡ ἐξουσία τῶν ἐπιτελῶν ἑνός κόμματος εἶναι *δοσῆ*, ὅταν ἡ θέση πού κατέχει ὁ καθένας τους δέν ἐκφράζει μιά σχέση ἐκπροσώπησης συμπερόντων καί κοινωνικῶν δυνάμεων ἀλλά εἶναι διορισμός ἀπεριόριστο ἀνακλητός, ὅταν *ὄλεσ οἱ ἐξουσίες προέρχονται ἀπό τόν ἀρχηγό καί ἀσκοῦνται ἐπ' ὄνοματί του διότι σ' αὐτόν καί μόνο σ' αὐτόν ἔχει δοθεῖ ἡ λαϊκή ἐντολή τῆς ἐκπροσώπησης*, ὅταν δηλαδή ὁ προκαθημένος εἶναι πραγματικός ἀρχηγός καί τύχει νά συναχωθεῖ τότε ὁλος ὁ κομματικός μηχανισμός πού τόν περιβάλλει συναχώνεται. Ἄν ἀρρωστήσει βαριά ἀσθενεῖ τό σύνολο, ἂν αὐτός ἀργεῖ καί τό σύνολο ἀδρανεῖ. Αὐτή ἡ ἀδράνεια, ἡ καθίζηση πού εἶναι σύμφυτη στήν ἀρχηγική δομή, διαρκεῖ ὄλο τό διάστημα πού θά διαρρεῦσει μέχρις ὅτου κάποια στοιχεῖα ἀὐτονομηθοῦν, καταφέρουν δηλαδή νά ἀποκτήσουν δική τους ἐξουσία. Ἄλλά αὐτή ἡ ἀὐτονόμηση ἔρχεται ἀφοῦ πρῶτα καταστραφεῖ ἡ ἀρχηγική δομή. Τό πέρασμα ἀπό τή μιά κατάσταση στήν ἄλλη δέν εἶναι ἀπλή ὑπόθεση κι οὔτε γίνεται χωρίς ἀπώλειες γιὰτί τέτοιου τύπου ἀρχηγοί, περιβεβλημένοι μέ σωτηριολογικές ἰδιότητες, δέν φτιάχνονται ἀπό τή μιά μέρα στήν ἄλλη καί δέν εἶναι θέμα προσωπικῶν σαγηνευτικῶν ἱκανοτήτων. Πρέπει νά συντρέχουν ὄλοι οἱ ἱστορικοί, οἱ ἰδεολογικοί καί οἱ κοινωνικοί ὄροι γιά νά ἀναγνωρισθεῖ ὁ νέος ἀρχηγός, γιά νά ἐμφανισθεῖ ὁ νέος Μεσσίας.

Εἶναι σαφές ὅτι τό ΠΑΣΟΚ καί ὁ ἀρχηγός του ἐπίπτουν σ' αὐτή τή δεύτερη κατηγορία. Καί εἶναι σαφές στόν καθένα. Τρεῖς ἐβδομάδες ἀπουσίας τοῦ ἀρχηγοῦ ἄρκεσαν γιά νά φτιαχτοῦν σενάρια «μεσοβασίλειας», ἱστορίες γιά δελφίνους, νά ἐμφανιστοῦν καί νά ἐνεργοποιηθοῦν ὁμαδοποιήσεις καί μικρότητες γιά τό προβάδισμα ἐνῶ οἱ λατρευτικές ἀναφορές στόν πάσχοντα ἀρχηγό δύσκολα κρύβουν τήν

ἀγωνία τῶν ἐπιγόνων. Σέ ποιόν θά δοθεῖ τό χρίσμα πού θά ἐγγυᾶται τή συνέχεια;

Νομίζουμε ὅτι τά δεκατέσσερα χρόνια ζωῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ, ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὑπῆρξε ὡς κόμμα ἀντιπολίτευσης ἀρχικά καί κυβερνητικό στή συνέχεια, ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο κατέκτησε τή λαϊκή ἐντολή, οἱ ἰδεολογίες πάνω στίς ὁποῖες στηρίχθηκε καί οἱ μέθοδοι πού χρησιμοποίησε, ἡ ἀπόλυτη μυστικοπάθεια πού περιέβαλλε τίς βουλές τοῦ ἀρχηγοῦ, οἱ αἰφνίδιες ἐκλάμψεις του πού πότε ἔπαυαν τόν Φωτόλα καί πότε ἐκπαραθύρωσαν τόν Ἄρσενη, πού πότε ἀναδομοῦσε τούς ὑπουργούς του καί πότε ἄφηνε τόν κόσμο ἐμβρόντητο μέ τίς ἱστορικές πιά γιά τήν ἀσημαντότητα τους ρῆξεις, ἡ ἀβυσσαλέα περιφρόνηση τῆς κομματικῆς βάσης, ἡ περιχαράκωση τῆς πραγματικῆς ἐξουσίας στό Καστρί τοῦ νεποτικοῦ κύκλου καί τῶν πρωθυπουργικῶν συμβούλων, ἡ ἀδιαμαρτύρητη παραδοχή ἐκ μέρους τῶν ἀφανῶν καί τῶν ἐπιφανῶν ἐπιτελῶν τοῦ «Κινήματος» ὄλων τῶν ἐπιλογῶν τοῦ ἀρχηγοῦ καί τῶν ἀκριβῶς ἀντίθετῶν τους λίγο καιρό ἀργότερα, ἡ παραδοχή τῆς πολιτικῆς ἐξαπάτησης ὡς δείγμα ὕψιστης πολιτικῆς ἀρετῆς καί ἀριστοτεχνικῆς δεξιότητις, ὄλη αὐτή ἡ δεκαετηράχρονη πορεία μέ τήν ἀπόλυτη τοῦ ἑνός ἀνδρός ἀρχή καί τή σιγή ὄλων τῶν ἄλλων, ἀνδρῶν καί γυναικῶν, μποροῦν νά δείξουν, ἀλλά μέ δραματικό πλέον τρόπο τί σημαίνει γιά τό ΠΑΣΟΚ ἡ ἔστω καί προσωρινή, ἀπομάκρυνση τοῦ κ. Α. Παπανδρέου ἀπό τήν πολιτική ζωή, τί σημαίνει δηλαδή ἡ ἀχρήστευση τοῦ μοναδικοῦ ἀὐτονομοῦ πολιτικοῦ κέντρου στό κυβερνητικό κόμμα.

Αὐτό τό ἀὐτονόμητο τό καταλαβαίνουν οἱ πάντες καί γι' αὐτό οἱ πάντες πλέον μιλοῦν γιά τήν μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχή. Τά πράγματα ὄμως, ἔχουν τή δική του λογική ἀπό τήν ὁποία κανείς δέν μπορεῖ νά ἀποδράσει. Ὅτε οἱ χαρισματικοί ἀρχηγοί. Ὅταν μάλιστα οἱ ἀρχηγοί δέν ἀφήνουν πίσω τους ἔργο θετικό, ὅταν πίσω δέν μένει παρά ἡ ἔρημος χώρα τῆς κρατικῆς καί τῆς πολιτικοῖδεολογικῆς ἀσυναρτησίας πού ζοῦμε καθημερινά τότε ἡ ἀναγκαστική ἀπουσία τοῦ ἀρχηγοῦ δέν ἔχει πού νά βασισθεῖ, τί νά ἐπικαλεσθεῖ ἐκτός ἀπό τή συναισθηματική φόρτιση γιά τό προσωπικό δράμα τοῦ πάσχοντος.

Εἶναι σίγουρο ὅτι ὁ πρωθυπουργός θά λείψει γιά καιρό ἀπό τά καθήκοντά του, τή στιγμή μάλιστα πού ἡ χώρα μπαίνει μέ γοργούς ρυθμούς στήν προεκλογική περίοδο. Ὅτε ὁ ἴδιος εἶναι ἐδῶ γιά νά καλύψει τό κενό οὔτε ἔργο θετικό ὑπάρχει πού νά μιλά γιά λογαριασμό τοῦ. Ἐκεῖνες λοιπόν οἱ μετατοπίσεις γιά τίς ὁποῖες μιλάγαμε στήν ἀρχή αὐτοῦ τοῦ κειμένου ὄχι μόνο ὀριστικοποιοῦνται ἀλλά καί θά πολλα-

πλασιασθῶν ἐπισφραγίζοντας τὴ φθορὰ τοῦ ΠΑΣΟΚ. Μὲ τὴ σειρά τῆς ἡ φθορὰ τοῦ ΠΑΣΟΚ ἐπισφραγίζει τὴ σημερινὴ πολιτικὴ συγκυρία καὶ ἀλλάζει τὸ πολιτικὸ τοπίο ριζικά.

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ

Πῶς διαμορφώνεται, λοιπόν τὸ πολιτικὸ τοπίο μετὰ τὴν αἰφνίδια ἀσθένεια τοῦ κ. Α. Παπανδρέου;

Α. Ἐνα πρῶτο σημεῖο: Τάξεις καὶ στρώματα πού κυρίως στήριξαν τὸ ΠΑΣΟΚ καὶ τὸ ἀνέβασαν στὴν ἐξουσία, ὅλος αὐτός ὁ μικροαστικός - μεσοαστικός κόσμος πού οἱ φοβερὰ ἀναλυτικές κατηγορίες τοῦ Α. Παπανδρέου βάπτισαν «μὴ προνομιούχους Ἑλληνες», ἐξακολουθοῦν νὰ αἰσθάνονται μὴ προνομιούχοι. Κυρίως αἰσθάνονται νὰ τοὺς λείπει τὸ προνόμιο τῆς ἐξασφάλισης. Κανεὶς δὲν ἐγγυᾶται γιὰ τὴν μακροβιότητα τῶν σημερινῶν τοὺς ὑψηλῶν καταναλωτικῶν δυνατοτήτων, τῆς σημερινῆς τοῦ εὐμάρειας. Κοινωνικά στρώματα πού ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διαμορφώνονται μέσα στὶς διαδικασίες ἀνακατανομῆς τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου ἀναζητήσαν στὸ ΠΑΣΟΚ τὴν ἐξασφάλιση, τὴν κατοχύρωση ἀλλὰ καὶ τὴν ἐγγύηση γιὰ τὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τοὺς. Κάποιες μερίδες τοὺς συνδέθηκαν μὲ τὴν ἐκπαιδευμένη κρατικὴ γραφειοκρατία συναποτελώντας μαζί τῆς τὸ σκληρὸ πυρῆνα τῶν ἀνερχόμενων νεοαστῶν ἐνῶ λαίμαργοι ἐπιχειρηματικοὶ κύκλοι κοσμοπολίτου τύπου ἔχουν συνδέσει στενά τὰ συμφέροντά τοὺς μὲ τὴν πασοκικὴ ἐξουσία νεμόμενοι προμήθειες, κρατικές παραγγελίες καὶ δημόσιες ἐπενδύσεις. Τὸ μεγαλύτερο ὅμως μέρος αὐτῶν τῶν στρωμάτων μὲ τὴν ἀσαφῆ ταξικὴ ὕψη, μέσα στὶς ἀβεβαιότητες πού δημιουργεῖ ἡ εὐρωπαϊκὴ ὀλοκλήρωση καὶ οἱ γενικότερες κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις, μέσα στὶς πρόσθετες δυσκολίες πού δημιουργεῖ ἡ ἀντιφατικὴ καὶ ἡ ἀσυναρτησία τῆς πασοκικῆς διαχείρισης, μέσα στὸ στένεμα τῶν δυνατοτήτων ἀνάπτυξης ἐξαιτίας τῆς οικονομικῆς ὑφους, αἰσθάνονται νὰ ρευστοποιεῖται τὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοὺς. Πρέπει νὰ τρῶνε ἀπὸ τὰ ἔτοιμα. Γι' αὐτὸ οἱ μετατοπίσεις, γιατί τὰ νεοφιλελεύθερα καὶ ψευδοαξιοκρατικὰ κηρύγματα τῆς Ν.Δ. ταιριάζουν καλύτερα στὶς κοινωνικὲς τοὺς προσδοκίες.

Β. Ἐνα δεῦτερο στοιχεῖο τῆς σημερινῆς συγκυρίας εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὰ μεγάλα θέματα ἀπὸ τὴ λύση τῶν ὀρειῶν ἐξαρτῶνται οἱ γενικότεροι προσανατολισμοὶ τοῦ τόπου ὅπως ἡ εὐρωπαϊκὴ ὀλοκλήρωση, ὁ τεχνολογικο-διοικητικὸς ἐκσυγχρονισμὸς, τὸ κυ-

πριακό, οἱ ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις δημιουργοῦν ἰσάριθμες ἐστίες ἐντάσεων καὶ ἀβεβαιότητων καθὼς γιὰ κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲν ἔχει δεῖξει τὸ ΠΑΣΟΚ ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ διαμορφώσει καὶ νὰ ἐφαρμόσει μὲ συνέπεια μιά συνεκτικὴ πολιτικὴ. Ἡ ἔντονη δυσἀρέσκεια ὅλων τῶν τάξεων καὶ στρωμάτων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας γιὰ τὴν ἐπιδείνωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς, τὰ ἀδιέξοδα τῆς ἐκπαίδευσης, ἡ νοσηρότητα τοῦ περιβάλλοντος, ἡ οἰκολογικὴ καταστροφή, ἡ προβληματικὴ τῶν συστημάτων ὑγείας, ἐπικοινωνιῶν καὶ συγκοινωνιῶν, οἱ ἀβίωτες πόλεις καὶ ἡ ἀφασικὴ ὑπαιθρος μαζί μὲ τὴν μείωση ἢ τὴ στασιμότητα τῶν πραγματικῶν εἰσοδημάτων ἐξαιτίας τῶν προγραμμάτων λιτότητας πού ἐπληξάν κυρίως τὶς ἐργαζόμενες - μισθωτὲς τάξεις ἔχουν δημιουργήσει ἕνα κλίμα πολιτικῆς ἀπεργεγνότητας πού χαρακτηρίζει ὅχι μόνον τὴν κυβερνητικὴ παράταξη ἀλλὰ τὸ σύνολο τῶν πολιτικῶν δυνάμεων τῆς χώρας.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστὰ σὲ ἕνα καθεστῶς *καταστατικῆς ἀκυβερνησίας* μὲ τὴν ἔννοια ὅτι τόσο ἡ σημερινὴ κυβέρνηση ὅσο καὶ οἱ διεκδικητὲς τῆς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀπαντήσουν στὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ τόπου παρὰ μόνον ἀναπαράγοντας τὸ κοινωνικὸ ἀδιέξοδο σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο. Διότι οὔτε τὰ κοινωνικὰ προγράμματα τῆς Ν.Δ. οὔτε οἱ πολιτικοὶ τῆς προσανατολισμοῦ, καθὼς ὁ κόσμος τῆς ταξικῆς τῆς βάσης εἶναι βαθιὰ διαποτισμένος ἀπὸ τὴ λογικὴ τοῦ κέρδους καὶ τὴ λαίμαργη ἰδιωτικῆ - ἀτομικῆ ἐπικράτησης, ἔχουν νὰ προσφέρουν ἐναλλακτικὲς λύσεις. Ἡ Ν.Δ. δοκιμάστηκε καὶ ἀπέτυχε δημιουργώντας μάλιστα τοὺς ὅρους γιὰ κάθε νέα ἀποτυχία. Τὸ ΠΑΣΟΚ δοκιμάστηκε ἀπέτυχε καὶ αὐτὸ ἐπιδεινώνοντας τὰ ἀδιέξοδα καὶ ὑποθηκεύοντας σοβαρὰ τὸ μέλλον. Καὶ τώρα ἡ Ν.Δ. ἐτοιμάζεται νὰ ξαναεφαρμόσει τὴν ἴδια συνταγή.

Γ. Παρὰ τὴν ἔντονη δυσἀρέσκεια ὅλων τῶν τμημάτων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, μιά δυσἀρέσκεια πού ἐκφράστηκε μὲ ἔνταση σὲ ἕνα χωρὶς προηγούμενο ἀπεργακὸ κύμα τὰ τελευταῖα χρόνια τόσο στὸν ἰδιωτικὸ ὅσο καὶ στὸν δημόσιο τομέα, δὲν μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ κάποιο σοβαρὸ κοινωνικὸ κίνημα ἐργαζομένων, πολιτικοποιημένο καὶ μαζικὸ, πού οἱ ἀγῶνες τοῦ θά ἀνοίγαν μιά νέα ἀνορθωτικὴ προοπτικὴ. Συνδικαλιστικὰ κινήματα καὶ διεκδικήσεις, ἀκόμη κι ὅταν προσέλαβαν ἐκρηκτικὲς διαστάσεις δὲν ἐξέφυγαν ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ τυφλοῦ συντεχνιακοῦ πνεύματος. Νέα κινήματα, παρὰ τὶς προσδοκίες, δὲν ἀναπτύχθηκαν στὸ ἔδαφος τῶν νέων κοινωνικῶν προβλημάτων. Βασιλεύει ἡ ἀποστράτευση, ἡ ἰδιώτευση, ἡ ἀναζήτηση τῶν ἀτομικῶν λύσεων, ἡ δυσπιστία πρὸς τοὺς συνδικαλιστικὸς φορεῖς καὶ τὴν ὀ-

γανωμένη πολιτικὴ δράση, ἡ λατρεία τοῦ ἀτομικοῦ εὐδαιμονισμοῦ καὶ τῆς προσωπικῆς τελείωσης. Μπαίνομε ἐτσι στὴ μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχὴ μὲ τοὺς χειρότερους δυνατοὺς ὁρους γιατί τὰ ὄραματα πού προσέφερε στὸν κόσμο αὐτὸ τὸ λαϊκιστικὸ κίνημα ὅχι μόνον δὲν εὐδοκίμησαν, ἀλλὰ στὸ ὄνομα τοῦ σοσιαλισμοῦ κατέστρεψαν ἀξίες καὶ ἰδεολογίες, ψυχικὲς εὐαισθησίες καὶ συμπεριφορές, ἔννοιες καὶ νοήματα ἐτσι πού ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομα τοῦ σοσιαλισμοῦ νὰ καταστεί ἀφερέγγυο κι εὐκολὴ βορρὰ στὰ νεοφιλελεύθερα ἰδεολογήματα. Αὐτὴ ἦταν ἡ μεγάλη προσφορά τοῦ ΠΑΣΟΚ, πού σὲ συνδασμὸ μὲ τὴν κρίση τῆς ἀριστερᾶς, ἀφώπλισαν τὸ λαϊκὸν κόσμον.

Δ. Ὁ συσχετισμὸς δυνάμεων μετὰ τῶν δύο μεγάλων κομμάτων εἶναι γιὰ ἀποφασιστικὰ ὑπὲρ τῆς Ν. Δημοκρατίας. Καὶ ἐξηγήσαμε γιατί. Πρέπει ὅσο νὰ προστεθεῖ ὅτι ἡ ἀνοδος τῆς δεξιᾶς πραγματοποιεῖται μέσα σ' ἕνα κλίμα ἀποδιοργάνωσης τῆς ἀριστερᾶς καὶ ἀπνοίας τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Ὡστόσο οἱ τάσεις πού ἀναδεικνύουν τὴ δεξιὰ ὡς πρώτη πολιτικὴ δύναμη στὴ μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχὴ δὲν ἀρκοῦν ἀπὸ μόνες τοὺς γιὰ νὰ τὴν φέρουν στὴν ἐξουσία. Τὸ θέμα θὰ κριθεῖ στὶς ἐκλογές. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ τακτικὴ τῆς Ν.Δ. συνίσταται στὴ συγκέντρωση πυρῶν κατὰ τοῦ κυβερνητικοῦ κόμματος ὅσο νὰ τὸ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ἐξουσία. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρωταρχικὴ τῆς προτεραιότητα πράγμα πού ἀκυρώνει τὶς ὅποιεςδήποτε ἐπιδιώξεις γιὰ κυβερνήσεις εὐρύτερου φάσματος, γιὰ λύσεις κεντροδεξιᾶς κ.λπ. πού ὑποδεικνύουν ὀρισμένα σενάρια. Ἀλλὰ καὶ τίποτε δὲν ἐγγυᾶται μιά πλημμυρίδα ὑπὲρ τῆς Ν.Δ. Ἡ δὲ τὸ «λευκὸ» καὶ ἡ ἀποχή, ὡς ἀδιέξοδη πολιτικὴ στάση ἐνὸς κόσμου πού δὲν εἶναι διατεθειμένος νὰ ἐπιλέξει τὴ Σκύλα ἀντὶ γιὰ τὴ Χάρυβδη, ἀποκτᾶ ὀλοένα καὶ περισσότερους θιασῶτες.

Ε. Ἡ ἀριστερὰ, ὅπως ὅταν ἀρχίζε ἡ μετὰ ΠΑΣΟΚ περίοδος ἔτσι καὶ τώρα πού τελειώνει, δὲν προσφέρει ἐναλλακτικὴν διέξοδο. Ἡ μεγάλη ἀδυναμία τῆς δὲν βρίσκεται στὸ γεγονός ὅτι εἶναι πολυδιασπασμένη, διότι σὲ τελευταῖα ἀνάλυση ἡ ὑπαρξὴ περισσότερων ἀριστερῶν ρευμάτων καὶ κομμάτων δὲν εἶναι καθαρὰ ἀρνητικὴ. Ἡ μεγάλη τῆς ἀδυναμία βρίσκεται στὸ γεγονός ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν τακτικὴ τῆς ἀναπαλαίωσης ξεπερασμένων πολιτικῶν ἀντιλήψεων. Πάνω στὴ μήτρα τοῦ λαϊκομεταπισμοῦ, τοῦ ἀντιφασισμού, τῆς θεωρίας τῶν σταδίων προσθέτει ὀλίγον ἐκσυγχρονισμὸν, ὀλίγον περεστρόικα, ὀλίγον ἀντικαπιταλισμὸν, ὀλίγον δημοκρατικὸν δρόμον, πολὺ πίστη στὴν ἐνότητα τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων καὶ περισσότερη στὴν προσδοκία συμμετοχῆς σὲ κυβερνήσεις, ἄμεσα ἢ

έμμεσα, «εὐρέως δημοκρατικοῦ φάσματος». Κι ἀπό κοντά ὄλοι οἱ κομματικοὶ βροντόσαυροι πού ἰσοπέδωσαν τὶς πολιτικὲς εὐαισθησίες καὶ προσπάθειες τοῦ κόσμου τῆς ἀριστερᾶς τὰ τελευταῖα χρόνια, κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῶν προηγουμένων κομματικῶν ἱστορικῶν δεινοσαύρων μέ τὶς ἱστορικὲς ἀποτυχίες.

Ἀπέναντι σέ αὐτὴ τὴν κατάσταση προβάλλει τὸ αἴτημα μεγάλου μέρους τοῦ κόσμου τῆς ἀριστερᾶς γιὰ ἐνότητα —«βρεῖτε τα ἐπιτέλους»— πού τὸ τροφοδοτεῖ περισσότερο ἢ ἀντιπασοκικὴ ἀποστροφή παρά μιά νέα ἀριστερῆ-σοσιαλιστικὴ συνείδηση. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀπολιτικὴ ὕλη τροφοδοτεῖται τόσο ἡ ἐνδοκομματικὴ ὄσο καὶ ἡ δημοσιογραφικὴ ἐνοτολογία καὶ οἱ ἀκτιβισμοὶ τοῦ πολιτικοῦ προσκηνίου πού ἐπιδιώκουν νὰ καταστήσουν τὴν «συμπράταξη» ὡς λύση ἱστορικῆς σημασίας (ΚΚΕ) ἢ πού προβάλλουν τὸ δόγμα τῆς Μεγάλης Ἀριστερᾶς (ΕΑΡ) ἀλλὰ μὲ πολὺ μικρὲς ἰδέες καὶ πιο τετριμμένες μεθόδους.

ΑΚΥΒΕΡΝΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Μπαίνουμε λοιπόν σέ μιά νέα φάση, μέ χαρακτηριστικὰ πολὺ διαφορετικὰ σέ σχέση μέ τὴν προηγούμενη, σέ μιά φάση πολιτικῆς ἀστάθειας καὶ κοινωνικῆς ἀσάφειας, μέ ἀπροσδιόριστους ἀκόμη τοὺς συσχετισμοὺς δυνάμεων μεταξὺ τῶν τάξεων καὶ κομμάτων πράγμα πού θὰ ὑπαγορεύσει νέες ἀνακατατάξεις ὡς τὶς ἐκλογές καὶ νέες, ἀπρόβλεπτες, μετατοπίσεις μετὰ τὶς ἐκλογές. Γιὰ τὴν ὥρα μπορούμε νὰ διαγνώσουμε μιά μετατόπιση πρὸς τὰ δεξιὰ, παράλληλη ὑποχώρηση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ καὶ σοβαρὸ κλονισμό τῆς ἀρχηγικῆς δομῆς τοῦ κυβερνητικοῦ κόμματος, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ κατάσταση τῆς ἀριστερᾶς εἶναι τέτοια πού δέν μπορεῖ νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὶς συντελούμενες ρευστοποιήσεις καὶ τὶς νέες διαθεσιμότητες. Ἄν ἡ γενικὴ αἰώρηση πρὸς τὰ δεξιὰ προδιαγράφει τὸ εἶδος τῶν νέων κυβερνητικῶν σχημάτων τοῦ ἄμεσου μέλλοντος, ὥστόσο, ἡ καταστατικὴ ἀκυβερνησία εἶναι τὸ μενιμότερο χαρακτηριστικὸ τῆς συγκυρίας.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ὄρος ἀκυβερνησία βρέθηκε ξαφνικὰ στὰ χεῖλη ὄλων τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν καὶ παρατάξεων τὶς τελευταῖες μέρες. Ἡ ἀσθένεια τοῦ πρωθυπουργοῦ, εἶπαν ὄλοι πλὴν ΠΑΣΟΚ, συνεπάγεται ἀδυναμία τῆς κυβέρνησης νὰ ἐκπληρώσει τὸ ἔργο τῆς καὶ χρειάζεται ἐπομένως νὰ ὀρισθεῖ ἀναπληρωτῆς πρωθυπουργός. Καὶ ἔχουν δίκιο, ὄχι μόνο γιὰ τὴν συν-

ταγματικὴ τάξη τὸ ἐπιβάλλει ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνάγκη αὐτῆ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀσάφεια πού ὑπάρχει ὡς πρὸς τὴ διάρκεια τῆς ἀσθένειας τοῦ πρωθυπουργοῦ. Ὡστόσο ἡ υἱοθέτηση τοῦ ὄρου τῆς ἀκυβερνησίας ἔρχεται νὰ καλύψει τὴν πραγματικὴ ἀκυβερνησία, νὰ καλύψει δηλαδὴ τὸ γεγονός ὅτι ὄποια κυβέρνηση κι ἂν διαδεχθεῖ τὴ σημερινή, τώρα ἢ μετὰ τὶς ἐκλογές, τὰ προβλήματα πού σήμερα συνθέτουν τὴν κρίση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ εἶναι προβλήματα καὶ ἡ ζωὴ προβληματικὴ. Τὸ νέφος θὰ εἶναι νέφος, οἱ πόλεις θὰ εἶναι θάλαμοι ἀερίων, τὸ δημόσιο χρέος θὰ εἶναι χρέος, ἡ ἐκπαίδευση θὰ συνεχίζει νὰ νοσεῖ, τὸ ΕΣΥ καὶ ἡ περίθαλψη τοῦ κόσμου θὰ εἶναι στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, ἡ πολεοδομικὴ ἀναρχία θὰ παρατείνεται, τὸ μοντέλο ἀνάπτυξης θὰ βασιζέται στὶς ἴδιες ἀντικοινωνικὲς ἀρχές τῆς ατομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κέρδους πού ἀποτελοῦν τὶς ὀργανώτριες ἀρχές τῶν ἀστικῶν κοινωνιῶν καὶ τῆς δικῆς μας.

Γιὰ τοὺς ἀριστεροὺς καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς κομμουνιστὲς τὸ πρόβλημα δέν εἶναι ἂν θὰ προτείνουν ἐτούτῃ ἢ ἐκεῖνῃ τῇ λύση, ἂν θὰ συμπεριληφθοῦν σέ τούτῃ ἢ ἐκεῖνῃ τὴν προοπτικὴ ἀλλὰ ἂν θὰ βρεθοῦν ἀπὸ τὴ σωστὴ μεριά ἐτούτῃ τῇ στιγμῇ πού ἀπὸ παντοῦ ἀναδεικνύεται ἡ ἀκυβερνησία καὶ ἡ νεοσυντηρητικὴ προοπτικὴ τῆς Ν.Δ. Καὶ ποιά εἶναι ἡ σωστὴ μεριά τοῦ χαρακώματος σέ μιά κοινωνία τόσο βαθιὰ τάλαιπωρημένη, τόσο κατακερματισμένη τόσο ἑτεροκαθοριζόμενη καὶ ἀντιφατικὴ; Πῶς μπορούμε νὰ τὴ διαγνώσουμε ὅταν ὁ τρόπος πού μᾶς δίνεται γιὰ νὰ σκεφτοῦμε τὴν πολιτικὴ εἶναι κενός, ρηχός, παρωχημένος, κωθρός;

Τὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς δέν κατοικεῖται οὔτε ἀπὸ θεοὺς οὔτε ἀπὸ δαιμόνες ἀλλὰ ἀπὸ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς δυνάμεις. Ὁ καθένας διαλέγει τὶς δικές του. Οἱ κομμουνιστὲς προσπαθοῦσαν πάντοτε νὰ συμπορεύονται μέ τὴν ἐργατικὴ τάξη. Μερικὲς φορές ἡ συμπόρευση αὐτὴ στάθηκε ἰδιαίτερα ἄρμονικὴ. Ἄλλες φορές ὄχι. Ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ τους καὶ ἡ δράση τους εἶναι ἀκατανόητες, ἀνυπόστατες τελικὰ, ἂν ἔχουν πάρει διαζῦγιο μέ τὸν κόσμο τῆς ἐργασίας. Τώρα μπορούμε νὰ ξέρουμε ὅτι μιά ἀπὸ τὶς αἰτίες, ὄχι ἡ λιγότερο σημαντικὴ, τῆς καχεξίας τῆς κομμουνιστικῆς ἀνανέωσης ἦταν ἡ ἰδεολογικὴ καὶ πρακτικὴ ὑποτίμηση ἐκ μέρους τῆς τοῦ κοινωνικοῦ βάρους τῆς μισθωτῆς ἐργασίας διότι πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις ἔστρεφε τὶς προσπάθειές τῆς. Μύθος βέβαια καθαρὸς ἡ ὑποτιθέμενη κοινωνιὴ καχεξία τῆς ἐργατικῆς τάξης γιὰ τὴν οἱ παραγωγικὰ ἐργαζόμενοι καθὼς καὶ οἱ μισθωτοὶ τοῦ τριτογενοῦς τομέα στὸν τόπο μας, ὅπως καὶ σέ ὄλες τὶς χώρες μέ σύγχρονη καπι-

ταλιστικὴ δομὴ, εἶναι οἱ πολυαριθμότερες καὶ οἱ κοινωνικὰ σημαντικότερες τάξεις. Καὶ οἱ περισσότερο ὁμοιογενεῖς μέσα στὸ γενικὸ κοινωνικὸ κατακερματισμό.

Μέ τὰ προηγούμενα παραμονεύει ἡ ὑποψία ὅτι ἡ συνηγορία ὑπὲρ τῆς κομμουνιστικῆς τάξης καὶ τῆς ἐργατικῆς τάξης πού τὴν ἐκτρέφει ἢ ἔχει παράφωνα καθὼς μοιάζει νὰ κινεῖται σέ ἓνα ἐπίπεδο ἀπομακρυσμένο, φαινομενικὰ, ἀπὸ τὰ ρεάλια καὶ τοὺς ρεαλισμοὺς τῆς τρέχουσας πολιτικῆς, καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι «ἀλγεβρική». Ἡ ὑποψία αὐτὴ δέν εἶναι ὀλοσδιόλου ἀβάσιμη. Διότι ἡ κομμουνιστικὴ τάξη φανερώνεται μόνο ὡς ἔκρηξη τῆς ὑποκειμενικότητας τῆς ἐργατικῆς τάξης, μόνο ὡς πάλι γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ νόμου τῆς ἀξίας, δέν ἔχει δηλαδὴ ἄλλο τρόπο νὰ ἐκδηλωθεῖ παρά μόνο πολιτικά. Καὶ ἐπειδὴ οἱ θεσοὶ ἐνσωμάτωσης τῶν ἐργατικῶν μαζῶν ἀποδειχθηκαν ἀνθεκτικοὶ χάρις στὸν στέρεα λεπτοεργημένο συνδυασμὸ αὐταπάτης, συναίνεσης καὶ βίας πού ὄρθωσε ἡ πολύχρονη ἀστικὴ κυριαρχία, γι' αὐτὸ ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀμφισβήτηση συνήθως δέν ξεπερνᾷ τὸ φαῦλο κύκλο τῆς ρεφορμιστικῆς αὐταπάτης. Βρισκόμαστε μπροστὰ σέ ἓνα ἀδιέξοδο τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ ὁποῖου εἶναι ἡ ἀπονέκρωση καὶ ἡ κωθρότητα τοῦ πολιτικοῦ λόγου τῆς ἀριστερᾶς ὡς λόγου ἐπαναστατικοῦ καὶ ἀπελευθερωτικοῦ γιὰ ὀλόκληρη τὴν κοινωνία. Γι' αὐτὸ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπιστρατεύσουμε ὄλη τὴν εἰλικρίνεια καὶ ὄλη τὴ «σοφία» μέ τὴν ὁποία ἡ πολύχρονη ἀνακύκλωση τῶν ἀδιεξόδων μπορεῖ νὰ μᾶς ἐφοδιάσει, ἰδιαίτερα ὅταν τὰ ἀδιέξοδα καὶ ἡ ἀνακύκλωσή τους, ὅπως τώρα στὴν μετὰ ΠΑΣΟΚ ἐποχὴ γίνονται ὄρατὰ διὰ γυμοῦ ὀφθαλμοῦ.

Οἱ κινήσεις τοῦ πολιτικοῦ προσκηνίου καὶ τῆς ἐφημεριδογραφίας ὑπαγορεύουν ἄλλες κατευθύνσεις. Δικὴ μας δέν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἀντικαπιταλιστικὴ, τὴν ἐπικαιρότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ. Δέν ὑπάρχουν ἄλλοι κρυμμένοι θησαυροὶ. Οἱ θησαυροὶ βρίσκονται στὰ χέρια τῶν πνευματικῶν καὶ χειρωνακικῶν ἐργαζόμενων μισθωτῶν, τῶν «αὐτοαπασχολούμενων» καὶ «συμβοηθούτων» μελῶν, δηλαδὴ στὰ χέρια ἐκείνων πού παράγουν τὴν ὕλική καὶ τὴ μὴ ὕλική ζωὴ. Οἱ θησαυροὶ βρίσκονται στὰ χέρια τῶν ἀνέργων, νέων κατὰ κανόνα, πού ἡ οἰκονομικὴ κρίση καὶ ἡ νέα τεχνολογία πετοῦν στὸ περιθώριο ὄχι μόνο τῆς ἐργασίας ἀλλὰ καὶ τῆς συνολικῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Οἱ κρυμμένοι θησαυροὶ βρίσκονται στὰ χέρια τοῦ τεράστιου πιά καὶ τῆ χώρα μας δυναμικοῦ ἐπιστημόνων, τεχνικῶν, δημιουργικῶν στελεχῶν πού νοιάζονται γιὰ τὴ δουλειά τους καὶ ὄχι γιὰ τὰ προνόμιά τους, βρίσκονται στὰ χέρια τῶν ἐργατῶν

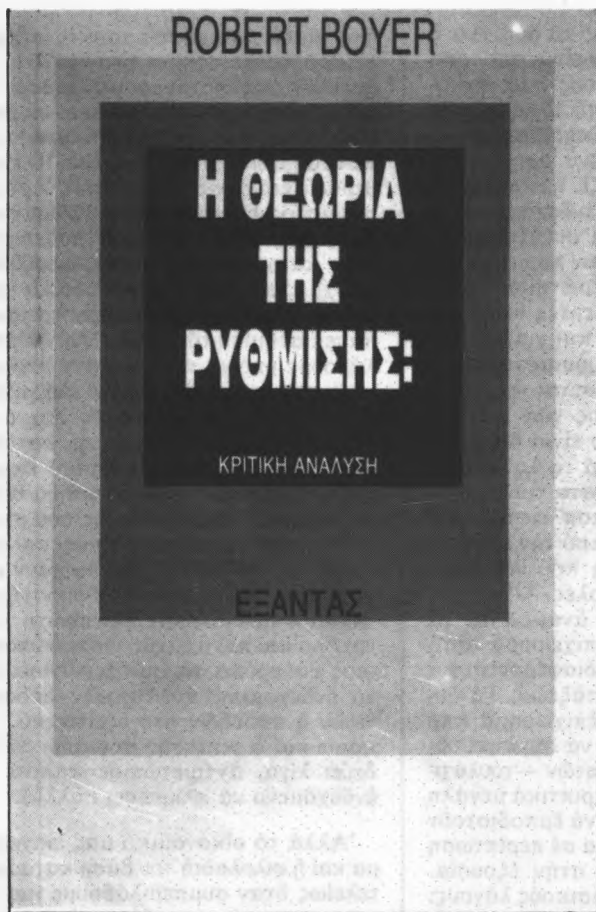
της γής, ιδιοκτητών ή μή, που μετέτρεψαν την ελληνική γεωργία σε μιά από τις παραγωγικότερες του κόσμου. Στα χέρια αυτού του κόσμου βρίσκονται οι μόνες δυνατές συμμαχίες ενάντια στον κόσμο της συντήρησης, πασοκικής ή νεοδημοκρατικής, δηλαδή του κεφαλαίου, γιατί μιά πολιτική συμμαχία είναι βιώσιμη μόνο αν στηρίζεται σε ζωντανές μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης και συνεργασίας. Έκεί ή πολιτική βρίσκει τις πραγματικές πηγές της εμπνευστής της, εκεί δημιουργεί συμπαράταξεις και συνασπισμούς, εκεί παίρνει πρωτοβουλίες, έ-

κεί δοκιμάζεται και φτιάχνεται ή Μεγάλη Άριστερά. Όχι στον Περισσό.

Υπάρχει βέβαια και ή γνωστή νευρωτική κινητικότητα των «πέρα από τό σοσιαλισμό» εναλλακτικών ρευμάτων που ανά τριετία ή πενταετία, κατασκευάζουν ένα «νέο επαναστατικό υποκείμενο», τό ίδιο ακριβώς που σε κάποια προηγούμενη φάση ήταν τό «μεγάλο ψεύδος». Υπάρχει και ή ανυποψίαστη άφηση στην έξελικτική διαδικασία ένσωμάτωσης στην καπιταλιστική αναπαραγωγή και στην ανακύκλωση των άδιεξόδων. Νά διαλέξουμε ανάμεσα σε δύο θεολογίες εκ δια-

μέτρου αντίθετες όπου ο παράδεισος της καθεμιάς είναι ή κόλαση της άλλης.

Η μετά ΠΑΣΟΚ εποχή θά είναι εποχή μεγάλων ρευστοποιήσεων. Άς ρευστοποιήσουμε και μείς τις αντιλήψεις που για χρόνια μάς κρατούσαν στό περιθώριο. Τότε θά μιλάμε για ένα άλλο συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ άριστεράς και των άλλων. Τότε και οι σοσιαλιστές θά ξέρουν ότι ή υποχρέωσή τους είναι νά υπηρετήσουν τό σοσιαλισμό.

ΜΑΝΩΛΗ ΠΑΠΑΔΟΛΑΜΠΑΚΗ

ΧΩΡΟΙ

ΤΗΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, 1

ΔΟΚΙΜΙΑ
ΓΙΑ ΜΙΑ
ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΧΩΡΟΠΟΙΗΤΙΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΕΞΑΝΤΑΣ

Τόν τελευταίο καιρό, πολιτικοί της δεξιάς καθώς και διάφοροι μόνιμοι εκφραστές της συντήρησης και έχθροί κάθε λαϊκής κατάκτησης επιτίθενται με αδιανόητο πείσμα έναντι των πιο ευαίσθητων τομέων της δημόσιας ζωής: της υγείας και της παιδείας. Πεμπτούσια της επίθεσης είναι η απόδοση και των δύο στο ιδιωτικό κεφάλαιο, δηλαδή στη λογική του κέρδους, τη λογική του συμφέροντος μίας μικρής και προνομιούχου μερίδας επιχειρηματιών. Μπροστά σ' αυτή την όλομείωπη επίθεση, όλοι οι δημοκράτες, όλοι οι όπαδοί της πρόοδου και, όπωσδήποτε, όλοι οι άνθρωποι του πνεύματος, των γραμμάτων και των τεχνών πρέπει νά ενώσουν τις δυνάμεις τους γιά τή διαφύλαξη και επέκταση όλων των μέχρι τώρα λαϊκών και δημοκρατικών κατακτήσεων — ιδιαίτερα ίσως στό χώρο της 'Ανώτατης 'Εκπαίδευσης πού μέχρι σήμερα, προστατευμένη ακόμα και από τά άστικά Συντάγματα, έχει κρατηθεί σέ μεγάλο βαθμό έξω από τόν έλεγχο του ιδιωτικού κεφαλαίου.

Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ

'Η πιο πάνω τοποθέτηση, πού μέ διάφορες παραλλαγές τήν άκούμε πιά συχνά, μοιάζει σέ πολλούς τόσο αυτόνομη πού άναρωτιούνται αν υπάρχει άλλο θέμα γιά συζήτηση εκτός από τόν άποτελεσματικότερο τρόπο προστασίας των κεκτημένων. 'Η άπόφαση ώστόσο νά διερευνηθεί και αυτό τό ζήτημα επί της ούσιας του θά μπορούσε νά δικαιολογηθεί μέ τή διαπίστωση ότι, μολοντί ή θέση αυτή μοιάζει αβτονόμη, μεγάλη μερίδα των μαθητών και των φοιτητών, πού θεωρούνται ακόμα ευαίσθητοι δέκτες των προοδευτικών και δημοκρατικών αντιλήψεων τείνει εθίκον ούς στό «αντιδραστικά

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΑ

του Δημήτρη Κυρτάτα

κελεύσματα». 'Ενα από τά δύο, είτε ό φοιτητικός κόσμος δέν είναι πιά τόσο δεδομένα προσδεδεμένος στό δημοκρατικά ιδεώδη είτε τό ιδεώδες της κρατικής 'Ανώτατης 'Εκπαίδευσης δέν είναι πιά τόσο δεδομένα δημοκρατικό. Είτε και τά δύο μαζί. Σέ καθένα από τά δυσοίωνα αυτά ένδεχόμενα, τό ζήτημα χρειάζεται και συζήτηση και προσοχή — πόσο μάλλον πού τό πραγματικά ένδιαφέρον έρώτημα είναι, ποιοί μαθητές και φοιτητές θέλουν ιδιωτικά πανεπιστήμια και γιати.

Τό πρώτο και πιο ούσιαστικό έπιχείρημα πού αντίτάσσεται συνήθως στό σχέδια παράδοσης των πανεπιστημίων στό κεφάλαιο είναι ότι ή εργατική τάξη και γενικά τά λαϊκότερα και φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού της χώρας θά άποκλειστούν γιά οικονομικούς λόγους από τήν καλύτερη άνώτατη μόρφωση πού θά παρέχουν οι ιδιωτικές σχολές. Οι δεξιοί πολιτικοί βέβαια δέν άναμένεται νά συγκινηθούν από τό έπιχείρημα αυτό γιати έξ όρισμού δέν ένδιαφέρονται γιά τό καλό των λαϊκών τάξεων. Τό δυστύχημα είναι ότι τό έπιχείρημα από μόνο του δέν φαίνεται νά συγκινεί ούτε τόν κόσμο των φοιτητών — τουλάχιστον όχι μία τόσο συντριπτικά μεγάλη πλειονότητά του ώστε νά έμποδιστούν τά αντιδραστικά σχέδια σέ περίπτωση επανόδου της δεξιάς στην έξουσία. Γιατί; 'Ισως γιά δύο βασικούς λόγους: πρώτον, τά φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού είναι ήδη σέ κάποιο βαθμό άποκλεισμένα από τά πανεπιστήμια ώστε νά εκπροσωπούνται σέ σχετικά μικρό βαθμό στό φοιτητικό κόσμο· και δεύτερον, γεγονός πού φροντίζουν νά τονίζουν οι ύποστηρικτές του ιδιωτικού πανεπιστημίου, ό φοιτητής πού ύποχρεώνεται νά πάει σ' ένα κακά σχεδιασμένο, κακά έξοπλισμένο και

άπό κάθε άποψη άνεπαρκές περιφερειακό πανεπιστήμιο άναγκάζεται νά ξεοδέψει περισσότερο από όσα θά χρειάζόταν γιά νά σπουδάσει σέ ιδιωτικό πανεπιστήμιο, και μάλιστα κοντά στον τόπο καταγωγής του. 'Ο έλεύθερος άνταγωνισμός — αυτός ό μάγος της άστικής ιδεολογίας — θά κρατήσει τά έξοδα των ιδιωτικών πανεπιστημίων κάτω από τις 300.000 μέ 400.000 δραχμές πού δαπανά σήμερα τό λιγότερο ό μέσος φοιτητής περιφερειακού πανεπιστημίου τό χρόνο. 'Αν μάλιστα λάβουμε ύπόψη τή σωματική και ψυχική ταλαιπωρία φοιτητών και γονιών πού άναγκάζονται νά ζούν συχνά σέ πολύ μεγάλες άποστάσεις, καταλαβαίνουμε γιати τό οικονομικό έπιχείρημα δέν είναι όσο πειστικό θά θέλαμε. (Φυσικά, ένας φοιτητής πού σπουδάξει στην πόλη καταγωγής του έχει πολύ μικρά έξοδα αν καταφέρει νά είσαχθεί σ' ένα κρατικό πανεπιστήμιο. 'Αλλά ή είσαγωγή μέ τήν πρώτη γίνεται όλο και πιο σπάνια, ώστε ό ύποψήφιος θά πρέπει νά συνυπολογίσει και τό ένδεχόμενο πολλαπλών προσπαθειών ή σπουδών στό έξωτερικό. 'Ακόμα και ό φοιτητής πού σήμερα ξεοδέυει λίγα, αντιμετώπισε κάποτε τό ένδεχόμενο νά πληρώσει πολλά).

'Αλλά τό οικονομικό μας έπιχείρημα και ή φιλολαϊκή του βάση καταρρέει τελείως όταν συμπεριλάβουμε και τις μεταπτυχιακές σπουδές πού πραγματοποιούνται και θά πραγματοποιούνται γιά πολλά χρόνια, σχεδόν άποκλειστικά στό έξωτερικό. Τά έξοδα μετάβασης, διαμονής και σπουδών σέ μία ευρωπαϊκή χώρα, γιά νά μήν άναφέρουμε τήν 'Αμερική, ξεπερνούν κατά πολύ τά αντίστοιχα έξοδα σπουδών πού θά απαιτούσε ένα ιδιωτικό πανεπιστήμιο στην 'Ελλάδα. 'Αν τώ

ρα συμφωνήσουμε ότι πραγματικές δυνατότητες επιτυχούς επαγγελματικής αποκατάστασης παρέχονται κυρίως με μεταπτυχιακές σπουδές, θά αντιληφθούμε γιατί τό αίτημα γιά ιδιωτικά πανεπιστήμια γίνεται έλκυστικό ακόμα και σε χαμηλά εισοδηματικά στρώματα —τολμώ νά πώ, ιδιαίτερα σε χαμηλά εισοδηματικά στρώματα. Έκείνος πού μειονεκτεί από τήν άπουσία καλών μεταπτυχιακών σπουδών στην Έλλάδα δέν είναι ό εύπορος φοιτητής μέ τίς πολλές διεξόδους άλλα αυτός μέ τίς λιγότερες.

Είναι γνωστό ότι εκπρόσωποι τής δημοκρατικής παράταξης, μέ πρωτοπόρα τήν ΚΝΕ, έχουν έτοιμη τήν άπάντηση στις τελευταίες αυτές σκέψεις πού διατύπωσα: όχι μόνο δέν θέλουν ιδιωτικές πανεπιστημιακές και μεταπτυχιακές σπουδές, αλλά απαιτούν γρήγορα και άποφασιστικά νά προχωρήσει τό ελληνικό πανεπιστήμιο στην προσφορά κρατικής μεταπτυχιακής εκπαίδευσης — και μάλιστα μιάς μόνο ταχύτητας, ώστε νά τήν προλαβαίνουν όλοι. "Η κανένας νά μήν έχει μεταπτυχιακό τίτλο ή όλοι —τουλάχιστον όλοι όσοι θέλουν. "Αν γινόταν αυτό, θά κατέρρευε βέβαια τό έπιχείρημα τού υπερβολικά δαπανηρού κόστους τών μεταπτυχιακών στό έξωτερικό, θά παρέμενε ώστόσο ή πρώτη ένσταση γιά τή σύγκριση δαπανών σε ένα περιφερειακό πανεπιστήμιο, όπου αναγκάζεται νά καταφύγει ένας διαρκώς όγκούμενος αριθμός φοιτητών, και σε ένα ιδιωτικό κολλέγιο, άς πούμε στην Άθήνα. ("Αφήνω κατά μέρος τή δυνατότητα πού θά έχουν τά ιδιωτικά πανεπιστήμια νά προσφέρουν ύποτροφίες στους καλούς και φτωχούς φοιτητές —ύποτροφίες πού τό παράδειγμα τού έξωτερικού μ'α βεβαιώνει ότι και σημαντικές θά είναι, και κίνητρο γιά άλλα θά παρέχουν και πολύ πιό δίκαια άπ' ό,τι οι σημερινές, κρατικές θά κατανέμονται). Στη συνέχεια θά προσπαθήσω πάντως νά δείξω ότι οι μεταπτυχιακές σπουδές μιάς ταχύτητας στην Έλλάδα θά κάνουν τό ύπάρχον πρόβλημα έντονότερο.

Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

"Αν παρακολουθήσει κανείς μέ κάποια προσοχή τίς συζητήσεις στους μαθητικούς και φοιτητικούς κύκλους γιά τό μέλλον και τίς προοπτικές τής Άνώτατης Έκπαίδευσης στην Έλλάδα, θά διαπιστώσει ότι τό οικονομικό έπιχείρημα πού έχω μέχρι τώρα παρουσιάσει δέν κεντρίζει ιδιαίτερα τό ένδιαφέρον. Νομίζω μάλιστα ότι ή μεγάλη πλειονότητα τών σημερινών ή τών αύριανών φοιτητών δέν θεωρεί τά έξοδα σπουδών ως τό σημαντικότερο ζήτημα. "Αν τό φοιτητικό κίνημα ζη-

τάει επέκταση τών παροχών τού κράτους πρós τούς σπουδαστές, αυτό τό κάνει περισσότερο γιά λόγους άρχών παρά γιά λόγους πραγματικών αναγκών. "Αν και όλοι απαιτούν δωρεάν συγγράμματα, ελάχιστοι είναι εκείνοι πού αντίστέκονται στην άγορά σημειώσεων, όταν οι περιστάσεις τό απαιτούν. Τό δωρεάν σύγγραμμα είναι δικαίωμα, ή άγορά σημειώσεων ή βοηθητικών βιβλίων είναι έπιλογή τού φοιτητή γιά τή διευκόλυνσή του. "Η οικονομική διάσταση είναι ύποταγμένη στην πολιτική. Οι φοιτητές όμως συζητούν πολύ γιά κάτι άλλο, και σε σχέση μ' αυτό κυρίως κερδίζονται, αν δέν κάνω λάθος, όλο και περισσότεροι από τήν ιδέα τού ιδιωτικού πανεπιστήμιου: αυτό τό άλλο είναι ή «ποιότητα» τών παρεχόμενων σπουδών.

Τό ότι ή ποιότητα τών πανεπιστημιακών σπουδών στην Έλλάδα είναι πολύ χαμηλή σε σχέση μ' αυτήν πού μπορεί νά βρει κανείς στό έξωτερικό —και κυρίως σε σχέση μ' αυτήν πού μπορεί νά φανταστεί κανείς χωρίς πολύ φαντασία στην Έλλάδα— γίνεται νομίζω παραδεκτό από όλους. Τό προοδευτικό κίνημα —πάντα μέ πρωτοπόρα τήν ΚΝΕ— παραδέχεται τό άπογοητευτικό επίπεδο τών σπουδών και ζητάει γιά γιαιρεία μεγαλύτερες πιστώσεις. Δέν χωράει άμφιβολία ότι τά σημερινά κονδύλια γιά τήν παιδεία είναι τόσο θλιβερά όσο θλιβερή είναι ή ίδια ή παιδεία! αλλά οι δύο θλίψεις δέν είναι εύθέςως ανάλογες. Οι οικονομολόγοι είναι σίγουρα σε θέση νά μ'α παρουσιάσουν πολύ καλύτερα τό ζήτημα αυτό, αλλά άρκομαι στά όσα μπορεί νά υποθέσει ό κοινός νους —ό νους δηλαδή πού συνήθως συμμετέχει σε παρόμοιες συζητήσεις: ό,τι και νά ζητάει τό προοδευτικό κίνημα στην Έλλάδα, και όσο καλή διάθεση κι αν έχει μιά ελληνική κυβέρνηση —και όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις έχουν αυτό καλή διάθεση— τά κρατικά κονδύλια δέν μπορούν νά έπαρκέσουν ώστε τά ελληνικά πανεπιστήμια νά συναγωνιστούν τά καλύτερα τού έξωτερικού. Τό ελληνικό κράτος —όλοι τό ξέρουμε αυτό— δέν έχει όσα χρήματα χρειάζονται και βέβαια δέν έχει τή διάθεση πού χρειάζεται. "Ετσι, γιά νά τό πώ μέ κάποια υπερβολή, κανένας δέν μπορεί νά φανταστεί στή σημερινή Έλλάδα τίς μεταπτυχιακές σπουδές στην πανεπιστημιακή οικονομική σχολή τού Άγρινίου νά φτάνουν στό επίπεδο τών αντίστοιχων τού London School of Economics (όπου παρεμπιπτόντως ό αριθμός τών Έλλήνων φοιτητών είναι πάντα έντυπωσιακός) —ακόμα και μετά από τίς περικοπές τής Θάτσερ. Οι σημερινοί και οι αύριανοί φοιτητές, άς μήν τό ξεχνάμε αυτό, βρίσκονται πολύ κοντά στην πραγματικότητα.

Τό κοινό αίτημα όσων ένδιαφέρονται γιά τήν παιδεία στην Έλλάδα, δέν είναι φτηνότερες ή έπιδοτούμενες σπουδές αλλά καλύτερες σπουδές: εκεί πού κερδίζουν έδαφος οι διακηρύξεις τών όπαδών τού ιδιωτικού τομέα είναι στό πώς μπορούν νά προσφερθούν οι καλύτερες σπουδές: ζητώντας περισσότερα από ένα κράτος πού ούτε έχει ούτε θέλει νά δώσει, ή έπιτρέποντας στόν ιδιωτικό τομέα νά επεκταθεί στην άνώτατη παιδεία; Χωρίς νά μπορώ εδώ νά μ'α σε πολλές λεπτομέρειες θά ήθελα νά θυμίσω ότι έκτός από τήν πρακτική του διάσταση, τό ζήτημα αυτό έχει και μιά ιδεολογική, πού είναι ίσως σήμερα ή σημαντικότερη.

Τό «ιδιωτικό» θεωρείται γενικά καλύτερο από τό «κρατικό», ακόμα και, γιά νά μήν πώ κυρίως, σε χώρες πού μέχρι τώρα υπήρξαν προύργια τού κρατισμού —χαρακτηριστικά παραδείγματα, μέ τόν τρόπο τους καθεμιά, ή Άγγλία και ή ΕΕΣΔ. Κρατικό, λέει ή τρέχουσα ιδεολογία, ίσον γραφειοκρατικό, δυσκίνητο, δύσκαμπτο, άδιάφορο στις πραγματικές ανάγκες, άνίκανο και άπρόθυμο νά προσαρμοστεί στις περιστάσεις. "Ιδιωτικό, ίσον εύέλικτο, δυναμικό, φιλόδοξο, άναγωνιστικό, άποτελεσματικό. Νά ή τρέχουσα ιδεολογία, ελληνική και διεθνής, στην όποία στηρίζεται μέ όλο και μεγαλύτερη άπήχηση ή νεοφιλελεύθερη προπαγάνδα —όποιος φορέας κι αν τήν προωθεί. "Η προπαγάνδα αυτή άπρoκρύπτει ή άποσιωπά τίς άποτυχίες τού ιδιωτικού τομέα, αλλά αυτό δέν έχει τόση σημασία: σημασία έχει ότι ό ιδιωτικός τομέας έχει τόσες έπιτυχίες ώστε νά μπορεί νά φαντάζει ως πρότυπο, και ό κρατικός τόσες άποτυχίες ώστε νά εκμηδενίζονται οι έπιτυχίες του. "Ενα μικρό, γραφικό παράδειγμα: είναι γνωστό τό φαινόμενο τών φοιτητών πού δέν παρακολουθούν τό ύποχρεωτικό μάθημα τών άγγλικών και περνάνε τίς εξετάσεις μέ τίς γνώσεις πού άποκτούν στό γειτονικό ινστιτούτο έναντι άμοιβής. ("Τό ιδιωτικό είναι καλύτερο από τό κρατικό" ή, γιά νά μάθει κανείς γράμματα πρέπει νά πληρώσει).

"Η νεοφιλελεύθερη προπαγάνδα, όταν είναι ύψηλού επιπέδου, δέν σταματά εδώ. "Ο ιδιωτικός τομέας, μ'α λέει, δέν ταυτίζεται μέ τό κέρδος —τουλάχιστον όχι μέ τό άτομικό κέρδος. "Αντί γιά τό μονολιθικό και συνθλιπτικό κράτος, τήν Άνώτατη Έκπαίδευση, ή καλύτερα μέρος της, θά μπορούσαν νά αναλάβουν φορείς ιδιωτικού δικαίου, όχι κατ' ανάγκη κερδοσκοπικοί. Στόχος δέν είναι ή δημιουργία ενός πλήρους «άντι-πανεπιστημίου» (ποιός αναλαμβάνει μιά τέτοια εϋθύνη τίς μέρες μ'α;); αλλά ή έπίσημη αναγνώριση μεμονωμένων σχολών ή τμημάτων. Προτεραιότητα θά δοθεί

βέβαια σε γνωστικούς κλάδους που είτε δέν διδάσκονται σήμερα στα πανεπιστήμια είτε διδάσκονται πλημμελώς. 'Επιδίωξη δέν είναι λοιπόν τό άτομικό κέρδος, αλλά ή προσφορά στο κοινωνικό σύνολο, εκεί που δέν μπορεί νά φτάσει τό κράτος. "Ας τό προσέξουμε αυτό. Μπορεί τό προοδευτικό κίνημα νά ξέρει ότι ή πρόταση αυτή δέν είναι παρά τό πρώτο βήμα γιά νά αποδοθεί ή παιδεία στο άτομικό συμφέρον τών καπιταλιστών, αλλά τό πρώτο βήμα απέχει κάποτε πολύ από τό τελευταίο και έχει τή δύναμη νά κινεί φαντασία και πραγματικότητα. "Ας μή σκεφτούμε λοιπόν μεγαλοκαρχαρίες αλλά μή κερδοσκοπικές εταιρείες, ελεγχόμενες ακόμα και από τούς δήμους, μέ συμμετοχή αν θέλουμε τής ΓΣΕΕ, τής ΠΑΣΕΓΕΣ, τής ΑΔΕΔΥ, τού ΤΕΕ και τών άλλων δημοκρατικών φορέων που λέει ότι θέλει νά συμβουλευτεί αλλά που ποτέ δέν συμβουλεύεται τό κράτος. "Ας σκεφτούμε τό παράδειγμα τής ραδιοφωνίας. Ποιός δημοκράτης, ποιός άριστέρος, ποιός άπλός πολίτης θέλει νά επιστρέψουμε στο κρατικό, δηλαδή στο κυβερνητικό μονοπώλιο τής ραδιοφωνίας; 'Αλλά ούτε και ανεξέλεγκτη θά είναι ή ιδιωτική 'Ανώτατη 'Εκπαίδευση. Είναι ανεξέλεγκτη ή μέση και καλύτερη εκπαίδευση εκείνη που ελέγχεται σήμερα από τό ιδιωτικό κεφάλαιο; 'Αμφισβητεί κανείς ότι πολλά ιδιωτικά Γυμνάσια είναι καλύτερα από όλα τή δημόσια, ότι προσαρμόζονται χωρίς δυσκολία στις απαιτήσεις και προδιαγραφές τού κράτους; Γιατί όχι και στα πανεπιστήμια, και μάλιστα μέ μικρότερη συμμετοχή ατομικού κεφαλαίου;

ΤΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΙΟΤΗΤΑ

Δέν θά ήθελα ωστόσο νά επεκταθώ πολύ στην καθαρά ιδεολογική διάσταση τού ζητήματος, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι υποτιμώ τό κοινωνικό της βάρος; όπως σε όλα τά ιδεολογικά ζητήματα, σε τελευταία ανάλυση, λανθάνει και κάτι τό μή ιδεολογικό και αυτό γιά τή συζήτησή μας ίσως έχει μεγαλύτερη σημασία. Δέν θά αναρωτηθώ λοιπόν γιατί σήμερα τό ιδιωτικό ως έννοια θεωρείται από πολύ κόσμο καλύτερο από τό κρατικό, αλλά γιατί τό καλό είναι σήμερα ιδιαίτερα επιθυμητό στην παιδεία από όλον σχεδόν τόν κόσμο. Μέ άλλα λόγια θά αναρωτηθώ πού όφειλεται τό αίτημα γιά καλύτερη παιδεία σήμερα έτσι ώστε μία σημαντική μερίδα τής κοινής γνώμης, τών φοιτητών και ιδιαίτερα τών υποψήφιων φοιτητών —γιά νά μίν αναφέρω και όρισμένους καθηγητές— νά παρακολουθεί μέ συμπάθεια τά προ-

παγανδιστικά γυμνασματα τών θυμαστών τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας. 'Αλλά επειδή δέν υπάρχει ποτέ μία προπαγάνδα μόνη τής, αλλά πάντα τουλάχιστον δύο, έτσι ώστε ή μία νά αντιστρατεύεται τήν άλλη και αντιστρατευόμενη νά διαμορφώνεται και ή ίδια, θά πρέπει νά πω και δύο λόγια γιά τήν προπαγάνδα που ή προοδευτική παράταξη αντιπροτείνει στα κελεύσματα γιά λιγότερο κράτος, λιγότερη γραφειοκρατία, περισσότερη ιδιωτική πρωτοβουλία και τελικά, καλύτερη παιδεία γιά τό λαό.

Είπα ήδη ότι κατ' άρχήν ή προοδευτική παράταξη ζητάει —και πολύ σωστά— περισσότερα λεφτά. Τί άλλο; Σχεδόν τίποτα άλλο. Σχεδόν, γιατί μή ζητώντας τίποτα άλλο παρά λεφτά αποδέχεται τά άλλα ως έχουν. "Οχι μόνο τά αποδέχεται αλλά τά επικαλείται άνοιχτά ως μέγιστα ιδανικά της. Σε μία εποχή πού, όπως είπα, τό κρατικό περνάει παντού κρίση ως ιδεολογία, ή προοδευτική και άριστερή παράταξη, τό επικαλείται ως ιδανικό της. Τά πράγματα όμως είναι ακόμα πιο σοβαρά. Οι δυσκολίες τής προοδευτικής προπαγάνδας υπέρ τού κρατικού θά ήταν μεγάλες, αλλά όχι άνυπέρβλητες, αν τό κρατικό πανεπιστήμιο ήταν ιστορικά μία κατάκτηση κάποιου κινήματος που στόχευε σε κάποιες μορφής κοινωνικοποίηση. Δέν είναι. Τό κρατικό πανεπιστήμιο είναι μία επιβολή τού κυρίαρχου κοινωνικού συστήματος τού περασμένου, γιά τήν 'Ελλάδα, και τού προπερασμένου γιά άλλες χώρες, αιώνα.

Μία σοβαρή συζήτηση γιά τήν κατανόηση τού αιτήματος γιά ιδιωτικά πανεπιστήμια θά έπρεπε νά ξεκινήσει από τήν κατανόηση τής άρχικής επιβολής τού κρατικού πανεπιστημίου. Χωρίς νά μπορώ εδώ νά ασχοληθώ συστηματικά, όπως θά έπρεπε, μέ τό ζήτημα αυτό, θυμίζω ότι και οι δύο εκδοχές, ως ιδέες και ως εφαρμογή, προήλθαν από τήν άστική τάξη. Γιά τήν ακρίβεια, και αυτή ή ακρίβεια έχει εδώ τή μεγαλύτερη δυνατή σημασία, και οι δύο εκδοχές, προήλθαν από μερίδες τής άστικής τάξης, και μάλιστα σε διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης τους. "Αν τά πρώτα Συντάγματα που καταρτίστηκαν κατά τήν 'Επανάσταση τού '21 αποτελούν δείκτες τών καιρών, τότε αξίζει νά προσέξουμε ότι στους "Ελληνες άναγνωριζόταν τό δικαίωμα «νά συσταίνωσι καταστήματα παντός είδους, παιδείας, φιλανθρωπίας, βιομηχανίας και τεχνών, και νά εκλέγωσι διδασκάλους διά τήν εκπαίδευσίν των»². Αίτημα τού επαναστατημένου λαού, που έμπνεόταν βέβαια από άστικά ιδανικά, ήταν νά υπάρχει ιδιωτική πρωτοβουλία και στην παιδεία, γενικά. 'Η πρόβλεψη ότι ειδικά ή «άνωτέρα (δηλαδή ή άνώτατη) εκπαίδευσις ενεργείται δαπάνη τού κρά-

τους» έγινε τό 1844 σε έναν άλλο επαναστατικό άναβρασμό, που και πάλι άπληροσέ άστικά ιδανικά³. "Ας τό προσέξουμε άλλωστε: δέν απαγορευόταν σε ιδιώτες ή ίδρυση πανεπιστημίων' αλλά επειδή κανείς ιδιώτης δέν ενδιαφερόταν νά ιδρύσει ένα παθητικό εκπαιδευτικό κατάστημα, τό κράτος αναλάμβανε τά έξοδα.

"Αν μάλιστα θέλουμε νά είμαστε και λίγο σχολαστικοί, θά διαπιστώσουμε ότι τό σημερινό αίτημα γιά ιδιωτικά πανεπιστήμια δέν είναι συλλογικό αίτημα τής δεξιάς και συντηρητικής παράταξης, αλλά εκφράζει τις άπόψεις μιας ειδικής μερίδας τής παράταξης αυτής, που αυτοαποκαλείται συχνά «φωτισμένη δεξιά», «νεοφιλελεύθερη πτέρυγα» ή πάντως «ριζοσπαστική». Αυτό βέβαια δέν σημαίνει ότι ή πτέρυγα αυτή βρίσκεται σε άνοιχτή σύγκρουση μέ τις πιο παραδοσιακές πτέρυγες τής δεξιάς, αλλά έχει σημασία ότι αυτή πρωτοσκέφτηκε νά προπαγανδίσει τό αίτημα αυτό.

Στήν 'Ελλάδα, ό συσχετισμός τών κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων δέν επιτρέπει στις πτέρυγες τής δεξιάς νά διαφοροποιηθούν τόσο ώστε νά εκφραστούν μέσα από χωριστούς κοιμματικούς φορείς, αν και πολλοί είναι εκείνοι που θά τό ήθελαν: ή άριστερή ρητορεία τού ΠΑΣΟΚ, άνάμεσα στ' άλλα, χαράζει μία διαχωριστική γραμμή άνάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα μέ τρόπο ώστε νά υποβαθμίζονται οι ουσιαστικές διαφορές που υπάρχουν στο έσωτερικό τους. Κι ωστόσο, εδώ, όπως και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι νεοφιλελεύθεροι και οι παραδοσιακοί συντηρητικοί εκφράζουν διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις: το μω νά πω πολύ διαφορετικές. Στο ιδεολογικό επίπεδο δέν είναι δύσκολο νομίζω νά καταλάβουμε γιατί ή νεοφιλελεύθερη σκέψη, μέ τή μικρή συγγένεια που διατηρεί περί τή φιλελεύθερη, οδηγείται στο αίτημα τής ιδιωτικής εκπαίδευσης. 'Ελευθερία, τό ξέρουμε αυτό, σε μία φάση ανάπτυξης τής κοινωνίας, σημαίνει έλευθερία τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

'Υποσχεθήκαμε όμως νά πάμε πέρα από τό ιδεολογικό και έτσι πρέπει νά αναρωτηθώ πού προσδοκά υλικό συμφέρον σήμερα από τήν ιδιωτική παιδεία. "Οχι τό μεγάλο κεφάλαιο. Τό μεγάλο κεφάλαιο, που δέν θά χάσει τήν ευκαιρία νά εκμεταλλευθεί όποια δυνατότητα τού δοθεί, μπορεί νά ζητάει σήμερα ιδιωτική τηλεόραση, που αφήνει τεράστια περιθώρια κέρδους, αλλά δέν έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιά τήν παιδεία: τουλάχιστον δέν είναι αυτό που έθεσε τό ζήτημα. Τό ζήτημα τό έθεσαν κάποιοι ιδεολόγοι τής δεξιάς και τό ακολουθούν κάποια τμήματα τού άπλου κόσμου. 'Αλλά ακόμα αν δεχτούμε δάκτυλο τού μεγάλου κεφαλαίου, σίγουρα δέν μπορούμε νά σταθώμε εκεί. ('Αφήνω κατά μέρος

τό ότι στην Ελλάδα τό μεγάλο κεφάλαιο δέν δείχνει γενικά ένδιαφέρον γιά επενδύσεις, γιατί ξέρω ότι άμέσως θά σκεφτεί κανείς τό διεθνές κεφάλαιο. Ούτε αυτό όμως έθεσε τό θέμα στην Ελλάδα). Ποιός λοιπόν έχει ύλικό συμφέρον γιά ιδιωτικά πανεπιστήμια; Γιά νά άπαντήσω στό έρώτημα αυτό θά τό θέσω πρώτα μέ τόν τρόπο πού έχω ήδη ύποδείξει: ποιός έχει συμφέρον γιά καλύτερη παιδεία;

Όλοι. Καταρχήν, συμφωνούμε νομίζω, όλοι έχουμε συμφέρον γιά καλύτερη παιδεία. Άπ' όσα γράφονται στις έφημερίδες, από τις δηλώσεις τών πολιτικών κομμάτων, από τις συζητήσεις μέσα κι έξω από τά σχολεία, μέσα κι έξω από τά πανεπιστήμια γίνεται φανερό ότι όλοι ζητούν μέ τόν τρόπο τους βελτίωση τών παρεχόμενων σπουδών. Άλλά ποιός περισσότερο, ποιός, σέ τέτοιο βαθμό ώστε νά προτείνει ή νά άποδέχεται μιá τόσο ριζοσπαστική άλλαγή πού μόνο γιά νά ξεκινήσει χρειάζεται άναθεώρηση του Συντάγματος; Ποιός προσδοκά περισσότερο από κάθε άλλον νά άποκομίσει όφέλη άποκτώντας καλύτερη μόρφωση; Σέ τελευταία άνάλυση, ποιός έχει τήν έλπίδα και τή δυνατότητα νά άνέβει κοινωνικά μέσα από τό εκπαιδευτικό σύστημα; Γιατί ή καλύτερη μόρφωση δέν είναι βέβαια αίτημα τής έλληνικής παραγωγής πού μετά βίας κάνει χρήση τής μόρφωσης πού τής προσφέρεται ήδη. Καλύτερες σπουδές δέν σημαίνει σπουδές «έκσυγχρονισμένες», συγχρονισμένες μέ τήν παραγωγή. Είναι γνωστό ότι ή μεγάλη πλειονότητα τών άποφοιτών άξιοποιεί επαγγελματικά τό πτυχίο ως τίτλο, όχι τό περιεχόμενο του πού καλείται νά τό ξεχάσει μόλις μπει στην «παραγωγή». Καλύτερες σπουδές σημαίνει μεγαλύτερες ευκαιρίες καλής επαγγελματικής έπιλογής. Μεγαλύτερες ευκαιρίες κοινωνικής άνόδου. Άλλά μεγαλύτερες ευκαιρίες γιά ποιόν;

Τά άνώτερα στρώματα τής άστικής τάξης, οι Έλληνες «άριστοκράτες», άν μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε αυτό τόν όρο, δέν προσδοκούν σημαντικά όφέλη. Οι μεγάλες περιουσίες σήμερα, όπως και στό παρελθόν, δέν διατηρούνται και δέν αυξάνονται μέ ύψηλή μόρφωση και άν σέ κάποιες περιπτώσεις ή ύψηλή μόρφωση είναι άναγκαία, υπάρχουν πηγές γιά νά τήν προμηθεύσουν έξω από τό ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Ούτε τό ελληνικό προλεταριάτο, ή ελληνική εργατική τάξη, προσδοκά σημαντικά όφέλη από καλύτερη παιδεία. Παιδιά εργατικής προέλευσης θά μπορούσαν νά εκμεταλλευτούν κάποιες ευκαιρίες και νά καταλάβουν κάποια θέση πού σήμερα τούς είναι κλειστή. Άλλά συνολικά ως τάξη τό ελληνικό προλεταριάτο δέν έχει τή δυνατότητα νά άξιοποιήσει άποτελεσματικά ούτε τήν ήδη

παρεχόμενη παιδεία γιά κοινωνική άνοδο — και σίγουρα ή πτέρυγα τής δεξιάς πού έθεσε αυτό τό ζήτημα δέν ένδιαφέρεται ιδιαίτερα γιά τό προλεταριάτο.

Άπό ποιá στρώματα προέρχεται σήμερα ή μεγάλη πλειονότητα τών φοιτητών, ποιόί επιδιώκουν νά σπουδάσουν, ποιόί προσδοκούν νά άποζημιωθούν γιά τά χαμένα χρόνια, τις σημαντικές δαπάνες, τήν ψυχική ταλαιπωρία; Δέν έχω στατιστικά στοιχεία αλλά νομίζω ότι ή ύπεροχή τών λεγόμενων μεσαίων στρωμάτων είναι σαφής. «Μεσαία στρώματα» δέν είναι ίδιος τίτλος πολύ καλή έννοια. Οι κοινωνικές τάξεις πού έχω στό νοϋ μου είναι στή συντριπτική τους πλειονότητα μισθωτές — όπως και τό προλεταριάτο — αλλά μέ πολύ μεγαλύτερα εισοδήματα από τό προλεταριάτο. Οι τάξεις αυτές έχουν όρους διαβίωσης «άστικούς». Άπό τήν άλλη όμως δέν είναι όμοιες μέ τήν παραδοσιακή άστική τάξη. Μπορεί οι μισθοί τους νά προέρχονται και από άνακατανομή του πλεονάσματος πού παράγει ή εργατική τάξη, όπως τά εισοδήματα τών βιομηχάνων, αλλά οι μισθοί δέν είναι επιχειρηματικό κέρδος. Μέ δύο λόγια οι κοινωνικές τάξεις αυτές, πού δέν είναι ή παραδοσιακή μικροαστική τάξη (δηλαδή, κυρίως, μικρέμποροι και βιοτέχνες), έχουν τόσα εισοδήματα ώστε νά ζούν άνετα και νά ξεοδεύουν άνετα, και έτσι νά ξεχωρίζουν από τήν εργατική τάξη, αλλά όχι τόσα, ούτε τέτοιου είδους ώστε νά μπορούν νά προεξοφλήσουν, όπως ή παραδοσιακή άστική τάξη, μιá καλή κοινωνική θέση γιά τά παιδιά τους. Τά παιδιά αυτών τών κοινωνικών τάξεων θά εξασφαλίσουν βέβαια σ' ένα βαθμό τήν κοινωνική τους θέση μέσω τών οικογενειακών επαφών αλλά κυρίως θά τήν εξασφαλίσουν μέσω τής διάκρισης τους στό εκπαιδευτικό σύστημα.

Αυτές οι κοινωνικές τάξεις είναι πολυάριθμες αλλά δέν είναι όμοιογενείς. Μισθολογικά, όπως ξέρουμε, υπάρχουν τεράστιες διαφορές άνάμεσα στό μέλη τους. Ό άνταγωνισμός, όχι γιά νά ξεφύγει κανείς προς τά πάνω, αλλά γιά μιá καλή θέση μέσα σ' αυτές, είναι μεγάλος. Τό παρόν κρατικό, γραφειοκρατικό, τελικά ίσοπεδωτικό εκπαιδευτικό σύστημα, είναι όλο και πίο άπαράδεκτο όχι τόσο επειδή δέν παρέχει ύψηλή παιδεία, αλλά επειδή μηδενίζει τις διαφορές τών πτυχιούχων: επειδή δέν είναι αρκετά άνταγωνιστικό: επειδή δέν δίνει μεγάλες ευκαιρίες διάκρισης σέ λίγους. Οι πολλοί θέλουν άνταγωνιστικά πανεπιστήμια γιατί μέσα από τήν προσωπική τους προσπάθεια, τό ταλέντο και τήν εργατικότητα τους, θά διακριθούν οι λίγοι. Οι κοινωνικές τάξεις πού έχω στό νοϋ μου δέν έχουν τόσες γνωριμίες ώστε νά εξασφαλίσουν στό παιδιά τους τις καλύ-

τερες μισθωτές θέσεις, αλλά έχουν τόσα χρήματα ώστε νά προσφέρουν στό παιδιά τους τις καλύτερες δυνατές σπουδές ώστε νά διεκδικήσουν τις καλύτερες θέσεις — μέ τό σπαθί τους. Τό αίτημα γιά καλύτερες σπουδές είναι αίτημα γιά σπουδές πού θά παρέχουν ευκαιρίες γιά διάκριση στό ταλέντο, στους ίκανούς και στους εργατικούς. Νά γιατί ή δημιουργία μεταπτυχιακών σπουδών στην Ελλάδα από τά ύπάρχοντα πανεπιστήμια, και μέ τις ύπάρχουσες πιέσεις νά είναι άνοικτές σέ όλους, δέν άπαντούν στό πραγματικό πρόβλημα.

ΟΙ ΔΙΕΞΟΔΟΙ

Άπλοποιώντας και σχηματοποιώντας, προσπάθησα νά περιγράψω τήν κοινωνική διάσταση του αίτήματος γιά «καλύτερη» παιδεία. Σέ σχέση μέ τήν κοινωνική αυτή πραγματικότητα νομίζω ότι άναδεικνύεται και τό αίτημα γιά ιδιωτικά πανεπιστήμια. Άλλά εδώ χρειάζεται κάποια προσοχή. Άν άπλοστεύσουμε τήν περιγραφή μας πέρα από ένα όρισμένο σημείο κινδυνεύουμε νά χάσουμε τήν ούσια και νά συζητούμε στό κενό. Η κοινωνική πραγματικότητα δημιουργεί προβλήματα πού άπαιτούν πολιτικές λύσεις, αλλά οι πολιτικές λύσεις πού θά δοθούν δέν προκύπτουν νομοτελειακά από τά προβλήματα. Θά ήθελα λοιπόν νά πω και δύο λόγια γιά τις πολιτικές δυνάμεις πού κλήθηκαν και καλούνται νά δώσουν άπάντηση στό συγκεκριμένο κοινωνικό πρόβλημα, αλλά πριν άπ' αυτό νομίζω ότι πρέπει νά σταθώ και στις αθόρμητες πολιτικές έπιλογές πού παράγονται μέσα από τήν ίδια τήν κοινωνία. Γιατί άν τά πολιτικά κόμματα προτείνουν λύσεις σύμφωνα μέ τά γενικά τους προγράμματα και τή γενική τους ιδεολογία, οι κοινωνικές δυνάμεις προτείνουν λύσεις σύμφωνα μέ τις άνάγκες τους και σύμφωνα μ' αυτό πού θεωρούν έφικτό.

Η παιδεία, πριν φτάσει στις άνώτατες βαθμίδες της, ξεκινά από τις κατώτερες. Οι κατώτερες και μέσες, από τήν εποχή πού όργανώθηκε τό ελληνικό κράτος, ελέγχονται τόσο από τό δημόσιο όσο και από ιδιώτες. Έτσι όριζαν οι συνταγματικές έπιταγές. Μέσω τών δήμων ή άπευθείας από τό κράτος ή δυνατότητα στοιχειώδους εκπαίδευσης έπρεπε νά παρέχεται σέ όλους. Όσοι όμως προτιμούσαν τις ιδιωτικές σχολές δικαιούντο νά τις επιλέξουν. Η κρατική μέριμνα, ακόμα και σ' έναν ευαίσθητο τομέα όπως αυτός, δέν έπρεπε νά δημιουργεί εμπόδια στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Αυτό ήταν ένα από τά νοήματα πού έπαιρνε τό σύνθημα «έλευθερία» στό χρόνια

του Άγωνα. Για λόγους που σχετίζονται κυρίως με την έλλειψη ενδιαφέροντος από πλευράς ιδιωτών, τό πανεπιστήμιο έμεινε αποκλειστικά κρατικό. Για πολλές δεκαετίες ο αριθμός των φοιτητών ήταν υπερβολικά μικρός ώστε να μην τίθεται θέμα δεύτερου ή ιδιωτικού πανεπιστημίου⁴. Μέχρι σχετικά πρόσφατα πολλοί λίγοι φαίνεται να είχαν προσέξει αυτή τη δυσαρμονία: τά σχολεία στοιχειώδους, μέσης και τεχνικής εκπαίδευσης μπορούσαν να είναι και κρατικά και ιδιωτικά αλλά τά πανεπιστήμια μόνο κρατικά. Καθώς όμως προέκυψε τό κοινωνικό πρόβλημα που αναφέραμε, όλο και περισσότεροι ενδιαφερόμενοι διαπιστώνουν ότι τό πράγμα είναι παράλογο και ότι ή λύση βρίσκεται στην έναρμόνιση των πανεπιστημίων με τά όσα συμβαίνουν στά σχολεία. "Όπως τά καλύτερα σχολεία συμβαίνει να είναι όρισμένα ιδιωτικά, έτσι και τά ιδιωτικά πανεπιστήμια θα μπορούσαν να είναι πολύ καλύτερα από τά κρατικά. Η συγκεκριμένη αυτή πολιτική λύση μοιάζει να παράγεται αυθόρμητα από ή λογική των πραγμάτων.

Τίς τελευταίες όμως δεκαετίες, για λόγους που σχετίζονται με τίς ανάγκες κοινωνικών συμμαχιών της προδικτατορικής δεξιάς (άλλά και της δικτατορίας) καθώς και των πιο πρόσφατων κυβερνήσεων, ο αριθμός των φοιτητών αυξήθηκε τρομακτικά. Εδρύματα στρώματα του πληθυσμού επιζητούν κοινωνική διέξοδο μέσα από την παιδεία και διαδοχικές κυβερνήσεις πρόθυμα άνοιξαν τά πανεπιστήμια στίς μάζες. Άλλά τό αίτημα δέν ήταν σπουδές για τίς σπουδές, ήταν σπουδές για καλό επάγγελμα, και τό άνοιγμα των πανεπιστημίων στίς μάζες δέν απέδωσε τά καλά επάγματα αλλά τόν αριθμό αυτών που τά διεκδικούν. Άν δέν είχαν μαζικοποιηθεί τά πανεπιστήμια ή αν δέν είχαν ίσοπεδωθεί θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στίς σημερινές ανάγκες κοινωνικών επιλογών πολύ καλύτερα και έτσι δέν θα έμπαινε θέμα ιδιωτικών. Η λογική των πραγμάτων μοιάζει λοιπόν να παράγει και την αντίθετη λύση από την απόδοση των πανεπιστημίων στους ιδιώτες. Τά ίδια τά κρατικά πανεπιστήμια πρέπει να γίνουν ανταγωνιστικά, άποδοτικά, σύγχρονα, ευρωπαϊκά· αλλά με τά δεδομένα κονδύλια που κρατούν τόν αριθμό των διδασκόντων σε σχετικά χαμηλό επίπεδο και ή διδακτική έρευνα λίγο πάνω από τό μηδέν, πώς είναι δυνατόν να αναβαθμιστεί ή παιδεία; Η λογική άπάντηση δέν είναι να ζητήσουμε ή βοήθεια του κεφαλαίου αλλά να μειωθεί δραστικά ο αριθμός των εισακτέων. Λίγοι και καλοί — και όλα θα πάνε καλύτερα. Άν στην πρώτη λύση φαίνεται να οδηγούνται πολλοί από τόυς μελλοντικούς φοιτητές, στή δεύτερη

οδηγούνται πολλοί άπόφοιτοι και κυρίως επαγγελματίες που θέλουν πρώτιστα να κατοχυρώσουν τό επάγγελμα (και για τόυς δικούς τους λόγους βέβαια, πολλοί από τόυς πανεπιστημιακούς καθηγητές). Οί κοινωνικές δυνάμεις προτείνουν αντιφατικές και συγκρουόμενες διεξόδους. Αυτό είναι άναμενόμενο. Τά πολιτικά κόμματα όμως τί θα έπρεπε να κάνουν; Να υιοθετήσουν ή μία ή την άλλη πρόταση επιτείνοντας ή σύγχυση και έντεινοντας την τυφλή, δηλαδή μη κοινωνική πόλωση ή να εντάξουν τό ζήτημα σε μία συνολική στρατηγική άνάλογο με τίς κοινωνικές τους προτεραιότητες.

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

Οί πολιτικοί εκφραστές του αίτήματος για ιδιωτικά πανεπιστήμια που όνόμασα για εύκολια «νεοφιλελεύθερη παράταξη» είναι πιο αντιδραστικοί ή πιο προοδευτικοί από την παραδοσιακή δεξιά, άνάλογο με την όπτική μας γωνία. Δέν είναι πάντως εκφραστές της παραδοσιακής συντήρησης και του μεγάλου κεφαλαίου. Ο βασικός κοινωνικός χώρος που εκφράζουν είναι οί διογκούμενες και ποικιλόμορφες μισθωτές τάξεις που δέν είναι ούτε τυπικοί άστοι, ούτε τυπικοί προλετάριοι. (Ίσως μάλιστα στή φύση των τάξεων αυτών θα έπρεπε να άναζητηθεί και ή ύλική βάση του διεθνούς «νεοφιλελευθερισμού»). Η πολιτική κινητικότητα που παρατηρείται τά τελευταία χρόνια είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν της άνάπτυξης αυτών των τάξεων με τά δικά τους, ποικίλα σε μεγάλο βαθμό συμφέροντα. Οί άνακατατάξεις στό χώρο της δεξιάς, οί άποπειρες για κεντρώα σχήματα, ή εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ, άκόμα και οί άνακατατάξεις στό χώρο της παραδοσιακής Άριστερας, σχετίζονται σε ένα βαθμό με τό αυξανόμενο κοινωνικό βάρος αυτών των μισθωτών - αστών. Δέν έχει θέση έδω να συζητησώ τό αν ή Άριστερά θα έπρεπε να προσεταιριστεί ή και να εκφράσει τίς τάξεις αυτές. Σίγουρα πρέπει να τίς λάβει ύπόψη. Τά αίτηματά τους είναι σε μεγάλο βαθμό νέα, δέν είναι τά παραδοσιακά αίτηματα της δεξιάς.

Τά ιδιωτικά πανεπιστήμια δέν είναι ή μόνη λύση στό κοινωνικό αίτημα. Είδαμε ότι μία άλλη λύση είναι να γίνουν τά έλληνικά πανεπιστήμια πεδία άμιλλας και εύκαιριών για διάκριση. Έκείνο που θα πρέπει πάντως να περιμένουμε είναι ότι ή κατάσταση θα όξυνθεί. Και θα όξυνθεί όχι μόνο γιατί ή κοινωνία παράγει άντιφάσεις, όχι μόνο γιατί τά κοινωνικά συμφέροντα είναι συγκρουόμενα αλλά και γιατί ή κυβερνητική πολιτική άναμένεται όπως σε όλα τά θέματα να ένθαρρύνει

ταυτόχρονα όλες τίς διεκδικήσεις —άλλοτε αλλάζοντας ύπουργούς και άλλοτε με τον ίδιο ύπουργό να υποστηρίζει διαφορετικές άποψεις σε διαφορετικές εύκαιρίες (ή και στίς ίδιες εύκαιρίες). Η κατάσταση στά πανεπιστήμια και γύρω άπ' αυτά δέν θα γίνει βέβαια καθόλου καλύτερη με την τρέχουσα στάση της Άριστερας. Η άριστερή άντιπολίτευση συνεχίζει πάντα να συγκρούεται με τίς εκάστοτε κυβερνήσεις σά να επρόκειτο για πρόβλημα μόνο κρατικών δαπανών για την παιδεία· σά να μην έχει κυλήσει καθόλου νερό από την εποχή του άγωνα για 15%. Τό αν οί πολιτικές δυνάμεις θα προτιμήσουν να κρατήσουν τά πανεπιστήμια «εύκολα» ή να τά κάνουν «δύσκολα», τό αν θα προτιμήσουν να τά κρατήσουν κρατικά ή να επιτρέψουν ή δημιουργία ιδιωτικών έξαρτάται από ή θέση που θα πάρουν άπέναντι στα νέα κοινωνικά αίτηματα. Έκείνο πάντως που δέν δικαιούται να κάνει ή Άριστερά είναι να συρρικνώνει την προπαγάνδα της στή διαφύλαξη των κρατικιστικών ιδανικών της πιο παραδοσιακής, παλαιού τύπου άστικής τάξης. Όχι μόνο γιατί δέν εμπνέουν πιά τίς λαϊκές μάζες, όχι μόνο γιατί δέν προάγουν την κοινωνική άλλαγή, όχι μόνο γιατί ο παραδοσιακός, άστικός κρατισμός άποδεικνύεται παντού άναποτελεσματικός, αλλά κυρίως γιατί δέν άπαντούν ούτε καλά ούτε άσχημα στό πραγματικό πρόβλημα: τό άγνοούν. Άν ή προοδευτική παράταξη θέλει να έχει έλλίδες μαζικής άκτινοβολίας, αυτό δέν μπορεί να τό πετύχει ιδιοποιούμενη τίς παραδοσιακές άξίες του άστισμού σε μία εποχή που ο αυτός τίς άποποιείται, αλλά προβάλλοντας ένα συνολικό όραμα, τουλάχιστον τόσο δυναμικό και ριζοσπαστικό όσο οί προσδοκίες των νέων μισθωτών τάξεων που συσπειρώνονται πίσω από τό «νεοφιλελευθερισμό». Και για να κλείσω θα ήθελα να θυμίσω σε όσους επιμένουν να τό ξεχνούν ότι τό τελικό όραμα του σοσιαλισμού δέν είναι περισσότερο κράτος αλλά καθόλου κράτος.

1. Λέω ότι οί πιστώσεις για την παιδεία είναι πολύ χαμηλές αν και είναι γνωστό ότι κάποτε γίνεται και σπατάλη χρημάτων. Με τό σύστημα των συγγραμμάτων, αλλά και με άλλα λιγότερο γνωστά συστήματα, διοχετεύτηκαν στους διδάσκοντες — ή καλύτερα σε όρισμένους διδάσκοντες — σεβαστά ποσά. Τά χρήματα αυτά όστόσο επιδοτούν καλώς ή κακώς όρισμένους διδάσκοντες όχι την παιδεία.
2. Άρθρο 20 του Συντάγματος της Τροϊζήνας, 1827.
3. Άρθρο 11 του Συντάγματος του 1844.
4. «Τό σύνολο των έγγεγραμμένων φοιτητών περνάει έτσι από 52 τό 1837 σε 159 τό 1840, 1.182 τό 1866, 3.358 τό 1912...»: Τσουκαλάς, *Έξάρτηση και άναπαγωγή*, Θεμέλιο 1977, σ. 432.

ΟΙ ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ ΝΑ ΚΑΤΑΡΓΗΘΟΥΝ

Θεσμός αντικοινωνικός και αντιμορφωτικός

του Άγγελου Έλεφαντη

Η ΜΑΚΑΒΡΙΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ

Ύποψοφοι για τὰ ΤΕΙ και τὰ ΑΕΙ τῆς χώρας 135.000. Εισάγονται 23.020 στὰ ΑΕΙ και 19.151 στὰ ΤΕΙ. Σύνολο ἐπιτυχόντων 42.171. Σύνολον ἀποτυχόντων 92.829. Ἀνάλογα ἦταν και τὰ περυσινὰ ἀποτελέσματα δπου οἱ ὑποψήφιοι ἔφταναν τοὺς 143.000 και οἱ ἐπιτυχόντες δέν ξεπερνοῦσαν τίς 42.000. Ἐτσι κάθε χρόνο περίπου 100.000 νέα παιδιά, ἄγوريا και κορίτσια, ἐφοδιάζονται μέ ἓνα πιστοποιητικό ἀποτυχίας ὡς εἰσιτήριο γιά τή ζωή. Νέοι ἄνθρωποι πού τάζουν σκοπό τῆς ζωῆς τους, δ,τι και νά σημαίνει γιά τοὺς ἴδιους αὐτός ὁ σκοπός, πρέπει νά παραδεχθοῦν δτι πῆραν τή ζωή τους λάθος πρὶν ἀκόμη καλά καλά βγοῦν ἀπό τό αὐτό.

Οἱ στατιστικές και ἡ «λογική τῶν πραγμάτων» θά ὑποδείξουν στοὺς ὑποψήφιοιους τῶν ΤΕΙ και τῶν ΑΕΙ δτι δέν μπορεῖ ὄλοι νά γίνουν γιατροί, δικηγόροι, ἀρχιτέκτονες, μαθηματικοί, φιλόλογοι κ.λπ., δτι τό Πανεπιστήμιο δέν ἔχει τὰ μέσα νά ἀξήσει τόν ἀριθμό τῶν φοιτητῶν, δτι ἡ ἑλληνική οἰκονομία δέν ἔχει ἀπεριόριστες δυνατότητες ἀπορρόφησης πτυχιούχων, δτι και ἄλλα ἐπαγγέλματα, μή διανοοῦμενα, εἶναι ἐξίσου ἀξιοπρεπή, προσοδοφόρα και κοινωνικῶς χρήσιμα. Καί γιά νά σταματήσει ἡ κουβέντα μέ τρόπο τελειωτικό ἐπιστρατεύεται τό ἐπιχείρημα τῆς ἀξιοκρατίας: στά ἀνώτερα κλιμάκια τῆς μόρφωσης πρέπει νά ἐπιλέγονται οἱ καλύτεροι, οἱ πῖο καταρτισμένοι, ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων οἱ δεξιότητες και οἱ γνώσεις ἀντιστοιχοῦν στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ζωῆς. Ἐτσι δικαιολογεῖται τό σύστημα τῶν Γενικῶν Ἐξετάσεων (ἡ ὁποῖο ἄλλο σύστημα ἐπιλογῆς) πού, ὑποτίθεται, μέ πλήρη ἀμεροληψία δίνει τή δυνατότητα σέ ὄλους νά δοκιμάσουν τήν τύχη τους ἄλλά και νά ξεδιαλεχθοῦν

μέ ἀξιοκρατικά κριτήρια οἱ ἀριστοί, οἱ καλύτεροι, ἐκεῖνοι πού νά ἀξίζουν γιά τήν ἀκαδημαϊκή ζωή.

Ὅμως παρά τήν ἀτράνταχτη αὐτή λογική τό σενάριο ξαναπαίζεται κάθε χρόνο ἴδιο κι ἀπαράλλαχτο, ἐλάχιστοι πείθονται προκαταβολικά ἀπό τήν πειστικότητα τῶν ἀριθμῶν και τή λογική τῶν πραγμάτων, τό παραμῦθι και ἡ παραμυθία τῆς ἀξιοκρατίας κάθε ἄλλο παρά δημιουργεῖ τή βεβαιότητα δτι οἱ ἀποτυχόντες ἦταν οἱ περισσότεροι ἀνάξιοι και οἱ ἐπιτυχόντες καλύτεροί τους. Ἐτσι ἂν κάποιος εἶναι ὁ πραγματικά ἀποτυχημένος αὐτός δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό ἴδιο τό σύστημα, τοὺς ἐμπνευστές του και τοὺς ὀργανωτές του.

ΑΕΙ: ΣΥΝΩΣΤΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΤΥΧΙΟ

Τό θέμα ὥστόσο δέν εἶναι ἄπλό και κανείς δέν μπορεῖ νά ἰσχυρισθεῖ δτι ἡ λύση του δέν προσκρούει σέ ἐξαιρετικά περίπλοκες οἰκονομικές, κοινωνικές, ἰδεολογικές καταστάσεις, ἀκόμη και ψυχολογικές. Τή συνθετότητα τοῦ προβλήματος ἔχουν πλέον συνειδητοποιήσει πολλοί, μηδέ τῶν ἀρμοδίων ἐκπαιδευτικῶν παραγόντων ἐξαιρουμένων, ὅσοι τουλάχιστον ἐξ αὐτῶν, ἔχοντας σκοντάψει και ξανασκοντάψει στά ἐμπόδια, ἀνακάλυψαν, ἔστω καθυστερημένα, δτι γιά τή λύση τῶν ἐκπαιδευτικῶν προβλημάτων δέν ὑπάρχει βασιλική ὁδός. Ἦδη τώρα πού μιλάμε, μετά και τούτη τήν τραγωδία τοῦ φετεινοῦ Σεπτεμβρίου, μετά και τήν ἀνεπανάληπτη σέ ἔνταση, διάρκεια, καθολικότητα και νοήματα ἀπεργία τῶν καθηγητῶν τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης, ἀπό κάθε μεριά ἀκούγεται δτι τό ἐκπαιδευτικό μας σύστημα νοσεῖ συνολικά. Μόνο κάποια ὀπουργικά και

παραῦπουργικά χεῖλη ἐξακολουθοῦν νά χρησιμοποιοῦν μεγαλόστομες κορώνες γιά τό σωτήριο, τό κοσμογονικό ἔργο τῆς κυβέρνησης στόν τομέα τῆς παιδείας και τῆς ἐκπαίδευσης. Ἄλλά κανείς πιά δέν τοὺς παίρνει στά σοβαρά.

Ἐνῶ ὁμως ἀποτελεῖ κοινοτυπία ἡ διαπίστωση γιά τή βαθιά νοσηρότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, οἱ προτάσεις φορέων και κομμάτων δέν εἶναι παρά παραλλαγές στοῦ ἴδιο πολυπαιγμένο μοτίβο, δέν εἶναι παρά ψευτοεπιδιορθώσεις στοῦ ὑπάρχον συστήματος. Γι' αὐτό ἄλλωστε τὰ τελευταῖα χρόνια δέν ἀναπτύσσεται κανένα σοβαρό και μέ διάρκεια κίνημα γιά τὰ ἐκπαιδευτικά ζητήματα ἢ τὰ κατά καιροὺς ξεσπάσματα, ὅπως π.χ. οἱ φοιτητομαθητικές κινητοποιήσεις τοῦ περασμένου χρόνου, πολύ γρήγορα ἀφομοιώνονται ἀπό τήν κρατοῦσα λογική. Καί ἡ λογική αὐτή ὑπαγορεύει στόν καθένα τήν ἐπιδίωξη τῶν ἀτομικῶν λύσεων, τό λαχάνιασμα μέσα στόν τυφλό ἀνταγωνισμό γιά τήν ἐπικράτηση, γιά τήν ἐπιτυχία στίς Γενικές, γιά τήν εἰσοδο στό πανεπιστήμιο, τήν ἐξοδό ἀπ' αὐτό, τήν κατάκτηση τοῦ πτυχίου και δι' αὐτοῦ τήν κατοχή τῆς πολυπόθητης θέσης.

Ἄλλά ἡ διαπίστωση γιά τή βαθιά ἀσθένεια τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μας συστήματος πού προσβάλλει ὄλες τίς βαθμίδες του ἀπό τήν προσχολική ἐκπαίδευση ὡς τίς μεταπτυχιακές σπουδές παραγνωρίζει συχνά τίς ἰδιαίτερα κακοκοφορμισμένες τῆς πλευρῆς, τὰ σημεῖα δηλαδή ἐκεῖνα στά ὁποῖα συμπυκνώνονται οἱ ἀντιφάσεις και δημιουργοῦνται τὰ ἀδιέξοδα. Ἡ σφαγή κάθε Σεπτέμβρη και τὰ 100.000 παιδιά ἐκτός νυμφῶνος εἶναι μιά τέτοια κακοκοφορμισμένη πληγή πού δέν μπόρεσαν νά τήν γιαντσουν οἱ Πανελλαδικές ἐξετάσεις, οἱ Πανελλαδικές, οἱ Γενικές Ἐξετάσεις, οἱ «δέσμες», τὰ ἀξιοκρα-

τικά κριτήρια, ούτε η φιλολογία περί επαγγελματικού προσανατολισμού. Κι αυτό γιατί υπάρχει —δέν τή δημιουργεί το εκπαιδευτικό σύστημα— μια καταπληκτική ιδεολογική και κοινωνική υπεραξίωση του πανεπιστημιακού πτυχίου, υπεραξίωση που δημιουργεί μεγάλη κοινωνική ζήτηση, τό συνωστισμό τελικά εμπρός στις πύλες των ΤΕΙ και των ΑΕΙ. Κανένα σύστημα εξετάσεων, δίκαιο, αντικειμενικό, αξιολογικό, ευέλικτο ή όπωσδήποτε άλλως τό φαντασθούν οι εμπνευστές του δέν πρόκειται νά καταργήσει τό συνωστισμό εμπρός στά ΑΕΙ και όλη τή σχετική φιλολογία κάθε Ίούνη και Σεπτέμβρη. Οί έποικοδομητικές προτάσεις, οί «έμπνευσμένες» λύσεις και μεταρρυθμίσεις δέν θά είναι παρά φλυαρία, γκρίνια ή ήθικολογία, όπως ήταν και όλες οί προηγούμενες τών τελευταίων είκοσι έτών. Κάθε Σεπτέμβρη θά καταρρέουν όλοι οί εκσυγχρονισμοί του συστήματος, γιατί θά αποδεικνύεται άλυτη ή βασική του αντίφαση.

Δέν θά άσχοληθώ έδώ με τίς αίτιες που, τίς τελευταίες δεκαετίες, προκάλεσαν τή μαζική ζήτηση για άνώτερες σπουδές, ή μάλλον τήν προσδοκία κοινωνικής καταξίωσης μέσω της κατάκτησης με όλα τά μέσα του πολυπόθητου πτυχίου ούτε επίσης με τίς πολιτικές άπαντήσεις που οί κατά καιρούς κυβερνήσεις τών τελευταίων έτών έδωσαν με τά διάφορα και συνεχώς άναιρούμενα συστήματα άποκλεισμού και έπιλογής. “Ο άναγνώστης που θά έπιθυμούσε νά ψάξει τό θέμα έχει πιά πλούσιο ύλικό στό διάθεσιό του τόσο στην ξένη (και μεταφρασμένη) στά έλληνικά) όσο και στην ντόπια βιβλιογραφία.¹ “Ένα πράγμα είναι πάντως σίγουρο: τίποτε δέν δείχνει ότι μέσα σε κάποιο προβλεπτό μέλλον είναι δυνατό νά υπάρξει αντίστροφή αυτής της τάσης. Με δεδομένο λοιπόν τό γεγονός μιας τεράστιας κοινωνικής πίεσης μπροστά στις πύλες των ΑΕΙ ή θά πρέπει νά συνυπάρξουμε μοιρολατρικά με τή σημερινή κατάσταση της σφαγής και της καταστροφής, τελικά, του νέου έμψυχου ύλικού, λύση που όπως φαίνεται, μέσα στην γενική άδράνεια έπιλέγουν τά πράγματα για μάς, ή θά υπάρξει ένας γενικός άναπροσανατολισμός, μία ριζική και γενναία τομή. Λύση που άπαιτεί κοινωνική άντιδιωτέλεια, χρῆμα —πολύ χρῆμα, αλλά όχι τόν προϋπολογισμό τών ΗΠΑ, άρκει και ό έλληνικός προϋπολογισμός— έμπνευση και έμπνευσμένους εφαρμοστές. Και ή λύση βασίζεται στην έξης πολύ άπλητή άρχή: *κανενός ή έπιθυμία νά μάθει μαθηματικά, λατρική ή φιλολογία, δηλαδή νά μορφωθεί, δέν είναι μικρότερη από την έπιθυμία του όποιουδήποτε άλλου, άλλωστε δέν είναι δυνατό νά μετρηθεί. Και έπειδή ή έπιθυμία τών νέων ανθρώπων νά σπουδά-*

σουν, σε μία σύγχρονη κοινωνία όπως και ή δική μας πρέπει νά αποτελεί δικαίωμα τό όποιο μόνο ό δικαιούχος μπορεί, για δικούς του λόγους, νά τό περιορίσει ή νά μή τό άσκήσει, κανένα εξεταστικό ή άλλο σύστημα δέν μπορεί νά περιορίσει τήν άσκηση αυτού του σύγχρονου κοινωνικού δικαιώματος. Οί εξετάσεις, λοιπόν, για τήν είσοδο στά ΑΕΙ πρέπει νά καταργηθούν.² Κάθε άλλη λύση είναι άντικοινωνική γιατί στηρίζεται στην άρχή του άποκλεισμού της μεγάλης μάζας τών νέων από τό δικαίωμά τους για άνώτερη μόρφωση.

Τό άντικοινωνικό τών σημερινών λύσεων ή όσων άλλων προτείνονται στό βαθμό που βασίζονται στην άρχή του άποκλεισμού και της έπιλογής φαίνεται όχι μόνο από τά προβλήματα που δημιουργεί ή «σφαγή του Σεπτέμβρη» με τίς δεκάδες χιλιάδες άποτυχόντες αλλά και με τίς όλέθριες και άποδιοργανωτικές καταστάσεις που δημιουργεί ή αντίφαση ανάμεσα στην άξιόμηνη κοινωνική ζήτηση για πρόσβαση στά ΑΕΙ και στά συστήματα άποκλεισμού της μεγάλης μάζας τών ύποψηφίων. “Αποδιοργανωτικές καταστάσεις και πρόσ τήν κατεύθυνση τών πανεπιστημιακών σπουδών και προς στην κατεύθυνση της Μέσης εκπαίδευσης.

ΣΥΣΤΗΜΑ ΕΞΕΤΑΣΕΩΝ: ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΤΥΧΙΟΥ

Τό Λύκειο κατ’ άρχήν καταργείται ως αυτόνομη παιδευτική-μορφωτική βαθμίδα από τή στιγμή που σκοπός του άποβαίνει ή προετοιμασία του ύποψηφίου για τίς Γενικές Έξετάσεις, από τή στιγμή που ή άνώτερη άρετή ενός Λυκείου άποβαίνει ό αριθμός τών έπιτυχόντων που μπορεί νά καταγράψει στους οικείους καταλόγους. “Η β’ βαθμίδα γίνεται ένας ύποχρεωτικός και βαρετός διάδρομος άπ’ όπου πρέπει νά περάσει ό μελλοντικός ύποψήφιος τών ΑΕΙ, ένας διάδρομος όπου είναι άδιάφορο τί συντελείται ή θά έπρεπε νά συντελείται σ’ αυτόν. “Εκείνο που ένδιαφέρει, καθώς πλησιάζει τό τέρμα, είναι ή βαθμοθηρία και ή άπόκτηση τών τυποποιημένων γνώσεων που είναι αναγκαίες για τήν έπιτυχία στις Γενικές Έξετάσεις.

Βέβαια ή μέση βαθμίδα ποτέ δέν άναγνώρισε ότι ή χρησιμότητά της σταματά μπροστά στά εξεταστικά κέντρα και ότι ή άξια της έπικυρώνεται από τους καταλόγους τών έπιτυχόντων. Διακηρυγμένοι σκοποί της, προγράμματα, βιβλία, έγκύκλιοι, μαθήματα και εκπαιδευτικοί υποτίθεται ότι υπάρχουν και δρουν σωρευτικά σε όλη τήν έξαετή διάρκεια της μαθητείας για τή συνολική συγκρότηση του νέου

άνθρώπου, για τή γενική του μόρφωση: νά μάθει και μαθηματικά και λογοτεχνία και μουσική και οικονομία, και ιστορία και άρχαία και ξένες γλώσσες κι όλα τά σπουδαία πράγματα του κόσμου. “Αλλά όλες αυτές οί καλές προθέσεις καταποντίζονται στό κενό που δημιουργεί στον έσωτερικό χώρο της β’ βαθμίδας ό τελικός στόχος τών εξετάσεων. “Ηδη ή φθορά άρχίζει από τό τέλος του Γυμνασίου όπου τό δεκαπεντάχρονο παιδί πρέπει νά προσανατολίζεται σε ποιά δέσμη θά ένταχθεί πράγμα που πρέπει νά άποφασίσει στην δευτέρα Λυκείου. “Η κυνική όμολογία που έμπεριέχεται στον όρο «δέσμη» άποδεικνύει καλύτερα από κάθε άλλο πόσο οί ψυχικές και πνευματικές ενέργειες του μαθητή πρέπει νά δεσμευθούν, νά δεθούν πισθάγκωνα στό παλουκι τών Γενικών Έξετάσεων, νά προκαθορισθούν δηλαδή ώστε όταν έλθει τό πλήρωμα του χρόνου νά μπορεί νά ανταποκριθεί στα προκαθορισμένα καθήκοντα. Οί «δέσμες» και ή δουλειά που γίνεται σ’ αυτές, ανεξάρτητα από τίς άρετές τών μαθητών, ανεξάρτητα από τίς άρετές ή τίς πιθανές ανεπάρκειες τών εκπαιδευτικών είναι τό γιγαντιαίο και άνομολόγητο ντόπινγκ, είναι ό χώρος που ό μαθητής πρέπει νά καταπιεί με τή φούχτα τά άναβολικά για νά άνταπεξέλθει στον εξεταστικό πρωταθλητισμό. Σε μία κοινωνία κυριολεκτικά τρομοκρατημένη —και δικαίως— από τό φόβο τών ναρκωτικών τό έπίσημο και έξ άπαλών ονύχων ντοπάρισμα όχι μόνο δέν τρομοκρατεί αλλά αντίθετα έχει τίς ευλογίες όλων τών παραγόντων της: ύπουργείων, εκπαιδευτικών, γονιών. Θά όρθωθούν έτσι όλόκληροι θεσμοί ντοπαρίσματος, τιμημένοι και άκριβοπληρωμένοι, που θά φροντίσουν για τίς δόσεις και τίς κατευθύνσεις της ένεργειας του σχετικού άναβολισμού. “Η Α’ «δέσμη» λοιπόν, για νά περάσεις στό Πολυτεχνείο θέλει τόσα και τέτοια μαθηματικά και φυσική, ή Γ’ τόσα άρχαία και ιστορία κ.ο.κ. κι αυτό όχι γιατί τόσα και τέτοια μαθηματικά άπαιτεί ή μαθηματική παιδεία αλλά γιατί αυτά άπαιτούνται για τήν έπιτυχία, τήν πρόκριση. Για νά ξεπερασθούν άλλωστε οί αντιφάσεις της β’ βαθμίδας — αντιφάσεις που δημιουργεί τό ιδεολόγημα της «γενικής παιδείας», διότι στό Λύκειο, με βάση τήν ύποκρισία που έμπεριέχεται στους στόχους της γενικής και δή άνθρωπιστικής ή «έλληνοχριστιανικής» παιδείας, «διδάσκει» και ιστορία σε όσους προορίζονται για τό Πολυτεχνείο και μαθηματικά σε όσους προορίζονται για τή Φιλοσοφική σχολή, δηλαδή είναι ύποχρεωμένο νά άφαιρεί χρήσιμο και κρίσιμο χρόνο από τόν ύποψηφίο—, για νά γιατρευτούν οί πιθανές ανεπάρκειές της και για νά ενισχυθούν όσο γίνεται πιό άποτελε-

σματικά οι μηχανισμοί του ανταγωνισμού υπάρχει ή ονομαζόμενη «παραπαιδεία» των φροντιστηρίων που έχουν εξειδικευθεί στις τεχνικές της αποστήθισης και την καλλιέργεια εκείνων των ανακλαστικών που θα καταστήσουν ανταγωνιστικό τον υποψήφιο.

Από κει και πέρα αρχίζει η εξ απαλών ονύχων ταξινόμηση των πάντων σε χρήσιμα (για τις εξετάσεις) και άχρηστα (για τις εξετάσεις), οι αποκλεισμοί, οι επιλογές που ούτε αντιστοιχούν στις ευαισθησίες του μαθητή ούτε απορρέουν από τον έλεγχο των γνωστικών αντικειμένων, αλλά υπαγορεύονται από τις επιταγές των εξετάσεων. Διότι ο χρόνος λίγος και υπερωριακός. Μόνο μαθηματικά και φυσική, μόνο ιστορία και αρχαία, μόνο τουτο κι όχι το άλλο, ποτέ όλα. Όλα δσα είναι απαραίτητα για τη συνολική μόρφωση του νέου ανθρώπου, για την οικείωση των άποθησαυρισμένων γνώσεων και ευαισθησιών που αντιστοιχούν στο επίπεδο και την ηλικία, για τη διάπλαση του μορφωτικού υποβάθρου, για τη διεύρυνση του ορίζοντά του μέσα στον οποίο θα διαλέξει κι αυτός τη δική του τροχιά. Άληθεια πόσο μπορεί να ξέρει ένα παιδί δεκαέξι χρονών τι πάει να πει αρχαιολογία ως επιστήμη και επάγγελμα, τι πάει να πει γιατρός, οικονομολόγος ή ηλεκτρονικός, δασολόγος ή κτηνίατρος ώστε ή απόφασή του να έχει κάποιο νόημα; Κι όμως πρέπει να τό αποφασίσει στα δεκάξι του χρόνια. Αυτές οι προκαθορισμένες και βεβιασμένες επιλογές δημιουργούν πραγματικές ψυχολογικές καταστροφές που την πραγματικότητα τους θα διαπιστώσει ο καθένας πολύ άργά, όταν θα είναι αδύνατο να αλλάξει, όταν θα έχει νοιώσει στο πετσί του ότι αυτό που διάλεξε στα δεκάξι του, καθώς τον έχωσαν στην τάδε «δέσμη», δέν του πάει. Δέν θα 'ταν άλλωςθε υπερβολή να σκεφτεί κανείς ότι, αν σήμερα στον τόπο μας ελάχιστοι άνθρωποι είναι συμπυλωμένοι με τη δουλειά τους, ότι ελάχιστους τους ενδιαφέρει πραγματικά ή διαδικασία μέσα στην οποία θα περάσουν τριάντα δλόκληρα χρόνια και πολλές ώρες την ημέρα, τό γεγονός αυτό έχει να κάνει με την πρόωρη και βεβιασμένη επιλογή.

Η β' βαθμίδα της εκπαίδευσης εκτός του ότι καταργείται μορφωτικά και πνευματικά δέν παρέχει στον απόφοιτό της κανένα εφόδιο. Ο άπλός απόφοιτος Λυκείου δέν μπορεί να χρησιμοποιήσει τό χαρτί αυτό για καμιά απολύτως κοινωνική διεξοδό, διότι ο τίτλος δέν εμπεριέχει την πιστοποίηση της κατοχής κάποιων γνώσεων και δεξιοτήτων που να ενδιαφέρουν την αγορά εργασίας. Έξωφρενική διάσταση αυτού του προβλήματος είναι ή περιβόητη Ε' δέσμη, δέσμη κατάλληλη

για τό τίποτε, στην όποία στριμωχονται οι τριτοκλασάτοι μαθητές — κοινωνικά δράματα. Και δέν είναι βέβαια τυχαίο ότι στη δέσμη αυτή θα συναντήσει κανείς παιδιά που ήδη δουλεύουν στις δουλειές του πατέρα τους, κορίτσια που ήδη «έχουν αρραβωνιαστεί» κι άλλως περιμένουν να περάσει κάπως ο καιρός, παιδιά «άπροσάρμοστα» στις άτεγκτες νόρμες του σχολείου, παιδιά που ο οικογενειακός τους περίγυρος δέν είναι σέ θέση να τους προσφέρει, είτε με φροντιστήρια και ειδικά μαθήματα είτε μέσα από τις διαδικασίες της όσμοτικής μόρφωσης, όποιοδήποτε εφόδιο που θα ήταν ανταλλάξιμο με κάποια πιθανότητα επιτυχίας στις εξετάσεις. Κι ώστόσο είναι και ή Ε' δέσμη τμήμα του Λυκείου, ισότιμη υποτίθεται με τις υπόλοιπες.

ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ = ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Η άλλη του καταστροφική παρενέργεια του θεσμού των εξετάσεων εκδηλώνεται πρós τά πάνω: πρós τό πανεπιστήμιο. Ηδη τό ντοπάρισμα που έχει ύποστεί ο μαθητής επί τρία τέσσερα χρόνια του έχει καταστρέψει ή δέν του έχει καλλιεργήσει την κριτική σκέψη. Αυτό φαίνεται καλύτερα στο εξαιρετικά μεγάλο ποσοστό άποτυχίας στην Έκθεση. Στη συνέχεια όταν ο φοιτητής καλείται να σκεφτεί με τό δικό του μυαλό, να κατατάξει τά στοιχεία που διαθέτει, να τά αναλύσει, να τά οργανώσει, να εξαγάγει κάποια συμπεράσματα δέν έχει παρά τά ύποδείγματα εκθέσεων, στις τυποποιημένες «εκθέσεις ιδεών» με την άπεραντη ρηχότητα, τό μελοδραματισμό τους και την συμβατικότητα τους. Κανένας δέν τον έχει μυήσει στην περίπλοκη διαδικασία παραγωγής και έλέγχου των γνώσεων. Έχοντας μάθει στο Λύκειο και στα φροντιστήρια μόνο να αποστηθίζει εξακολουθεί να αντιμετωπίζει με την ίδια τεχνική και τά μαθήματα στο πανεπιστήμιο. Έπιπλέον, δεδομένου ότι οι γνώσεις που επέκτησε μέχρι να περάσει στις εξετάσεις ήταν αυστηρά προσανατολισμένες στο σκοπό αυτό, άγνοεί πολύ βασικά στοιχεία που θα ήταν προϋπόθεση για την έναρξη των πανεπιστημιακών σπουδών. Τό πανεπιστήμιο επομένως ή υποχρεώνεται για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα να αναπληρώσει τά κενά που έχει κάθε νέα φουρνιά φοιτητών ή, τό συνήθεστορο, τά άγνοεί και συνεχίζει εν κενώ, χωρίς ενεργό άκροατήριο. Και επειδή άκόμη, τά άγωνα χρόνια που πέρασε ο νέος σπουδαστής στο Λύκειο και τό Γυμνάσιο, βαυκαλιζόμενος και με τό δνειρο της επιτυχίας, μιας επιτυχίας που για πολύ λίγους ήταν όπως την ήθελαν, ερχόμε-

νος στο πανεπιστήμιο, δέν αναζητά ούτε τη μόρφωση, ούτε τη γνώση ούτε την επιστήμη αλλά μία νέα επιτυχία: την ταχύτερη δυνατή έξοδο απ' αυτό με τό χαρτί στο χέρι. Για τό χαρτί αυτό ήταν κοινωνικά προορισμένος, αυτό τό χαρτί επεδίωξε ή οικογένεια και τό άκριβοπλήρωσε, αυτό αναδεικνύουν οι κοινωνικές αξίες, τό δίπλωμα είναι που παρέχει κοινωνικό γόητρο, τό δίπλωμα είναι ή ανταλλάξιμη αξία στην αγορά εργασίας. Όχι ή γνώση και ή μόρφωση. Από κει και πέρα δλη ή γνωσιακή - επιστημονική διαδικασία στα ΑΕΙ είναι υπονομιευμένη.

Αν σ' αυτές τις βαθιά ριζωμένες ιδεολογίες και συμπεριφορές, που από μόνες τους είναι αρκετά ικανές να καταστρέψουν τις προϋποθέσεις για μία γόνιμη μαθητεία στο πανεπιστήμιο, προσθέσει κανείς τις έγγενεις ανεπάρκειες των ΑΕΙ — για τά ΤΕΙ ως μή γίνεται καλύτερα λόγος —, ανεπάρκειες οικονομικές, ανεπάρκειες διδακτικού προσωπικού, εγκαταστάσεων, έσωτερικών θεσμών, αν προσθέσει κανείς ότι τό ελληνικό πανεπιστήμιο έχει πάθει τό δρόμο μιας τυφλής έντατικοποίησης, τότε έχει μπροστά του μία συνολική χρεωκοπία. Τά ΑΕΙ έχουν κι αυτά τις δικές τους κακοφομισμένες πληγές για τις όποιες δέν σταμάτησε να γίνεται λόγος εδώ και χρόνια και εξαιτίας των όποιων σέ κάποια στιγμές αναπτύχθηκαν σκληροί άγώνες φοιτητών και πανεπιστημιακών. Δέν θα έπεκταθούμε όμως σ' αυτές γιατί εδώ μäs ενδιαφέρει εκείνος ο θεσμός που συνδέει την άνώτερη με τη μέση βαθμίδα της εκπαίδευσης, δηλαδή τό σύστημα επιλογής.

ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ = ΔΙΑΙΩΝΙΣΗ ΤΩΝ ΤΑΞΙΚΩΝ ΦΡΑΓΜΩΝ

Οι επιλογές των ανθρώπων δέν υπακούουν μόνο στις επιθυμίες τους και στις δεξιότητές τους. Οι ταξικοί προσδιορισμοί «άποφασίζουν» πρίν απ' αυτούς. Σωρεία μελετών έχουν δείξει ότι ο σχολικός μηχανισμός παρεμβαίνει άποφασιστικά για την αξιόθεση των νέων ανθρώπων στους μελλοντικούς κοινωνικούς τους ρόλους περιφρουρώντας ένα σύστημα άναπαραγωγής εξαιτίας του όποιου δύσκολα μπορεί να ξεφύγει κανείς από την αρχική του κοινωνική συνθήκη, παρά τις μυθολογίες περί κοινωνικής κινητικότητας που δθηθεν ανατρέπει και τελικά καταργεί τά φράγματα των τάσεων. Παρά τη σημαντική άβηηση του αριθμού των φοιτητών τις τελευταίες δύο δεκαετίες οι γόνιοι των μεσοαστικών και μεγαλοαστικών τάσεων έχουν πολύ περισσότερες πιθανότητες — και δυνατότητες — πρόσβασης στην άνώτερη παιδεία, και στις πιο επίχρη-

λες θέσεις της, από τούς γόνους τῶν λαϊκῶν τάξεων. Ἡ φαινομενική δημοκρατικότητα τοῦ ἐνιαίου σχολείου, μέ τήν ἐνιαία τυπική ἱεράρχηση ἀποκρύπτει τά πολλαπλά δίκτυα πού ἐνυπάρχουν σ' αὐτό, δίκτυα τά ὁποῖα εἶναι ταξικά προσδιορισμένα ἐνῶ ἡ κατανομή σ' αὐτά δέν γίνεται μέ βάση τίς ἀρχές τοῦ τυπικά ἐνιαίου σχολείου. Γιά παράδειγμα δέν ἀποφασίζουν ποῖός θά φοιτήσει στά καλά ἰδιωτικά σχολεῖα οἱ κανόνες τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μηχανισμοῦ ἀλλά τό μορφωτικό ἐπίπεδο τῆς οἰκογένειας καί κυρίως τά οἰκονομικά της. Πράγματα γνωστά ἀπό τήν κοινωνιολογία τῆς ἐκπαίδευσης. Καί εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι σέ μία ταξική κοινωνία ὅπως ἡ δική μας, ἀφοῦ εἶναι οἱ κυρίαρχες τάξεις ἐκεῖνες πού ὀργανώνουν καί τόν σχολικό μηχανισμό, αὐτές φροντίζουν καί γιά τούς ὄρους τῆς προνομιακῆς ἀναπαραγωγῆς τους.

Τά πάντα ὁμοῦς ὑπάρχουν μέσα στίς ἀντιπώσεις τους. Τό τυπικά δημοκρατικό σχολεῖο στίς σύγχρονες κοινωνίες ἀνέδειξε τή μόρφωση ὡς αὐταξία, ὡς καθολικό κοινωνικό δικαίωμα ἀπέναντι στό ὁποῖο δέν εἴμαστε ὅλοι ἴσοι, ὅπως δέν εἴμαστε ὅλοι ἴσοι ἀπέναντι στήν ἀρρώστεια ἢ τό θάνατο. Ἄλλά αὐτή ἡ αὐταξία τῆς μόρφωσης ὡς ἀξία χρήσης τοῦ κάθε ἀτόμου ἀνεξαρτήτως κοινωνικῆς προέλευσης, ἢ πῶς σωστά ἢ συνειδητοποίηση αὐτῆς τῆς αὐταξίας, ἢ ἐγγραφή της στό προσωπικό σύστημα ἀξιῶν ὄλων τῶν ἀνθρώπων ὑπαγορεύει σήμερα μία γενικότερη κοινωνική στάση σύμφωνα μέ τήν ὁποία γίνεται ὀλοένα καί πῶς ἀνυπόφορη ἢ διάκριση τῶν ἀνθρώπων σέ περισσότερο καί λιγότερο μορφωμένους. Μέ τήν ἰλλυγῶδη μάλιστα ἀνάπτυξη τῶν γνώσεων καί τῶν γνωστικῶν πεδίων ἕνας νέος ἄνθρωπος μέ λιγότερη μόρφωση, τοῦ Γυμνασίου ἢ τοῦ Λυκείου ἢ μόνο μιάς τεχνικῆς σχολῆς, εἶναι ἀπλῶς ἀμόρφωτος, ὁμοῖος, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, μέ τόν ἀναλφάβητο τοῦ παλιότερου καιροῦ. Γι' αὐτό καί ὁ λόγος περί ἀξιοκρατίας δέν εἶναι ἰδεολογικά οὐδέτερος: ὅπως θέλει νά δικαιώσει τήν ἐπιτυχία ἄλλο τόσο θέλει νά δικαιώσει καί τήν ἀποτυχία, νά πείσει δηλαδή ὅτι οἱ ἀποτυχημένοι βρίσκονται καλά ἐκεῖ πού βρίσκονται, μέσα στό μάγμα τῶν κατώτερων τάξεων καί τῶν χειρωνακτικῶν ἐπαγγελμάτων. Ἔτσι, οἱ ὑποκείμενες τήν ἐκμετάλλευση καί τήν καταπίεση λαϊκές τάξεις δέν ἔχουν καμιά δυνατότητα νά ἀνατρέψουν τό καθεστῶς τῆς ὑποταγῆς στό βαθμό πού διατηροῦνται μέσα στόν σύγχρονο ἀναλφάβητισμό. Οἱ ἀγῶνες τους γιά τή μόρφωσή τους εἶναι ἢ ἄλλη πλευρά τῶν ἀγῶνων τους ἐναντίον τῆς ἐκμετάλλευσης. Καί οἱ δύο μαζί εἶναι ἀγῶνες γιά τή δημοκρατική κοινωνία, ὄχι μόνο ἀναγκαῖοι ἀλλά καί ὄρμιοι.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ

Ἄς ξανάρθουμε ὁμοῦς στό ζήτημα τῶν ἐξετάσεων, διότι δέν ὑπαινίσσονται βέβαια ὅτι μέσα ἀπό τήν ἀλλαγῆ, ἔστω ριζική καί ἐπαναστατική, τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐξετάσεων θά ἐπέλθει ὁ σοσιαλιστικός κοινωνικός μετασχηματισμός. Στέκομαι μόνο στό σημεῖο ἐκεῖνο πού ἀναδεικνύει ὠμά καί γλαφυρά κάθε Σεπτέμβρη: ὅτι μία κοινωνία εἶναι ἀδύνατο νά ἀπαγορεύει κάθε χρόνο σέ 100.000 νέους ἀνθρώπους νά ὀλοκληρώσουν τή μόρφωσή τους. Εἶναι ἠθικά ἀπαράδεκτο, κοινωνικά ἐπιζήμιο καί παιδευτικά καταστροφικό καί γιά τό Λύκειο καί γιά τό Πανεπιστήμιο. Καί βαθύτατα ἀντιδημοκρατικό, ἂν τουλάχιστο δημοκρατία δέν θά θεωρήσουμε μόνο τήν ὑποχρέωσή μας κάθε τέσσερα χρόνια νά ψηφίζουμε κάποιον ἀρχηγό. *Οἱ ἐξετάσεις λοιπόν πρέπει νά καταργηθοῦν.* Οἱ ὁποῖες ἐξετάσεις.

Ἄλλά τί θά γίνει; Μέ ποιά οικονομικά; Τί θά γίνουν ὄλοι αὐτοί πού θά μπαίνουν στά πανεπιστήμια καί θά θέλουν ὄλοι νά γίνουναι γιατροί, δικηγόροι καί πολιτικοί μηχανικοί; Γιατί ἡ πρόταση γιά τήν κατάργηση τῶν ἐξετάσεων θά μπορούσε νά ἔχει πολλούς ὀπαδούς: παρά πολλοί τῆ θεωροῦν σωστή μέν ἀνεφάρμοστη ὁμοῦς μέ βάση τά σημερινά δεδομένα. Κάτω ἀπό τό βάρος αὐτῶν τῶν «δεδομένων» πού θεωροῦνται περίπου νομοτελεικά ὡς μή ἀνατρέψιμα καί οἱ πῶς προοδευτικοί καταλήγουν σέ διάφορες ἐκσυγχρονιστικές λύσεις πού πολύ γρήγορα ἀποδεικνύονται τό ἴδιο ἀτελέσφορες μέ τίς προηγούμενες τους.³ Ἐν ὄνοματι τοῦ ρεαλισμοῦ καταλήγουμε στή χειρότερη οὐτοπία πιστεύοντας ὅτι τά πράγματα μποροῦν νά γίνουν καλύτερα μέ ἐπιδιορθώσεις θεσμῶν ἐκ γενετῆς ὑπονομευμένων καί ὑπονομευτικῶν.

Ἄστοςό ἡ πρόταση γιά τήν κατάργηση τῶν ἐξετάσεων θά ἦταν σκέτος βερμπαλισμός καί ἀνόητη συνθηματολογία ἂν δέν ἀποτελεῖ στοιχεῖο μῆς γενικότερης πολιτικῆς. Τέσσερα εἶναι τά σκλήρᾳ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς πρότασης πού ἂν τά ἀποδεχθῶμε μποροῦμε νά ἐπιλύσουμε τά ἐπιμέρους προβλήματα πού τίθενται.

Α. Ἄνεξαρτητοποίηση τοῦ Λυκείου ἀπό τό πανεπιστήμιο. Τό Λύκειο νά ἀποκτήσει τίς αὐτόνομες ἐκπαιδευτικές - παιδευτικές του λειτουργίες πού στόχο ἔχουν, πρέπει νά ἔχουν, τή συνολική συγκρότηση τοῦ νέου ἀνθρώπου, χωρίς δέσμες καί δεσμεύσεις, χωρίς βεβιασμένες ἐπιλογές, τό Λύκειο νά γίνει ὁ κῶρος ἀνοίγματος τῶν ὀριζόντων, ἀνευ ὄρων καί ἀνευ ὀρίων.

Β. Ὅσοι ἐπιθυμοῦν μετά τό Λύκειο σπουδές πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου

νά περνοῦν ἀπό ἕνα προπαρασκευαστικό στάδιο, ἀπό εἰδικά προπαρασκευαστικά πανεπιστημιακά τμήματα κατά κλάδους ἐπιστημῶν. Νά ἀντικατασταθοῦν δηλαδή οἱ σημερινές δέσμες ἀπό τά προπαρασκευαστικά κέντρα στά ὁποῖα θά γίνεται προετοιμασία ὄχι γιά τήν ἐπιτυχία σέ κάποιες ἐξετάσεις ἀλλά γιά τήν καλύτερη εἰσαγωγή στίς πανεπιστημιακές σπουδές. Σύνδεση ἐπομένως ἐτούτου τοῦ κύκλου σπουδῶν μέ τίς καθεαυτό πανεπιστημιακές ὄστερα ἀπό μία ἐκπαιδευτική διαδικασία καί σέ μία ἡλικία πού ἐγγυῶνται ἀσφαλέστερες καί ἐγκυρότερες ἐκ μέρους τοῦ σπουδαστῆ ἐπιλογές, χωρίς τό ἀγχος καί τό ἀγος τῆς ἀποτυχίας.

Γ. Ἐλεύθερη εἴσοδος ὄλων τῶν ἐπιθυμούντων στά ἀνώτερα ἰδρύματα, πράγμα πού προϋποθέτει καί συνεπάγεται ριζική ἀναμόρφωσή τους ὄστε νά δεχθοῦν τό μεγάλο ὄριθμό. Αὐτό σημαίνει πάνω ἀπ' ὄλα καί πρῶτα ἀπ' ὄλα μία συστηματική πολιτική παραγωγῆς ἐπιστημῶν πού σήμερα δέν ὑπάρχουν ὄυτε ποσοτικά ὄυτε ποιοτικά γιά νά καλυφθοῦν οἱ αὐξημένες διδακτικές ἀνάγκες τῶν ΑΕΙ. Δέν εἶναι κάτι πού μπορεῖ νά γίνει μέσα σέ ἕνα χρόνο ἀλλά μπορεῖ νά γίνει σέ πέντε ἂν ἀπό σήμερα δίδονται οἱ λύσεις πού προετοιμάζουν γιά τό ἄμεσο μέλλον καί δέν προκρίνονται ἐπιλογές πού ἀκυρώνουν τό μέλλον.

Δ. Ἄποδέσμευση τοῦ πτυχίου ἀπό τήν ὑποχρέωση τοῦ κράτους νά προσλαμβάνει τούς πτυχιοῦχους μέ βάση τήν ἐπετηρίδα. Ἡ κατοχή τοῦ πτυχίου σέ κανένα δέν πρέπει νά δίνει τό δικαίωμα γιά αὐτοδίκαιο διορισμό. Τό δημόσιο καί οἱ ὀργανισμοί θά καλύψουν τίς ἀνάγκες τους μέ βάση κριτήρια καί διαδικασίες πού θά θεωροῦν σκοπιμότερες καί ἀποδοτικότερες. Τό αἴτημα γιά τήν κατάργηση τῶν ἐξετάσεων δέν ἀποσκοπεῖ στή εὐκολία, τό εὐκόλο πέρασμα, τό βόλεμα, τήν εὐκόλη ἀποκατάσταση. Τῆ δυσκολία προσπαθεῖ νά ἀντιμετωπίσει. Καί ἡ μεγάλη δυσκολία εἶναι νά ἀποκτήσουν οἱ νέοι τήν ἀγάπη γιά τή μόρφωση, τήν ἀπόλαυση τῆς γνώσης καί τήν προσωπική καταξίωση μέσα ἀπό μία σύνθετη καί πολυπρισματική συγκρότηση.

Εἶναι βέβαιο ὅτι καί μέ τήν κατάργηση τῶν ἐξετάσεων οἱ γενικότεροι ταξικοί προσδιορισμοί θά λειτουργήσουν καί πάλι ἔτσι ὄστε οἱ κοινωνικά εὐνοημένοι στή μεγάλη μάχη τῆς ἀναπαραγωγῆς θά κατακτήσουν τίς ἀνώτερες θέσεις στόν κρατικό μηχανισμό, στά ἐπιστημονικά ἰδρύματα, στήν ἔρευνα, στή διοίκηση, στήν ἀνώτερη στελέχωση τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα. Ὁ κοινωνικός (ταξικός) καταμερισμός ἐργασίας δέν θά καταργηθεῖ, δέν πρόκειται νά καταργηθοῦν οἱ ταξικές διακρίσεις, ἀκόμη καί μέσα στό ἴδιο τό ἐ-

λεύθερο θεσμικά πανεπιστήμιο και μετά απ' αυτό. Είναι βέβαιο ότι ο σκληρός ανταγωνισμός για την πρόκριση, για την επιλογή, θα εξακολουθήσει να είναι σκληρός και θα μετατεθεί στο μετά τις πανεπιστημιακές σπουδές διάστημα. Είναι επίσης βέβαιο ότι οι υπό εμποres οικογένειες θα μπορούν να αντέξουν τό βάρος των πολύχρονων σπουδών κι ότι σ' αυτές υπάρχει περισσότερο ή ιδεολογική υπεραξίωση των πανεπιστημιακών τίτλων άρα μεγαλύτερη έφεση τά παιδιά τους να πάνε στο πανεπιστήμιο. Είναι επίσης βέβαιο ότι για ένα τέτοιο σύστημα απαιτούνται δύο και τρείς φορές περισσότερα χρήματα απ' όσα διατίθενται σήμερα, πράγμα που σημαίνει ότι χρειάζεται επίσης μία ριζική αναμόρφωση των δημόσιων δαπανών. Έπιτέλους πρέπει να γίνει σαφές ότι η συνολική αναπαραγωγή μιās κοινωνίας σε ανώτερο επίπεδο είναι πράγμα ακριβό αλλά και πιο πολύτιμο από τα αντικείμενα του καταναλωτισμού, της δημόσιας και ιδιωτικής σπατάλης και στις ιεραρχήσεις πιο μπροστά από τις φρεγάδες, τις ολυμπιάδες και την αναθέρμανση της οικονομίας διά της οικοδομής.

"Όλα τούτα είναι βέβαια. Άλλο τόσο όμως είναι βέβαια και τά εξής: Πρώτο ότι μόνο έτσι δεν θα υπάρχουν φραγμοί στη μόρφωση. Δεύτερο δεν θα υπάρχουν τά κοινωνικά και τά ψι-

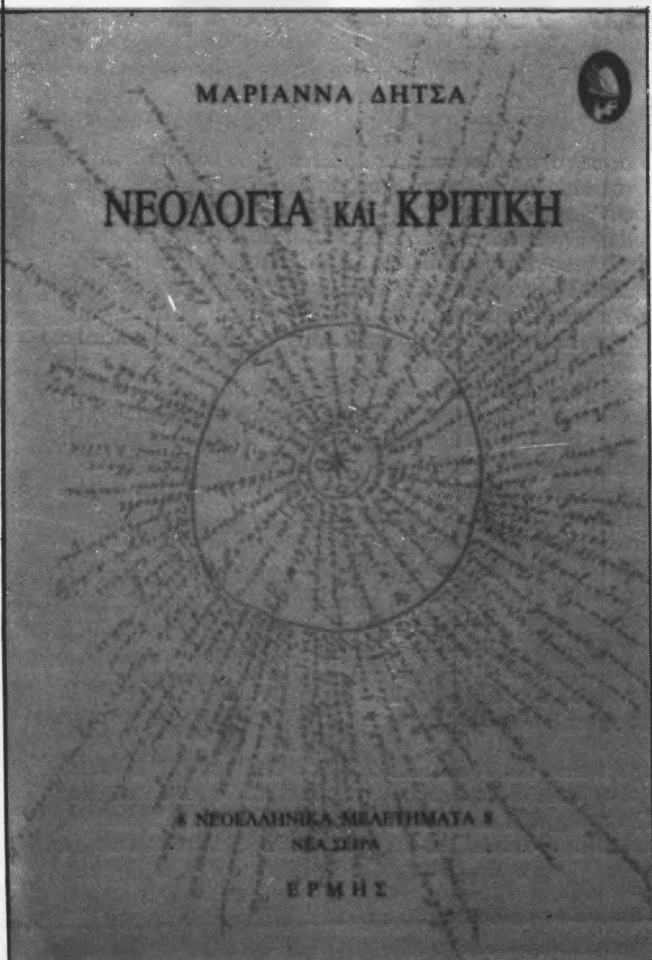
χολογικά δράματα που σήμερα ακυρώνουν επιθυμίες, καταστρέφουν όράματα, κονιορτοποιούν δεξιότητες, αναστέλλουν ψυχικές και πνευματικές ενέργειες. Τρίτο ή πλατιά καλλιέργεια των νέων και ή αύξηση των επιστημόνων αποτελεί κοινωνικό πλούτο. Τέταρτο θα υπάρξει αποδραματοποίηση του πτυχίου άφου στους πάντες θα είναι σαφές ότι πτυχίο δεν σημαίνει αναγκαστικά έπάγγελμα και διορισμός. Όσοι λοιπόν σκέφτονται μόνο την επαγγελματική αποκατάσταση πολύ πιο έγκαιρα θα προσανατολισθούν σε έπαγγέλματα που δεν απαιτούν την πανεπιστημιακή ταλαιπωρία. Άλλά θα είναι πολύ σημαντικό ο φούρναρης της γειτονιάς να έχει σπουδάσει μαθηματικά, ένας αγρότης να έχει σπουδάσει κτηνιατρος, ένας τεχνίτης του ΟΤΕ να «περάσει» από τη φιλοσοφική. Αυτοί οι άγρότες, οι τεχνίτες, οι έμποροι, οι υπάλλοι, οι έργατες θα είναι άλλου είδους άνθρωποι, πολύ μακριά και πολύ πέρα από τον σημερινό φοβικό, άποχαυνωμένο, άδιάφορο Νεοέλληνα.

1. Έπί τη εύκαιρία τό άρθρο του Δημ. Κυρτάτα σε τούτο τό τεύχος του Πολίτη για την ιδιωτική εκπαίδευση δείχνει με έναργεια από ποιά κοινωνικά στρώματα και μέσα από ποιές κοινωνικές ανάγκες τους δημιουργείται ή κοινωνική υπεραξίωση του πανεπιστημιακού πτυχίου. Βλέπε επίσης

'Αρ. Μπαλά, Τόνιας Μωροπούλου και Μαρίας Γέραλη «Γιά τό Πανεπιστήμιο, για τη Άριστερά, σήμερα», Πολίτης τεύχος 39, Δεκ. 1980.

2. Τήν άποψη για τήν κατάργηση των εξετάσεων και τήν ελεύθερη πρόσβαση στα ΑΕΙ, απ' όσο γνωρίζω πρωτοδιατύπωσε ο Κώστας Γαβρόγλου σε άρθρο του στο ΒΗΜΑ, τό Νοέμβριο του 1986. Σήμερα, από τις υπάρχουσες πολιτικές δυνάμεις και κομματικές νεολαίες υποστηρίζεται μόνο από τό ΚΚΕ έσωτ. - Άνανεωτική Άριστερά και τήν ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος.

3. Η ΕΑΡ πρόσφατα υποστήριξε τήν αντικατάσταση του σημερινού συστήματος των Γενικών Έξετάσεων με τήν καθιέρωση φοίτησης των ύποψηφίων σε προπαρασκευαστικά κέντρα (ανάλογα με παλιότερο γαλλικό σύστημα) και εξετάσεις για τήν εισαγωγή στα ΑΕΙ μετά τήν φοίτηση στα κέντρα αυτά. Παρόμοια είναι και ή πρόταση του καθηγητή Γ. Μπαμινιώτη (Βλέπε Βήμα 4.9.1988). Οι προτάσεις αυτές έχουν άναμφισβήτητα τό προσόν ότι άπαλλάσσουν τό Λύκειο από τις δέσμες και τό άποκαθιστούν μερικά στίς παιδευτικές του λειτουργίες, ώστόσο, άπλώς μεταθέτουν στα προπαρασκευαστικά κέντρα τό πρόβλημα χωρίς να τό αντιμετώπιζουν στην ουσία του διότι ούτως ή άλλως διατηρείται ή άρχή του άποκλεισμού και της επιλογής.

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

ΕΠΕΑ ΠΤΕΡΟΕΝΤΑ

Γράφουν οι: Θανάσης Βαλτινός, Σοφιανός Χρυσοστομίδης, Χρήστος Ροζάκης, Βύρων Θεοδωρόπουλος, Αγγελική Κωνσταντακοπούλου

ΓΙΑ ΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟ

Προλογικό
ΡΕΑ ΚΑΛΟΚΑΡΔΟΥ-ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ: Τουρισμός: Πολιτική και εφαρμογή
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Α. ΖΑΧΑΡΑΤΟΣ: Ο απλοϊκός εμπειρισμός, η τουρκική πολιτική και η ώρα της κρίσης (1992)
ΠΑΡΙΣ ΤΣΑΡΤΑΣ: Κοινωνικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης σε δύο ομάδες πληθυσμού
Κ. ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ - Γ. ΠΕΠΟΝΗΣ - Δ. ΦΑΤΟΥΡΟΣ - Ε. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ: Η χωρική αφομοίωση του ξένου
ΑΛΕΞΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ: Μερικά σχόλια για την αρχιτεκτονική του τουρισμού στη μεταπολεμική Ελλάδα

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ: Σκέψεις γύρω από την κρίση της κοινωνιολογίας της ανάπτυξης
WILHELM SIEGLER: Η μεταστροφή του Τόμας Μαν από «απολιτικό» σε προσηπιτή της δημοκρατίας
ΘΑΝΟΣ ΛΙΠΟΒΑΤΣ: Αυταρχικό και βλοκκληρωτικό κράτος στον Carl Schmitt
Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ: Ο Καραβίδας, θεωρητικός και ιδεολόγος του μικροαστισμού
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ-ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΥΡΤΣΗΣ: Το μεσοπολεμικό στίγμα του κοινοτιστή Κ.Δ. Καραβίδα

Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Η ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ

του Λάκη Δεδουσόπουλου

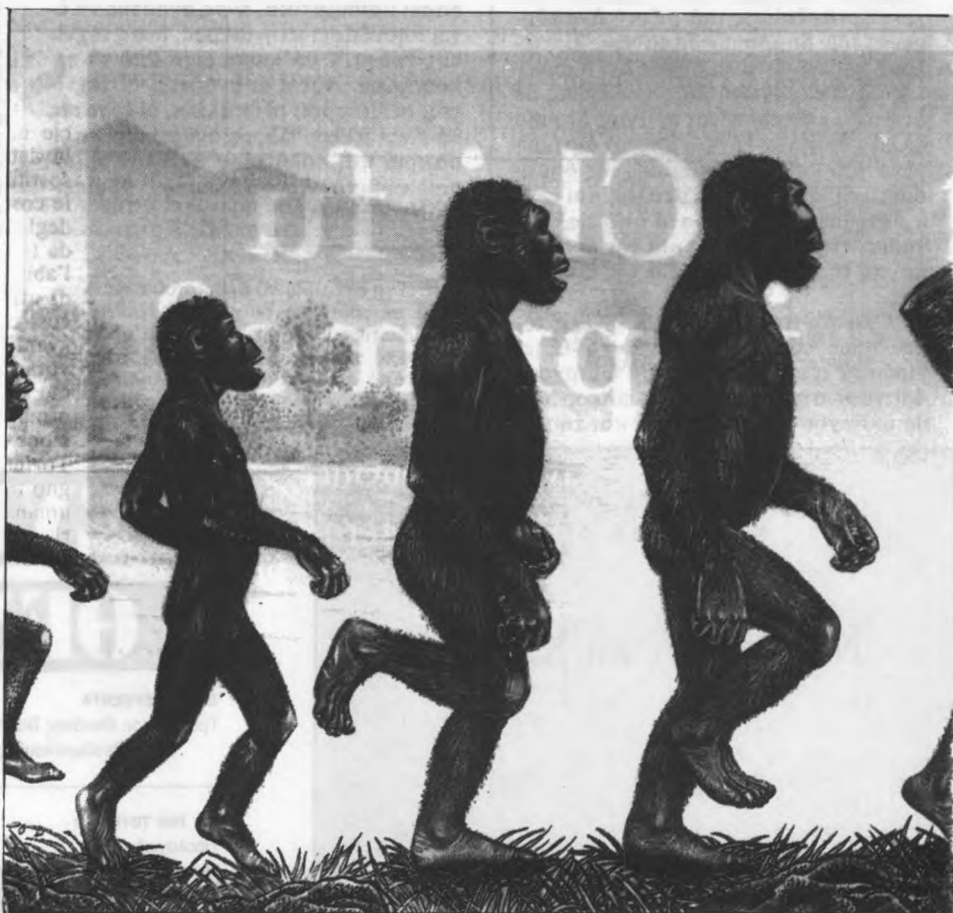
Η αναθεώρηση των συνθηκών που δημιούργησαν τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες με την Ένιαία Πράξη προβλέπει, πλήν της ενοποίησης της εσωτερικής αγοράς, την επίτευξη της «οικονομικής και κοινωνικής συνοχής» του ευρωπαϊκού χώρου.

Είναι γνωστό ότι, ενώ η πολιτική σύλληψη της ενοποίησης της εσωτερικής αγοράς είναι σαφής και δεδομένη, η έννοια της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής είναι τελείως άσπαστος, γεγονός που επιτρέπει τη διαμόρφωση απώσπασματικών και ως εκ τούτου άποτελεσματικών πολιτικών.

Μιά πρώτη άσπαστος, η οποία έντοπίζεται στην έννοια της συνοχής, είναι η παραθετική σύζευξη του οικονομικού και του κοινωνικού. Αυτή η σύζευξη επιτρέπει την ταυτοποίηση της οικονομικής συνοχής με την κοινωνική συνοχή; την αντίληψη, δηλαδή, ότι πολιτικές που προωθούν την πρώτη επιλύουν ταυτόχρονα και τα προβλήματα που εμπύπτουν στό χώρο της δεύτερης.

Βεβαίως η πραγματοποίηση της οικονομικής συνοχής, η σύγκλιση δηλαδή των παραγωγικών δομών και των εισοδημάτων των περιφερειών, άποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής. Αυτό όμως δέν σημαίνει ότι οι δύο στόχοι είναι άπολύτως έναρμονισμένοι. Άντίθετα, σε βραχυρόνια περίοδο, μπορούν να έντοπισθούν σημαντικές άντιφάσεις μεταξύ τους.

Γεγονός παραμένει ότι τόσο η οικονομική όσο και η κοινωνική συνοχή

άντιμετωπίζονται μέσα από τό πρίσμα και τις διαδικασίες της πολιτικής ενοποίησης της εσωτερικής αγοράς. Και άποτελεί κοινό τόπο ότι οι διαδικασίες αυτές διαπερνώνται άπό ένα πνεύμα άκρατου, σχεδόν οικονομικού φιλελευθερισμού, πνεύμα που ουσιαστικά δέν έχει άμφισβητηθεί άπό κανένα κοινοτικό όργανο ή πολιτική δύναμη. Πρόκειται για ένα κορυφαίο παράδειγμα άπόλυτης ήγεμονίας της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, μίας κοινωνικής και πολιτικής συναίνεσης στον κυρίαρχο ρόλο του μονοπωλιακού κεφαλαίου κατά τη διαδικασία ά-

ναδιάρθρωσης των παραγωγικών συστημάτων.

Τό άνοιγμα της συζήτησης γύρω άπό τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χώρο και τις προοπτικές ενοποίησής του επιτρέπει στην Ευρωπαϊκή Άριστερά να βρει μία κοινή πλατφόρμα αγωνιστικής παρουσίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, να καθορίσει, για πρώτη φορά έδώ και άρκετά χρόνια, μία αυτόνομη θέση που να συνδέεται άμεσα με την ευρωπαϊκή προοπτική. Όχι για μία άόριστη Ένωμένη Ευρώπη, αλλά για τη συγκεκριμένη Ευρώπη των εργαζόμενων.

II

Τά κρίσιμα ερωτήματα στά όποία όφείλουμε νά άπαντήσουμε είναι τά έξής:

α. Ποιό είναι τό περιεχόμενο του ευρωπαϊκού κοινωνικού χώρου. Τί πρέπει νά καλύπτεται από τίς κοινοτικές ρυθμίσεις και τί νά μένει στη διακριτική ευχέρεια των κρατών-μελών.

β. Ποιά θά πρέπει νά είναι ή κατεύθυνση των ρυθμίσεων. Θά άφορούν τή δημιουργία ένός πλαισίου αναφοράς για τήν κρατική δράση ή θά ρυθμίζουν λεπτομερώς οι ίδιες. Καί άν ναι, σε τί επίπεδο θά πρέπει νά γίνει ή ένοποίηση των ρυθμίσεων.

γ. Μέ ποιόν τρόπο θά έπιτευχθεί ό ένιαϊος κοινωνικός χώρος. Τό έρώτημα αυτό δέν άφορά τόσο τή «διπλωματική» ή άλλη πολιτική τακτική, αλλά άναφέρεται στις αναγκαίες προϋποθέσεις τής ένοποίησης.

Σ' ό,τι άκολουθεί γίνεται μιά πρώτη προσπάθεια νά περιγραφούν έστω τά προβλήματα και οι δυνατότητες.

III.

"Αν έχει σημασία νά περιγράψουμε τό περιεχόμενο του κοινωνικού χώρου σε κοινοτικό επίπεδο είναι γιατί τό περιεχόμενο αυτό καθαυτό άποτελεί σημείο διχογνωμιών και συγκρούσεων πού άναμένονται νά κλιμακωθούν στό άμεσο μέλλον.

Οι προτάσεις του έπίτροπου Μαρίν λ.χ. συνίστανται στό νά όρίσουν τόν ένιαϊο κοινωνικό χώρο σάν τό θεσμικό πλαίσιο πού έπιτρέπει τή δημιουργία «μιας μεγάλης άγοράς εργασίας», αντίστοιχης μέ τή μεγάλη έσωτερική άγορά. Τά μέτρα συνεπώς πού προτείνει τείνουν νά ευνουούν τή γεωγραφική και διεπαγγελματική κινητικότητα τής εργασίας: έλευθερία εγκατάστασης, τεχνική εκπαίδευση, αναγνώριση πτυχίων και ειδικοτήτων. Ό κ. Μαρίν λ.χ. προβλέπει και ευνουεί τήν άνάπτυξη ένός νέου μεταναστευτικού φαινομένου εργατικού δυναμικού ύψηλης ειδίκευσης. Γι' αυτόν ό ένιαϊος κοινωνικός χώρος όρίζεται συνεπώς ως ένιαία άγορά εργασίας και οι ρυθμίσεις πού προβλέπονται δέν είναι παρά ρυθμίσεις τής ροής του εργατικού δυναμικού και μάλιστα περιορισμένου εύρους, έφ' όσον ή σωπηλή παραδοχή είναι ότι ή ροή θά είναι από τίς «περιφερειακές» οικονομίες πρός τίς οικονομίες μέ ισχυρή τεχνολογική προαγωγή. Έτσι θεωρείται αυτόνόητο ότι παρεμβάσεις σε θέματα κοινωνικών παροχών, συντάξεων, έπιδομάτων άνεργίας κ.λπ. δέν χρειάζεται νά γίνουν, παρά μόνον για τούς διακινούμενους εργαζόμενους.

Οι όροι εργασίας (χρόνος, ώρARIO, συνθήκες, άδειες κ.λπ.) θεωρείται ότι

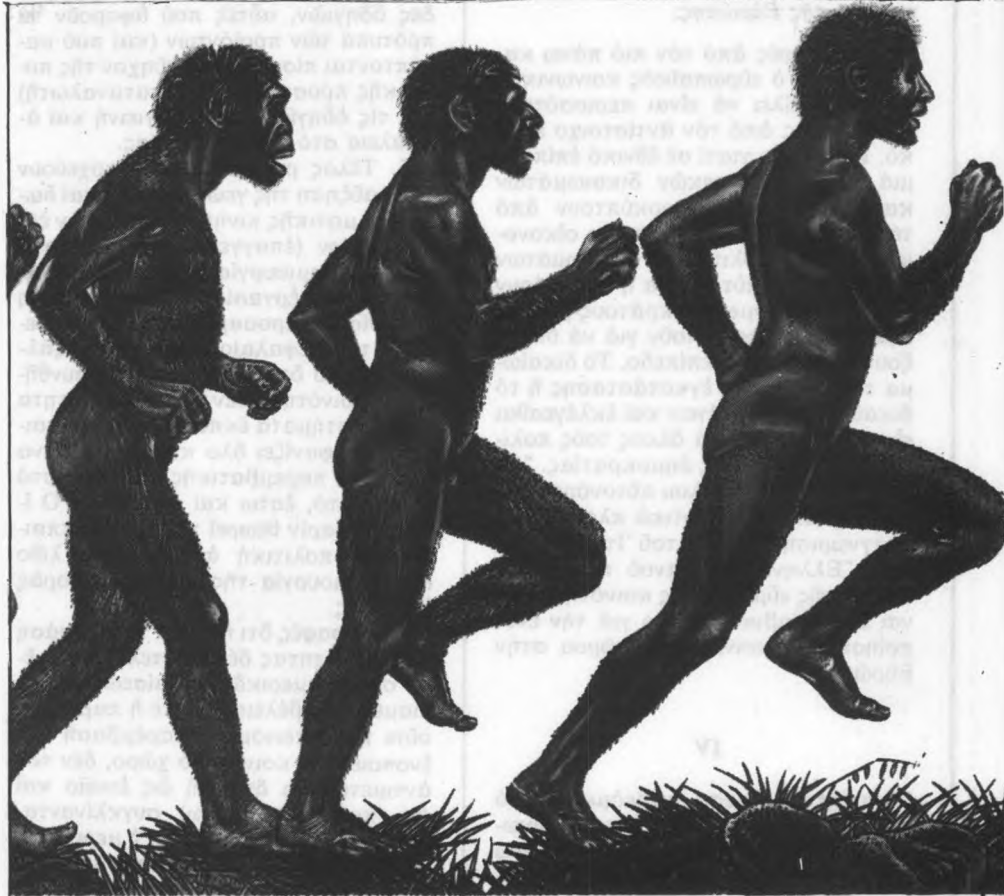
θά καθορισθούν μέσα από συλλογικές διαπραγματεύσεις μεταξύ συνδικάτων εργαζόμενων και έργοδοτών. Συνεπώς δέν προβλέπεται κοινοτική ρύθμιση. Προβλέπεται όμως ή καθιέρωση μιας ευρωπαϊκής σύμβασης εργασίας, ένas κοινός τύπος ιδιωτικού συμφωνητικού μεταξύ έργοδότη και εργαζόμενου πού στοχεύει, μεταξύ άλλων, και στην άσφαλιστική κάλυψη του εργαζόμενου άνεξαρτήτως τής διάρκειας τής άπασχόλησης και του είδους τής εργασίας.

Έκκρεμούν άκόμη οι οδηγίες για τή διαβούλευση μεταξύ έργοδοτών - εργαζόμενων σε θέματα σημαντικών με-

πού μόνον ως παραδοξολογία μπορεί νά χαρακτηριστεί άφού ως ένιαϊος όφείλει νά περιλαμβάνει όλες τίς πτυχές τής κοινωνικής ζωής άφ' ένός, και άφ' έτέρου νά οδηγεί στη σύγκλιση των επιπέδων κρατικής παρέμβασης στον τομέα αυτό. Ό ένιαϊος κοινωνικός χώρος πού προτείνεται είναι συνεπώς μερικός και άνομοιόμορφος.

Νομίζω ότι ό ένιαϊος κοινωνικός χώρος πρέπει νά περιλαμβάνει ρυθμίσεις σε τρία διαφορετικά, αλλά όχι άνεξάρτητα, επίπεδα.

Πρώτο, πρέπει νά περιλαμβάνει ρυθμίσεις πού νά άφορούν τίς συνθήκες εργασίας. Δηλαδή νομικές διατά-

ταβολών στό χαρακτήρα τής έπιχείρησης (είσαγωγή τεχνολογίας, άλλαγή ιδιοκτησίας κ.λπ.).

Τέλος, ή εικόνα συμπληρώνεται από μιά έπίκλιση στην άπό τριετίας προταθείσα και ούδέποτε εφαρμοσθείσα πρόταση Έπιτροπής για τόνωση τής έσωτερικής ενεργούς ζήτησης ως μέτρο για τήν καταπολέμηση τής άνεργίας, μιά αναφορά στα θέματα ισότητας άνδρών - γυναικών, οι οδηγίες για τήν υγιεινή και άσφάλεια στό χώρο εργασίας. Τό σύνολο βαφτίζεται Ένιαϊος Κοινωνικός Χώρος, γεγονός

ξεις πού νά όρίζουν τίς σχέσεις εργασίας, τό χρόνο εργασίας, τό περιεχόμενο τής άπασχόλησης, τή διάρκεια των άδειών, τίς συνθήκες υγιεινής και άσφάλειας στό χώρο εργασίας.

Δεύτερο, πρέπει νά περιλαμβάνει ρυθμίσεις πού νά άφορούν τίς συνθήκες άναπαραγωγής τής εργατικής δύναμης εκτός του χώρου εργασίας. Στην κατηγορία αυτή άνήκουν οι ρυθμίσεις πού συνδέονται μέ τίς κοινωνικές παροχές (έπιδόματα άνεργίας, οικογενειακά έπίδοματα, συντάξεις, έπίδοματα άσθενείας και έλάχιοςτος

κοινωνικός μισθός), με την παιδεία και την επαγγελματική κατάρτιση, και γενικώς με τη δράση των μηχανισμών του κράτους εθιμικής (πολιτική για τους ηλικιωμένους για τη νεολαία, προγράμματα υγείας και υγιεινής, περίθαλψη, οικογενειακή πολιτική, λαϊκή στέγη, προγράμματα για τις κοινωνικές μειονότητες κ.λπ.).

Τρίτο, πρέπει να περιλαμβάνει ρυθμίσεις που να αφορούν τα πολιτικά και οικονομικά δικαιώματα των κατοίκων των κρατών-μελών. Έδω εντάσσονται τα συνδικαλιστικά δικαιώματα, το δικαίωμα της ελεύθερης εγκατάστασης, το δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι, το δικαίωμα στην πολιτιστική πολυμορφία. Το δικαίωμα, δηλαδή, ο κάθε κάτοικος κάθε κράτους-μέλους να αναγνωρίζεται ως πολίτης της Ευρώπης.

Είναι σαφές από τον πιο πάνω κατάλογο ότι ο ευρωπαϊκός κοινωνικός χώρος οφείλει να είναι περισσότερο διευρυμένος από τον αντίστοιχο εθνικό. Και τούτο γιατί σε εθνικό επίπεδο μιά σειρά κοινωνικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων προκύπτουν από την κατοχύρωση μιάς σειράς οικονομικών και πολιτικών δικαιωμάτων που ενώ είναι αυτόνοτα ή απορρέουν από το σύνταγμα του κράτους-μέλους οφείλουν να θεσπιστούν για να υπάρξουν σε κοινοτικό επίπεδο. Το δικαίωμα της ελεύθερης εγκατάστασης ή το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι είναι αυτόνοτα για όλους τους πολίτες μιάς σύγχρονης δημοκρατίας. Όμως δεν είναι καθόλου αυτόνοτα για το υπερεθνικό κοινοτικό πλαίσιο. Η αναγνώριση συνεπώς του Ιταλού, Δανού, Έλληνα, Γερμανού πολίτη ως πολίτη της ευρωπαϊκής κοινότητας είναι ένα κομβικό σημείο για την ένοποιηση του κοινωνικού χώρου στην Ευρώπη.

IV

Ένα ζήτημα άμεσα συνδεδεμένο με το περιεχόμενο του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χώρου που ανέπτυξα πιο πάνω είναι οι τομείς της μέχρι σήμερα κοινοτικής παρέμβασης.

Σε άδρες γραμμές, η κοινοτική παρέμβαση στα κοινωνικά ζητήματα συνοψίζεται στις εξής κατηγορίες:

α. Ρυθμίσεις που αφορούν την εγκατάσταση των ενδο-κοινοτικών μεταναστών και τη μεταφορά των ασφαλιστικών τους δικαιωμάτων. Οι ρυθμίσεις αυτές ήταν και χρονικά οι πρώτες κοινοτικές παρεμβάσεις στον κοινωνικό χώρο. Το επίπεδο της ρύθμισης αυτών των θεμάτων κρίνεται γενικώς ικανοποιητικό, με την εξαίρεση ορισμένων κρίσιμων ζητημάτων, όπως το πρόβλημα της κοινωνικής ένταξης των μετάναστων δεύτερης γενιάς, της

διαφύλαξης της γλωσσικής και πολιτιστικής ιδιομορφίας των μεταναστευτικών κοινοτήτων, ή πλήρης εξασφάλιση των επιδομάτων κ.λπ.

β. Ρυθμίσεις που αφορούν την ισότητα των δύο φύλων, κυρίως στις κοινωνικές παροχές. Αντίθετα, μιά ενεργή πολιτική θετικής διακριτικής μεταχείρισης των γυναικών σε θέματα απασχόλησης έχει ουσιαστικά εγκαταληφθεί και μάλλον διαμορφώνεται ένα κλίμα που θα ευνόει την επιστροφή της γυναίκας στο σπίτι, υπό την κάλυψη μιάς πολιτικής για την οικογένεια και την αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος.

γ. Ρυθμίσεις που στοχεύουν στη διαμόρφωση ενιαίων συνθηκών ανταγωνισμού για τις κοινοτικές επιχειρήσεις. Πρόκειται για δύο κυρίως ομάδες οδηγών, αυτές που αφορούν τα πρότυπα των προϊόντων (και που καλύπτονται πίσω από το εθνικό της πολιτικής προστασίας του καταναλωτή) και τις οδηγίες για την υγιεινή και ασφάλεια στο χώρο εργασίας.

δ. Τέλος ρυθμίσεις που στοχεύουν στην αύξηση της γεωγραφικής και διεπαγγελματικής κινητικότητας των εργαζόμενων (επαγγελματική κατάρτιση), στη δημιουργία δηλαδή της μεγάλης αγοράς εργασίας με την ευέλικτη εργασία να προσαρμόζεται στην ευελιξία του κεφαλαίου. Δεν είναι εξάλου τυχαίο ότι αν και από τις συνθήκες η Κοινότητα δεν έχει αρμοδιότητα για τα ζητήματα εκπαίδευσης και παιδείας, εμφανίζει όλο και αυξανόμενα δείγματα παρεμβατικής ρύθμισης στο χώρο αυτό, έστω και έμμεσως. Ο ίδιος ο Μαρλίν θεωρεί την κοινή εκπαιδευτική πολιτική ακρογωνιαίο λίθο στη δημιουργία της μεγάλης αγοράς εργασίας.

Είναι σαφές ότι η μέχρι τώρα δράση της Κοινότητας δεν αποτελεί παρά ένα σύνολο μερικών ρυθμίσεων περιορισμένης εμβέλειας. Ούτε η παρούσα, ούτε η προτεινόμενη παρέμβαση της ένοποιεί τον κοινωνικό χώρο, δεν τον αντιμετωπίζει δηλαδή ως ενιαίο και ως (προοπτικά έστω) συγκλίνοντα. Και είναι εξίσου σαφές ότι η μερικότητα της δράσης και η διατήρηση των διαφορών δεν εντάσσεται σε μιά διαδικασία κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής ολοκλήρωσης, αλλά μόνον σε μιά πορεία δξυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων τόσο μεταξύ των τάξεων, όσο και στο εσωτερικό των τάξεων.

V

Η ένοπιση του ευρωπαϊκού κοινωνικού χώρου μπορεί να επιτευχθεί σε τρία εναλλακτικά επίπεδα:

α. Θεσπιση γενικών πλαισίων αναφοράς σε σχέση με τον κοινωνικό χώρο.

β. Έναρμόνιση σε κάποιο μέσο κοινοτικό επίπεδο.

γ. Έναρμόνιση, κατά κατηγορία, στο υψηλότερο κοινοτικό επίπεδο.

Σε σχέση με τα τρία αυτά εναλλακτικά επίπεδα ένοπισης πρέπει να επισημανθούν τα εξής:

α. Η θέσπιση γενικών πλαισίων έχει επιτευχθεί σε σημαντικό βαθμό από διεθνείς οργανισμούς ανεξάρτητους από την ΕΟΚ. Σημαντικό ρόλο έχει παίξει το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και οι Διεθνείς Συμβάσεις Εργασίας που προωθεί, ενώ πριν από λίγα μόλις χρόνια το Συμβούλιο της Ευρώπης ψήφισε τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη. Η κοινοτική παρέμβαση, συνεπώς, θα περιοριζόταν, σε μιά τέτοια περίπτωση, σε όριακά θέματα εφαρμογής κυρίως των διεθνών συμβάσεων από τα κράτη-μέλη και σε δευτερεύουσες ρυθμίσεις που θα σχετίζονται με τους ενδοκοινοτικούς δρους ανταγωνισμού και τη δημιουργία της μεγάλης αγοράς εργασίας.

β. Η έναρμόνιση σε κάποιο μέσο κοινοτικό επίπεδο θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην εξαίρεση των τομέων κρατών-μελών που ήδη έχουν πετύχει υψηλότερα επίπεδα κοινωνικής προστασίας. Μιά τέτοια αντιμετώπιση του προβλήματος θα ακολουθούσε την ήδη εφαρμοζόμενη κοινοτική πολιτική στον τομέα λ.χ. του περιβάλλοντος για τη Δανία. Γιατί είναι αδιανόγη κάθε προσπάθεια περιστολής των κοινωνικών δικαιωμάτων μέσω της κοινοτικής παρέμβασης, που θα συναντούσε εκτός από την αντίδραση των θυγόμενων ομάδων και την αντίδραση της Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

Όπως όμως ήδη έχει επισημάνει η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων, η έναρμόνιση σε μέσο κοινοτικό επίπεδο με τη διατήρηση κατά κατηγορία των υψηλότερων επιπέδων προστασίας θα σήμαινε τη θεσμοθέτηση εντός του κοινοτικού χώρου ενός καθεστώτος κοινωνικού ντάμπινγκ.

Όμως μιά τέτοια έναρμόνιση δεν θα ευνούσε καν τις λιγότερο ανταπυγμένες οικονομίες. Μέ δεδομένη την ύστερηση τους σε θεσμούς κοινωνικής προστασίας και τη μειωμένη σημασία των μηχανισμών του κράτους εθιμικής ή έναρμόνισή τους έστω στο μέσο κοινοτικό επίπεδο θα συνεπάγεται υψηλότατο δημοσιονομικό κόστος.

γ. Η μόνη λύση που θα ήταν λειτουργική μακροχρονίως είναι η έναρμόνιση στο υψηλότερο κοινοτικό επίπεδο κατά περίπτωση. Ουσιαστικά είναι ο μόνος τρόπος για τη δημιουργία του ενιαίου κοινωνικού χώρου σε κοινοτικό επίπεδο.

Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος απαιτούνται οι εξής προϋποθέσεις:

α) Ένα μακροχρόνιο πρόγραμμα σταδιακών συγκλίσεων, τό οποίο πρόγραμμα θά έναρμονίζεται και μέ τό στόχο τής οικονομικής συνοχής τής κοινότητας.

β) Η δημιουργία ενός κοινοτικού πόρου αλληλεγγύης ό όποιος θά ενίσχυε τή χρηματοδότηση τής διαδικασίας σύγκλισης. Ο πόρος αυτός θά μπορούσε νά όρισθεϊ ως ποσοστό του ΦΠΑ, λύση πού έτσι ή άλλως φαίνεται αναπόφευκτη εξαιτίας τής κρίσης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας. Στην περίπτωση αυτή ό πόρος αυτός εκτός από ένα ρόλο αναδιανομής μεταξύ κοινωνικών ομάδων, θά έπαιζε και ένα ρόλο αναδιανομής σε περιφερειακό επίπεδο.

Η διαδικασία σύγκλισης στό ύψηλότερο κοινοτικό επίπεδο πρέπει νά συνοδεύεται από δύο ενισχυτικές πολιτικές:

α. Μιά πολιτική για τήν πλήρη απασχόληση, πού θά περιλαμβάνει τήν ενίσχυση τής εσωτερικής ζήτησης στην κοινότητα (πού συνεπάγεται αύξηση του πραγματικού εισοδήματος των εργαζόμενων) και τή δραστική μείωση του χρόνου εργασίας σε κοινοτικό επίπεδο.

β. Τήν κοινοτική ρύθμιση τής άμεσης φορολογίας μέ τόν κοινοτικό όρισμό τόσο τής φορολογικής βάσης, όσο και του ύψους των φορολογικών συντελεστών.

VI

Βασική προϋπόθεση τής δημιουργίας του ενιαίου κοινωνικού χώρου είναι ή αναγνώριση των βασικών πολιτικών και οικονομικών δικαιωμάτων σε κοινοτικό επίπεδο. Η αναγνώριση αυτών των δικαιωμάτων, μέ τήν παράλληλη ευρωπαϊκή διάσταση τής όργάνωσης του συνδικαλιστικού κινήματος πρέπει νά αποτελέσει τήν άφετηρία για τήν ένοποίηση του κοινωνικού χώρου στην Ευρώπη — προϋπόθεση για τή δημιουργία μιας ένωσης Ευρώπης, οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά συνεκτικής.

VII

Η ανάληψη τής προεδρίας τής ΕΟΚ από τήν Ελλάδα συνδυάστηκε μέ τήν πρόθεση τής ελληνικής κυβέρνησης νά προχωρήσει στην ένοποίηση του κοινωνικού χώρου σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Πρόθεση, πού παρ' όλες τις τυμπανοκρουσίες πού μονίμως πλέον συνοδεύουν κάθε ένέργεια ή σκέψη για ένέργεια του ΠΑΣΟΚ, είναι κατ' άρχήν έπαινετή και ένδεχομένως νά άποδειχθεϊ και χρήσιμη.

Μόνο πού, όπως είναι και ό κανόνας, οι τυμπανοκρουσίες δέν μπορούν

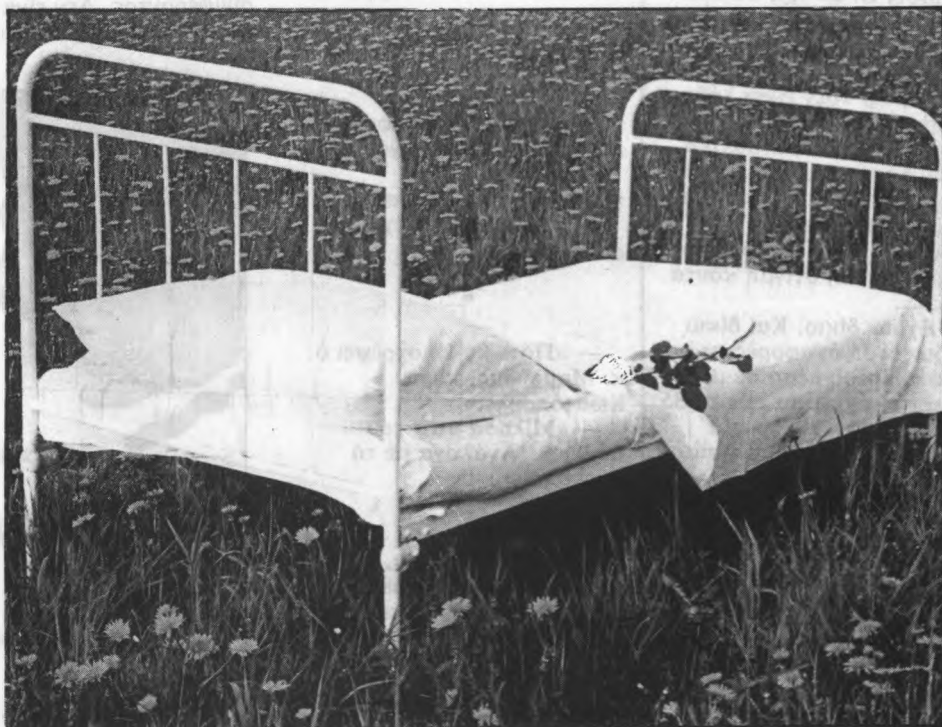
νά καλύψουν τά πραγματικά κενά στή στρατηγική, τόσο στή σύλληψη της όσο και στή μεθόδευση της. Τό αίτημα για τήν ένοποίηση του κοινωνικού χώρου όπως μορφοποιείται από τήν ελληνική κυβέρνηση (και πρέπει νά έπισημανθεϊ ότι υπάρχουν αρκετές διαφορές στή σύλληψη αυτού του αίτήματος από τά «συναρμόδια» ύπουργεία) δείχνει ότι αυτή τή στιγμή τουλάχιστον ή ελληνική πλευρά άδυνατεί νά προσδιορίσει όχι μόνο τήν κατεύθυνση τής έπιζητούμενης ένοποίησης, αλλά ούτε καν τό τί επιδιώκεται νά «ένοποιηθεϊ». Πολύ δέ περισσότερο δέν υπάρχει ούτε έν σπέρματι άποψη για τή μέθοδο, μέ τήν όποία τό αίτημα αυτό θά προωθηθεϊ στα κοινοτικά όργανα και βεβαίως κάποια εκτίμηση για τή βραχυρόνια και μακρορόνια συμβατότητα ανάμεσα στην ένοποίηση του κοινωνικού χώρου και στό στόχο για τήν οικονομική συνοχή των ευρωπαϊκών περιφερειών. Άνεξαρτήτως, λοιπόν, προθέσαν τό ελληνικό αίτημα καταλήγει νά έξαντλείται σε έσωτερική κατανάλωση και σε άμφιβολή βελτίωση του διεθνούς image των κυβερνόντων. Χωρίς να παραβλέπουμε τό γεγονός ότι οι τυμπανοκρουσίες πού συνοδεύσαν τή διατύπωση του αίτήματος επί τής ουσίας ύπονόμευσαν κάθε πιθανότητα υιοθέτησης του από τά κοινοτικά όργανα πού μέ δυσκολία κρύβουν τή δυσαρέσκειά τους «για τήν εικόνα πού διαμορφώνουν οι Έλληνες ότι ξαναανακαλύπτουν τόν τροχό».

Μιά σύντομη άναφορά του Προέδρου τής Έπιτροπής, Ντελόρ, τήν περασμένη εβδομάδα, ξαφνικά άποκάλυψε ότι τό θέμα είναι άντικείμενο μελέτης και έντονης διαμάχης στους

κόλπους τής Έπιτροπής, ενώ ή ελληνική κυβέρνηση άγνοούσε έντελώς αυτές τις διεργασίες.

Τό δεύτερο στοιχείο πού επιβεβαιώνεται μέσα από δλη αυτή τήν ιστορία είναι ή τραγική άδυναμία του συνόλου τής αντιπολίτευσης νά παρέμβει θετικά στις κυβερνητικές κακοτεχνίες. Και ή μέν αξιωματική αντιπολίτευση του ότι ό,τι και νά κάνει, στραβή θά τής βγει. Και τό δέ ΚΚΕ μπορεί νά παραδέρνει ανάμεσα στο όγματισμό του «Έξω από τήν ΕΟΚ» και τά έκσυγχρονιστικά πονήματα του σ. Άνδρουλάκη. Και ή ΕΑΡ έπίσης δύναται νά σιγή, αυτή ή λαλίστατη, μέχρις ότου ό «άρχηγός» (κατά τήν τρεις ή τετράκις επαναληφθεϊσα έκφραση συνεντευξιαζόμενου στην τηλεόραση νεολαίου της) βρει τις χρυσές ίσορροπίες ανάμεσα στον έκσυγχρονισμό του κεφαλαίου, τήν οικολογία και τήν άβο(υ)λη άριστεροσύνη.

Όπως έξελίσσεται δλη αυτή ή ιστορία κινδυνεύουμε νά έχουμε άλλο ένα δείγμα από τις τόσο επικίνδυνες μυθοποιήσεις πού αναδεικνύονται από όλες τις πολιτικές δυνάμεις σε κάθε σχεδόν συζήτηση για τήν ΕΟΚ, τήν Ένιαία Πράξη και τό όρόσημο του 1992. Άπαιτείται λοιπόν μία ψύχραιμη συζήτηση στην όποία καλούνται τά κόμματα νά άποσαφηνίσουν τις άπόψεις τους τόσο για τό εύρος του χώρου τόν όποιο θεωρούν έπιθυμητό νά ένοποιηθεϊ όσο και για τήν κατεύθυνση αυτής τής ένοποίησης.

ΣΤΥΜΙΑΔΑ

Μιάς νόσου μύριες έπονται

Θά θυμάστε βέβαια εκείνο τό διήγημα του 'Αζίζ Νεσίν για κείνον τόν φουκαρά που διορίστηκε κάπου, έπεσε σέ μία έκδήλωση τής ύπηρεσίας όπου άποχαιρετούσαν κάποιον επίσημο, τόν κ. νομάρχη άπ' ό,τι κατάλαβε, όποτε πήρε κι αυτός τόν λόγο κι άρχισε τά φλογερά «πού μās αφήνεται σάν τήν καλαμιά στόν κάμπο, κ. νομάρχα» και τά τέτοια και οί άλλοι, ένώ βαστούσαν τίς κοιλιές τους από τά γέλια, τόν πέταξαν έξω μέ τίς κλωτσιές διότι, του έξήγησαν, άλλος φεύγει πλήν όλοι αναφέρονται στόν νομάρχη λόγω Ιεραρχίας. Κάπως έτσι και στά έγκαίνια τής Έκθεσης τής Θεσσαλονίκης. Τόν λόγο πήρε πρώτος πρώτος ό πρόεδρος τής Έκθεσης: «Κύριε πρωθυπουργέ», άρχισε. Παγωμάρα. Του 'στριψε; Κι άν όχι, σέ ποιόν από τούς δελφίνους είναι τό προβάδισμα; «Όχι», συνέχισε εύθαρσώς ό κ. πρόεδρος, «δέν είναι λάθος ή προσφώνηση. Άπευθύνομαι πραγματικά στόν πρωθυπουργό Άνδρέα Παπανδρέου γιατί γνωρίζω και γνωρίζουμε όλοι οί Έλληνες ότι ή σκέψη του είναι αυτή τή στιγμή κοντά μας»...

Έχουν δίκιο. Και δίκιο έχουν οί 35 αναφορές στόν Παπανδρέου μέσα σέ μία ώρα στά έγκαίνια σάν τά 35 παλαμάκια. Η έξουσία μπορεί — για λίγο βέβαια μέ τή ροπή άδρανείας τής— νά λειτουργεί και ώς ιδέα, ή δύναμή της νά είναι ή άπουσία της. Τά 'δαμε σ' άλλες εποχές και χώρες για τόν Στάλιν, τόν Μπρέζνιεφ, τόν Χόντζα. Άλλά έτούτος ζει άκόμα, ό άνθρωπος, ρέ παιδί μου...

Πού λέει ό λόγος

Κατηγορηματικός ό κύριος Κουτσόγιωργας για τό ΕΣΥ: λειτουργούν 150 από τά 170 κέντρα υγείας, νέες τεράστιες πτέρυγες έχουν προστεθεί, τό σύστημα προχωρεί και λοιπά. Και πρόσθεσε: «Και έδω στήν Άθήνα έχουν γίνει τρία μεγαθήρια νοσοκομεία, τά πίο σύγχρονα σέ όλα τά Βαλκάνια και στήν Εύρώπη. Είναι από τά πλέον σύγχρονα, μέ τόν καλύτερο εξοπλισμό».

Ό καλύτερος εξοπλισμός, τά πίο σύγχρονα στήν Εύρώπη. Μά ή Άγγλία στήν Εύρώπη δέν πέφτει;

Αύθεντικοί διάλογοι από τό δελφινάριο

— «Τί συζητήσατε μέ τόν Πρόεδρο, κύριε Μαρούδα;»
— «Τί θά πεί τί συζητήσαμε; Κυβέρνηση είμαστε».

— «Δηλαδή τώρα τό ύπουργικό συμβούλιο είναι άκέφαλο, κύριε Κουτσόγιωργα;»

— «Γιατί είναι άκέφαλο; Δέν έχει πρωθυπουργό;»

— «Μά ό κ. πρωθυπουργός άπουσιάζει.»

— «Και τί σχέση έχει αυτό;»

— «Πότε θά έπιστρέψει ό κ. Μαρούδας, κύριε Κωστόπουλε;»

— «Μίλησα μαζί του σήμερα. Άνάλογα μέ τά κέφια του.»

Κουτσόγιωργας: «...Και σέ μία χώρα προηγμένη πού γίνονται τέτοιες εγχειρήσεις —όπως ό κ. Γιακούμπ πού έχει κάνει 600 εγχειρήσεις, ένώ έδω έχουν κάνει

πέντε— ύπάρχει μεγάλη έμπειρία».

— «Έδω δέν ύπάρχει έμπειρία;»

— «Άσφαλώς και ύπάρχει κι έδω έμπειρία...».

Πολεμάει και ή Έλλάδα στή Νότια Άφρική;

Ό έφοδιασμός του καθεστώτος τής Νότιας Άφρικής μέ πετρέλαιο συνεχίζεται, παρά τίς αποφάσεις του ΟΗΕ για εμπάργκο πετρελαίου. Περίοπτη θέση άνάμεσα στους άνεφοδιαστές κατέχουν εταιρίες πού φέρουν όνόματα διακεκριμένων συμπατριωτών μας, Λιβανός, Καρράς, Ώνάσης, Νομικός, Χατζηπατέρας, Λεμός, Λάτσης κ.λπ. Σαράντα περιπτώσεις άνεφοδιασμού τά τελευταία όχτώ χρόνια καταγγέλλθηκαν πρόσφατα, και τά κρούσματα αυξάνουν δλοένα σέ αριθμό τήν τελευταία διετία. Τό

πετρέλαιο είναι κρισιμότατο ύλικό για τό καθεστώς τής Νότιας Άφρικής (τό μοναδικό στρατηγικής σημασίας προϊόν πού δέν έχει σέ έκμεταλλεύσιμες ποσότητες), εισάγει έτσι κάπου τά δύο τρίτα τών ύγρων καυσίμων για νά διατηρεί όχι μόνο τή βιομηχανία της αλλά και τό στρατό και τήν άστυνομία της. Ό στρατός τής χρειάζεται, μεταξύ άλλων, για τήν Άνγκόλα, τή Μοζαμβίκη και τή Νανίμπια, ή δέ άστυνομία τής χρειάζεται για λόγους για τούς όποιους άκόμα και τό μέσο άνενημέρωτο έφοπλιστικό κεφάλαιο θά έχει κάτι άκουστά.

Φιλειρηνική βέβαια ή χώρα μας. Άς γνωρίζουμε όμως ότι, μέσω τών κοσμοπολιτικών εκπροσώπων μας, συμμετέχουμε σήμερα σέ άρκετούς πολέμους, μερικούς έξωτερικούς και έναν τουλάχιστον έσωτερικό...

Καλαμάς

Πολλά άκούμε περι μειωμένων άντιστάσεων του λαού, περι άκινήσιας, άσυνειδησίας και κυριαρχίας του άτομικού συμφέροντος. Δέν είναι φυσικά άκριβώς έτσι τά

πράγματα. Τελευταίο παράδειγμα οί Θεσπρωτοί πού υπερασπίζονται σθεναρά τό ποτάμι τους από τούς βόθρους τών Ίωαννίνων. Παρότι δέν αποτελεί ό Καλαμάς κτήμα κανενός τους. Η πάλι άκριβώς γι' αυτό.

Γιατί χάσαμε τη Ρούλα;

Πολύ καλαμπούρι έπεσε με την «οίκειοθελή υποχρέωση» της κυρίας Ρούλας Κακλαμανάκη να τά βροντήξει ένεκα τό άνηψίδι και ή σανίδα του. Έδω λιμοί και καταποντισμοί και κανείς δέν παραιτείται και ή Ρούλα βρήκε να τό παίξει εθικτη στά τής παιδιάς; Λάθος.

Πρώτον, γιατί οι παραιτήσεις στή χώρα μας γίνονται για προσωπικούς λόγους (του παραιτουμένου ή του παραιτούντος), ποτέ για άλλους, π.χ. πολιτικούς. Δεύτερον, γιατί ή οικογένεια στίς μέρες μας άποτελεί κρίσιμο πολιτικό μέγεθος και, καθότι τό ιδιωτικό, πού λένε, είναι πολιτικό, σκεφτείτε πόσο πολιτικό είναι ή οικογένεια πού είναι πολλά μικρότερα ιδιωτικά μαζί και ένα μεγάλο ιδιωτικό. Τρίτον, όμως και κυριότερον. Μπορεί ό κ. Κωφίδης να διαχειρίζεται μόνος τά εκατομμύριά του, τά εκατομμύρια όμως του κ. Γαλακτερού, έτών 19, δέν ξέρω ποιός τά διαχειρίζεται, και ξέρω ποιός διαχειρίζεται τά εκατομμύρια πού σκάει έπαρχιακό σωματείο του μάσκει στον πατέρα δεκαεξαετούς λέλεκα (για να τά εισπράξει στά εκατονταπλάσιο αργότερα). Ξέρω ακόμα, ότι τήν τάδε τενίστρια τήν προπονή παιδιόθεν ό παμπάς της, γνωρίζω τά σκέρτσα τής μητέρας του κολυμβητού τάδε, τόν πατέρα τής δεινα κολυμβήτριας πού παίρνει τήν κόρη του και φεύγει άμα αισθανθεί θιγόμενος ή έρχεται στά χέρια μέ τόν προπονητή της, φαντάζομαι ακόμα τή μαμά τής δωδεκάχρονης συλφιδας τής ρυθμικής γυμναστικής πού τήν πηγαίνοφέρνει στήν προπόνηση. Καθώς όλοένα νέα άθλήματα και πρωταθλήματα εξαπλώνονται και καθώς όλοένα και πέφτει ή ηλικία έναρξης του μαζικού πρωταθλητισμού, ό ένλόγω άθλητισμός είναι πλέον καθαρά οικογενειακή υπόθεση — για πολλούς

λόγους, έσχατος έκ τών όποιων δέν είναι ή διά τού ντρεσαρίσματος εισοδος στά ΑΕΙ. Ό φέρελπις νέος και νέα άποτελούν οικογενειακή πλέον άπασχόληση και έπένδυση, μέ δλες τίς έννοιες τής λέξης. Τί να σου κάνει, κατόπιν τούτου, ή Ρούλα όταν ή οικογένειά της δέχεται τέτοια πλήγματα; Μήπως άλλωστε στή Ρούλα ό παππούς εκείνου πού πήρε τή θέση τού άνηψιού της δέν ήταν πού άπάντησε διά τών έφημερίδων;

Υπουργείο Υγείας και Θεΐας Πρόνοιας

Ρώτησαν τόν ύφυπουργό Υγείας και Πρόνοιας για τή μεταφορά τών άσθενών από τό άσυλο τής Λέρου προκειμένου να εφαρμοστεί τό πρόγραμμα επιδότησης από τήν ΕΟΚ. Και είπε αυτός, χασκογελώντας ύποθέτουμε: «Οί άσθενείς αυτοί έχουν μικρό προσδοκώμενο χρόνο επιβίωσης. Μας τους παίρνει ό καλός Θεούλης». Όγδόντα πεθαίνουν τόν χρόνο, τό 1995 θά ολοκληρωθεί τό πρόγραμμα άποασυλοποίησης. Η Αύγή έκανε ήδη τούς ύπολογισμούς.

Όμορφη όρολογία:

προσδοκώμενος. Η Λέρου δέν είναι δά και Σέν Τόμας...

...τά ύπουργεία σας

Μόλις έμαθε τήν είδηση για τήν έκρηξη στό Πέραμα και ξεκινώντας για να βρει διαμελισμένους εργάτες, ό ύπουργός Ναυτιλίας Γιαννόπουλος κατακλύστηκε, όπως είναι φυσικό, από αίσθήματα όδύνης και ανθρώπινης συγκίνησης. Τά περιέγραψε ό ίδιος στή συνέντευξη τύπου: «Μόλις έφυγα για να πάω στό σημείο σκέφτηκα άμέσως τώρα ποιός άκούει τό ΚΚΕ πού θά τά βάλει μέ τήν κυβέρνηση και τόν Γιαννόπουλο».

Πραγματικά τραγικό αυτό πού συνέβη στό Πέραμα. Στόν κύριο ύπουργό έννοούμε...

Αυτομαστιγώματα

Χαιρετίζοντας μέ τόν γνωστό εϋχημο τρόπο του τό νέο σχολικό έτος, ό πρώτος πολίτης τής χώρας καταδίκασε άπερίφραστα «τίς προκατασκευασμένες δογματικές ιδεολογικές ύπαγορεύσεις». Χαιρετίζουμε τήν αυτοκριτική του κυρίου Σαρτζετάκη.

Ιστορική άνάγκη ή συμπαράταξη;

Η Έπιτροπή Ιστορίας του ΚΚΕ, μετά από εργασία έτών και έγκριση του Πολιτικού Γραφείου, έδωσε στή δημοσιότητα τόν πρώτο τόμο του σχεδίου τής Σύντομης Ιστορίας του ΚΚΕ πού άρχισε να δημοσιεύεται στόν Ριζοσπάστη. Διαγώνια κοιτάξαμε τήν πρώτη συνέχεια και διαπιστώσαμε ότι είναι όντως σύντομη, αλλά μιλάμε για πολύ σύντομη. Λέει άφηνς: «Τήν 1η Σεπτέμβρη του 1939 ή Γερμανία επιτέθηκε κατά τής Πολωνίας». Τελεία. Άν δέν ήταν τόσο σύντομη και άντι για τελεία είχε βάλει κόμμα, θά 'πρεπε να μάς πεί ότι ναί μέν ό Χίτλερ κατέλαβε τή μισή Πολωνία αλλά και ότι ή ΕΕΣΔ κατέλαβε τήν άλλη μισή.

Ίσως γι' αυτό να χρειάζεται λοιπόν τελικά ή συμπαράταξη. Βάζουν οι του ΚΚΕ τήν εισβολή του Χίτλερ, τσοντάρουν οι άλλοι, οι πιό άνανεωτικοί τελοσπάντων, τήν εισβολή του Στάλιν κι έτσι άποκαθίσταται όχι μόνο ή ένότητα αλλά και ή ιστορική αλήθεια...

Κορεάτικα βέβαια δέν γνωρίζουμε. Υποψιαζόμαστε όμως ότι τά πανώ γράφουν: «Έμεις έχουμε τόν δικό μας Μαραθώνιο»

Περεστρόϊκα: ή διαλεκτική τής αλλαγής

Μπόρις Καγκαρλίτσκι

Στους δυτικούς παρατηρητές, ή σοβιετική κοινωνία στά τέλη τής δεκαετίας του '70 φαινόταν απελπιστικά συντηρητική και τά επιχειρήματα για τήν «άδυναμία ανανέωσης του κομμουνισμού» ήταν κοινός τόπος ανάμεσα στους διαφωνούντες και τους φιλελεύθερους διανοούμενους. 'Η άπαισιοδοξία βασίλευε ακόμη και ανάμεσα στους κρατικούς λειτουργούς, πολλοί από τους οποίους παραδέχονταν ότι «είχαν πέσει σέ απελπισία».¹ Καμιά προοπτική για τό μέλλον δέν φαινόταν — μόνο ή άναμονή μιάς άργής παρακμής. 'Ομως μέ τήν άνοδο στήν έξουσία του Μιχαήλ Γκορμπατσώφ, ή γενική διάθεση γρήγορα άλλαξε. Πολλοί, πού μέχρι πρόσφατα δέν πίστευαν ούτε στήν πιθανότητα ανανέωσης, άρχισαν νά μιλοϋν μέ πεποίθηση για τήν αντίστρεψιμότητά της. Οί ειδικοί καταλήφθηκαν από ανανεωτική εϋφορία και ό δυτικός τύπος, άριστερός και δεξιός, άρχισε νά γράφει για τήν έπιτυχία των άλλαγών στήν ΕΣΣΔ μέ άνεπανάληπτο ένθουσιασμό. Παρ' όλο πού κανείς δέν άρνήθηκε τίς δυσκολίες πού άντιμετωπίζει ή περεστρόϊκα — κυρίως τήν αντίδραση του γραφειοκρατικού μηχανισμού και τή σύνθετη οικονομική κατάσταση τής χώρας — τίποτε δέν ήταν δυνατόν νά αλλάξει τή γενική θριαμβευτική διάθεση. 'Η απελπιστική άπαισιοδοξία μετατράπηκε σέ άπερίοριστη αισιοδοξία, παρά τό ό,τι ή πραγματική δυναμική τής κοινωνικής άνάπτυξης ήταν πολύ πιό σύνθετη και άντιφατική από τή γενικά άποδεκτή.

'Η σοβιετική κοινωνία δέν ήταν ποτέ τόσο μονολιθική όπως τήν παρουσίαζε ή σταλινική ιδεολογία ή οι ύπεραπλουστευμένες άντιλήψεις δυτικών για όλοκληρωτισμό. 'Αρκετές ομάδες μέ ειδικά συμφέροντα, μέσα και έξω από τόν μηχανισμό τής έξουσίας, έξασκοϋσαν πάντα έπιρροή στή λήψη άποφάσεων και προκαλοϋσαν διάφορες συγκρούσεις. Στήν έποχή του Στάλιν αυτές οι συγκρούσεις ήταν μία από τίς αίτιες για τίς μαζικές «έκκαθαρίσεις» μέσα στό κόμμα όταν οι έκτελέσεις έπιφανών κομματικών και κρατικών στελεχών σηματοδοτοϋσαν άλλαγές στό συσχετισμό των δυνάμεων ανάμεσα στις διάφορες ομάδες στό έσωτερικό του μηχανισμού. Μέ τόν Χρουστσώφ ή τρομοκρατία σταμάτησε, αλλά ή συνέχιση τής άνοικτής διαπάλης ανάμεσα στις φράξιες όδήγησε πρώτα στήν πτώση του παντοδύναμου ύπουργού Κρατικής 'Ασφάλειας Λαβρέντι Μπέρια και άργότερα στήν άπομάκρυνση των βετεράνων τής έποχής του Στάλιν Μολότωφ, Μαλένκωφ και Καγκάνοβιτς. Τελικά, ό ίδιος ό Χρουστσώφ ύπήρξε θύμα αυτής τής διαπάλης.

Δέν ήταν άπλά μιά πάλη ανάμεσα σ' αυτούς πού μοιράζονταν τήν έξουσία ή μιά σύγκρουση άπόψεων. Καθένας από εκείνους πού πήραν μέρος σ' αυτά τά γεγονότα είχε τήν ύποστήριξη συγκεκριμένων δομών του μηχανισμού και προωθοϋσε μέ έπιμονή τά συμφέροντά τους. 'Η έλλειψη, άκριβώς, εμπιστοσύνης τής πλατιάς γραφειοκρατικής «μάζας» στά μεταρρυθμιστικά προγράμματα του Χρουστσώφ και ή άπουσία μιάς κοινωνικής βάσης, όδήγησαν στήν πτώση του Χρουστσώφ τό 1964.

'Ο Μπρέζνιεφ και ή έκλειψη τής μεταρρύθμισης

Τή στιγμή τής άνόδου του Μπρέζνιεφ, ή μεταρρυθμιστική ομάδα στους κύκλους τής έξουσίας δέν είχε σοβαρή ύποστήριξη. 'Η άποκατάσταση των θυμάτων τής τρομοκρατίας τό 1954-56, ή άπομυθοποίηση τής «προσωπολατρίας» του Στάλιν, ή δμβλυνση του κρατικού έλέγχου στήν πολιτιστική ζωή και ή σημαντική επέκταση των άτομικών δικαιωμάτων ύπήρξαν πολύ μεγάλες ιστορικές κατακτήσεις. Δέν θά πρέπει όμως νά διαφεύγει τό γεγονός ότι όλα αυτά τά ριζοσπαστικά μέτρα έπαιξαν έπίσης σημαντικό ρόλο στή διαπάλη συμφερόντων μέσα στό μηχανισμό, μέ τήν άποδυνάμωση μιάς ομάδας και δομής και τήν πριμοδότηση άλλων. 'Η άρχική έπιτυχία του Χρουστσώφ είχε νά κάνει μέ τήν καθολική έπιθυμία των κύκλων τής έξουσίας νά βάλουν τέλος στήν παντοδυναμία και τήν άνευθυνότητα των όργάνων καταπίεσης τής έποχής, και νά θέσουν τίς αναδιοργανωμένες ύπηρεσίες κρατικής άσφαλείας υπό τόν έλεγχο του κόμματος. Στο έπόμενο στάδιο ή πίεση για συνέχιση των πολιτικών (άλλά όχι των οικονομικών) μεταρρυθμίσεων ήλθε από τή νεότερη γενιά των άπαράτακων πού άγωνίζονταν νά ενισχύσουν τή θέση τους, νά άποδυναμώσουν και δυσφημίσουν τήν «παλιά φρουρά» του Στάλιν. 'Από τή στιγμή πού φάνηκε ότι αυτοί οι στόχοι είχαν κατακτηθεί, τό μεταρρυθμιστικό δυναμικό του Χρουστσώφ είχε στερέψει και οι άνθρωποι πού είχαν άναρριχηθεί, χάρη στήν άποσταλινοποίηση, ενδιαφέρονταν πιά όχι για τή συνέχιση των άλλαγών, αλλά για τή διατήρηση τής σταθερότητας. Μιά και ό Χρουστσώφ, παρασυρμένος από τίς άλλαγές του, δέν θέλησε νά πάρει ύπόψη αυτή τήν πραγματικότητα, άντικαταστάθηκε από ένα πιό κατάλληλο ήγήτη, τόν Λεονίντ Μπρέζνιεφ.

'Η πιό σημαντική ιδιαιτερότητα τής μπρεζνιεφικής περιόδου

ὕπῆρξε ἡ ἱκανότητα τῆς ἡγεσίας νά διατηρεῖ ἕνα σταθερό συμβιβασμό ἀνάμεσα στίς ὀμάδες τοῦ μηχανισμοῦ καί ταυτόχρονα νά ἀνεβάζει τό βιοτικό ἐπίπεδο. Ἡ ἐπιτυχία σημαντικῆς καί σταθερῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης ἦταν ἀπαραίτητη, ὥστε τό κομμάτι τῆς πίττας κάθε κοινωνικῆς ὀμάδας νά μπορεῖ νά μεγαλώνει χωρίς νά βλάπτονται τά συμφέροντα ἄλλων. Σέ κάποιο βαθμό αὐτός ὁ στόχος ἐπιτεύχθηκε. Στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70 καί τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '80 τά εἰσοδήματα τῶν ἐργατῶν ἀξήθησαν μέ ταχείς ρυθμούς καί ὁ τρόπος ζωῆς τους ἄλλαξε. Ὁ ἀριθμός τῶν ἰδιωτικῶν αὐτοκινήτων ἀξήθησε σημαντικά, σχεδόν κάθε σπιτικό ἀπέκτησε τηλεόραση καί ψυγεῖο καί ἑκατομμύρια μετακόμισαν ἀπό «κοινοβιακά διαμερίσματα», ὅπου κάμποσες οἰκογένειες μοιράζονταν μιά κουζίνα, σέ κανονικά, μοντέρνα διαμερίσματα. Ἡ ποιότητα τῶν κατασκευῶν βελτιώθηκε καί ἡ κατ' ἄτομο ἐπιφάνεια ἀξήθησε. Εἶναι χαρακτηριστικό τῆς μπρεζνιεφικῆς περιόδου ὅτι δέν ἔγιναν μεγάλες ἀπεργίες καί ἀναταραχές ὅπως τά γεγονότα τοῦ Νοβοσερκάσκ τό 1962, ὅταν ἡ χρουστωφική ἡγεσία ἀναγκάστηκε νά στείλει τό στρατό γιά νά καταστείλει τήν ἐργατικὴ ἐξέγερση γιά τήν ἀξίωση τῶν τιμῶν.

Ὅλοι αὐτοί οἱ κοινωνικοὶ στόχοι ἐπιτεύχθηκαν μέ μιά ταυτόχρονη ἀξίωση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καί μιά ταχύτατη διόγκωση τοῦ κυβερνητικοῦ μηχανισμοῦ (ἢ ὅποια, γιά τούς γραφειοκράτες, ἦταν ὁ πιό σημαντικός δείκτης προόδου). Ἐπιτεύχθηκε στρατηγικὴ ἰσορροπία μέ τίς ΗΠΑ καί ἡ ἐπιρροή τῆς ΕΣΣΔ, ἰδίως στίς ἀναπτυσσόμενες χώρες, ἀξήθησε σημαντικά. Ἀντίθετα μέ τήν κυριαρχούσα ἀποψη, πού δημιουργήθηκε στά τέλη τῆς μπρεζνιεφικῆς περιόδου, ἡ δεκαετία τοῦ '70 ἦταν ἀναμφίβολα μιά ἀπό τίς περιόδους μέ τὴν μεγαλύτερη εὐημερία ἀπὸ τίς πιό ἐπιτυχημένες στή σοβιετικὴ ἱστορία. Μέ τί μέσα καί ποιό ἀντίτιμο, εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία...

Ἄν ὁ Χρουστωφ προσπάθησε νά ἀναμειξίει τίς πολιτικὲς μεταρρυθμίσεις μέ τὴν διατήρηση τῶν παραδοσιακῶν ἀρχῶν οικονομικῆς διαχείρισης, ὁ Μπρέζνιεφ ἀρχικὰ ἐπέλεξε τό ἀκριβῶς ἀντίθετο. Ἡ πολιτικὴ σταθερότητα ἔπρεπε νά συνδυασθεῖ μέ οἰκονομικὴ μεταρρύθμιση, μέ προοπτικὴ νά διευρύνει τά δικαιώματα τοῦ ἐνδιάμεσου κρικοῦ τοῦ οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ καί νά φτιάξει ἕνα στρώμα «σοβιετικῶν μάντζερ». Αὐτὴ ἡ μεταρρύθμιση πού ἄρχισε τό 1965, θά μπορούσε νά εἶχε ἐπιταχύνει τήν ἀνάπτυξη τῆς χώρας καί παράλληλα νά εἶχε ἱκανοποιήσει τούς τεχνοκράτες, τό εἰδικό βῆρος τῶν ὁποίων ἀξάνονταν σταθερὰ καί ἀνάλογα μέ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς κοινωνίας. Ὅμως πολὺ σύντομα ἔγινε καθαρὸ ὅτι στήν πράξη τό μόνο πού ἔκανε ἡ μεταρρύθμιση ἦταν νά προκαλεῖ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στήν οἰκονομικὴ καί κομματικὴ γραφειοκρατία μέσα στὸν ἴδιο τὸν οἰκονομικὸ μηχανισμό. Δέν εἶναι παράξενο λοιπὸν τό ὅτι ἡ μπρεζνιεφικὴ ἡγεσία, πού τόσο πολὺ ἤθελε τὴ σταθερότητα, γρήγορα σταμάτησε τίς ἀλλαγές. Μέχρι τό 1970 ἡ μεταρρύθμιση εἶχε σταματήσει.

Ἡ μεταρρύθμιση συνοδεύθηκε ἀπὸ ἐλπίδες γιά τὴ βελτίωση τῆς παραγωγικότητας τῆς οικονομίας. Δεδομένου ὅτι αὐτές οἱ ἐλπίδες ἀποδείχθηκαν ἀνεδαφικές, ὁ Μπρέζνιεφ καί οἱ ὑποστηρικτές του ἀναγκάστηκαν νά χρησιμοποιήσουν σὲ μέγιστο βαθμό ἄλλους, ἐκτατικούς παράγοντες ἀνάπτυξης. Οἱ ἐπιχειρήσεις δέν εἶχαν κανένα πραγματικὸ κίνητρο γιά τὴν ἀνανέωση τοῦ ἐξοπλισμοῦ (ἀρκοῦσε ἡ ἱκανοποίηση τοῦ πλάνου μέ τὸν παλιὸ ἐξοπλισμό, οἱ ἀλλαγές ἦταν ἀπειλή γιά τὴν πραγματοποίηση τοῦ πλάνου), μέ ἀποτέλεσμα οἱ μαζικὲς κεντρικὲς ἐπενδύσεις σέ νέες ἐπιχειρήσεις νά γίνονται ἀπολύτως ἀπαραίτητες. Ὅλες οἱ ὕλικές καί οἰκονομικὲς πηγές καί τό ἐργατικὸ δυναμικὸ τῆς χώρας ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τὴν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ προγράμματος. Φυσιολογικὰ λοιπὸν ἡ οἰκονομία ἄρχισε νά «υπερθερμαίνεται» πολὺ γρήγορα. Ὁ ὄγκος τοῦ χρήματος σέ κυκλοφορία ἀξάνονταν γοργὰ χωρίς τὴν ἐγγύηση τῆς παροχῆς ἀγαθῶν. Οἱ πόροι πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τὴν δημιουργία νέων ἐπιχειρήσεων δέν εἶχαν τὴν ἀναμενόμενη ἀπόδοση: οἱ κατασκευές καθυστεροῦσαν ἀπελπιστικά ἐξ αἰτίας τῆς ἀντιπαραγωγικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας, τό κόστος κατασκευῆς ἀνέβαινε συνεχῶς καί ἡ ἔλλειψη χρήματος καλύφθηκε μέ τὴ βοήθεια τῶν ἐκτυπωτικῶν μηχανῶν. Γιά νά πάρουν καινούριες πιστώσεις τά ὑπουργεῖα ξεκινούσαν νέες κατασκευές πρὶν ὀλοκληρωθοῦν οἱ προηγούμενες. Στὸ πρῶτο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ '70 ἡ

γραμμὴ τῆς ἐπίσημης προπαγάνδας ἦταν «ὅλη ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση ἔχει γίνει ἕνα τεράστιο ἐργοτάξιο». Στὸ τέλος τῆς μπρεζνιεφικῆς περιόδου αὐτὴ ἡ εἰκόνα ἦταν μιά ἐπώδυνη ἀνάμνηση. Πολλὰ ἔργα ἔμειναν ἡμιτελῆ γιὰ κάμποσα πενταετῆ προγράμματα, τὸ ἐργατικὸ κόστος ἀξήθησε δραματικά καί ἐμφανίστηκε ἔλλειψη ὕλικῶν, ἐργατικοῦ δυναμικοῦ καί ἐνέργειας.

Ἡ διατήρηση σταθερῶν τιμῶν τροφίμων, παρά τὴν ἀπελπιστικὰ χαμηλὴ παραγωγικότητα τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας καί τὴν ἀδιάκοπη ἀξίωση τῆς πραγματικῆς ζήτησης, ὀδήγησε τό κράτος νά πληρώσει ἑκατομμύρια σέ ἐπιδοτήσεις ἐνῶ ὁ πληθυσμὸς ἔπρεπε νά περιμένει στίς οὐρές παραπονούμενος γιά τὴν ἔλλειψη ἀγαθῶν.

Γιά ἕνα διάστημα ὅλα αὐτὰ τὰ προβλήματα ἀντιμετωπίστηκαν μέ τὴ βελτίωση τῶν σχέσεων μέ τὴ Δύση. Ἡ ὕφεση ἦταν μιά ζωτικὴ ἀναγκαιότητα γιά τὴ μπρεζνιεφικὴ ἡγεσία καί στή δεκαετία τοῦ '70 ἡ σοβιετικὴ οἰκονομία «ἀνοιξε» σημαντικά. Ὅμως ἡ θέση πού κατέλαβε ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση στὸ διεθνὴ καταμερισμὸ ἐργασίας δέν ἦταν αὐτὴ μιᾶς χώρας πού εἶναι ἰσχυρὴ βιομηχανικὴ δύναμη. «Ἡ βάση τῶν ἐξαγωγῶν μας», ἔγραψε ὁ οἰκονομολόγος Α. Μπύκο στὴ *Λιτερατούρνια Γκαζέτα*, «ἦταν καί ἀκόμη εἶναι πρῶτες ὕλες, κυρίως πετρέλαιο καί φυσικὸ ἀέριο, πού ἀποτελοῦν περίπου τό 80% τῶν ἐξαγωγῶν μας σέ σκληρὸ συνάλλαγμα. Ἡ ἀξίωση τῶν τιμῶν κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '70 ὀδήγησε σὲ δωδεκαπλασιασμὸ τῆς τιμῆς τοῦ πετρελαίου καί φάνηκε ὅτι αὐτὴ ἡ κατάσταση θά κρατοῦσε τουλάχιστον μέχρι τό τέλος τοῦ αἰῶνα. Γιατί λοιπὸν νά γίνουν ἀλλαγές στή δομὴ τῶν ἐξαγωγῶν καί νά ἀναζητηθοῦν νέες δυνατότητες; Μέ τὴ σειρά του ὁ εἰσαγόμενος μηχανολογικὸς ἐξοπλισμὸς, πού ἀγοράστηκε μέ πετροδολάρια, δέν μποροῦσε νά χρησιμοποιηθεῖ ἀποτελεσματικά «ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς διαχείρισης, τῶν ἡμιτελῶν ἔργων καί τῆς καθυστέρησης τῆς ἀφομοίωσης». Παρὰ τὰ ἔσοδα ἀπὸ τίς ἐξαγωγές πετρελαίου, τό ἐξωτερικὸ χρέος τῆς ΕΣΣΔ καί τὸ ἔλλειμμα στὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο μέ καπιταλιστικὲς χώρες ἀξήθησαν σημαντικά. Μετὰ τὰ γεγονότα τῆς Πολωνίας τό 1980-81, οἱ ὑποστηρικτές τοῦ Μπρέζνιεφ συνειδητοποίησαν ὅτι ἡ κατάσταση ἔπρεπε νά διορθωθεῖ μέ κάποιο τρόπο. Οἱ ρυθμοὶ ἀξίωσης τῶν εἰσαγωγῶν μειώθηκαν καί τὰ ἐξωτερικὰ χρέη πληρώθηκαν κανονικά. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ θέση τῆς ΕΣΣΔ στή διεθνή ἀγορὰ παρέμεινε ἐξαιρετικὰ ἐπισηφής, ὅπως ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὴν ἀπότομη πτώση τῆς τιμῆς τοῦ πετρελαίου στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '80.

Ἡ κρίση τοῦ μπρεζνιεφισμού

Τὰ χρόνια 1979-80 ἀποδείχθηκαν μοιραῖα γιά τό μπρεζνιεφικὸ μοντέλο. Ἀντιθέσεις καί λάθη πού ἔμειναν ἐπτασφράγιστα γιά πολλὰ χρόνια ἄρχισαν νά γίνονται στὴν ἐπιφάνεια. Οἱ ρυθμοὶ τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης ἄρχισαν νά μειώνονται αἰσθητὰ, οἱ σχέσεις μέ τὴ Δύση σταθερὰ χειροτέρευαν καί στήν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, πού ἦταν «ἡρεμῆ» γιά δώδεκα ὀλόκληρα χρόνια μετὰ τό νίκημο τῆς Ἀνοιξης τῆς Πράγας, ἡ κατάσταση ἔφαινε ἀποσταθεροποιήθηκε. Στὴν Πολωνία, ἡ κρίση γρήγορα πῆρε πολιτικὸ χαρακτήρα καί ὀδήγησε σέ μετωπικὴ ἀναμέτρηση ἀνάμεσα στήν κυβέρνηση καί τὴν Ἀλληλεγγύη, ἀλλὰ καί ἄλλες χώρες τοῦ ἀνατολικοῦ μπλόκ ἀντιμετώπιζαν σοβαρὲς δυσκολίες. Ὅταν τό Δεκέμβριο τοῦ 1979 ὁ Μπρέζνιεφ ἀποφάσισε νά στείλει σοβιετικὸ στρατὸ στὸ Ἀφγανιστάν γιά νά σώσει τὸ «ἀδελφὸ καθεστῶς» ἀπὸ τὴν κατάρρευση, κανεὶς δέν φανταζόταν ὅτι ἦταν ἡ ἀρχὴ ἐνὸς μακροχρόνιου πολέμου. Ἦταν ἀπόλυτα καθαρὸ ὅμως, ὅτι οἱ παλιές πολιτικὲς μέθοδοι δέν ἦταν πιά ἐφαρμοσίμες στή νέα πραγματικότητα.

Ἡ κρίση τῆς ὕφεσης, ὁ πόλεμος στὸ Ἀφγανιστάν καί τὰ γεγονότα τῆς Πολωνίας δέν ἦταν βέβαια ἀποκλειστικὸ ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς Μπρέζνιεφ. Ἡ Δύση εἶχε μπεῖ σέ μιά φάση δομικῶν ἀλλαγῶν καί ἕνα «νεοσυντηρητικὸ κύμα» εἶχε ἐμφανισθεῖ στίς περισσότερες καπιταλιστικὲς χώρες. Ὁ Μπρέζνιεφ καί οἱ ὑποστηρικτές του ἦταν ἀποκλειστικὰ ὑπεύθυνοι γιά τίς πολιτικὲς ἀποτυχίες τῶν συμμάχων τους στήν Πολωνία καί τό Ἀφγανιστάν, ἀλλὰ τὰ γεγονότα στὸν ὑπόλοιπο κόσμον ἀποκάλυψαν τὴν πλήρη ἀσυνέπεια τῆς πολιτικῆς σκέψης αὐτῆς τῆς ἡ-

γείας. Μέ τον προσανατολισμό της προς τη σταθερότητα, περρίμενε, μέ ένα έντελως άνορθολογικό τρόπο, ότι ό έξω κόσμος θά διατηρούσε άναλλοίωτη τήν εμφάνισή του και ότι ποιοτικές αλλαγές δέν ήταν καθόλου πιθανές. "Όταν τό πετρέλαιο άκρίβηνε όλο περιμέναν ότι θά παρέμενε άκριβό «μέχρι τό τέλος του αιώνα», όταν οι φιλελεύθεροι κυριάρχησαν στην άμερικάνικη πολιτική είχαμε μιά «άμετάκλητη αλλαγή», και ούτω καθ' έξής. 'Η μπρεζνιεφική έλίτ φάνηκε έντελως άπροετοίμαστη ψυχολογικά γιά τίς έκρήξεις τής δεκαετίας του '80. Οι προσπάθειες γιά τή διατήρηση διά τής βίας του status quo, όπως έγινε στό 'Αφγανιστάν, άπλως περιέπλεξαν τήν κατάσταση.

'Από τήν άρχή τής δεκαετίας του '80 στά πιά διαφορετικά στρώματα τής σοβιετικής κοινωνίας είχε σχηματισθεί ή άποψη ότι ό μπρεζνιεφισμός είχε αυτοκαταναλωθεί. 'Η νέα γενιά, μεγαλύτερη πιά χρόνια τής «σταθερότητας», ήταν πιά μορφωμένη και πιά άπαιτητική. 'Ο άντιφατικός έκσυγχρονισμός του τρόπου ζωής δημιούργησε νέες ανάγκες και, τελικά, νέα άπογοήτευση. Οι σοβιετικοί αισθάνθηκαν πιά ανεξάρτητοι και άπαιτούσαν σεβασμό στην άξιοπρέπιά τους ως πολίτες και άνθρωποι. Μέ τή σειρά τους οι αντίθεσεις μέσα στην γραφειοκρατία δξύνθηκαν σε σημείο που έγινε καθαρό ότι ή «έποχή των παχιών άγελάδων» είχε πιά περάσει. Οι έλλειψεις σε πόρους προκάλεσαν συγκρούσεις ανάμεσα σε τμήματα τής γραφειοκρατίας και περιέπλεξαν τον σχεδιασμό και τή λήψη αποφάσεων σε όλα τά επίπεδα. 'Η διαρκώς αυξανόμενη καθυστέρηση στην σύγχρονη τεχνολογία προκάλεσε ένα αίσθημα φόβου στους στρατιωτικούς, ειδικά όταν οι ΗΠΑ προώθησαν τήν ιδέα τής «άμυνας από τό διάστημα». 'Ετσι, ή δυσάρεσκεια κατέλαβε όχι μόνο τίς κατώτερες τάξεις, αλλά και ένα σημαντικό κομμάτι στην κορυφή.

Τό παράδοξο χαρακτήριζε τή νέα κατάσταση. 'Ενώ ή κοινωνία ήταν άπολύτως ώριμη γιά αλλαγή, δέν ύπήρχε κανένα σοβαρό μεταρρυθμιστικό κίνημα. Οι διαφωνούντες, άκόμη και στις καλύτερες έποχές τους, ποτέ δέν πρότειναν ένα πρόγραμμα κοινωνικού μετασχηματισμού. Καθ' όλη τή διάρκεια τής ύπαρξής του, τό κίνημα των διαφωνούντων προωθούσε τά συνθήματα γιά ανθρώπινα δικαιώματα και σεβασμό τής έλευθερίας και άξιοπρέπειας του άτόμου, αλλά ή αδυναμία του να παρουσιάσει ένα θετικό πρόγραμμα έκανε τά συνθήματα άκόμη πιά άφηρημένα και ξεκομμένα από τά πραγματικά προβλήματα ζωής των μαζών. 'Ετσι, οι διαφωνούντες έστρεψαν τίς έλπίδες τους σε όλο και περισσότερη διπλωματική πίεση από τό έξωτερικό. 'Η στρατηγική τους ζητούσε από τον «έλεύθερο κόσμο» να πείσει τήν μπρεζνιεφική ήγεσία προς ύποχωρήσεις στην σφαίρα των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Μιά τέτοια στρατηγική, μέ όλες τίς άμφισβητούμενες προοπτικές, ήταν τουλάχιστον κατανοητή στην έποχή τής ύφεσης. 'Αλλά έγινε τελειώς αυτοκαταστροφική στις συνθήκες αυξημένης διεθνούς έντασης τό 1979-80.

Σέ σύγκριση μέ τή δεκαετία του '60, όταν γεννήθηκε τό κίνημα γιά τά ανθρώπινα δικαιώματα, μιά σημαντική μετεξέλιξη είχε συμβεί μέχρι τό τέλος τής μπρεζνιεφικής περιόδου. Μετά τήν ήττα τής 'Ανοιξης τής Πράγας, ή μετατόπιση προς τά δεξιά ήταν όρατή στο κίνημα. 'Ο άκαδημαϊκός 'Αντρέι Ζαχάροφ, πού άρχικά ύποστήριζε τό «σοσιαλισμό μέ ανθρώπινο πρόσωπο», είχε σιγά - σιγά υιοθετήσει μιά φιλελεύθερη στάση και πολλές άπό τίς δηλώσεις του (π.χ. γιά τό Βιετνάμ και τήν ύφεση) χρησιμοποιήθηκαν από τά γράκια των ΗΠΑ ως ήθικό στήριγμα γιά τίς θέσεις τους. Μιά άκόμη πιά σοβαρή μετατόπιση προς τά δεξιά παρατηρήθηκε στους «νέους μετανάστες», οι όποιοι αυξήθηκαν σημαντικά από τά μέσα τής δεκαετίας του '70. Τό πιά καταπληκτικό σχετικά μέ τό κίνημα των διαφωνούντων είναι ότι, παρό ότι είχε άπόλυτη άνάγκη τήν ύφεση, ποτέ δέν άναγνώρισε αυτό τό γεγονός.³ Πολλοί, στους κύκλους των διαφωνούντων, χαιρέτισαν τήν άνοδο στην έξουσία στην Δύση ήγετων όπως ή Μάργκαρετ Θάτσερ και ό Ρόναλντ Ρέγκαν ως ένδειξη ότι «τελικά ή άποφασιστική στάση είχε θριαμβεύσει στον έλεύθερο κόσμο». Στην πράξη, τό άμεσο άποτέλεσμα τής κρίσης τής ύφεσης ήταν ένας νέος γύρος καταπίεσης των «άντισοσιαλιστικών στοιχείων» και χειροτέρευση τής κατάστασης όσον άφορα τά ανθρώπινα δικαιώματα.

Στό τέλος τής δεκαετίας του '70 τό κίνημα των διαφωνούντων ήταν σε σοβαρή κρίση. 'Ενα σημαντικό μέρος των στελεχών εί-

χε εγκαταλείψει τή χώρα, πολλοί είχαν συλληφθεί, μερικοί είχαν άποσυρθεί. Τό πιά σημαντικό αίτιο τής κρίσης, όμως, δέν ήταν ή καταπίεση αλλά ή άπουσία πολιτικής προοπτικής. Τό γεγονός ότι όλο και λιγότεροι προσχωρούσαν στο κίνημα ενώ μέ κανένα τρόπο δέν σήμαινε αυτό ότι ύπήρχαν λιγότεροι δυσαρρεστημένοι στην χώρα. 'Αντίθετα, στις νέες συνθήκες, ή διαμαρτυρία πήρε άλλες μορφές.

'Η Νέα 'Αντιπολίτευση και ή 'Αναγέννηση τής Μεταρρύθμισης

Τά χαρακτηριστικά τής περιόδου 1979-82 ήταν, από τή μιά ή ένίσχυση των μεταρρυθμιστικών τάσεων μέσα στο κατεστημένο και από τή άλλη ή εμφάνιση μιας νέας σοσιαλιστικής αντιπολίτευσης. 'Ανεπίσημες άριστερές ομάδες ύπήρχαν στην νεολαία τής δεκαετία του '50, αλλά κάτω από τον «ώριμο μπρεζνιεφισμό» ό αριθμός τους ήταν άσήμαντος. "Όσοι δεινοπάθησαν γιά τέτοιες δραστηριότητες τό '50 και τό '60, είτε παράτησαν τον πολιτικό άγώνα, είτε προσχώρησαν στους διαφωνούντες, χάνοντας στην πορεία τή σοσιαλιστική τους ιδεολογία. 'Η κατάσταση άλλαξε γρήγορα εξ αίτιας τής κρίσης του κινήματος των διαφωνούντων. Νέα παράνομα περιοδικά (samizdat) εμφάνιστηκαν μέ τους συγγραφείς να δηλώνουν τό μαρξιστικό τους προσανατολισμό, ομάδες συζητήσεων φύτρωναν και ύπήρχε μιά κατακόρυφη άύξηση στο ενδιαφέρον γιά τή σοσιαλιστική θεωρία. Τό δυνάμωμα των πολιτιστικών δεσμών ανάμεσα στην ΕΣΣΔ και τον έξω κόσμο τήν έποχή τής ύφεσης είχε επίδραση στην ιδεολογία αυτών των ομάδων. 'Αντίθετα μέ τους προπάτορές τους τής δεκαετίας του '50, οι «νέοι» σοσιαλιστές κατείχαν πολύ καλά τίς ιδέες τής δυτικής άριστεράς, από τον Γκράμι και τή Ρόζα Λούξεμπουργκ μέχρι τή Σχολή τής Φραγκφούρτης και μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τήν έμπειρία των μεταρρυθμιστικών και «άναθεωρητικών» κινήματων των «άδελφών χωρών» τής 'Ανατολικής Ευρώπης.

Κατά κάποιο τρόπο οι ιδέες τής άριστεράς συναντήθηκαν μέ τίς προσπάθειες μεταρρυθμιστών ειδικών του κράτους, μιά και οι δύο προσπαθούσαν να άναπτύξουν ένα ρεαλιστικό πρόγραμμα αλλαγών μέ σοσιαλιστική προοπτική. Και οι δύο άναγνώρισαν τήν άνάγκη του συνδυασμού του προγραμματισμού μέ τίς άρχές τής αγοράς στην οίκονομία και τήν άπόλυτη άναγκαιότητα του έκδημοκρατισμού από τά πάνω. Σέ αντίθεση όμως μέ τό μεταρρυθμιστικό άκαδημαϊκό κατεστημένο, ή άριστερά έδινε προτεραιότητα στην αυτοδιαχείριση τής παραγωγής. "Όταν οι κρατικοί ειδικοί, μέ σπάνιες εξαιρέσεις όπως τον Β.Π. Κουρασίβι, κήρυσαν τή σοβιετική «επανάσταση των μάντζερ», ή άριστερά προωθούσε τήν εργατική δημοκρατία. 'Ακόμη, ή πλειοψηφία των νέων σοσιαλιστών ήταν τής γνώμης ότι οι ύποστηρικτές τής επίσημης μεταρρύθμισης είχαν άναγκασθεί να έπανεκτιμήσουν τό ρόλο των «σοβιετικών μάντζερ». 'Εργαζόμενοι στον κρατικό μηχανισμό ενδιαφέρονταν πραγματικά γιά συγκεκριμένες αλλαγές, αλλά ταυτόχρονα δυσφορούσαν μέ τήν κεντρική γραφειοκρατία, αλλά τήν ίδια στιγμή ήταν δεμένοι μαζί τής μέ άκατάλυτους δεσμούς. Παρόμοιες ήταν οι σχέσεις των υπεύθυνων των εργοστασίων μέ τους τοπικούς κομματικούς μηχανισμούς. 'Η άριστερά θεωρούσε ότι αυτές οι σχέσεις περιόριζαν τίς μεταρρυθμιστικές δυνατότητες των τεχνοκρατών, άκόμη και στην έφαρμογή μετριοπαθών «τεχνικών» αλλαγών. Οι έπιτυχημένες αλλαγές έπρεπε να ξεκινήσουν από τά πάνω, αλλά θά μπορούσαν να πραγματοποιηθούν μόνο μέ ένα μαζικό κίνημα από τά κάτω.⁴ 'Η ένάποθεση των ελπίδων στα μεσαία στρώματα, όχι μόνο δέν έγγυάται βαθιές αλλαγές στην κοινωνία, αλλά ούτε καν έπιτρέπει τή συνεπή έφαρμογή ενός προγράμματος περιορισμένων μεταρρυθμίσεων όπως στην Ούγγαρία τή δεκαετία τό '70. (Είναι κοινό μυστικό ότι αυτό άκριβώς τό μοντέλο άποτέλεσε τήν έμπνευση τής πλειοψηφίας των φιλελεύθερων ειδικών).

Στις άρχές τής δεκαετίας του '80 τέτοιες ιδέες εμφάνιζονταν στις σελίδες τριών samizdat: *Varianty* («'Εναλλακτικές Λύσεις»), *Poiski* («'Αναζητήσεις») και *Levii Povorot* («'Αριστερή Στροφή»). Ριζοσπαστικές ομάδες φτιάχτηκαν κυρίως στην Μό-

σχα και τό Λένινγκραντ, αλλά ή ζήτηση γιά τέτοιες εκδόσεις άπλώθηκε γρήγορα και σε άλλες πόλεις, κυρίως ανάμεσα στους νέους. Παρ' όλα αυτά ή άριστερά ήταν άκόμη πολύ αδύναμη, χωρίς καμιά πολιτική ή οργανωτική έμπειρία. Τόν 'Απρίλιο τού 1982 οι πίο δραστήριοι εκπρόσωποι τής νέας άριστεράς συνελήφθησαν. Τό *Varianty* και τό *Levnyi Povorot* σταμάτησαν τήν εκδόσή τους, όπως είχε γίνει νωρίτερα μέ τό *Poiski*.

Έξ αίτιας τής κρίσης στό κίνημα τών διαφωνούντων και τήν αδυναμία τής άριστεράς, ή έπίσημη μεταρρύθμιση (αυτή πού εκπορευόταν από στελέχη τού κρατικού μηχανισμού) παρέμενε ή μόνη πραγματική έναλλακτική λύση τού μπρεζνιεφισμού. Και αυτό τό ρεύμα άντιμετώπιζε επίσης όρισμένες δυσκολίες. Οι μεταρρυθμιστές - στελέχη ήταν συγκεντρωμένοι σε έρευνητικά ινστιτούτα στη Μόσχα, τό Νοβοσιμπίρσκ και τό Λένινγκραντ. Τό περιοδικό *ΕΚΟ* τού Νοβοσιμπίρσκ έγινε ή φωνή τους. Μέ υπεύθυνους τούς 'Αμπέλ 'Ανγκαμπεγκιάν και Τατιάνα Ζασλάφσκαγια προσπάθησε νά συνδυάσει τήν έπιστημονική έγκυρότητα μέ τή δημοτικότητα τών άποκαλύψεων. Αυτά πού δέν μπορούσαν νά ειπωθούν στά κείμενα έξ αίτιας τής λογοκρισίας, πολύ συχνά λέγονταν μέ τά πονηρά σκίτσα πού συνόδευαν σχεδόν κάθε άρθρο. 'Η δημοτικότητα τού *ΕΚΟ* αύξηήθηκε σημαντικά στά τέλη τής δεκαετίας τού '70 — άρχές τής δεκαετίας τού '80, παρά τό ότι τό άναγνωστικό κοινό του παρέμεινε άρκετά άνομοιογενές. Οι εκδότες έκαναν μιά ειδική έρευνα γιά νά προσδιορίσουν «Ποιοί είστε σεις, οι άναγνώστες μας;». Στην πραγματικότητα τό *ΕΚΟ*, όπως και τό ίδιο τό μεταρρυθμιστικό κίνημα, είχε πολλούς ύποστηρικτές στά πίο διαφορετικά κοινωνικά στρώματα «άπό τόν έργάτη μέχρι τόν ύπουργό», αλλά δέν μπορούσε νά ύπολογίζει στην ύποστήριξη καμιάς πλατιάς κοινωνικής ομάδας. 'Ο μηχανισμός οικονομικής διαχείρισης εμφανιζόταν σχεδόν ίσα μοιρασμένος ανάμεσα σε ύποστηρικτές και έχθρους τής μεταρρύθμισης. Στο κόμμα, ομάδες προσανατολισμένες προς τήν άλλαγή ήταν ύποχρεωμένες νά συνυπάρχουν μέ τούς συντηρητικούς. 'Η διανόηση ύποστήριζε τή μεταρρύθμιση «γιατί ήθελε κάτι καλύτερο».

'Η έλλειψη κοινωνικής κατεύθυνσης τού μεταρρυθμιστικού προγράμματος είχε και τις θετικές της πλευρές. Τά στελέχη - μεταρρυθμιστές επικαλούντο περισσότερο τήν κατανόηση τής «άντικειμενικής άναγκαιότητας» άπό τά συγκεκριμένα συμφέροντα και αυτό δημιούργησε μιά αίσθηση προσπάθειών χωρίς προκατάληψη και ένδιαφέροντος γιά τούς ύψηλότερους κρατικούς στόχους. 'Η άναγκαιότητα τής άλλαγής είχε πραγματικά άναγνωρισθεί άπό τις πίο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. 'Ακόμη και συντηρητικοί έβλεπαν ότι ή αύξουσα καθυστέρηση τής ΕΣΣΔ στην «ύψηλή τεχνολογία» μπορούσε νά οδηγήσει στην ύπονόμευση τής στρατιωτικής ισχύος και ότι ή οικονομική αδυναμία μπορούσε νά άποδειχθεί έξασθενητική γιά μιά παγκόσμια δύναμη.

Παραδόξως, αυτό πού ή άριστερά θεωρούσε τή μεγαλύτερη άποτυχία τών προσπάθειών τών φιλελεύθερων στελεχών, δηλαδή τήν άσάφεια τους και τήν έλλειψη προοπτικής, βοήθησε στη δημιουργία μιάς πλατιάς συμμαχίας γιά τήν άλλαγή. Τά συγχαρητήρια γι' αυτή τήν έπιτυχία άνήκουν στό Γιούρι 'Αντρόπωφ, πού όταν ήταν άρχηγός τής ΚΓΒ Ξεκίνησε τό πολύ δύσκολο πρόγραμμα τής ένοποίησης διάφορων φατριών και ομάδων τού μηχανισμού σε ένα μπλόκ «ύγειών δυνάμεων». Φυσικά, οι διάφορες ομάδες και άτομα περίμεναν διαφορετικά πράγματα άπό τις άλλαγές. Κάποιοι άπλως ήλπιζαν νά εκδιώξουν τή μπρεζνιεφική «μαφία» άπό τήν ήγεσία και νά καταλάβουν αυτοί τις κενές θέσεις. Άλλοι ήλπιζαν νά αύξησουν τή στρατιωτική και πολιτική ισχύ τής χώρας. Μιά τρίτη ομάδα όνειρευόταν μιά άνακατανομή τής εξουσίας μέσα στον κρατικό μηχανισμό. Μιά τέταρτη ένδιαφερόταν ειλικρινά γιά τή μετατροπή τής σοβιετικής κοινωνίας σε πίο έλεύθερη, πίο δίκαιη και πίο δυναμική. 'Όπως και νά 'χαν τά πράγματα, ή εκτίμηση ότι είναι «άδύνατον νά συνεχιστεί ή ζωή μέ τόν ίδιο παλιό τρόπο» ένωσε όλους τούς παραπάνω.

'Όλοι, και ή κορυφή τής κοινωνίας και τά κατώτερα στρώματα, αισθάνονταν ότι πλησίαζε τό τέλος μιάς εποχής. 'Όλοι ήθελαν άνανέωση. Τό πρόβλημα ήταν ότι τό νόημα τής δέν ήταν κατανητό άπό όλους μέ τό ίδιο τρόπο.

Τό γενικό αίσθημα ήταν ότι ο θάνατος τού Μπρέζνιεφ ήλθε μέ δύο χρόνια καθυστέρηση. 'Από τό 1980 ή χώρα ήδη ζούσε μέ τήν άναμονή αυτού τού γεγονότος.⁶ 'Όταν τελικά συνέβη, άκόμη και κρατικοί λειτουργοί δέν μπορούσαν πολλές φορές νά κρύψουν τήν ίκανοποίησή τους.

'Η εκλογή τού Γιούρι 'Αντρόπωφ στη θέση τού Γενικού Γραμματέα ήταν μαρτυρία τής κρίσης τού μπρεζνιεφισμού. Μέ τις πρώτες κιόλας εξαγγελίες του ο νέος ήγέτης έδινε έμφαση στην πρόθεσή του νά προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις όχι μόνο στην οικονομική αλλά και στην πολιτική σφαίρα. Τά στελέχη άρχισαν νά δουλεύουν σχέδια μεταρρυθμίσεων και νά κατακλύζουν τά όργανα μέ αυτά. 'Η λέξη «μεταρρύθμιση», πού είχε σχεδόν εξαφανισθεί άπό τά έπίσημα κείμενα, άρχισε νά εμφανίζεται όλο και συχνότερα στον τύπο. Μιά άποφασιστική μάχη ξεκίνησε κατά τής διαφθοράς, ή όποία ήταν τρόπος ζωής γιά τή μπρεζνιεφική έλίτ. Στελέχη τής άριστεράς πού είχαν συλληφθεί τό 1982 άφέθηκαν έλεύθερα και στη θέση τους, στις φυλακές Λεφέρτοβο, μπήκαν καταχραστής και δωρολήπτες. 'Εν-τώ μεταξύ, οι ύποστηρικτές τού Μπρέζνιεφ, άναλαμβάνοντας άπό τό άρχικό σόκ τού θανάτου του, συνειδητοποίησαν τόν επικείμενο κίνδυνο και άρχισαν ένεργητική αντίσταση. Όυτε ένα άπό μεταρρυθμιστικά σχέδια πού ύποβλήθηκαν στά ύψηλότερα επίπεδα δέν έγινε έπίσημο κείμενο. 'Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση πού άνακοινώθηκε τό καλοκαίρι τού 1983, συρρικνώθηκε σε ένα κατάλογο άγαθών προθέσεων και τελικά στην πράξη θάφτηκε.

'Η επίδραση τού Τσερνομίλ

'Ο θάνατος τού 'Αντρόπωφ και ή άναρρίχηση τού Τσερνιένκο στην εξουσία περιέπλεξαν άκόμη περισσότερο τήν κατάσταση. Στο πρόσωπο τού Τσερνιένκο, ή χώρα είχε κερδίσει έναν ήγέτη πού φιλοδοξούσε νά έφαρμόσει τήν άρχή «μπρεζνιεφισμός χωρίς τόν Μπρέζνιεφ». 'Η έλλειψη προοπτικής όμως αυτής τής πολιτικής ήταν εμφανής άπό τούς πρώτους μήνες. 'Η έπίδειξη τής οικονομικής κατάστασης συνεχιζόταν και οι διαμάχες ανάμεσα στα ύπουργεία γιά τόν καταρτισμό όποιοδήποτε κατεθυντήριου κειμένου είχαν δξυνθεί στό μέγιστο βαθμό. 'Η χώρα ζούσε μέ τήν προσμονή διαδοχικών έπίσημων κηδεϊών.

'Ο θάνατος τού Τσερνιένκο και ή έπιλογή τού Μιχαήλ Γκορματσώφ στη θέση τού Γενικού Γραμματέα τήν άνοιξη τού 1985 έφερε τέλος στην παρατεταμένη μεσοβασιλεία. Τό μεταρρυθμιστικό κύμα πήρε πάλι τή ήνία, αλλά ουτε ένας άπό τούς στόχους πού είχαν τεθεί στην άρχή τής δεκαετίας δέν είχε έπιτευχθεί. Σχεδόν ένα όλόκληρο χρόνο χρειάστηκαν οι ύποστηρικτές τού νέου ήγέτη γιά νά εξασφαλίσουν πλειοψηφία στό Πολιτικό Γραφείο, τήν Κεντρική 'Επιτροπή και τό 'Υπουργικό Συμβούλιο. 'Ο τύπος καθημερινά άναφερόταν στις μεταθέσεις στα άνώτατα κλιμάκια. Οι «βετεράνου» τής μπρεζνιεφικής μαφίας Ρομανώφ, Τιχόνωφ και Γκρισίν εγκατέλειψαν τά πόστα τους, αλλά άποδείχθηκε πολύ πίο δύσκολο τό χτύπημα τών παραδοσιακών γραφειοκρατικών «δικαιωμάτων» στις Δημοκρατίες. 'Εκεί οι μπρεζνιεφικοί διατήρησαν τις θέσεις τους γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, άκόμη και στα άνώτερα κομματικά όργανα. 'Η παρατεταμένη διαμάχη τής μεταρρυθμιστικής ήγεςίας στη Μόσχα μέ τόν κομματικό ήγέτη τού Καζακστάν Κουνάφ, έληξε τό Δεκέμβριο τού 1986 μέ τήν άπομάκρυνσή του άπό τή θέση τού πρώτου γραμματέα τού Κομμουνιστικού Κόμματος τής Δημοκρατίας, γεγονός πού προκάλεσε όμως σοβαρή άναταραχή στην "Άλμα-Άτα. Πολλοί μπρεζνιεφικοί στό έπίπεδο τών Δημοκρατιών είδαν τήν άναταραχή μέ ίκανοποίηση. Μετά τά γεγονότα στην "Άλμα-Άτα, ή Μόσχα έγινε πολύ πίο προσεκτική σε παρόμοιες περιπτώσεις, πράγμα πού βοήθησε τις παραδοσιακές ήγεςίες στην Ουκρανία και μιά σειρά άλλες Δημοκρατίες νά διατηρήσουν τις θέσεις τους.

Παρ' όλα αυτά, ή ομάδα τού Γκορματσώφ είχε χωρίς άμφιβολία θριαμβεύσει. Τό 27ο Συνέδριο επικύρωσε τήν έπιτυχία της μέ τήν εκλογή τής νέας Κεντρικής 'Επιτροπής και οι ιδέες τού οικονομικού μετασχηματισμού και τού εκδημοκρατισμού ένισχύθηκαν, τούλάχιστον σε γενική διατύπωση, στο νέο πρόγραμμα τού κόμματος. 'Η λέξη περεστρόικα άκούστηκε άπό τό

ψηλότερο βήμα. Στην πραγματικότητα όμως η κοινωνία αισθάνθηκε τις αλλαγές μόνο μετά την καταστροφή του Τσερνομπίλ το καλοκαίρι του 1986.

Τό άτύχημα στον πυρηνικό αντιδραστήρα του Τσερνομπίλ άποκάλυψε τις πολλές αδυναμίες του παραδοσιακού συστήματος διαχείρισης και πόσο είναι ασύμβατο με τη μοντέρνα τεχνολογία. Πολύ πριν την καταστροφή πολλοί ειδικοί είχαν έπισημάνει τα λάθη στον οικονομικό και οικολογικό σχεδιασμό πού όφειλόνταν στην στρατηγική ανάπτυξης της πυρηνικής ενέργειας της δεκαετίας του '70. Οί αντιδραστήρες είχαν κτισθεί πολύ κοντά σε πυκνοκατοικημένα βιομηχανικά κέντρα και η κατασκευή είχε όλοκληρωθεί με παραβάσεις στα σχέδια. Παρ' όλα αυτά η μπρεζνιεφική ήγεςία επέμεινε στην ταχύτατη όλοκλήρωση του προγράμματος «άτομα για την ειρήνη», τό όποιο θεωρούσε ως τό μαγικό μέσο πού θά έλυνε τό όξυμένο ενεργειακό πρόβλημα. Όταν συνέβη η καταστροφή έγινε φανερό ότι η διοίκηση του έργοστασίου ήταν άνίκανη, ότι οι πυροσβέστες πήγαν άπροετοίμαστοι να άντιμετωπίσουν την έκλυση ραδιενέργειας (άν και η ύπαρξη τέτοιου κινδύνου άναφερόταν περισσότερο από μία φορά στην ειδική βιβλιογραφία) και ότι τά τοπικά άφεντικά άπέκρυψαν την πραγματική κατάσταση από τά άνώτερα κλιμάκια της έξουσίας, με άποτέλεσμα την παραπέρα χειροτέρευση της.

Κανείς δέν πίστεψε τις πρώτες άναφορές στον τύπο, οι όποιες άποδεδειγμένα ύποτιμούσαν την έκταση της καταστροφής και συχνά διέψευδαν ή μία την άλλη. Η έμπιστοσύνη των άναγνωστών άποκαταστάθηκε μόνο άφου έπετράπη στον τύπο να έξετάσει τά γεγονότα με λεπτομέρειες και χωρίς λογοκριτικούς περιορισμούς. Η πολιτική της διαφάνειας (glasnost) και της «άνυποχώρητης κριτικής» σε παρωχημένους διακανονισμούς είχε διακηρυχθεί στο 27ο Συνέδριο, αλλά μόνο τις τραγικές ήμέρες της καταστροφής του Τσερνομπίλ ή γκλασνόστ άρχισε να αλλάζει από έπίσημο σύνθημα σε καθημερινή πρακτική. Η άληθεια για τό Τσερνομπίλ, ή όποια τελικά έφτασε στις έφημερίδες, άνοιξε τό δρόμο σε μία πιο ειλικρινή μελέτη άλλων κοινωνικών προβλημάτων. Όλο και περισσότερα άρθρα γράφονταν για τά ναρκωτικά, έγκλήματα, διαφθορά και λάθη της ήγεςίας σε διάφορα επίπεδα. Ένα κύμα από «άσχημα νέα» κατέκλυσε τους άναγνώστες τό 1986-87, ταρακούνοντας τη συνείδηση της κοινωνίας. Πολλοί τρομοκρατήθηκαν μαθαίνοντας για διάφορες παρανομίες για τις όποιες δέν είχαν ιδέα. Συχνά φαινόταν ότι γίνονταν πολύ περισσότερα σκάνδαλα την έποχή της περεστρόϊκα άπ' ό,τι πριν. Στην πραγματικότητα, ό κόσμος δέν είχε ποτέ άκούσει για προηγούμενα σκάνδαλα.

Μετά την πληροφόρηση για τά σύγχρονα έγκλήματα και λάθη, νέο ύλικό για τις μοχθηρές πράξεις του Στάλιν άρχισε να βγαίνει στην έπιφάνεια. Συγγραφείς, δημοσιογράφοι και κινηματογραφιστές άντιλαμβάνόμενοι τις νέες εύκαιρίες, έσπευσαν να τις εκμεταλλευθούν.

Άν ή πρώτη περίοδος της περεστρόϊκα, πού κράτησε από την άνοιξη του 1985 μέχρι την άνοιξη του 1986, χαρακτηρίζεται από τη μάχη μέσα στους μηχανισμούς, μία σαφώς νέα φάση άρχίζει τό καλοκαίρι του 1986. Η «χρυσή έποχή» της περεστρόϊκα είχε άρχισει.

Γκλασνόστ και έκδημοκρατισμός μπήκαν στην ήμερήσια διάταξη. Μεταρρυθμιστικές, άριστερές και άντισταλινικές ιδέες κυριαρχούσαν καθαρά στα μέσα μαζικής ένημέρωσης. Ό παλιός μηχανισμός οικονομικής διαχείρισης λειτουργούσε όπως πριν, αλλά ή πολιτική κατάσταση είχε αλλάξει. Η πλειοψηφία των μπρεζνιεφικών είχαν ήδη έκδιωχθεί από τό Πολιτικό Γραφείο και ό «ένδιάμεσος κρίκος» στη γραφειοκρατία είχε περάσει σε παθητική άντίσταση, σε άμυνα για τά προνόμια του και μπλοκάρισμα της έφαρμογής των μεταρρυθμίσεων. Σχέδια αλλαγών πέρασαν πολλές φορές από άμέτρητες έπιτροπές, και όπέστησαν άτελείωτες τροποποιήσεις, έπεκτάσεις και έξειδικεύσεις. Η γραφειοκρατία είχε έπιλέξει ως τακτική την κωλυσιεργία τραβώντας τη διαδικασία λήψης αποφάσεων στο όριο της. Πολλές αποφάσεις πού πάρθηκαν στο κέντρο, δέν έφαρμόστηκαν στην περιφέρεια και κάθε «όδηγία» και «άποψη» έφευρέθηκαν για να περιορίσουν τό μεταρρυθμιστικό άποτέλεσμα της νέας νομοθεσίας.

Τό έπίσημο πρόγραμμα των αλλαγών, βασισμένο στις ιδέες των Άγκανμπεγιάν, Ζασλάφσκαγια και της «όμάδας του Νοβοσιμπίρσκ», ήταν άρχικά άρκετά μετριοπαθές. Πρότεινε την επέκταση της έπιχειρηματικής άυτονομίας διατηρώντας τό σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού, την είσαγωγή ενός μικρού ιδιωτικού τομέα, μικτές διεθνείς έπιχειρήσεις σε μερικούς τομείς της οικονομίας και τη συστηματοποίηση του διοικητικού και νομικού συστήματος. Η μετριοπάθεια αυτού του προγράμματος ήταν τό μεγάλο πολιτικό προσόν του, μία και εκπρόσωποι των πιο διαφορετικών ρευμάτων στην κομματική έλίτ και την κοινωνία δέν δίσταζαν να συνταχθούν με τέτοια μικρής έμβλειας αίτήματα. Οί μεικτές έπιχειρήσεις έκαναν την άριστερά να μίν αισθάνεται άνετα από ιδεολογική άποψη, αλλά αυτό δέν ήταν τό κύριο σημείο. Άλλωστε ή άριστερά συνέχιζε να μίν παίζει σημαντικό ρόλο στα γεγονότα.

Η λογική του έκδημοκρατισμού

Άκόμη και αυτό τό μετριοπαθές πρόγραμμα όμως άποδείχθηκε δύσκολο να όλοκληρωθεί μπροστά στην άντίσταση της γραφειοκρατίας και χρειαζόνταν κάποιοι μη παραδοσιακοί τρόποι πίεσης του κυβερνητικού μηχανισμού. Ούσιαστικά, ή πραγματοποίηση και του πιο χλιαρού προγράμματος οικονομικής άνάδομησης άπαιτούσε ριζοσπαστικές πολιτικές μετατοπίσεις. Ό έκδημοκρατισμός θά γινόταν εργαλείο μεταρρύθμισης.

Η οικονομία παρέμενε έξαιρετικά άσταθής. Μέ την άνοδο του Γκορμπατσώφ στην έξουσία προωθήθηκε τό σύνθημα «έπιτάχυνση (uskorenije) της κοινωνικοοικονομικής άνάπτυξης» και οι έπιχειρήσεις ήταν ύποχρεωμένες να αυξήσουν την άπόδοσή τους με όποιοδήποτε κόστος. Στην πραγματικότητα οι διευθυντές των έπιχειρήσεων έβαλαν στην κυκλοφορία κρυμμένα άποθέματα πρώτων ύλων και άνταλλακτικών πού φυλάσσονταν για τις δύσκολες στιγμές.

Πολλοί διευθυντές δούλευαν δεκαέξι ώρες την ήμέρα. Δέν ύπηρχε δυνατότητα άποτυχίας. Οί οικονομικοί δείκτες του 1985 ήταν αισθητά καλύτεροι από αυτούς του προηγούμενου χρόνου. Άπό τη μία, οι διευθυντές είχαν δείξει ότι δέν είναι άνάγκη να ύπάρξει καμία βιασύνη με τις μεταρρυθμίσεις, μία και ίκανοποιητικά άποτελέσματα μπορούν να έπιτευχθούν με τόν παλιό μηχανισμό διαχείρισης — άρκούσε ή πίεση στους διευθυντές. Άπό την άλλη, οι διευθυντές έπρεπε τώρα να διατηρήσουν με κάθε κόστος τό ψηλό επίπεδο άπόδοσης για να άποφύγουν μελάδες. Στην πράξη ήταν άδύνατο να ίκανοποιηθούν τά πλάνα ενώ την ίδια στιγμή ξανασχεδιάζεται τό σύστημα διαχείρισης. Κάτι έπρεπε να θυσιασθεί. Άκόμη και άνάμεσα στους έπίσημους τεχνοκράτες όπαδούς της μεταρρύθμισης έπικρατούσε ή άποψη ότι ή πραγματική άνάδομηση θά έπρεπε να άναβληθεί για τη δεκαετία του '90 και τό τρέχον πενταετές πρόγραμμα (1986-90) να όλοκληρωθεί όπως-όπως με βάση τόν παλιό μηχανισμό. Έν τώ μεταξύ ή επέκταση της οικονομίας τό 1985, παρά τις τεράστιες προσπάθειες έργατών, μηχανικών και πολλών διευθυντών παραγωγής, παρέμενε έξαιρετικά άσταθής. Τό Τσερνομπίλ έδειξε πόσο άναξιόπιστο ήταν τό παλιό σύστημα διαχείρισης. Η καταστροφή έδωσε νέα δύναμη στα έπιχειρήματα των όπαδών της έπιτάχυνσης της μεταρρύθμισης. Πολύ περισσότερο πού ό καπιταλισμός, έχοντας ξεπεράσει την πιο πρόσφατη φάση της δομικής κρίσης του, περνούσε σε μία περίοδο γοργής άνάπτυξης. Τό νεοσυντηρητικό κύμα έφθανε τό άπόγειό του και ή κυβέρνηση Ρέγκαν δέν έκρυβε τις προθέσεις της να χρησιμοποιήσει την οικονομική ύπεροχή των ΗΠΑ εναντι της ΕΣΣΔ για να αλλάξει την ίσορροπία των στρατηγικών δυνάμεων προς όφελός της. Ό πόλεμος στο Άφγανιστάν συνεχιζόταν χωρίς σοβαρές στρατιωτικές ή πολιτικές έπιτυχίες και ή κατάσταση στις χώρες της Άνατολικής Εύρώπης παρέμενε συγκεχυμένη και ρευστή. Όπως πριν, ή Δύση άντιμετώπισε τις διακηρύξεις για άνάδομηση με καχυποψία.

Ό πολιτικός έκδημοκρατισμός δημιούργησε τη μοναδική πιθανότητα για τό ξεμπλοκάρισμα της κατάστασης και την έπιτάχυνση των αλλαγών. Ό τύπος, ό όποιος είχε άποκτήσει άρκετή έλευθερία, έπρεπε να διασφαλίσει τόν άνεξάσπτο έλεγχο της

εφαρμογής των αποφάσεων και να βοηθήσει την «πίση από τά κάτω» προς τη γραφειοκρατία. Η επιστροφή στη Μόσχα του ακαδημαϊκού Άντρέι Ζαχάρωφ και η άπελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων βελτίωσαν την εικόνα της σοβιετικής κυβέρνησης στη διεθνή αρένα και έδωσαν σ' όλο τον κόσμο ένδειξεις για την αποτελεσματικότητα της περestroϊκία. Πολλοί εκπρόσωποι της διανοήσης του '60, που υπό τον Μπρέζνιεφ ήταν στο πολιτικό περιθώριο ή περίμεναν την κατάλληλη ευκαιρία για να εμφανισθούν, έπέστρεψαν στην πρώτη γραμμή της έπικαιρότητας. Έπίσης η άριστερά έγινε πολύ πιο δραστήρια.

Η δλομέλεια της Κεντρικής Έπιτροπής τον Ίανουάριο του 1987 έπρεπε να ένισχύσει τις αλλαγές που έγιναν όλο τον προηγούμενο χρόνο. Ο ίδιος δ Γκορμπατσώφ έκτιμά πως η δλομέλεια «προώθησε τον έκδημοκρατισμό ως κύρια ώθούσα δύναμη της περestroϊκία». ⁸ Μία σειρά προτάσεων που προωθήθηκαν στο 27ο Συνέδριο συγκεκριμενοποιήθηκαν. Ο Γκορμπατσώφ άνοικτά διακήρυξε την άνάγκη άλλαγής του έκλογικού συστήματος, ώστε να υπάρχουν περισσότεροι ύποψήφιοι από τις θέσεις των Σοβιέτ. Η δλομέλεια έπίσης συζήτησε την έκλογή των διευθυντών έπιχειρήσεων και τή δημιουργία οργάνων άυτοδιαχείρισης της παραγωγής. Μία έκτακτη σύσκεψη του κόμματος για τά προβλήματα της περestroϊκία προγραμματίστηκε για τον Ίούνιο 1989, χωρίς να έχουν προσδιορισθεί έπακριβώς οι στόχοι και η ισχύς των αποφάσεών της.

Παρά τό ότι οι μεταρρυθμίσεις που πρότεινε δ Γκορμπατσώφ ήταν άρκετά μετριοπαθείς, οι μεσαίοι κρικοί του γραφειοκρατικού μηχανισμού συνέχιζαν να άντιστέκονται. Η έφαρμογή άκόμη και μέρους των αποφάσεων της δλομέλειας άποδείχθηκε έξαιρετικά δύσκολη. «Πειραματικές» έκλογές διευθυντών έργοστασίων έγιναν σε μία σειρά έπιχειρήσεων που για διάφορους λόγους είχαν μείνει χωρίς άφεντικά. Κανείς δμως από τους ύπάρχοντες διευθυντές δέν δέχθηκε να ύποσται τή δοκιμασία και οι διευθυντές τμημάτων και τό διοικητικό προσωπικό διορίστηκαν από τον διευθυντή, όπως και πρίν. Παρά τό ότι δ νέος νόμος για τις κρατικές έπιχειρήσεις που προέβλεπε τον έκδημοκρατισμό της βιομηχανικής ζωής άρχισε να ισχύει από τή 1η Ίανουαρίου 1988, σχεδόν πουθενά η διεύθυνση δέν έπέτρεψε τή παρέμβαση των έργατών στη διαδικασία λήψης άποφάσεων. Πολλά σημεία του νόμου ήταν άρκετά άσαφή. Έργατικά συμβούλια φτιάχτηκαν στα έργοστάσια, δμως στίς περισσότερες περιπτώσεις ή ίδια η διεύθυνση προσδιόρισε τά πλαίσια λειτουργίας και παρέμβασής τους και τον τρόπο δημιουργίας τους. Πολύ συχνά οι διευθυντές ήγουντο των νέων «οργάνων άυτοδιαχείρισης» και τά έκαναν προεκτάσεις του διοικητικού μηχανισμού.

Οι έκλογές για τά τοπικά Σοβιέτ έγιναν τό καλοκαίρι του 1987 με τό παλιό έκλογικό σύστημα. Σε άρκετές περιοχές μία «πειραματική» λίστα είχε έναν ύποψήφιο περισσότερο από τον αριθμό των αντιπροσώπων, αλλά άκόμη και σ' αυτές τις περιπτώσεις δ τελευταίος ύποψήφιος έπαιρνε τό χρίσμα του «άναπληρωματικού αντιπροσώπου» αν είχε μαζέψει περισσότερο από τά πενήντα τοίς εκατό των ψήφων.

Παρ' όλα αυτά, σχεδόν σε όλες τις «πειραματικές πολυύποψηφιας περιοχές» οι έκλογείς μπόρεσαν να έπωφεληθούν από τά νέα τους δικαιώματα. Στίς περισσότερες περιπτώσεις ήταν άκριβώς τά τοπικά άφεντικά, άυτοί που παραδοσιακά έπαιρναν τις θέσεις στα Σοβιέτ, που βρέθηκαν «ύπεράριθμοι».

Όπως άναγνώρισε και ή Ίσβέστια, δ κατάλογος των «άναπληρωματικών αντιπροσώπων» περιελάμβανε «μια σειρά από ήγέτες». Μεταξύ αυτών που άπέτυχαν στίς έκλογές ήταν γραμματείς περιφερειακών έπιτροπών, πρόεδροι Έκτελεστικών Έπιτροπών Σοβιέτ και οι άναπληρωτές τους, και άλλοι. Άρκετοι έξέχοντες ύποψήφιοι βρέθηκαν στα Σοβιέτ με δυσκολία, άφου ή τύχη τους άποφασίστηκε με πλειοψηφία μιάς ή δύο ψήφων». ⁹ Άκόμη και στίς περιοχές όπου τό παλιό σύστημα είχε διατηρηθεί τό έκλογικό σωμα συμπεριφέρθηκε άσυνήθιστα. Οι φοιτητές στο πανεπιστήμιο της Μόσχας καταψήφισαν μέλος της διοίκησης του πανεπιστημίου που ήταν ύπεύθυνος για τή φοιτητική καντίνα. Σύμφωνα με τήν *Λιτερνάτουρναγια Γκαζέτα*, οι έπίσημοι ύποψήφιοι άπέτυχαν να έκλεγούν σε 1076 περιοχές της χώρας. ¹⁰ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι δ τύπος κάλυψε με κάθε λε-

πομέρεια αυτά τά γεγονότα. Σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα άναφέρθηκε σε προσπάθειες «διόρθωσης» των έκλογικών άποτελεσμάτων.

Οι έκλογές απέδειξαν τή άλλαγή του ψυχολογικού κλίματος στη χώρα. Η κοινωνική ζωή άναγεννιόταν. Η πολιτική δέν ήταν πιά άσχολία των προνομιούχων, ούτε ή κριτική της έξουσίας διαφωνία. Στίς συνθήκες φιλελευθεροποίησης όλα τά ύπάρχοντα πολιτικά και ιδεολογικά ρεύματα ήλθαν στην έπιφάνεια. Οι φιλελεύθεροι δεξιοί διαφωνούντες συσπειρώθηκαν γύρω από τό samizdat Glasnost (Διαφάνεια) και τό σεμινάριο «Δημοκρατία και Άνθρωπισμός» στη Μόσχα. Ρώσοι έθνικιστές και φασιστικές ομάδες ενώθηκαν κάτω από τή σημαία της έταιρείας Pamyat (Μνήμη). Έθνικές μειονότητες έξέφρασαν τά αίτήματά τους. Στίς έπαρχίες της Βαλτικής έγιναν διαδηλώσεις για τό σύμφωνο Στάλιν-Χίτλερ του 1939, με τό όποιο αυτές οι περιοχές βρέθηκαν υπό τή σοβιετική έπιρροή. Στο Βίλιους άρκετές εκατοντάδες βγήκαν στους δρόμους και στη Ρίγα οι διαδηλώσεις ήταν πολύ μεγαλύτερες. Οι Τάταροι της Κριμαίας έκαναν συγκέντρωση στη Μόσχα ζητώντας άποκατάσταση και άκύρωση της διαταγής του Στάλιν που τους έδιωχνε από τή γη τους. Οι ομάδες της άριστεράς αύξήθηκαν με ταχύ ρυθμό.

Τό κίνημα των όμίλων και ή άπομάκρυνση του Γέλτσιν

Η πολιτική κατάσταση, όπως εξέλιχθηκε μετά τήν δλομέλεια του Ίανουαρίου, ήταν έξαιρετικά ευνοϊκή για τήν άριστερά. Άπό τή μία μεριά, τά αίτήματά της συνέπιπταν άπολύτως με τά καθημερινά συνθήματα, και από τήν άλλη, ή άριστερά προσέικνε στίς γραμμές της δλο και περισσότερους ανθρώπους που τους ένοχλούσε δ άργός ρυθμός της πραγματικής άλλαγής. Η γρήγορη επέκταση των «άτυπων συλλόγων» άρχισε στο τέλος του 1986. Ο Όμιλος Κοινωνικής Πρωτοβουλίας (KSI) και δ όμιλος Περestroϊκία στη Μόσχα έγιναν γρήγορα κέντρα έλξης της σοσιαλιστικής και φιλελεύθερης άριστερής διανοήσης. Όμάδες για τήν «πολιτιστική δημοκρατία» και τό περιβάλλον έμφανίστηκαν ή δυνάμωσαν. Τό κίνημα στο Λένινγκραντ άναπτύχθηκε με ιδιαίτερα ταχείς ρυθμούς. Στίς 16 Μαρτίου, μετά από κάλεσμα της «πολιτιστικής - οικολογικής» ομάδας Spasenie (Έπιβίωση), εκατοντάδες νέων μαζεύτηκαν στο ύπό κατεδάφιση ξενοδοχείο Angletiere. Στη συγκέντρωση έλαβαν μέρος μέρες και αντιπρόσωποι από άλλες οικολογικές και άριστερές ομάδες, σπουδαστές τεχνικών σχολείων, έργάτες και φοιτητές. Τήν περιφρούρηση είχε αναλάβει ή ομάδα Forpost (Φυλάκιο). Οι δημοσιογράφοι που κάλυψαν τό γεγονός άναγνώρισαν ότι τά πάντα ήταν τέλεια όργανωμένα: «δέν ύπήρξαν κανένος είδους άκρότητες». ¹¹ Οι διαδηλωτές δέν κατάφεραν να άποτρέψουν τήν κατεδάφιση του κτιρίου, αλλά έδειξαν κάτι πιο σημαντικό: οι πολίτες έχουν τό δικαίωμα να παρεμβαίνουν στίς άποφάσεις της έξουσίας. Ο ήγέτης της Spasenie, Άλεξέι Κοβάλεφ, έγινε άμέσως πασίγνωστος στο Λένινγκραντ και πέρα άπ' αυτό. Άνεξάρτητες άριστερές ομάδες προώθησαν τήν ύποψηφιότητά του για τό Σοβιέτ της πόλης, αλλά ή έφορευτική έπιτροπή άρνήθηκε να τον συμπεριλάβει στους ύποψηφίους. Με τή σειρά του δ τύπος της Μόσχας κριτικάρισε τις άρχές του Λένινγκραντ και ύποστήριξε τον Κοβάλεφ και τήν Spasenie.

Άπό τό καλοκαίρι του 1987 ήδη μπορούμε να μιλάμε για μαζικό κίνημα με συμμετοχή χιλιάδων από διάφορα μέρη της χώρας. Η γραμμή των διαφόρων ομάδων διέφερε σημαντικά, δπως και οι τρόποι δράσης τους. Η έπιθυμία για ένότητα συνδυάζοταν σε πολλούς όμίλους με καχυποψία άπέναντι σε άλλες ομάδες, σεκταρισμό και άνταγωνισμό. Παρ' όλα αυτά, τό κίνημα όλο και περισσότερο αισθανόταν τήν άνάγκη έκπόνησης κοινής πλατφόρμας και κοινής πρακτικής δράσης.

Τόν Αύγουστο του 1987 δ KSI όργάνωσε στη Μόσχα συνάντηση των πενήντα δύο κύριων προοδευτικών ομάδων με κατάληξη τήν ίδρυση της Όμοσπονδίας Σοσιαλιστικών Κοινωνικών Όμίλων (FSOK). Διατηρώντας τις έπί μέρους διαφορές τους, οι ομάδες-μέλη της Όμοσπονδίας τάχθηκαν με τό σοσιαλιστικό πλουραλισμό, τήν άυτοδιαχείριση της παραγωγής και τόν έκδη-

μοκρατισμό του σχεδιασμού. Η Διακήρυξη της FSOK προώθησε συγκεκριμένα πολιτικά αιτήματα: κατάργηση της λογοκρισίας και το δικαίωμα των δμίων να κατεβάζουν ύποψιφους στις εκλογές. Τό κεφάλαιο γιά τήν οικονομία ήταν τό λιγότερο επεξεργασμένο και άποφασισμένο νά ετοιμασθούν άργότερα ειδικά κείμενα πού θά θεμελιώνουν τίς θέσεις τής FSOK στά ζητήματα αυτόδιαχείρισης και σχεδιασμού. Οί δμιοί διακήρυξαν ότι ή μεταρρύθμιση πρέπει νά προχωρήσει χωρίς επιπτώσεις στό βιωτικό επίπεδο τών εργαζομένων και νά εξασφαλίζει φθηνή κατοικία, δωρεάν ιατρική περίθαλψη, πλήρη άπασχόληση, κ.λπ. Η άδηση του ρόλου τών παραγόντων τής άγοράς στή διαχείριση τής οικονομίας χαρακτηρίστηκε φυσική και άναπόφευκτη, τονίστηκαν όμως οί κίνδυνοι του τεχνοκρατισμού πού θριαμβεύει και τής άντικατάστασης του φετιχισμού του σχεδιασμού μέ τό φετιχισμό τής άγοράς.

Η FSOK πλαισιώθηκε άπό δμίλους όχι μόνο άπό τή Μόσχα αλλά και άπό τό Κούμπιτσεφ, Κρασνογιάρσκ, Νοβοροσίσκ, Ίβάνοβο, Σαράτωφ και άλλου. Τό φθινόπωρο του 1987 ή δημοσπονδία γνώρισε συνεχή ανάπτυξη. Άρχισε ή έκδοση του περιοδικού *Svidetel* (Μάρτυρας) — άργότερα, γιά λόγους παράδοσης, μετονομάστηκε σέ *Levyi Ponorot*. Άντιπρόσωποι τής FSOK μίλησαν στους ξένους δημοσιογράφους στά γραφεία του έπισημου πρακτορείου ειδήσεων Νοβόστι και ύλικό γιά τή FSOK έμφανίστηκε σέ άρκετές εφημερίδες. Ξαφνικά όμως τό Νοέμβριο ή κατάσταση άλλαξε.

Στίς 31 Οκτωβρίου ο γραμματέας τής Κεντρικής Έπιτροπής Α. Λουκιάνοφ, μιλώντας σέ ξένους και σοβιετικούς δημοσιογράφους σέ συνέντευξη τύπου στό Νοβόστι, έιπε ότι στήν δλομέλεια πού μόλις είχε τελειώσει, άκούστηκαν διαφωνίες γιά τήν δμιλία του Μπόρις Γέλτσιν ο οποίος και άναγκάστηκε νά παραιτηθεί άπό ήγέτης τής όργάνωσης τής Μόσχας. Αύτά τά νέα είχαν τήν επίδραση έμπρηστικής βόμβας, αλλά ή κοινή γνώμη ήταν πολύ περισσότερο άγανακτισμένη άπό τή σιωπή του έπισημου τύπου. Τά λόγια του Λουκιάνοφ μεταφέρθηκαν στή Δυτική Εύρώπη, στήν Κίνα, στήν Ούγγαρία και τήν Πολωνία, όμως οί Μοσχοβίτες ήταν άναγκασμένοι, όπως τίς πρώτες μέρες τής καταστροφής στό Τσερνομπιλ, νά μάθουν γιά τά γεγονότα στή χώρα τους άπό τό ξένο ραδιόφωνο. Ο Γέλτσιν ήταν γνωστός ως ένας άπό τούς πιο σταθερούς άποστηρικτές τής περεστρόικα και ή παραίτησή του ήταν κακός σϊωνός. Οί άριστεροί δμιοί μέ μία φωνή διαμαρτυρήθηκαν γιά τή σιωπή τών μέσων μαζικής ενημέρωσης και στους περισσότερους έγιναν σοβαρές συζητήσεις γιά τί θά μπορούσε νά γίνει σέ μία τέτοια κατάσταση. Άκτιβιστές τής FSOK άρχισαν νά μαζεύουν ύπογραφές στους δρόμους τής Μόσχας απαιτώντας πλήρη διαφάνεια στήν ύπόθεση Γέλτσιν. Ο Βλαντιμίρ Κουρμπόλικωφ του δμίλου Obschina (Κομμούνα), πού είχε έλθει άπό τό Λένινγκραντ, ο Κοβάλεφ και άρκετά άκόμη μέλη τής FSOK συνελήφθησαν άπό τήν άστυνομία γιά τή συλλογή τών ύπογραφών. Η κρίση εντάθηκε άκόμη περισσότερο όταν οί έθνικές και οί μοσχοβίτικες εφημερίδες δημοσίευσαν τά πρακτικά τής δλομέλειας τής όργάνωσης τής Μόσχας στήν όπρία ο Γέλτσιν είχε άπομακρυνθεί άπό τό πόστο του κατηγορούμενος γιά μία σειρά πολιτικές άμαρτίες. Στο πανεπιστήμιο τής Μόσχας έγινε αθόρμητη συγκέντρωση τών φοιτητών και φτιάχτηκε έπιτροπή πρωτοβουλίας πού ήλθε σέ έπαφή μέ τόν ΚΣΙ και τήν FSOK. Πολλές κομματικές όργανώσεις τής Μόσχας άρνήθηκαν νά ύποστηρίξουν τήν άπόφαση τής δλομέλειας.

Άργότερα, τόν Ίανουάριο του 1988, ο Γκορμπατσώφ παραδέχθηκε ότι έξ ατίας τής «όπόθεσης Γέλτσιν» ή ήγεσία ύπέστη δριμεία κριτική άπό τήν άριστερά και ότι ή άπομάκρυνση του ήγέτη τής Μόσχας θεωρήθηκε «άπό ένα κομμάτι τής διάνοησης, ειδικά τής νεολαίας, ως πλήγμα κατά τής περεστρόικα». ¹² Μέ τή σειρά τους, οί συντηρητικοί είδαν τήν άποκοπή του Γέλτσιν ως μήνυμα άντεπίθεσης. Οί δμιοί δέχθηκαν σοβαρές πιέσεις και άρκετά μέλη τους έχασαν τίς δουλειές τους. Όποιαδήποτε δραστηριότητα σέ έπίσημη βάση ήταν πιά δύσκολη ύπόθεση. Οί δμιοί δέν μπορούσαν πιά νά χρησιμοποιούν γραφεία και τά κείμενά τους δέν έβγαιναν στόν τύπο, ενώ μέχρι τό Σεπτέμβριο δέν είχαν κανένα πρόβλημα. Η Έπιτροπή Ένίσχυσης τής Περεστρόικα, τό τοπικό τμήμα τής FSOK στό Κρασνογιάρσκ, βρέθη-

κε σέ έξαιρετικά δύσκολη θέση. Μέλη τής Έπιτροπής είχαν κατηγορησει άρκετούς άπό τούς τοπικούς ήγέτες του κόμματος γιά διαφθορά, ή τοπική κομματική έπιτροπή πήρε ειδική άπόφαση έναντίον του δμίλου και ένα άπό τά μέλη του, ο Β.Μ. Τσεβερνίκωφ, διαγράφηκε άπό τό κόμμα. Παρόμοια γεγονότα συνέβησαν και σέ άλλες πόλεις.

Η πλειοψηφία τών δμίων συνέχιζε νά ύπογραμμίζει τή νομιμότητα τών δραστηριοτήτων τους και τήν έτοιμότητα συνεργασίας μέ προοδευτικές δμάδες μέσα στό κόμμα και τόν κρατικό μηχανισμό. Αυτό δέν τους γλίτωσε άπό κατηγορίες γιά «μη έποικοδομητικές θέσεις» και «προσπάθειες ύπονόμευσης τών θεμελιών». Τό χειμώνα ο τύπος ξεκίνησε μία γνήσια σταλινική καμπάνια κατά τής άριστεράς. Η *Komsomolskaya Pravda*, ή *Pravda*, ή *Vechernyaya Moskva* και ή *Moskovskii Komsomolets*, δλες βγήκαν μέ επιθέσεις κατά τής FSOK και τών δμίων. Η *Pravda* επιτέθηκε κατά του θεατρικού συγγραφέα Μιχαήλ Σάτρωφ, πού προωθούσε μία πιο συνεπή άνάλυση του σταλινικού παρελθόντος και ιστορική δικαίωση τών άντιπάλων του Στάλιν, του Τρότσκι συμπεριλαμβανομένου. Κρίνοντας άπό τό ύφος τών άρθρων, οί συντηρητικές δμάδες είχαν φοβηθεί άρκετά άπό τήν ανάπτυξη τής άριστερής δράσης μετά τά γεγονότα του Αύγουστου και του Νοεμβρίου 1987.

Στους φιλελεύθερους μεταρρυθμιστικούς κύκλους γινόταν άναφορά στίς χειμερινές διακοπές του Γκορμπατσώφ και στήν άσθένεια ενός άπό τούς ήγέτες τής προοδευτικής τάσης, του Άλεξάντρ Γιάκοβλεφ. Η σταλινική άντεπίθεση όμως δέν όφειλόταν άπλώς στίς ευνοϊκές συνθήκες. Η περεστρόικα είχε μπει σέ νέα φάση και ή πολιτική διαφοροποίηση μεγάλωσε.

Τεχνοκρατισμός και Άγορά

Άν στά πρώτα στάδια τής περεστρόικα τό σύνθημα τής άλλαγής ήταν άρκετό γιά νά ένώσει τά πιο διαφορετικά ρεύματα τής κοινωνίας και του κρατικού ή κομματικού μηχανισμού, τώρα πιά δέν έφθανε. Πολλοί άπό τή «νέα γενιά» τών στελεχών του κρατικού μηχανισμού, οί όποιοί κατάφεραν νά πάρουν σημαντικές θέσεις κατά τά γεγονότα του 1985-86, θεωρούσαν ότι οί βασικοί στόχοι τής περεστρόικα είχαν εκπληρωθεί και έβλεπαν μέ σκεπτικισμό κάθε «πειραματισμό» πού θά έβαζε σέ κίνδυνο τή θέση τους πού είχαν άγωνισθεί τόσο σκληρά νά κατακτήσουν. Η σχετική βελτίωση τής διεθνούς πολιτικής κατάστασης και ή άμερικανο-σοβιετική συμφωνία γιά τούς πυραύλους μέσου βεληνεκούς — ή όποία σέ μεγάλο βαθμό ήταν άποτέλεσμα τών άλλαγών στή χώρα μας — κατά κάποιο τρόπο έπίσης ένίσχυσαν τίς συντηρητικές διαθέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Άν, γιά κάποιους γραφειοκράτες, ή έσωτερική πολιτική φιλελευθροποίηση ήταν τό κόστος τής έμπιστοσύνης τής Δύσης και τής άναβίωσης τής ύφεσης, τό ένδιαφέρον τους γιά τήν πολιτική άλλαγή έξανειμίστηκε όταν αυτοί οί στόχοι φάνηκαν νά έπιτυγχάνονται σέ σημαντικό βαθμό. Οί διαδηλώσεις τών νέων τό Νοέμβριο γιά τήν «ύπόθεση Γέλτσιν» ένέτειναν τίς άνησυχίες ότι ο έκδημοκρατισμός είχε πάει «πολύ μακριά».

Βέβαια ή περεστρόικα συνεχιζόταν. Άνακοινώθηκε ή άποκατάσταση του Μπουχάριν, του Ρύκωφ και άλλων παλιών μπολσεβίκων πού είχαν κατηγορηθεί άπό τό Στάλιν τό 1937 γιά τή δημιουργία του «μετώπου δεξιών και τροτσικιστών». Τό περιοδικό *Oktjabr* (Οκτώβρης) δημοσίευσε τό επί χρόνια άπαγορευμένο μυθιστόρημα του Β. Γκρόσμαν *Ζωή και Πειρωμένο* και τό πρώτο τεύχος του 1988 του *Latinskaya Amerika* (Λατινική Άμερική) είχε ένα σύντομο σημείωμα γιά τή ζωή του Τρότσκι στό Μεξικό. Ένώ προετοιμαζόταν ή άποχώρηση τών σοβιετικών δυνάμεων άπό τό Άφγανιστάν, ο τύπος έγραψε καθαρά γιά τήν άποτυχία τής «Άφγανικής έκστρατείας»: «Οί βασικοί στόχοι άπλώς δέν έπετεύχθησαν. Η παρουσία τών σοβιετικών δυνάμεων στή χώρα έχει χάσει κάθε έννοια. Η άποχώρηση είναι άναπόφευκτη και λογική». ¹³

Παρ' όλα αυτά, ή δυναμική τών γεγονότων δέν ήταν αυτή του 1986 και μεταξύ τών μεταρρυθμιστών ύπήρχε ένα αίσθημα άπογοήτευσης. Πολλά ριζοσπαστικά συνθήματα έπαναλαμβάνονταν μέ τελετουργικό τρόπο χωρίς καμιά σοβαρή προσπάθεια ά-

γώνα για την πραγματοποίησή τους. Τά πειράματα με τις έκλογες των διευθυντών σταμάτησαν (παρά το ότι ο σχετικός νόμος είχε ήδη τεθεί σε ισχύ). 'Ανικανοποίητοι από τὰ ἀποτελέσματα, οί ιδεολόγοι τῆς οικονομικῆς μεταρρύθμισης προωθοῦσαν ὄλων τῶν εἰδῶν τὶς προτάσεις καί, ἔχοντας χάσει τὴν προηγούμενη ἐνότητα τους, τσακώονταν ἔντονα μεταξύ τους. Σύμφωνα μέ τόν ἐπιφανή σοβιετικό νομικό Β.Π. Κουρασβίλι, τὰ μέτρα πού πάρθηκαν κατά τὴν περίοδο 1985-87 ἦταν «τόσο ἐπιφανειακά καί χλιαρά πού ὑπῆρχε κίνδυνος οὔτε καν νά πλησιάσει ἡ περεστρόϊκα τούς θολούς τῆς στόχους». ¹⁴ Ἦταν ἀπαραίτητη ἡ χάραξη μέ πῖο συγκεκριμένο τρόπο τῶν δρόμων τῆς οικονομικῆς καί πολιτικῆς μεταρρύθμισης.

Ἐνῶ ἀρχικά οἱ τεχνοκρατικές καί δημοκρατικές ἀντιλήψεις γιά τὴν ἀλλαγὴ συνυπῆρχαν λίγο-πολύ εἰρηνικά, τώρα πιά ἦταν ἀπαραίτητος ἕνας καθαρὸς διαχωρισμὸς τους. Οἱ τεχνοκράτες, πού φαινόταν ὄλο καί πῖο καθαρά ὅτι ὑποστήριζαν τὰ συμφέροντα τοῦ βιομηχανικοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ, ἐβλεπαν ὡς διέξοδο ἀπὸ αὐτὸ τὸ μῆρδεμα τῆς μερικῆς ἐξάλειψης τῶν κοινωνικῶν μέτρων καί τὴν εἰσαγωγή στὴν ΕΣΣΔ τῶν συνταγῶν τῶν νεοσυντηρητικῶν θεωρητικῶν τῆς Δύσης. Ὁ Νικολάι Σμέλεφ, ἕνας ἀπὸ τούς πῖο ἐπιφανεῖς ὑποστηρικτὲς αὐτῆς τῆς τάσης, προσδιόρισε μέ ἀρκετὴ εἰλικρίνεια τὸ πρόγραμμά του μέ τὰ λόγια: «Ὁ, τι εἶναι ἀποτελεσματικό εἶναι καί ἠθικό». ¹⁵ Μέ τούς ἄλλους θεωρητικούς τῆς τεχνοκρατικῆς σχολῆς (Γ. Λισίσκιν, Γ. Ποπῶφ, κ.ά.) θεωρεῖ ὅτι τὰ κοινωνικά μέτρα εἶναι φρένο στὴν ἀνάπτυξη καί «κατάλοιπο τοῦ φεουδαλισμοῦ». Οἱ τεχνοκράτες δὲν κρύβουν πιά τὸν ἀντιδημοκρατικό χαρακτήρα τῶν προτάσεών τους. Μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς *Λιτερινατούργια Γκαζέτα*, ὁ Λισίσκιν διακήρυξε ὅτι τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς μεταρρύθμισης πρέπει νά εἶναι τὰ συμφέροντα μιᾶς «προωθημένης» μειοψηφίας, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάπτυξη ἐμποδίζεται ἀπὸ τὴν ἀργόστροφη, ὀπισθοδρομικὴ πλειοψηφία. Ὁ ρόλος τῆς περεστρόϊκα ἦταν τὸ κτύπημα τῆς «τυραννίας» τῆς πλειοψηφίας καί ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀνωτερότητας τῆς ἐλίτ.

Ἡ ἐπέκταση τῶν σχέσεων τῆς ἀγορᾶς εἶναι τὸ κύριο σύνθημα τῶν ιδεολόγων τεχνοκρατῶν. Στὴν πραγματικότητα ὁμοῦ, ἡ φρασεολογία τῆς «ἀγορᾶς» αὐτῆς τῆς ὁμάδας πρέπει νά ἀντιμετωπισθεῖ μέ ἰδιαίτερη προσοχή. Ἡ δομὴ τῆς σοβιετικῆς οικονομίας, φτιαγμένη ἀπὸ τόν Στάλιν, ἐγγυᾶται τὴν ἀπόλυτη μονοπωλιακὴ θέση στὶς κεντρικὲς ἐπιχειρήσεις. Γιά δεκαετίες τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐπενδύσεων καταβροχθιζόταν ἀπὸ τούς ἐργοστασιακοὺς γίγαντες γιὰ τὴν παραγωγή μέσων παραγωγῆς. Τὰ πάντα εἶναι ὀργανωμένα μέ τέτοιο τρόπο ὥστε ὁ καταναλωτὴς νά εἶναι ὑποχείριον τοῦ παραγωγοῦ καί αὐτὸ ἐξηγεῖται ὄχι μόνο μέ τὴν ἀπουσία ἀγορᾶς ἀλλὰ συχνά καί μέ τὴν ἀπουσία πραγματικῆς ἐπιλογῆς. Ἡ οικονομία δὲν εἶναι προσανατολισμένη πρὸς τὴν ἱκανοποίησι ἀνθρώπινων ἀναγκῶν ἀλλὰ πρὸς τὴν αὐτο-αναπαραγωγή. Αὐτὴ ἡ «αὐτοκαταβροχθιζόμενη οικονομία», γιὰ νά χρησιμοποιήσω τὴν ἐκφραση τοῦ γνωστοῦ διανοομένου Β. Σελιούνιν, δὲν μπορεῖ νά γίνει πῖο ἀνθρώπινη μέ τὸν προτεινόμενο ἀναπροσανατολισμὸ ἀπὸ τὶς κεντρικὲς κατευθύνσεις στό κριτήριο τοῦ κέρδους. Τὰ μέσα ἀλλάζουν ἀλλὰ ὄχι ὁ στόχος.

Ἐπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες τὸ προτεινόμενο «παίξιμο τῆς ἀγορᾶς» μπορεῖ μόνο νά ὀδηγήσει σὲ αὐξήσεις τιμῶν, πληθωρισμὸ καί αὐξημένη ἐκμετάλλευση τοῦ καταναλωτῆ ἀπὸ μονοπωλιακοὺς ὀργανισμούς. Εἶναι χαρακτηριστικό τὸ ὅτι οἱ τεχνοκράτες, οἱ ὁποῖοι συνεχῶς τονίζουν πῶς ἡ ἀγορὰ θὰ λύσει τὰ περισσότερα προβλήματα, περιφρονοῦν ἐπιδεικτικά τὴ δομικὴ μεταρρύθμιση στὴ σφαῖρα τῆς παραγωγῆς καί τὴν ἀνακατανομὴ τῶν ἐπενδύσεων, παρ' ὄλο ὅτι εἶναι περισσότερο ἀπὸ προφανές πῶς χωρὶς τέτοια μέτρα δὲν πρόκειται ποτὲ νά ὑπάρξει «κανονικός» ἀνταγωνισμὸς στὴν ἀγορὰ.

Οἱ συγκεκριμένες προτάσεις αὐτῆς τῆς σχολῆς καταλήγουν, στό ὄνομα τῆς οικονομικῆς ὑγείας, στὴν ἄρση τῆς ἐπιδότησης τῶν τροφίμων καί στὴν αὐξηση τιμῶν. Τὴν ἴδια στιγμή προπαγανδίζουν τὴν «αὐτοχρηματοδότηση», πού στὴν πράξη καταλήγει στὴν ἐλευθερία τῶν μονοπωλιστῶν νὰ αὐξάνουν τὶς τιμές. Ἐπὶ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1987, πού μιά σειρά ἐπιχειρήσεις στράφηκαν στὴν αὐτοχρηματοδότηση, οἱ ἡμεριδὲς ἀρχισαν νά ἀναφέρουν ταχύτατες αὐξήσεις τιμῶν στὰ πῖο διαφορετικὰ ἀγαθὰ καί ὑπηρεσίες, ἀπὸ ταξίδια στό ἐξωτερικὸ καί καθαρισμούς πα-

ραθῦρων, μέχρι... κηδεῖες. Ἐναλύνοντας τὶς τιμές τῶν νεκροταφείων, ὁ μοσχοβίτης κοινωνιολόγος Α. Ρουμπινῶφ σημείωσε, ὄχι χωρὶς εἰρωνεία, ὅτι «οἱ οικονομικὲς προοπτικὲς αὐτοῦ τοῦ τομέα εἶναι πραγματικὰ φανταστικὲς». ¹⁶

Ἡ οὐσία εἶναι ὅτι, κάτω ἀπὸ τὸ μανδῦα τῆς «μεταρρύθμισης», οἱ ἐργαζόμενοι πληρώνουν τὶς λανθασμένες οικονομικὲς ἐκτιμήσεις τῆς γραφειοκρατίας, τὴν κακὴ διαχείριση, τὶς δομικὲς ἀνισοροπίες καί τὴν κατάσταση τῆς οικονομίας πρὶν ἀπὸ τὴν κρίση. Εἶναι ἀπόλυτα σαφές ὅτι τέτοιες προτάσεις δὲν μπορεῖ νά ἔχουν μαζικὴ ὑποστήριξη. Στοιχεῖα ἀπὸ ἐρευνες δείχνουν ὅτι περισσότερο ἀπὸ τὸ 70% τοῦ πληθυσμοῦ ἀντιτίθεται σ' αὐτὲς. ¹⁷

Οἱ ἀρχές τῆς νέας τεχνοκρατικῆς σχολῆς δὲν ἔχουν γίνει ἀποδεκτὲς ὡς ἐπίσημη στρατηγικὴ τῆς περεστρόϊκα καί σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἔχουν δεχθεῖ τὴν κριτικὴ τοῦ Γκορμπατσῶφ. Ἡ ἐπιρροή ὁμοῦ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς στοῦς μηχανισμοὺς αὐξάνει σταθερά καί συγκεκριμένες θέσεις τῆς βρίσκονται ὄλο καί πῖο συχνά σὲ ἐπίσημα ντοκουμέντα. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν πρέπει νά ἐκπλήσσει κανένα. Οἱ ιδεολόγοι τεχνοκράτες ἔχουν προτείνει μεθόδους, οἱ ὁποῖες μέ τὸ λούστρο τῆς ριζοσπαστικότητας, εἶναι ἀπόλυτως ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὴν γραφειοκρατία. Ἐχουν ἐπίσης προτείνει τὴ διατήρηση τῶν παραδοσιακῶν δομῶν καί στό οικονομικὸ καί στό πολιτικὸ σύστημα τῆς χώρας. Παρὰ τὴν ἀνισταλινικὴ ρητορικὴ του, τὸ τεχνοκρατικὸ ρεύμα συγκλίνει ὄλο καί περισσότερο πρὸς τούς συντηρητικὸς σταλινικούς. Ὁ βάρβαρος σοβιετισμὸς πολιτικὸ ἐλέγχου ἀποδείχθηκε ἀπαραίτητο στοιχεῖο μιᾶς στρατηγικῆς πού βασίζεται στὴν ἀνατροπὴ τῶν συμφερόντων τῆς κοινωνίας καί στὴ μείωση τοῦ βιωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν κατώτερων στρωμάτων. Εἶναι ἐπίσης ἐντελῶς προφανές ὅτι ἡ γκλασσόντ καί ἡ αὐτοδιαχείριση — οἱ σημαῖες τῆς προηγούμενης περιόδου τῆς περεστρόϊκα — δὲν ἔχουν θέση σ' αὐτὲς τὶς ἀρχές.

Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο ὅτι ὁ Γ. Ποπῶφ, ἕνας ἀπὸ τούς κύριους ιδεολόγους τοῦ τεχνοκρατισμοῦ; βγήκε στὸν τύπο μέ ἀφορισμοὺς κατὰ τοῦ Γέλτσιν ἐνῶ δήλωνε ὡμὰ ὅτι, σ' αὐτὴ τὴ σύνθετη συγκυρία, ἡ ἀριστερά μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ πῖο ἐπικίνδυνη ἀπὸ τούς συντηρητικούς. Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Γέλτσιν οἱ τεχνοκράτες καί οἱ σταλινικοὶ ἀρχισαν νά δροῦν πῖο συχνά ὡς ἐνιαῖο μέτωπο, προπαγανδίζοντας αὐξήσεις τιμῶν καί τὴν ἀπομάκρυνση αὐτῶν πού, κατὰ τὴ γνώμη τους, εἶναι πῖο ἀριστεροὶ καί στοὺς ὁποίους ἔχουν καρφισώσει τὴν ταμπέλα «ἀβανγκαρντισμὸς». Βέβαια καί οἱ δύο πλευρὲς βλέπουν αὐτὸ τὸ συμβιβασμὸ ἄπλῶς ὡς τακτικὸ ἐλιγμὸ ἀλλὰ ἡ ἀντικειμενικὴ δυναμικὴ τῶν γεγονότων ἔχει σπρώξει τούς μέν στὴν ἀγκαλιά τῶν δέ.

Σὲ πολλὰ ἐργοστάσια οἱ ἐργαζόμενοι ἀρχισαν νά ζητοῦν ἀλλαγὲς στὴν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, γκλασσόντ στό ἔργο δουλειᾶς, ἀπόλυση ἀνίκων καί διεφθαρμένων ἡγετῶν, μείωση τοῦ χρόνου δουλειᾶς καί τέλος στὶς ὑπερωρίες. Ὁ τύπος ἀναφέρθηκε σὲ ἀπεργίες καί αὐθόρμητες κινητοποιήσεις σὲ πολλές ἐπιχειρήσεις περὶ τὸ τέλος τοῦ 1987. Τὸ Δεκέμβριο ἐμφανίσθηκαν σοβαρὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἐργαζόμενους καί τὶς τοπικὲς ἀρχές στό Κρίβοϊ Ρόφκ καί στό Βολγκογκράντ, ὅταν ἡ ἔλλειψη χρημάτων στὴν τράπεζα καί ἡ πολὺ σφικτὴ οικονομικὴ πολιτικὴ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μὴ πληρωμὴ τῶν μισθῶν. Οἱ ἐργάτες διαμαρτυρήθηκαν ὅτι, ὅπως καί νά ἔχουν τὰ πράγματα, εἶχαν κερδίσει τὰ χρήματά τους καί δὲν μπορεῖ νά θεωρηθοῦν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ μὴ ἐκπλήρωση τοῦ οικονομικοῦ πλάνου. Οἱ γραφειοκράτες ἀναπόλησαν τὶς «παλιὲς καλὲς μέρες» πού μπορούσαν ἀπλῶς νά χρησιμοποιήσουν κατασταλτικὰ μέτρα. Σύμφωνα μέ τούς κλασσικούς νόμους τῆς ἐπαναστατικῆς διαδικασίας, μιά πώλωση τῶν δυνάμεων ἐμφανιζόταν στὴ χώρα.

Συμπέρασμα

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1988 ὁ εὐρύτατα γνωστός σοβιετικὸς οικονομολόγος Β. Σελιούνιν ἔγραφε ὅτι δυὸ χρόνια περεστρόϊκα κατέδειξαν τὴ χρεοκοπία τῶν βασικῶν ἐννοιῶν τῆς ἐπίσημης οικονομικῆς ἐπιστήμης. Τὸ μεταρρυθμιστικὸ ρεύμα ἀποδείχθηκε ἀνίκανο νά φτιάξει καί νά προτείνει στὴν κοινωνία ἕνα ριζοσπαστικὸ πρόγραμμα πού θὰ μπορούσε νά συνεχίσει τὶς μάζες. Ἡ κύρια ἐπιτυχία τῆς περεστρόϊκα παρέμεινε ἡ διαφάνεια (γκλασσ-

νόστ) που δεν μπορεί όμως να λύσει αυτόματως τὰ οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα τῆς χώρας. «Τώρα», έγραψε ὁ Σελιούνιν, «δομικές αλλαγές είναι ἀπαραίτητες στήν οικονομία — χρειάζεται να στραφούμε ἀπό τήν εργασία γιά τήν εργασία πρὸς τοὺς ἀνθρώπους και τίς ἀνάγκες τους».¹⁸ Μιά τέτοια περεστρόικα θά ἦταν δυνατή μόνο ἂν διατηροῦσε τὸ βιωτικό ἐπίπεδο τῶν μαζῶν και ἀνέπτυξε τήν βιομηχανική, πολιτική και τοπική δημοκρατία που δίνει στους εργαζόμενους τήν εὐκαιρία πραγματικής συμμετοχῆς στή διαδικασία λήψης ἀποφάσεων.

Οἱ χωρίς στόχο προσπάθειες τῶν πρώτων χρόνων ἀποδείχθηκαν ἐκτός πραγματικότητας. Ἡ ἐμπειρία τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας, γιά μιὰ ἀκόμη φορά, ἀπέδειξε ὅτι ἡ πιὸ μετριοπαθῆς ἀπόφαση δέν είναι πάντα ἡ πιὸ συνετή. Τῆ θέση τῶν ἀφηρημένων ἐνοιῶν τοῦ «κοινου καλου» ἔχει πάρει ἡ συνείδηση τῆς συγκρούσεως συμφερόντων μέσα στήν κοινωνία. «Ἡ πάλι δέν είναι ἀπλῶς ἀνάμεσα σέ γραφειοκράτες και μὴ γραφειοκράτες», ἔγραψε ἕνας ἀρθρογράφος τοῦ δημοφιλοῦς περιοδικου *Novyi Mir* (Νέος Κόσμος), «ἀλλὰ ἀνάμεσα στίς κοινωνικές δμάδες που και οἱ δύο ἐνδιαφέρονται γιά ὑποστήριξη. Τὸ βασικό ἐρώτημα είναι: ποιός είναι ἱκανός να ἡγηθεῖ τῶν μαζικῶν δυνάμεων που ἐνδιαφέρονται πραγματικά γιά τήν περεστρόικα, τήν ἐπιστημονική, τεχνική και πολιτιστική πρόοδο, και που θά είναι τὸ βασικό του μέσο, ἄρα και τὸ μέσο γιά τὸ γενικό συμφέρον — οἱ πιὸ εἰδικευμένοι ἐργάτες, που ἀποτελοῦν τίς πιὸ προωθημένες παραγωγικές δυνάμεις, και ἡ ἐπιστημονική, τεχνική και ἀνθρωπιστική διανόηση».¹⁹ Ἐτσι ἡ ριζοσπαστική πτέρυγα τῆς ἐπίσημης μεταρρυθμίσεως κατέληξε τελικά στοῦ συμπεράσμα, ὡς ἀποτέλεσμα δύο χρόνων περεστρόικα, ὅτι οἱ αλλαγές δέν μπορεί να ὀλοκληρωθοῦν χωρίς τῆ συμπαράσταση συγκεκριμένων κοινωνικῶν συμφερόντων. Ἡ στρατηγική όμως που προτάθηκε ἀπὸ αὐτὸ τὸ ρεύμα — ἡ κινητοποίηση τῶν ἐκσυγχρονιζόμενων μεσαίων στρωμάτων — μέ κανένα τρόπο δέν προσφέρει τήν κοινωνική βάση γιά τὸ μετασχηματισμὸ. Μόνο ἂν ἐπιτευχθεῖ μιὰ πραγματική συνεργασία τῶν μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς ριζοσπαστικῆς μεταρρυθμιστικῆς πολιτικῆς, θά είναι δυνατόν να φτιαχθεῖ ἕνα δυνατό κοινωνικό μπλόκ ἱκανὸ να ἀντιπαρατεθεῖ στή γραφειοκρατία. Αὐτὸ που πραγματικά χρειάζεται δέν είναι ἡ κολακία τοῦ κοινωνικοῦ ἐγωῖσμου τῶν «προχωρημένων» (και οὐσιαστικά τῶν πιὸ εὐημερουσῶν) κοινωνικῶν δμάδων ἀλλὰ ἀντίθετα, ἕνας ἀγώνας γιά να κερδηθεῖ ἡ πιὸ βαθιὰ συμπαράστασή τους στίς εὐρύτερες μάζες. Μιά τέτοια πολιτική πλατφόρμα είναι ὀπωσδήποτε δυνατή. Περικλείει πολιτικό ἐκδημοκρατισμὸ, ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς και τοπικῆς αὐτοδιαχείρισεως, διατήρηση τῶν κοινωνικῶν μέτρων, μιὰ ἀποκεντρωτική ἀντιγραφειοκρατική πολιτική ὑπὸ δημοκρατικό ἐλεγχὸ ἀπὸ τὰ κάτω, ὑποστήριξη τῶν συμφερόντων τοῦ καταναλωτῆ και σταδιακὸ ἀναπροσανατολισμὸ τῆς οικονομίας πρὸς τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν, παίρνοντας ὑπόψη οἰκολογικούς και ἀνθρωπιστικούς παράγοντες.

Ἡ σοσιαλιστική δημοκρατία πρέπει ἐπίσης να παρέχει στοῦ ἄτομο κοινωνικές και νομικές ἐγγυήσεις. Είναι σημαντική ἡ ἀ-

λαγή τῶν οικονομικῶν προτεραιοτήτων ὥστε ὁ ἀνθρώπος να εἶναι πραγματικά ὁ κύριος στόχος. Ἡ διαδικασία λήψης ἀποφάσεων πρέπει να ἀποκεντρωθεῖ και πρέπει να δημιουργηθοῦν δημοκρατικές διαδικασίες, ἀσύμβατες και μέ τὸ γραφειοκρατικό και μέ τὸν τεχνοκρατικό τρόπο διαχείρισεως. Τέλος, τὰ ἡμίμετρα, τόσο βολικά γιά τῆ γραφειοκρατία, πρέπει να ἀντικατασταθοῦν μέ νέα, συνετή, δημοκρατική νομοθεσία. Δέν είναι ζήτημα ἐπιλογῆς ἀνάμεσα στοῦ σχεδιασμὸ και τήν ἀγορά (σέ μιὰ σύγχρονη κοινωνία ὑπάρχουν και τὰ δύο). Ἡ πραγματική ἐπιλογή σήμερα είναι ἀνάμεσα στήν κοινωνία τῶν πολιτῶν και τῆ γραφειοκρατία. Ἀπὸ τὸ ποιές δυνάμεις παίρνουν τὸ πάνω χέρι ἐξαρτᾶται τὸ μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ στή χώρα μας και, ἴσως, σ' ὄλο τὸν κόσμο.

(μετάφραση Γ. Προκοπάκης ἀπὸ τὸ *New Left Review*)

1. Βλέπε τήν πολὺ ἀποκαλυπτική συνέντευξη μέ τὸν Νικολαί Σμέλεφ στοῦ *Knizbove Obozrenie*, 1988, No. 1.
2. *Liternaturnaya Gazeta*, 10.2.1988.
3. Αὐτὴ τήν ἐποχὴ ἡ μόνη ἐξαίρεση ἦταν οἱ ἀδελφοί Roy και Zhores Medvedev, που πάντοτε ἔδιναν ἔμφαση στή σχέση ἀνάμεσα στήν ὄρεση και τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα. Θά πρέπει να λεχθεῖ ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν διαφωνούντων θεωροῦσε πὸς οἱ «Μαρξιστές Μεντβέντεφ» δέν ἀνήκαν στοῦ κίνημα. Βρισκοταν ὑπὸ συνεχή ἐπίθεση μέ ὄλων τῶν εἰδῶν τίς κατηγορίες, μέχρι «συνεργάτες τῆς κρατικῆς ἀσφάλειας».
4. Αὐτὸ τὸ πρόγραμμα παρουσιάστηκε στοῦ κείμενο «Σοσιαλισμὸς και Μέλλον», στοῦ παράνομο περιοδικου *Levyi Povorot*, 1980, No. 3-4.
5. Γιά παράδειγμα, ἡ ἔρευνα τῆς ἀκαδημαϊκοῦ Τατιάνα Ζασλάφσκαγια, που ἔδειξε ὅτι ἡ δυνατότητα διαχείρισεως τῆς σοβιετικῆς οικονομίας μειωνόταν σταθερά, ξεσήκωσε σημαντικὸ θόρυβο.
6. Ἐκείνη τήν ἐποχὴ τὸ παρακάτω ἀνέκδοτο κυκλοφοροῦσε εὐρύτατα στή Μόσχα: Στοῦ μετροῦ ἕνας μοσχοβίτης διαβάζει τῆ σελίδα μέ τίς κηδείες τῆς ἐφημερίδας και ὁ διπλανός του τὸν ρωτᾶει «Κιόλας;» και ὁ πρῶτος ἀπαντᾶει «Ἦχι ἀκόμα».
7. Βλέπε τὸ ἀρθρο μου «Ἡ Διανόηση και οἱ Ἀλλαγές», *NLR*, Ἰούλιος - Αὐγουστος 1987, σελ. 5-26.
8. M.S. Gorbatshev, *Perestroika i Novoe Mysblenie* (Περεστρόικα και Νέα Σκέψη), Μόσχα 1987, σ. 60.
9. *Izvestia*, 7.7.87.
10. *Liternaturnaya Gazeta*, 1.7.88.
11. *Izvestia*, 25.3.87.
12. *Liternaturnaya Gazeta*, 13.1.88.
13. *Liternaturnaya Gazeta*, 17.2.88.
14. *Izvestia*, 15.2.88.
15. *Knizbove Obozrenie*, 1988, No. 1, σ. 2.
16. *Liternaturnaya Gazeta*, 17.2.88.
17. Στοιχεῖα ἀπὸ ἔρευνα που ἔγινε ἀπὸ κοινου ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Ἰνστιτοῦτο Οἰκονομικῶν - Μαθηματικῶν και τῆ *Liternaturnaya Gazeta*. Μέρος τῆς δημοσιεύθηκε στοῦ περιοδικου τοῦ FSOΚ *Levyi Povorot*, 1988, No. 1.
18. *Sotsialisticheskaya Industriya*, 5.1.88.
19. *Novyi Mir*, 1987, No. 11, σ. 188.

Ένόψει του 1996

Γρηγορότερα, ψηλότερα, βαθύτερα

Η διεκδίκηση των Όλυμπιακών Αγώνων απαιτεί και μία κάποια «ολυμπιακότητα». Και διαθέτουμε μὲν τὴν Όλυμπία, διαθέτουμε καὶ τοιμένο, βούληση ἐπίσης διαθέτουμε, ἀρχαῖο κλέος ἔχουμε καὶ νέο χρέος διατεθειμένοι εἴμαστε νὰ ὑποστούμε, ἀπαιτεῖται ὁμως καὶ ἡ ἐπίδειξη ἔργου μέσα στὸ στίβο ἢ ἔστω ἡ ἐπίδειξη βούλησης γιὰ ἐπίδειξη ἔργου. Πρωταθλητές μὲ δύο λόγια ἢ —τό κυριότερο— *διαδικασία ἀνάδειξης πρωταθλητῶν.*

Ἀκόμα καὶ ἡ συγκρότηση τῆς ὀλυμπιακῆς ομάδας σὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα κινήθηκε, ὡς βαθμοθηρία κατανοήθηκε ὄχι ὡς συμμετοχή. Γι' αὐτὸ ἀγνόησαν τοὺς παλαιστῆς, κι ἀνάμεσά τους (γιὰ τυπικούς λόγους) τὸν σεμνὸ Όλυμπιονίκη τοῦ '84 Θανάπουλο, ἔκοψαν τὴν τρίτη πέρις στὴν Εὐρώπη Ρουσακὴ γιὰ 66 ἑκατοστὰ τοῦ δευτερολέπτου, ἔσφαξαν τὸν Καλογιάννη, μὲ τὴ 13η ἐπίδοση φέτος στὸν κόσμον, γιὰ τὸ ζήτησαν τὴ 10η —«ψυχρὴ ἐξόντωση» τὸ χαρακτήρισε ὁ ἀθλητῆς— καὶ ἔτσι γιὰ πρώτη φορά στὰ 92 χρόνια δὲν θὰ πάει σὲ ἀγῶνες οὔτε ἕνας ἀνδρας ἀθλητῆς στὸ στίβο. Καὶ νὰ ἔχαν συνομπᾶρει οἱ ἀρμόδιοι τὴ συμμετοχὴ τῆς χώρας στὴ Σεούλ, νὰ τὸ κουβεντιάσαμε. Ἄλλ' αὐτοί, ἐντελῶς ἀντίθετα, εἶναι μὲ τὰ μπουνία στὴ λογικὴ τῆς συμμετοχῆς, τῆς συμμετοχῆς στὸ βᾶθρο ἐννοῶ. (Ἀλλὰ οὔτε κἀν αὐτὸ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξυπηρετήσουν, δὲν ξέρουσι ὅτι γιὰ βᾶθρο ἐλπίζουν οἱ μεγάλοι ἀθλητῆς ὄχι οἱ διάττοντες τῶν ὀριῶν). Ἔτσι εἶναι ὁμως, γιὰτὶ ἄλλα εἶναι πολὺ πῖο σημαντικά. Ἐκεῖνη ἡ διαδικασία ἀνάδειξης πρωταθλητῶν, πού λέγαμε, *Made in Dresden.*

Ἦδη ἀπὸ τὸ Μάιο ὁ ἀρμόδιος ὑπουργὸς εἶχε ἐγκαινιάσει τὸ «Πρόγραμμα Ἀνίχνευσης Ἀθλητικῶν Ταλέντων». Τὸ ὅποιο περιλαμβάνει διάφορα τῆς. Τὸ πρῶτο τῆς γίνεται γιὰ ὄχι, παρακαλῶ, τὰ ἑλληνόπουλα τῆς Γ' Δημοτικοῦ, ἐκλέγονται οἱ ἀριστοί, οἱ ῥάστοι καὶ οἱ ρομποδοστοί, καὶ γυμνάζονται τρεῖς φορές τὴ βδομάδα. Περνᾶνε δύο χρόνια —πῶ, πῶ, εἴμαστε ἤδη στὰ 1990— καὶ, δέκα ἐτῶν πιά ἐνήλικοι, τὰ παιδιὰ περνᾶνε νέα τῆς καὶ χωρίζονται σὲ τρεῖς κατηγορίες, ταχυδύναμης, ἀντοχῆς καὶ ὑψηλόσωμοι (!). Ἔπεται γι' αὐτοὺς ἐλαφρὰ προπόνηση (μὲ 4-5 φορές τὴν ἑβδομάδα) καὶ στὸ τέλος τοῦ χρόνου, μὲ τὴ

βοήθεια ψυχοκινητικῶν, λέει, τῆς, θὰ ἀποφασίζεται ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διοίκηση σὲ ποῖο ἀκριβῶς ἀθλημα θὰ κάνουν τὴ θητεία τους. Καὶ ἂν ὑπάρχουν ἀπορίες περὶ τοῦ τί μποροῦν νὰ προσφέρουν στὴ γυμναστικὴ καὶ τὴν κολλύμβηση παιδιὰ πού μόλις στὰ ὄχτώ τους πρωτοαρχίζουν νὰ μυοῦνται στὸ ἀθλημα, τὸ ἀρμόδιο ὑπουργεῖο διευκρίνησε ὅτι εἰδικὰ γι' αὐτὰ τὰ ἀγωνίσματα τὰ τῆς θὰ γίνονται στὴν ἡλικία τῶν 4 μὲ 5 ἐτῶν.

Ἱστορικὸ σταθμὸ εἶχε χαρακτηρίσει τότε ὁ Βαλυράκης τὸ πρόγραμμα γιὰ τὴν ἀθλητικὴ μας πολιτικὴ. Καὶ εἶναι, ἀφοῦ στόχο πλέον συνιστᾶ *«ἡ ἐπισημάνση ταλέντων καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῆς διαδικασίας προώθησης τῆς ἀθλητικῆς τους καριέρας»* — ἡ διαδικασία πού λέγαμε. Ὁ στόχος γιὰ «μαζικὸ ἀθλητισμὸ» βέβαια δὲν παραγκωνίζεται, ἀπλῶς —ἀφοῦ αὐτὰ γίνονται γιὰ πρώτη φορά σ' αὐτὸν τὸν τόπο— κράτησαν τὸ πρῶτος καὶ τὸ καναν μαζικὸ πρωταθλητισμὸ. Λόγω δὲ τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ τελευταίου *«περνᾶμε σὲ ἄλλη φάση τῆς ἐπιστημονικῆς ὑποστήριξης τοῦ ἑλληνικοῦ ἀθλητισμοῦ».* Τὸ γιὰ ποῖα ἐπιστήμη πρόκειται τὸ μαρτυρᾶ ἡ ὄρολογία: ἀνίχνευση, τῆς...

Αὐτὸ τὸν Μάιο. Προχτές —τώρα πού ὁ Γιωργάκης ἔχει πάρει τῆς ἐργολαβίας του μὲ τὴ Μελίνα καὶ τὸν Ἐβερτ— περάσαμε σὲ νέο στάδιο ἀνατολικογερμανοποίησης. Ἰδρύνονται, λέει, «εἰδικῆς ἀθλητικῆς τάξεις» στὰ γυμνάσια. Ἀπὸ τούτῃ τὴν περίοδο καὶ σὲ 23 πόλεις τῆς ἐπικράτειας. Σὲ αὐτῆς θὰ ὑπηρετήσουν ἐπιλεγμένοι μαθητῆς τῆς Β' Γυμνασίου, τοῦ χρόνου θὰ κληθοῦν καὶ οἱ κλάσεις τῶν ἄλλων τάξεων. Τὸ πρῶι θὰ πλάθουν τὸ κορμί

(πρῶτα τὸ ὑγιῆς σῶμα) καὶ τὸ ἀπόγευμα θὰ τὸ ρίχνουν στὴν ὑγεία τοῦ νοῦ. Μέσω αὐτοῦ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ἀποπροσανατολισμοῦ θὰ φτιαχτοῦν λοιπὸν οἱ νέες ἑλίτ τῶν μαθητῶν μας καὶ οἱ νέοι ἀποδιοπομπαῖοι τράγοι — οἱ κουμποῦρες τῆς γυμναστικῆς.

Τὸ παιδομάζωμα τὴ φορά αὐτὴ δὲν τὸ σκέφτηκαν οἱ ἑαμβούλγαροι ἀλλὰ οἱ ἀπὸ ἀθλητικῆς ἀπόψεως βουλγαρόφιλοι. Παιδομάζωμα, λοιπὸν, ντρεσάρισμα, ἐπιστήμη. Ὁ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπὸ παιχνίδι καὶ ἀπὸ ἀγάπη (καὶ δυνατότητα) γιὰ τὸ ἀθλεῖσθαικρατικοποιεῖται καὶ καταργεῖται ἀκόμα καὶ ἡ τελευταία διά τοῦ ἀθλητισμοῦ δυνατότητα ἀπόλαυσης καὶ χαρᾶς, δημιουργικότητας καὶ ἔκφρασης. Καὶ, κυρίως, ἀποτυχίας.

Γιὰτὶ ὄχι αὐτὰ, ῥε παιδιὰ; Νά, ξέρετε, *«ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ γίνεται ἐντονότερη ἐνόψει τῆς διεκδίκησης τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων τοῦ 1996, ἡ ὅποια ἐπιβάλλει μιά ἀξιοσημείωτη ἀγωνιστικὴ παρουσία τῆς χώρας μας».*

Τόσο ἀπλά καὶ τόσο ξεδιάντροπα. Καλὰ καὶ τὸ κόστος ποῖο θὰ εἶναι; *«Ἡ λειτουργία αὐτῶν τῶν τάξεων θὰ κοστίζει πολὺ λίγο»*, τόνισε ὁ ὑπουργός. Ὁχι. Γιὰ τὸ κοινωνικὸ κόστος ρωτούσαμε. Ἀλλὰ σὲ τί μπορεῖ νὰ τοὺς νοιάζουν αὐτοὺς τέτοια πράγματα; Αὐτοὶ ἀπλῶς προεδρεύουν. Τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴ διεκδίκηση τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων, γιὰ τὴ διεκδίκηση τοῦ τουρισμοῦ, τοῦ μεταπρατισμοῦ, τοῦ κρατισμοῦ, τοῦ ἐννοουχισμοῦ τῆς νεολαίας καὶ τοῦ γενικευμένου, δομικοῦ πρωταθλητισμοῦ, καὶ γιὰ τὴ διεκδίκηση τῆς νέας τετραετίας γενικότερα...

Γ.Κ.

Καπιταλισμός καί ανθρώπινη απελευθέρωση

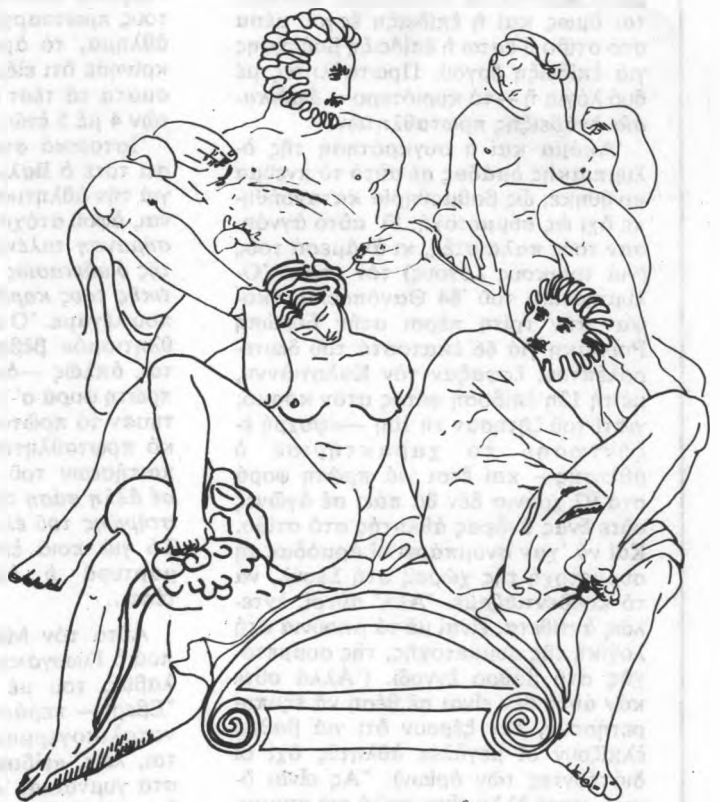
της Ellen Meiksins Wood

Γιά πάρα πολλούς ανθρώπους η έμφαση έχει στραφεί σέ άγώνες πού σχετίζονται μέ τά όνομαζόμενα *έξωοικονομικά* άγαθά —γυναικεία απελευθέρωση, φυλετική ισότητα, ειρήνη, οικολογική υγεία, δημοκρατικά πολιτικά δικαιώματα. Κάθε σοσιαλιστής όφείλει νά υιοθετεί αυτούς τούς στόχους καθ'εαυτούς— πράγματι, τό σοσιαλιστικό σχέδιο τής ταξικής απελευθέρωσης ήταν πάντα, ή όφειλε νά είναι ένα μέσο γιά τόν τελικό στόχο, πού είναι ή ανθρώπινη απελευθέρωση. 'Αλλά αυτή ή υιοθέτηση δέν άπαντά σέ κρίσιμα ζητήματα σχετικά μέ τούς φορείς καί τούς τρόπους άγώνα καί σίγουρα δέν δίνει άπάντηση στό ζήτημα τής ταξικής πολιτικής.

Πολλά χρειάζεται ακόμη νά είπωθούν σχετικά μέ τίς συνθήκες γιά τήν άπόκτηση αυτών των έξωοικονομικών αγαθών. Ειδικότερα, άν άφεταιρία μας είναι ό *καπιταλισμός*, τότε χρειάζεται νά ξέρουμε ακριβώς τί είδος άφεταιρίας είναι αυτή. Τί όρια επιβάλλονται καί τί ένδεχομένως δημιουργούνται άπό τό καπιταλιστικό καθεστώς, άπό τήν ύλική του τάξη καί τή διάρθρωση κοινωνικής ισχύος πού του άντιστοιχεί; Τί είδη καταπίεσης άπαιτεί ό καπιταλισμός καί τί είδη απελευθέρωσης μπορεί νά άνεχθεί; Ειδικότερα, πώς χρησιμοποιεί ό καπιταλισμός τά έξωοικονομικά άγαθά, τί ένίσχυση δίνει καί τί αντίσταση προβάλλει στην άπόκτησή τους, κ.ο.κ. Θά ήθελα νά άρχισω νά άπαντώ σέ αυτές τίς έρωτήσεις καί καθώς τό έπιχείρημα θά αναπτύσσεται θά προσπαθήσω νά τίς αναδείξω κάνοντας κάποιες συγκρίσεις μέ προ-καπιταλιστικές κοινωνίες.

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ

‘Ας άρχισω λέγοντας ότι όρισμένα έξωοικονομικά άγαθά είναι άπλώς μή συμβιβαστά μέ τόν καπιταλισμό, καί δέν προτίθεται νά μιλήσω γι' αυτά. Είμαι σίγουρη, γιά παράδειγμα, ότι ό καπιταλισμός δέν γεννάει τήν παγκόσμια ειρήνη. Μού φαίνεται άξίωμα ότι ή έπεκτατική άνταγωνιστική καί έκμεταλλευτική λογική τής καπιταλιστικής συσσώρευσης μέσα στό πλαίσιο του συστήματος έθνους-κράτους, είναι μακροπρόθεσμα ή βραχυπρόθεσμα, ύποχρεωτικά άποσταθεροποιητική, καί ότι ό καπιταλισμός —καί αυτή τή στιγμή ή πιό έπιθετική καί τυχοδιωκτική όργανώτρια δύναμή του, ή κυβέρνηση των Η.Π.Α.— είναι καί θά παραμείνει στό προβλεπτό μέλλον ή μεγαλύτερη άπειλή γιά τήν παγκόσμια ειρήνη. Ούτε πιστεύω ότι ό καπιταλισμός μπορεί νά άποφύγει τήν οικολογική καταστροφή. Μπορεί νά είναι ίκανός νά έπιδεικνύει κάποιο βαθμό οικολογικής φροντίδας, ιδιαίτέρως όταν ή τεχνολογία τής προστασίας του περιβάλλοντος είναι καθ'εαυτή έπικερδώς έμπορεύσιμη. 'Αλλά ό ούσιαστικός παραλογισμός τής τάσης γιά καπιταλιστική συσσώρευση, ή όποία ύποτάσσει τά πάντα στις άπαιτήσεις τής άυτοεπέκτασης του κεφαλαίου, δηλαδή τής έπνομαζόμενης άνάπτυξης, είναι άναπό-

φευκτα έχθρική στην οικολογική ισορροπία. Πρέπει, παρ' όλα αυτά, νά προσθέσουμε ότι τά ζητήματα τής ειρήνης καί τής οικολογίας δέν είναι πολύ κατάλληλα γιά νά δημιουργήσουν ισχυρές άντικαπιταλιστικές δυνάμεις. Κατά μία έννοια τό πρόβλημα είναι ακριβώς ή *καθολικότητά* τους. Δέν συνιστούν κοινωνικές δυνάμεις, έπειδή άπλά δέν έχουν καμία ειδική κοινωνική ταυτότητα —ή τουλάχιστον δέν έχουν καμία, εκτός άπο τό σημείο όπου τέμνονται μέ ταξικές σχέσεις, όπως στην περίπτωση οικολογικών ζητημάτων πού τίθενται άπό τή δηλητηρίαση εργατών στό χώρο δουλειάς, ή άπό τήν τάση ή μόλυνση καί τά κάθε λογής λύματα καί άπορρίματα νά συγκεντρώνονται στις εργατικές συνοικίες καί όχι στά προνομιούχα προάστια. 'Αλλά σέ τελευταία άνάλυση δέν είναι συμφέρον ούτε γιά τόν καπιταλιστή ούτε γιά τόν εργατή νά εξαφανιστεί άπό μία άτομική βόμβα ή νά διαλυθεί σέ δξινη βροχή. Θά μπορούσε νά πεί κανείς ακόμη ότι, δεδομένων των κινδύνων του καπιταλισμού κανένας λογικός άνθρωπος δέν θά έπρεπε νά τόν ύποστηρίξει, αλλά τά πράγματα, άπλώς, δέν λειτουργούν έτσι.

Ἡ κατάσταση σχετικά μέ τό γυναικίῳ ζήτημα καί μέ τό φυλετικό εἶναι σχεδόν ἡ ἀντίστροφη. Ὁ ἀντιρατσισμός καί ὁ ἀντισεξισμός ἔχουν συγκεκριμένες κοινωνικές ταυτότητες καί μποροῦν νά δημιουργήσουν ἰσχυρές κοινωνικές δυνάμεις. Ἀλλά δέν εἶναι τόσο σαφές ὅτι ἡ φυλετική ἰσότητα καί ἡ ἰσότητα τῶν φυλῶν εἶναι ἀνταγωνιστικές στόν καπιταλισμό ἢ ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν μπορεῖ νά τίς ἀνεχθεῖ ὅπως δέν μπορεῖ νά γεννήσει τήν παγκόσμια εἰρήνη ἢ νά σεβαστεῖ τό περιβάλλον. Κάθε ἓνα ἀπό αὐτά τά ἐξωοικονομικά ἀγαθά, λοιπόν, ἔχει τή δική του εἰδική σχέση μέ τόν καπιταλισμό καί τό καθένα ἀπαιτεῖ προσεχτικῆ ἐξέταση. Ἐδῶ θά θίξω μερικά πολύ γενικά προκαταρκτικά σημεῖα σχετικά μέ τό γυναικίῳ ζήτημα καί τό φυλετικό, γιά νά διευκρινίσω τή διαφοροῦμένη στάση τοῦ καπιταλισμοῦ ἀπέναντι σέ αὐτά τά ζητήματα, ὥστε νά συγκεντρωθῶ μετά στό ζήτημα τῆς δημοκρατίας.

Τό πρῶτο σημεῖο σχετικά μέ τόν καπιταλισμό εἶναι ὅτι εἶναι ἐνιαῖα ἀδιάφορος ὡς πρός τίς κοινωνικές ταυτότητες τῶν ἀνθρώπων τούς ὁποίους ἐκμεταλλεύεται. Αὐτό ἔχει θετικά καί ἀρνητικά στοιχεῖα. Πρῶτα τά θετικά — ἡ περίπου. Σέ ἀντιδιαστολή μέ προηγούμενους τρόπους παραγωγῆς, ἡ καπιταλιστική ἐκμετάλλευση δέν εἶναι ἀξεδιάλυτα συνδεδεμένη μέ ἐξωοικονομικές, νομικές ἢ πολιτικές ταυτότητες, ἀνισότητες ἢ διαφορές. Ἡ ἐξαγωγή τῆς ὑπεραξίας ἀπό μισθωτούς πραγματοποιεῖται σέ μιᾶ σχέση ἀνάμεσα σέ τυπικά ἐλεύθερα καί ἴσα ἄτομα καί δέν προϋποθέτει διαφορές στό νομικό ἢ πολιτικό καθεστῶς τους. Πράγματι, ὑπάρχει στόν καπιταλισμό μιᾶ θετική τάση νά ὑπονομεῖται τέτοιες διαφορές ἀκόμη καί νά διαλύει ταυτότητες ὅπως ταυτότητες φύλου ἢ φυλῆς, καθώς τό κεφάλαιο προσπαθεῖ νά ἀφομοιώσει ἀνθρώπους στήν ἀγορά ἐργασίας ἀνάγοντάς τους σέ ἐναλλάξιμες μονάδες, τῶν ὁποίων τά στοιχεῖα τῆς συγκεκριμένης ταυτότητας ἔχουν διαγραφῆ. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὁ καπιταλισμός εἶναι πολύ εὐέλικτος ὅσον ἀφορᾷ τήν ἱκανότητά του νά χρησιμοποιεῖ, καθώς καί νά ἀπορρίπτει, συγκεκριμένες μορφές κοινωνικῆς καταπίεσης. Ἐνα ἀρνητικό στοιχεῖο εἶναι ὅτι ὁ καπιταλισμός μπορεῖ νά υἱοθετεῖ ὅποιεςδήποτε μορφές ἐξωοικονομικῆς καταπίεσης εἶναι ἱστορικά καί πολιτιστικά διαθέσιμες σέ κάθε δοσμένο πλαίσιο. Τέτοιες πολιτιστικές κληρονομίες μποροῦν, γιά παράδειγμα, νά προαγάγουν τήν ἰδεολογική ἡγεμονία τοῦ καπιταλισμοῦ συγκαλύπτοντας τήν ἐγγενή του τάση νά δημιουργεῖ ὑπό-τάξεις. Ὅταν τά λιγότερο προνομιούχα τμήματα τῆς ἐργατικῆς τάξης συμπίπτουν μέ ἐξωοικονομικές ταυτότητες, ὅπως ταυτότητες φύλου καί φυλῆς, πράγμα πού συμβαίνει συχνά, μπορεῖ νά φανεῖ ὅτι ἡ εὐθύνη γιά τήν ὑπαρξη αὐτῶν τῶν τμημάτων ἀνήκει σέ αἰτίες ξένες πρός τήν ἀναγκαῖα λογική τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος. Δέν πρόκειται, βέβαια, γιά καπιταλιστική συνωμοσία πού ἔχει σκοπό νά ρίξει στάχτη στά μάτια τοῦ λαοῦ. Γιατί, ἂν ὁ ρατσισμός καί ὁ σεξισμός λειτουργοῦν τόσο καλά στήν καπιταλιστική κοινωνία, αὐτό ὀφείλεται, τουλάχιστον ἐν μέρει, στό ὅτι αὐτοί ἐργάζονται πρός ὄφελος κάποιων τμημάτων τῆς ἐργατικῆς τάξης, στίς ἀνταγωνιστικές συνθήκες τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας. Τό ζήτημα, ὁμως, εἶναι ὅτι, ἂν τό κεφάλαιο ἀντλεῖ πλεονεκτήματα ἀπό τό ρατσισμό ἢ τό σεξισμό, αὐτό δέν ὀφείλεται σέ κάποια δομική τάση τοῦ καπιταλισμοῦ πρός φυλετική ἀνισότητα ἢ καταπίεση τῆς γυναίκας, ἀλλά ἀντίθετα, ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι αὐτοί συγκαλύπτουν τίς δομικές πραγματικότητες τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος καί στό ὅτι διαιροῦν τήν ἐργατική τάξη. Ἐτσι ἡ ἀλλιώως ὁμως, ἡ καπιταλιστική ἐκμετάλλευση μπορεῖ, καταρχήν, νά ἀσκεῖται, ἀνεξάρτητα ἀπό χρῶμα, φυλή, πίστη, φύλο, δηλαδή ἀνεξάρτητα ἀπό ὁποιαδήποτε ἐξωοικονομική ἀνισότητα ἢ διαφορά· καί ἐπιπλέον, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ ἔχει δημιουργήσει ἰδεολογικές πιέσεις ἐναντίον σέ τέτοιες ἀνισότητες καί διαφορές, σέ βαθμό πού δέν ἔχει προηγούμενο σέ προκαπιταλιστικές κοινωνίες.

Ἀλλά ἤδη ἀντιμετωπίζουμε κάποιες ἀντιφάσεις. Ἐάν πάρομε τό παράδειγμα τῆς φυλῆς. Παρ' ὅλη τή δομική ἀδιαφορία τοῦ καπιταλισμοῦ πρός ἐξωοικονομικές ταυτότητες (ἢ, κατά μιᾶ ἐννοια ἐξαιτίας τῆς), ἡ ἱστορία του ἔχει σφραγι-

στεῖ πιθανόν ἀπό τούς πιό ἐμπαθεῖς ρατσισμούς. Ὁ πολύ διαδεδομένος καί βαθιά ριζωμένος ρατσισμός ἐναντίον τῶν μαύρων στή Δύση, γιά παράδειγμα, ἀποδίδεται συχνά στήν πολιτιστική κληρονομιά τῆς ἀποικιοκρατίας καί τῆς δουλοκτησίας, οἱ ὁποῖες συνόδευσαν τήν ἐπέκταση τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἀλλά ἂν τό καλοσκεφτοῦμε, ἐνῶ αὐτή ἡ ἐξήγηση εἶναι σίγουρα πειστική μέχρις ἐνός σημείου, δέν εἶναι ἱκανοποιητική ἀπό μόνη τῆς. Ἐάν πάρομε τήν ὀριακή περίπτωση τῆς δουλοκτησίας. Μιά σύγκριση μέ τά μοναδικά ἄλλα γνωστά στήν ἱστορία παραδείγματα δουλοκτησίας σέ τέτοια κλίμακα, θά δείξει ὅτι ἡ σύνδεση τῆς δουλοκτησίας μέ ἓνα τέτοιο ἐμπαθῆ ρατσισμό δέν εἶναι αὐτονόητη· καί μάλιστα αὐτή ἡ σύγκριση μπορεῖ νά ὑποδείξει μιᾶ ἰδιάζουσα σχέση τοῦ καπιταλισμοῦ μέ αὐτό τό ἰδεολογικό φαινόμενο. Μερικοί μπορεῖ νά ξαφνιαστοῦν μαθαίνοντας ὅτι στήν ἀρχαία Ἑλλάδα καί τή Ρώμη, παρ' ὅλη τή σχεδόν καθολική ἀποδοχή τῆς δουλείας, ἡ ἰδέα ὅτι ἡ δουλοκτησία ἦταν δικαιολογημένη, λόγω φυσικῶν ἀνισοτήτων ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, ποτέ δέν κέρδισε ἔδαφος. Ἡ μόνη ἀξιοσημείωτη ἐξαιρεση, ἡ ἀντίληψη περί φυσικῆς δουλοκτησίας τοῦ Ἀριστοτέλη, ποτέ δέν ἐγινε δημοφιλῆς. Κατά τήν πιό διαδεδομένη ἀποψη φαίνεται ὅτι ἡ δουλοκτησία ἦταν μιᾶ καθολική σύμβαση, ἡ ὁποία μποροῦσε νά δικαιολογηθεῖ μόνο στό πλαίσιο τῆς χρησιμότητάς τῆς. Πράγματι, ἦταν παραδεκτό ὅτι αὐτός ὁ χρησιμότητος ἦταν ἀκόμη καί ἐναντίον τῆς φύσης. Μιά τέτοια ἀποψη ἐμφανίζεται ὄχι μόνο στήν ἐλληνική φιλοσοφία ἀλλά καί ἀναγνωρίζεται ἀπό τό Ρωμαϊκό Δίκαιο. Ἐχει ἀκόμη προταθεῖ ὅτι ἡ δουλοκτησία ἦταν ἡ μόνη περίπτωση στό Ρωμαϊκό Δίκαιο ὅπου ὑπῆρχε μιᾶ ὁμολογημένη σύγκρουση ἀνάμεσα στό *jus gentium*, τό κατά συνθήκη δίκαιο τῶν ἐθνῶν, καί στό *jus naturale*, τό δίκαιο τῆς φύσης.

Η ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΟΚΤΗΣΙΑΣ

Τά παραπάνω εἶναι σημαντικά ὄχι γιατί ὀδήγησαν στήν κατάρρευση τῆς δουλοκτησίας, πράγμα πού σίγουρα δέν ἔκαναν. Ὅτε ἀλλοστε ἀπαλύνουν τή φρίκη τῆς ἀρχαίας δουλοκτησίας. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτα γιατί δείχνουν ὅτι, σέ ἀντίθεση μέ τή σύγχρονη δουλοκτησία, δέν φαινόταν νά ὑπάρχει πειστική ἀνάγκη νά βρεθεῖ μιᾶ δικαιολόγηση γιά αὐτόν τό θεσμό στή φυσική κατωτερότητα ὀρισμένων φυλῶν. Βέβαια οἱ ἐθνικές συγκρούσεις εἶναι ἴσως τόσο παλιές ὅσο καί ὁ πολιτισμός· καί ἡ ὑπεράσπιση τῆς δουλοκτησίας, βασισμένη, γιά παράδειγμα, σέ βιβλικές ἱστορίες περί βεβαρμένης κληρονομικότητας, ἔχει μακρά ἱστορία. Ἀλλά ὁ σύγχρονος ρατσισμός εἶναι διαφορετικός, εἶναι μιᾶ πιό διεφθαρμένη συστηματική ἀντίληψη περί ἐγγενεῶς καί φυσικῆς κατωτερότητας, ἡ ὁποία ξεκίνησε στά τέλη τοῦ 17ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα καί κορυφώθηκε τό 19ο αἰῶνα ὅταν προσέλαβε ψευδοεπιστημονική ἐνίσχυση ἀπό βιολογικές φυλετικές θεωρίες, καί συνέχισε νά ὑπηρετεῖ ὡς ἰδεολογικό τήριγμα τῆς ἀποικιοκρατικῆς καταπίεσης ἀκόμη καί μετά τήν κατάρρευση τῆς δουλοκτησίας.

Ἀισθάνεται κανεῖς τόν πειρασμό νά ρωτήσῃ, τότε, τί εἶναι αὐτό σχετικά μέ τόν καπιταλισμό πού δημιούργησε αὐτή τήν ἰδεολογική ἀνάγκη, αὐτή τήν ἀνάγκη γιά κάτι πού ἰσοδυναμεῖ μέ μιᾶ θεωρία φυσικῆς, ὄχι ἀπλῶς συμβατικῆς, δουλοκτησίας. Καί τουλάχιστον μέρος τῆς ἀπάντησης πρέπει νά βρῖσκεται σ' ἓνα παράδοξο. Ἐνῶσω ἡ ἀποικιοκρατική καταπίεση καί ἡ δουλοκτησία ἀναπτύσσονταν στό ἀκρᾶτα φυλάκια τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ προλεταριοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης στό κέντρο του αὐξάνονταν. Καί ἡ ἐπέκταση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, ἡ σχέση συμβολαίου ἀνάμεσα σέ τυπικά ἐλεύθερα καί ἴσα ἄτομα, ἔφερε μαζί τῆς μιᾶ ἰδεολογία τυπικῆς ἰσότητας καί ἐλευθερίας. Πράγματι, αὐτή ἡ ἰδεολογία, ἡ ὁποία στό νομικό καί πολιτικό ἐπίπεδο ἀρνεῖται τή θεμελιώδη ἀνισότητα καί ἀνελευθερία τῆς καπιταλιστικῆς οικονομικῆς σχέσης, ἦταν πάντα ἓνα ζωτικό στοιχεῖο γιά τήν ἡγεμονία τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἐτσι, κατά μιᾶ ἐννοια, αὐτή ἀκριβῶς ἡ

δομική πίεση *έναντια* σέ ἐξωοικονομικές διαφορές κατέστησε ἀναγκαία τή δικαιολόγηση τῆς δουλοκτησίας μέ τόν ἀποκλεισμό τῶν δούλων ἀπό τήν ἀνθρώπινη φυλή, δηλαδή κάποντας τους μή-πρόσωπα πού στέκουν ἐξω ἀπό τόν κανονικό κόσμο τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητας. Ἄκριβως ἐπειδή ὁ καπιταλισμός δέν ἀναγνωρίζει ἐξωοικονομικές διαφορές ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, ἔπρεπε ἄνθρωποι νά ἀναχθοῦν σέ κάτι λιγότερο ἀπό ἀνθρώπους, ὥστε νά βουλευτοῦν ἡ δουλοκτησία καί ἡ ἀποικιοκρατία, πού ἦταν τόσο χρήσιμες γιά τό κεφάλαιο ἐκείνη τήν ἱστορική στιγμή. Στήν Ἑλλάδα καί τή Ρώμη γιά νά θεωρηθοῦν κάποιοι ὡς ξένοι ἀρκοῦσε νά μὴν εἶναι πολῖτες. Στόν καπιταλισμό, τό κριτήριο γιά ἀφορισμό φαίνεται νά εἶναι ὁ ἀποκλεισμός ἀπό τό κύριο σῶμα τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς.

Ἡ ἄς θεωρήσουμε τήν περίπτωση τῆς γυναικείας καταπίεσης. Οἱ ἀντιφάσεις ἐδῶ δέν εἶναι τόσο ἐφανεύεις. Ἄν θεωρήσουμε δεδομένο ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει συνδυαστεῖ μέ ἕνα ρατσισμό πῶ ἔμπαθῆ ἀπό κάθε ἄλλη φορά, ἐγώ, τουλάχιστον, θά διαφωνοῦσα τελείως μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει παράξει περισσότερο ὀριακές μορφές γυναικείας καταπίεσης ἀπό αὐτές πού ὑπῆρχαν σέ προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Ἄλλά καί ἐδῶ ὑπάρχει δομική ἀδιαφορία πρὸς αὐτή τήν ἐξωοικονομική ἀνισότητα, ἡ μάλον πίεση ἐναντίον τῆς, καί σέ ἕνα εἶδος συστηματικοῦ καιροσκοπισμοῦ, πού ἐπιτρέπει στόν καπιταλισμό νά τήν χρησιμοποιεῖ. Τυπικά, ὁ καπιταλισμός στίς ἀναπτυγμένες δυτικές καπιταλιστικές χώρες χρησιμοποιεῖ τή γυναικεία καταπίεση μέ δύο τρόπους: πρῶτα, τή χρησιμοποιεῖ ὅπως ἄλλες ἐξωοικονομικές ταυτότητες, ὅπως φυλή ἢ ἀκόμη καί ἡλικία, καθιστώντας τήν ἐναλλάξιμη μέ αὐτές ὡς μέσο συγκρότησης ὑπο-τάξεων καί ἰδεολογικῆς κάλυψης. Ἡ δευτέρα χρησιμοποίηση προσιδιάζει στό φύλο: χρησιμεύει ὡς τρόπος ὀργάνωσης, κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς κατὰ τόν τρόπο πού θεωρεῖται (ἴσως ὄχι σωστά) ὁ φθηνότερος. Μέ τήν ὑπάρχουσα ὀργάνωση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στά φύλα, τό κόστος τοῦ κεφαλαίου ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης μποροῦν νά κρατηθεῖ χαμηλό — ἢ ἔτσι θεωρεῖται γενικά — μέ τό νά ἀναλαμβάνει ἡ οἰκογένεια τά ἐξόδα τοκετοῦ καί ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν. Ἄλλά πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι, ἀπό τή σκοπιά τοῦ κεφαλαίου, αὐτό τό συγκεκριμένο κοινωνικό κόστος δέν εἶναι διαφορετικό ἀπό κανένα ἄλλο. Ἀπό τή σκοπιά τοῦ κεφαλαίου, οἱ ἀδεις μητρότητας καί οἱ βρεφονηπιακοὶ σταθμοὶ δέν εἶναι ποιοτικά διαφορετικοὶ ἀπό, ἄς πούμε, τίς συντάξεις γήρατος ἢ τό ταμεῖο ἀνεργίας καθὼς ὅλα αὐτά συνεπάγονται ἕνα ἀνεπιθύμητο κόστος. Τό κεφάλαιο εἶναι γενικά ἐχθρικό πρὸς κάθε τέτοιο κόστος — μολονότι ποτέ δέν κατάφερε νά ἐπιζήσει χωρὶς τουλάχιστον κάποια ἀπό αὐτά. Ἄλλά τό ζήτημα εἶναι ὅτι, ἀπό αὐτή τή σκοπιά, τό κεφάλαιο εἶναι ἐξίσου ἱκανό νά ἀνεχθεῖ τήν ἰσότητα τῶν φύλων ὅσο καί ἕνα ἔθνικό σύστημα ὑγείας ἢ τίς κοινωνικές ἀσφαλίσεις.

Μολονότι ὁ καπιταλισμός μπορεῖ — καί τό κάνει — νά χρησιμοποιεῖ ἰδεολογικά καί οἰκονομικά τή γυναικεία καταπίεση, αὐτή ἡ καταπίεση δέν ἔχει προνομιακή θέση μέσα στή δομή τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ καπιταλισμός θά μποροῦσε νά ἐπιζήσει τῆς ἐξάλειψης κάθε καταπίεσης πού προσιδιάζει στίς γυναῖκες ὡς γυναῖκες — ἐνῶ, ἐξ ὀρισμοῦ, δέν θά ἐπιζοῦσε τῆς ἐξάλειψης τῆς ταξικῆς ἐκμετάλλευσης. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει καταστήσει τήν ἀπελευθέρωση τῆς γυναικῆς ἀναγκαία ἢ ἀναπόφευκτη. Ἄλλά σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχει *συγκεκριμένη* δομική ἀναγκαιότητα, ἡ ἀκόμη ἰσχυρὴ συστηματικὴ προδιάθεση γιά γυναικεία καταπίεση.

Ἀνέφερα αὐτά τά παραδείγματα γιά νά διευκρινίσω δύο βασικά σημεία: ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει μιά δομική τάση ἀπομάκρυνσης ἀπό τίς ἐξωοικονομικές ἀνισότητες, ἀλλά καί ὅτι αὐτό εἶναι δίκαιο μαχαίρι. Οἱ στρατηγικῆς συνέπειες εἶναι ὅτι ἀγῶνες πού διεξάγονται ὑπό καθαρά ἐξωοικονομικούς ὁρους — ὅπως, γιά παράδειγμα, ἀγῶνες καθαρὰ ἐναντία στό ρατσισμό ἢ τή γυναικεία καταπίεση — δέν εἶναι καθεαυτοὶ μοιραῖα ἐπικίνδυνοι γιά τόν καπιταλισμό, ὅτι θά μποροῦσαν νά πετύχουν χωρὶς νά διαλύσουν τό καπιταλιστικό σύστημα, ἀλλά ὅτι, ταυτόχρονα, εἶναι πολὺ ἀπίθανο νά πε-

τύχουν ἄν μείνουν ἀποκομμένοι ἀπό τόν ἀντικαπιταλιστικό ἀγῶνα.

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Θά ἤθελα νά στραφῶ τώρα, ἄκτενέστερα, σέ μιά ἄλλη περίπτωση τῆς διαφορούμενης στάσης τοῦ καπιταλισμοῦ, τό ζήτημα τῆς δημοκρατίας στόν καπιταλισμό. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει καμία ἀμφιβολία ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει καταστήσει δυνατὴ μιά χωρὶς προηγούμενο διεύρυνση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων: καί ἦταν πάντα κεντρικό θέμα γιά τό σοσιαλισμὸ τί στρατηγικὴ σημασία θά ἔπρεπε νά ἀποδοθεῖ στό γεγονός αὐτό. Σχεδόν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δημιουργήθηκε μιά σοσιαλιστικὴ παράδοση κατὰ τὴν ὁποία ἡ τυπικὰ νομικὴ καί πολιτικὴ ἰσότητα στόν καπιταλισμό, σέ συνδιασμό μέ τὴν οἰκονομικὴ καί ἰσότητα στόν καπιταλισμὸ θά παράγει νικηφόρες τάσεις πρὸς ὀλοκληρωτικὴ ἀπελευθέρωση. Καί τώρα ὑπάρχει μιά νέα ἰσχυρὴ τάση νά σκεφτοῦμαστε τὴ μετάβαση στό σοσιαλισμὸ ὡς ἄπλὰ μιά ἐπέκταση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων καί ἡ *δημοκρατία* ἔχει γίνεῖ τό κεντρικὸ σύνθημα διαφόρων προοδευτικῶν ἀγῶνων, τό μοναδικὸ ἐνοποιητικὸ μοτίβο ἀνάμεσα στά διάφορα ἀπελευθερωτικὰ σχέδια τῆς ἀριστερᾶς. Βέβαια συμφωνῶ μέ τὴν ἰδέα νά θεωρεῖται ὁ σοσιαλισμὸς ἐπέκταση τῆς δημοκρατίας, ὅσο ἀντικείμενό μας εἶναι νά διατηρήσουμε τό σοσιαλιστικὸ σχέδιο σταθερὰ σέ δημοκρατικὸ δρόμο. Ἄλλά δέν ἐντυπωσιάζομαι καθόλου ἀπὸ τίς νέες θεωρητικῆς παγίδες τῆς πολὺ παλιᾶς σοσιαλιστικῆς ψευδαισθησης, ὅτι οἱ ἰδεολογικῆς ὠθήσεις γιά καπιταλιστικὴ ἐλευθερία καί ἰσότητα ἔχουν δημιουργήσει ἀκαταμάχητες πιέσεις γιά μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς καπιταλιστικῆς δημοκρατίας εἶναι πολὺ πῶ διαφοροῦμενα καί αὐτὴ ἡ ἀντίληψη περὶ κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ εἶναι ἄπλὰ μιά ταχυδακτυλουργία πού μᾶς προσκαλεῖ νά φανταστοῦμε μίαν ὀμαλὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ δημοκρατία στὴ σοσιαλιστικὴ δημοκρατία.

Ἡ πρώτη ἀπαιτήση ἐδῶ εἶναι νά μὴν ἔχουμε καμία ψευδαἰσθηση σχετικὰ μέ τό νόημα καί τίς συνέπειες τῆς δημοκρατίας στόν καπιταλισμὸ. Σίγουρα πρέπει νά ἔχουμε συνείδηση τῶν *ὀρίων* τῆς καπιταλιστικῆς δημοκρατίας, τοῦ γεγονότος ὅτι ἀκόμη καί ἕνα δημοκρατικὸ καπιταλιστικὸ κράτος θά δεσμεύεται ἀπὸ τίς ἀπαιτήσεις τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου, καί τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ φιλελεύθερη δημοκρατία ἀφήνει τὴν καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση οὐσιαστικὰ ἄθικτη. Ἄλλὰ ἐπιπλέον πρέπει καί νά ἔχουμε συνείδηση τῆς θετικῆς *βλάβης*, τὴν ὁποία ἔχει ἐπιφέρει ὁ καπιταλισμὸς στὴ δημοκρατία, τὴν ἴδια ἀκριβῶς στιγμή κατὰ τὴν ὁποία προωθοῦσε τὴν ἀνάπτυξή τῆς.

Ἄς ἐξετάσουμε αὐτὴ τὴν ἀντιφατικὴ ἐνότητα προώθησης καί ὑποχώρησης μέ τὴ βοήθεια μιᾶς σύγκρισης μέ προκαπιταλιστικῆς κοινωνίες — καί ἐδῶ ἐννοῶ κοινωνίες πού ἔχουν ἤδη διαιρεθεῖ ταξικά. Θά μιλήσω ἐλεύθερα γιά «προκαπιταλιστικῆς» κοινωνίες, σάν ὁ ὁρος νά μὴν κάλυπτε μιά μεγάλη ποικιλία ἀπὸ κοινωνικῆς καί πολιτιστικῆς μορφές, πολὺ ἀπομακρυσμένες ἢ μιά ἀπὸ τὴν ἄλλη στό χρόνο καί στό χωρὸ, ἐπειδὴ μποροῦν σχετικὰ νά γίνουν γενικεύσεις ὅσον ἀφορᾷ τὰ κύρια σημεία πού ἐξετάζουμε. Πάνω ἀπ' ὅλα, τό κλειδί γιά νά καταλάβουμε τό status τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων εἶναι ὅτι στίς προκαπιταλιστικῆς κοινωνίες, ὅπου οἱ ἀγρότες ἦταν ἡ κύρια ἐκμεταλλεῦμενη τάξη, ἡ ἐκμετάλλευσή τους πῆρε τυπικὰ τὴ μορφή ἐξωοικονομικῆς, πολιτικῆς, νομικῆς καί στρατιωτικῆς κυριαρχίας. Μέ ἄλλα λόγια οἱ κύριες μορφές ἐξαγωγῆς τῆς ὑπεραξίας στίς ὁποῖες ὑπέκειντο οἱ ἀγρότες στίς προκαπιταλιστικῆς κοινωνίες — νοκί καί φόρο — ἦταν πραγματοποιήσιμες μέσα ἀπὸ διάφορους μηχανισμοὺς νομικῆς καί πολιτικῆς ἐξάρτησης: δεσμός μέσω χρεῶν, δου-

λοπαροικία, σχέσεις ύποτέλειας, ύποχρεωτική εργασία κ.λπ. Δέν είναι δύσκολο νά δει κανείς πώς αυτό τό γεγονός από μόνο του πριμοδότησε πολύ τό νομικό προνόμιο και τά πολιτικά δικαιώματα και έπέβαλε ένα απόλυτο όριο στην κατανομή τους. Ή μεσαιωνική αντίληψη γιά τόν άρχοντα συνοψίζει αυτές τίς σχέσεις πολύ καλά. Είναι μιά αντίληψη πού συνδέει αναπόσπαστα τήν πολιτική και οικονομική ισχύ· και αυτό τό γεγονός, βέβαια, είχε συνέπειες γιά τήν άγροτική αντίσταση. Γιά παράδειγμα, στην περίφημη άγγλική άγροτική εξέγερση τό 1381, ή όποία προκλήθηκε από τήν προσπάθεια έπιβολής κεφαλικού φόρου, ό ήγέτης τής εξέγερσης Βάτ Τέυλερ διατύπωσε τά παράπονα τών άγροτών ως αίτημα γιά τήν ίση κατανομή τών δικαιωμάτων του άρχοντα σέ δλους τούς ανθρώπους. Και άν θεωρήσουμε τή φύση τής έκμετάλλευσης σέ αυτό του είδους κοινωνίες, δέν είναι νά άπορεί κανείς πού ή άγροτική αντίσταση στην οικονομική έκμετάλλευση είχε ως αίτημα τή συμμετοχή στα νομικά και πολιτικά προνόμια τών άρχόντων.

Γιά τούς άγρότες, ή οικονομική αντίσταση ενάντια στην έκμετάλλευση έξαρτιόταν, σέ μεγάλο βαθμό, από τά όρια δικαιοδοσίας τής δικής τους κοινότητας, του χωριού, σέ σχέση με τά δικαιώματα του γαιοκτήμονα και του κράτους. Και, έξ όρισμού, όποιαδήποτε διεύρυνση τής κοινοτικής δικαιοδοσίας περιόριζε τή δυνατότητα του γαιοκτήμονα γιά καταπίεση. Μερικές δυνατότητες, όμως, ήταν πίο σημαντικές από άλλες. Σέ αντίθεση με τόν καπιταλισμό, ό προκαπιταλιστής γαιοκτήμονας ή τό κράτος, όσο εξέγαγε ύπεραξία, δέν στηριζόταν τόσο στον έλεγχο τής διαδικασίας παραγωγής όσο σέ έξαναγκαστικούς έξωοικονομικούς μηχανισμούς έξαγωγής ύπεραξίας. Ό προκαπιταλιστής άγρότης, ό όποιος διατηρούσε τήν κυριότητα τών μέσων παραγωγής είχε τόν έλεγχο τής παραγωγής, και άτομικά και συλλογικά, μέσω τής κοινότητας του χωριού του. Ήταν χαρακτηριστικό τής φεουδαρχίας, όπως και άλλων προκαπιταλιστικών μορφών, ότι ή πράξη ιδιοποίησης ήταν γενικά πολύ πίο καθαρά ξεχωριστή από τή διαδικασία παραγωγής, άπ' όσο είναι στον καπιταλισμό. Ό άγρότης παρήγαγε, ό γαιοκτήμονας έπαιρνε ένοίκιο, ή τό κράτος οικειοποιούνταν φόρο· ή άλλως, ό άγρότης παρήγαγε τή μιά μέρα στο δικό του κληρο και γιά τίς δικές του οικιακές ανάγκες, και μιά άλλη μέρα στο τιμάριο του γαιοκτήμονα ή σέ κάποια ύπηρεσία γιά τό κράτος. Έτσι, οι ιδιοποιητικές δυνάμεις του γαιοκτήμονα ή του κράτους μπορούσαν νά διατηρούνται ακόμη και με κάποιο βαθμό άνεξαρτησίας γιά τούς άγρότες, όσον άφορά τήν όργάνωση τής παραγωγής, όσο ή δικαιοδοσία τής άγροτικής κοινότητας δέν υπερέβαινε τά όρια έλέγχου τών νομικών και πολιτικών μηχανισμών έξαγωγής ύπεραξίας.

Οι άγροτικές κοινότητες κατά καιρούς έξάσκησαν μεγάλη πίεση ενάντια σέ αυτούς τούς φραγμούς, πετυχαίνοντας ένα ουσιαστικό βαθμό άνεξαρτησίας στους τοπικούς πολιτικούς θεσμούς τους, εκλέγοντας τούς δικούς τους προκρίτους, στή θέση τών αντιπροσώπων τών γαιοκτημόνων, επιβάλλοντας τό δικό τους τοπικό χάρτη δικαιωμάτων, κ.ο.κ. Και στο μέτρο πού πέτυχαν αυτό τό βαθμό πολιτικής άνεξαρτησίας, περιόρισαν και τήν οικονομική τους εκμετάλλευση. Άλλά γενικά παρέμεινε ένα τελικό και άξεπέραστο φράγμα στην απελευθέρωση του άγρότη, τό φράγμα ανάμεσα στο χωριό και στο κράτος. Ή κοινότητα του χωριού παρέμεινε, κατά κάποιο τρόπο, έξω από τό κράτος, ύποταγμένη σέ αυτό σαν σέ κάτι τό ξένο.

Στίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες, οι έξωοικονομικές δυνάμεις, ή πολιτική άρχή και τό νομικό προνόμιο είχαν ιδιαίτερη σημασία, γιατί ή οικονομική δυνατότητα ιδιοποίησης ήταν άδιαχώριστη από αυτές. Θα μπορούσε κανείς νά μιλήσει εδώ γιά σπανιότητα έξωοικονομικών αγαθών, επειδή ήταν πολύ πολύτιμα γιά νά διανεμηθούν πλατιά. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, νά χαρακτηρίσουμε τήν κατάσταση τών έξωοικονομικών αγαθών στον καπιταλισμό λέγοντας ότι έχει υπερνηκήσει αυτή τή σπανιότητα. Ό καπιταλισμός κατέστησε δυνατή μιά πολύ πίο πλατιά κατανομή έξωοικονομικών αγαθών,

και, ιδιαίτερα, αγαθών πού συνδέονται με πολιτικά δικαιώματα, άπ' όσο ήταν ποτέ δυνατόν στο παρελθόν. Άλλά —και εδώ είναι τά άρνητικά στοιχεία— ό καπιταλισμός υπερνήκησε τή σπανιότητα τών έξωοικονομικών αγαθών μειώνοντας τήν αξία τους.

Η ΥΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Ας έξετάσουμε τώρα αυτό τό ουσιαστικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, τήν υποτίμηση τών πολιτικών δικαιωμάτων. Ένας τρόπος διατύπωσης του έπιχειρήματος είναι νά πούμε ότι ό καπιταλισμός κατέστησε δυνατή τήν πλατιά κατανομή πολιτικών αγαθών, εξαιτίας του χαρακτηριστικού διαχωρισμού του οικονομικού από τό πολιτικό. Έχουμε ακούσει πολλά σχετικά με αυτό και δέν προτίθεμαι νά έπαναλάβω γνωστά πράγματα εδώ, αλλά θα ήθελα νά έξετασω τίς συνέπειες αυτού του διαχειρισμού, όσον άφορά τό ζήτημα με τό όποιο άσχολούμαστε. Θα σκιαγραφήσω σύντομα τίς πλευρές αυτού του διαχωρισμού πού είναι σχετικές εδώ.

Καταρχήν ύπάρχει βέβαια τό γεγονός ότι ή όνομαζόμενη «οικονομία» άποκτά ζωή και νόμους δικούς της υπό τή μορφή τής άγοράς, καθώς ή παραγωγή γενικά γίνεται παραγωγή γιά άνταλλαγή και, ακόμη ειδικότερα, καθώς ή εργατική δύναμη γίνεται έμπόρευμα. Δεύτερον, ή δύναμη ιδιοποίησης δέν συνδέεται πιά άμεσα με τήν κατοχή έξωοικονομικής δύναμης, πολιτικής άρχής ή νομικού προνομίου. Αυτό δέν σημαίνει ότι ή καπιταλιστική εκμετάλλευση μπορεί νά κάνει χωρίς τήν ύποστήριξη τής καταπιεστικής δύναμης του κράτους· αλλά ό καπιταλιστής δέν άποκτά τή δυνατότητα νά εκμεταλλεύεται με τό νά χειρίζεται ό ίδιος τό σπαθί ή με τό νά είναι κύριος ενός τμήματος του κράτους. Έξίσου σημαντικό είναι τό γεγονός ότι ή δυνατότητα ιδιοποίησης διαχωρίζεται όλοκληρωτικά από τήν άσκηση δημόσιων αξιωμάτων, νομικών, πολιτικών, θρησκευτικών ή στρατιωτικών άρκει μόνο νά σκεφτούμε, γιά παράδειγμα, τήν αντίθεση ανάμεσα στην καπιταλιστική τάξη και τούς προκαπιταλιστές άριστοκράτες, οι όποιοι ήταν τυπικά στρατιώτες, δικαστές, ακόμη και ιερείς. Γιά τόν άρχαίο Όμηρικό άρχοντα, όπως και γιά τή φεουδαρχική άριστοκρατία, ή ιδιοποίηση ήταν άδιαχώριστη από τέτοιες έξωοικονομικές λειτουργίες, όπως ήταν σέ περιπτώσεις όπου ή εκμεταλλεύτρια τάξη ήταν άμεσα οργανωμένη ως ιδιοποιητικό κράτος ή όπου ή άπόκτηση ιδιοκτησίας ήταν από τά «τυχερά» του δημοσίου αξιωμάτων.

Τί σημαίνουν όλα αυτά γιά τό καθεστώς τών έξωοικονομικών αγαθών στο καπιταλιστικό σύστημα; Τό πρώτο και πίο προφανές σημείο είναι ότι, έφόσον ή καπιταλιστική ιδιοποίηση, σέ αντίθεση με τήν προκαπιταλιστική εκμετάλλευση, δέν έξαρτάται άμεσα από τήν άσκηση νομικού προνομίου και πολιτικής έξουσίας, ή διεύρυνση τών νομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δέν αντιπροσωπεύει τόν ίδιο κίνδυνο γιά τόν καπιταλιστή όπως, ως πούμε, γιά τόν φεουδάρχη. Έν πάση περιπτώσει, ύπάρχει στον καπιταλισμό μιά ξεχωριστή, καθαρά «πολιτική» σφαίρα, διακεκριμένη από τήν «οικονομία», και αυτό τό γεγονός καθιστά γιά πρώτη φορά δυνατή μιά «δημοκρατία», ή όποία είναι άπλά «πολιτική», χωρίς τίς οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες πού ένέχονται, γιά παράδειγμα, στην άρχαία έλληνική δημοκρατία, με τίς καθαρές παραδηλώσεις της περί άμεσης λαϊκής έξουσίας ή κυριαρχίας από τούς φτωχούς. Ή νέα δημοκρατία σίγουρα σημαίνει μεγάλες προόδους στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, στίς πολιτικές ελευθερίες, κ.ο.κ., αλλά δέν ανακατεύει τήν κοινωνική δύναμη, όπως ή άρχαία δημοκρατία μετασημάτισε τίς σχέσεις ανάμεσα σέ ιδιοποιητές και παραγωγούς.

Ή νέα αντίληψη περί δημοκρατίας είχε επίσης περίεργα ιδεολογικά άποτελέσματα. Από τή μιά συχνά λέγεται ότι ή αντίθεση ανάμεσα στην πολιτική ισότητα και τήν κοινωνικοοικονομική άνισότητα καθιστά τή δεύτερη πίο όρατή και λιγότερο παραδεκτή· αλλά είναι τουλάχιστον εξίσου άληθές ότι ή τυπική ισότητα τής φιλελεύθερης δημοκρατίας έχει ως

αποτέλεσμα τή νομιμοποίηση τών ταξικῶν ἀνισοτήτων, μέ τό νά ἀρνεῖται τήν ὑπαρξή τους. Δέν εἶναι ἴσως τόσο παράξενο τό γεγονός δι τή δημοκρατία ἔχει πάσει νά εἶναι ἡ ἀναμφισβήτητη βρῖσιά πού ἦταν πάντα γιά τίς κυρίαρχες τάξεις μέχρι ἀργά στό σύγχρονο κόσμο. Ἐχει καταστεί δυνατή ἀκόμη καί ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἔννοιας τῆς δημοκρατίας ἐναντία στήν ἄμεση ἀσκηση τῆς λαϊκῆς ἐξουσίας — ὅπως, γιά παράδειγμα, ὅταν οἱ ἐξωκοινοβουλευτικές ἐνέργειες τῆς Ἑθνικῆς Ἐνωσης Μεταλλωρύχων τῆς Μ. Βρετανίας καταγγέλλονται ὡς «ἀντιδημοκρατικές». Ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς δημοκρατίας ἔχει ἐξευτελιστεῖ.

Αὐτό δέν σημαίνει δι τή νέα δημοκρατία δέν ἔχει καμία ἀξία, ἤ, δι οἱ καπιταλιστές θά μπορούσαν νά τήν δεχθοῦν χωρίς ἀντίσταση ἢ τύψεις. Κάθε ἄλλο μάλιστα, ὅπως ἡ Μ. Βρετανία τῆς Θάτσερ καί ἡ Ἀμερική τοῦ Ρήγκαν ἔχουν κάθε λόγο νά ξέρουν. Ταυτόχρονα, τό γεγονός παραμένει δι ὁ καπιταλισμός ἔχει ἐπιτρέψει μιά κατανομή πολιτικῶν δικαιωμάτων — ὅπως, γιά παράδειγμα, τήν καθολική ψηφοφορία — πολύ πύ πλατεῖα παρά ποτέ, καί δι ἔχει ἐπιτρέψει αὐτή τήν ἀνακατανομή πολιτικοῦ πλοῦτου, κατά ἕνα μεγάλο μέρος, ὑποτιμώντας τό ἀντίστοιχο νόμισμα. Ἐδῶ, πράγματι, εἶναι τό ἔσχατο ὄριο ἀπελευθέρωσης πού μπορεῖ νά ἀνεχθεῖ ὁ καπιταλισμός. Πρέπει νά περιορίσει τή δημοκρατία σέ ἕνα πτωχευμένο ἐξωοικονομικό ἔσχατο ἢ ὅταν χρειάζεται μιά διευρυμένη ἐξωοικονομική σφαῖρα, ὅπως ἔκανε ἐπί φασισμού, πρέπει νά ἀπορρίψει ὀλοκληρωτικά τή δημοκρατία.

Γιά νά θέσουμε τό ζήτημα διαφορετικά, ὁ διαχωρισμός τοῦ πολιτικοῦ ἀπό τό οἰκονομικό στόν καπιταλισμό σημαίνει διαχωρισμό τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀπό τήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καί διαχωρισμό τῆς πολιτικῆς ζωῆς ἀπό τήν ὀργάνωση τῆς ἐκμετάλλευσης. Ταυτόχρονα, ὁ καπιταλισμός ἐνώνει ἀναπόσπαστα τήν παραγωγή μέ τήν ἰδιοποίηση. Ἡ πράξη ἰδιοποίησης στόν καπιταλισμό, δηλ. ἡ ἐξαγωγή ὑπεραξίας, δέν μπορεῖ νά διαχωριθεῖ ἀπό τή διαδικασία παραγωγῆς· καί οἱ δύο αὐτές διαδικασίες ἔχουν ἀποκοπεῖ ἀπό τήν πολιτική σφαῖρα καί, θά μπορούσαμε νά πῶμε δι ἔχουν ἰδιωτικοποιηθεῖ. Ὅλα αὐτά ἔχουν συνέπειες γιά τίς συνθηκες τῆς ἀντίστασης καί τοῦ ἀγῶνα. Δέν ὑπάρχει, γιά παράδειγμα, στόν καπιταλισμό ἀντίστοιχη λειτουργία ὅπως αὐτή τῆς κοινότητος τοῦ χωριοῦ, ὡς τρόπος ἀγροτικῆς ταξικῆς ὀργάνωσης στόν ἀγῶνα ἐναντία στήν ἐκμετάλλευση ἀπό τοῦς ἀρχόντες, δηλαδή ἕνας τρόπος ταξικῆς ὀργάνωσης ὁ ὁποῖος νά εἶναι ἀναπόσπαστα οἰκονομικός καί πολιτικός ταυ-

τόχρονα. Στόν καπιταλισμό, πολλά μποροῦν νά συμβοῦν στήν πολιτική καί κοινωνική ὀργάνωση σέ κάθε ἐπίπεδο, χωρίς νά ἐπηρεάζουν οὐσιαστικά τίς ἐκμεταλλευτικές δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου καί χωρίς νά ἀλλάζουν οὐσιαστικά τήν ἀποφασιστική ἰσορροπία τῆς κοινωνικῆς ἰσχύος. Οἱ ἀγῶνες σέ αὐτές τίς παλαιῖστες παραμένουν ζωτικά σημαντικοί, ἀλλά πρέπει νά ὀργανωθοῦν καί νά διεξαχθοῦν ὑπό τήν πλήρη ἀναγνώριση δι ὁ καπιταλισμός ἔχει μιά ἀξιοσημείωτη ἰκανότητα νά ἀπομακρύνει τή δημοκρατική πολιτική ἀπό τά ἀποφασιστικά κέντρα κοινωνικῆς ἰσχύος, καί νά ἀπομονώνει τή δύναμη ἰδιοποίησης καί ἐκμετάλλευσης ἀπό τοῦς δημοκρατικούς ἀγῶνες.

Ἡ Θέση τῆς Γυναίκας

Αὐτά πού εἶναι σχετικά μέ τήν ὑποτίμηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, ἰσχύουν, βέβαια, γιά τόν καθένα: ἄνδρες καί γυναῖκες τό ἴδιο. Ἀλλά ἔχουν κάποιες ἐνδιαφέρουσες συνέπειες γιά τίς γυναῖκες ἰδιαίτερα, ἤ μᾶλλον γιά τίς σχέσεις τῶν φύλων, συνέπειες πού πᾶνε ἀρκετά πύ μακριά ἀπό τό καθαρά πολιτικό ζήτημα. Καταρχήν, ὑπάρχει τό πρόφανές γεγονός δι οἱ γυναῖκες ὑπό τόν καπιταλισμό ἔχουν πετύχει πολιτικά δικαιώματα πού σέ προηγούμενες κοινωνίες δέν θά μπορούσαν ὅτε νά φανταστοῦν· καί πιστεύω δι εἶναι ἀσφαλές νά πῶ δι ἡ γενική τάση πρὸς, τουλάχιστον, τυπική ἰσότητα ἔχει δημιουργήσει πιέσεις πρὸς ὄφελος τῆς γυναικείας ἀπελευθέρωσης, χωρίς ἱστορικό προηγούμενο. Ἐν μέρει, αὐτή ἡ ἀνάπτυξη μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ στή γενική ὑποτίμηση τῶν πολιτικῶν ἀγαθῶν, ἡ ὁποία ἐπέτρεψε στίς κυρίαρχες δυνάμεις νά κάνουν λιγότερες διακρίσεις ὅσον ἀφορᾷ τήν κατανομή αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν. Ἀλλά σέ αὐτή τήν περίπτωση, παίζονται πολύ περισσότερα πράγματα ἀπό τά τυπικά πολιτικά δικαιώματα.

Ἐς ἐπιστρέψουμε στά προκαπιταλιστικά παραδείγματά μας. Ἐχομε ἐστίασει τό ἐνδιαφέρον μας στόν τυπικό συνδιασμό τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς μέ τήν ἐξωοικονομική ἐκμετάλλευση. Τώρα μποροῦμε νά ἐξετάσουμε τί σημαίνει αὐτό γιά τή θέση τῶν γυναικῶν. Σέ αὐτό τό σημείο πρέπει νά θυμηθοῦμε δι ὅπου οἱ ἀγρότες ἦταν οἱ κύριοι παραγωγοί καί οἱ κύριες πηγές ὑπεραξίας ὅπως καί ἦταν, γενικά, στίς προκα-

πιταλιστικές κοινωνίες, δέν συνιστούσε ο αγρότης από μόνος του τή βασική μονάδα παραγωγής καθώς και — και θέλω να τονίσω αυτό τό σημείο — τή βασική μονάδα εκμετάλλευσης, αλλά τό αγροτικό νοικοκυριό. Ή εργασία, τήν όποία οί γαιοκτήμονες και τά κράτη ιδιοποιούνταν από τήν αγροτιά, ήταν οικογενειακή εργασία. Καί αυτή ήταν όχι μόνο παραγωγική εργασία, αλλά και οικιακή εργασία στόν οίκο του άρχοντα, και, προφανώς, περιλάμβανε και τήν αναπαραγωγή τής ίδιας τής εργατικής δύναμης, δηλαδή τή γέννηση και άνατροφή τών παιδιών, πού θά γίνονταν οί εργάτες, οί υπηρέσιες ή ακόμη και οί στρατιώτες, στήν υπηρεσία τής άρχουσας τάξης. Ή επομένως ή διαίρεση τής εργασίας μέσα στήν αγροτική οικογένεια, ήταν βαθιά και αναπόφευκτα δεμένη μέ τίς άπαιτήσεις πού επιβάλλονταν στό νοικοκυριό από τό ρόλο του στή διαδικασία τής εκμετάλλευσης. Όποιοιδήποτε και άν υπήρξαν οί ιστορικοί λόγοι για συγκεκριμένες διαιρέσεις εργασίας κατά φύλα, αυτοί πάντα διαστρεβλώνονταν από τόν ιεραρχικό και καταπιεστικό χαρακτήρα τών ανταγωνιστικών σχέσεων παραγωγής.

Είναι ιδιαιτέρως σημαντικό νά θυμόμαστε ότι οί προκαπιταλιστές αγρότες γενικά ήλεγχαν τή διαδικασία παραγωγής, ενώ οί γαιοκτήμονες αύξαναν τό υπερπρόϊόν τους, όχι τόσο μέ τό νά κατευθύνουν τήν παραγωγή, όσο μέ τό νά χρησιμοποιούν και νά ενισχύουν τίς δυνατότητές τους για έξαγωγή ύπερπρόϊόντος, δηλαδή τά νομικά, πολιτικά και στρατιωτικά τους μέσα. Ήδη μίλησαμε για τή σημασία αυτού του γεγονότος όσον άφορά τήν κατανομή πολιτικών δικαιωμάτων — αυτό είχε όμως και συνέπειες για τίς σχέσεις τών φύλων στό αγροτικό νοικοκυριό. Μέ δυό λόγια, όπουδήποτε υπάρχει εκμετάλλευση, πρέπει νά υπάρχει ιεραρχία και καταπιεστική πειθαρχία, οί όποιες, σέ αυτή τήν περίπτωση, συγκεντρώνονται στό νοικοκυριό και γίνονται αναπόσπαστες από τίς καθημερινές σχέσεις τής οικογένειας. Δέν μπορεί νά υπάρξει έδω καθαρός διαχωρισμός ανάμεσα στίς οικογενειακές σχέσεις και στήν όργάνωση του χώρου δουλειάς, όπως αυτός έχει αναπτυχθεί στόν καπιταλισμό.

Μέ άλλα λόγια, έχει ειπωθεί ότι τό «δίλημμα» του αγρότη είναι ότι αυτός γίνεται και ό οικονομικός παράγων και ή κεφαλή ενός νοικοκυριού, δηλαδή ότι ή αγροτική μονάδα είναι «ταυτόχρονα οικονομική μονάδα και σπίτι». Από τή μία, τό νοικοκυριό πρέπει νά αντιμετωπίσει τά δικά του αίτήματα, ως μονάδα κατανάλωσης και ως σύνολο συναισθηματικών σχέσεων, και επίσης τά αίτήματα τής αγροτικής κοινότητας, τής όποίας αποτελεί μέρος — άπ' τήν άλλη, από τή σκοπιά του εκμεταλλευτή, τό αγροτικό νοικοκυριό είναι, όπως τό τοποθέτησε ό Έρικ Βόλφ, «μιά πηγή εργασίας και αγαθών μέσω τών όποιών ό εκμεταλλευτής θά αύξήσει τή δική του ισχύ». Μιά συνέπεια αυτής τής αντιφατικής ένότητας φαίνεται νά είναι ότι τό νοικοκυριό αναπαράγει τίς ιεραρχικές και καταπιεστικές σχέσεις ανάμεσα στόν εκμεταλλευτή και στόν εκμεταλλεόμενο. Ό όργανωτής τής παραγωγής, ό άρχηγός του νοικοκυριού κατά μία έννοια ενεργεί ως πράκτορας του ίδιου του δικού του εκμεταλλευτή.

Τώρα βέβαια θά μπορούσατε νά πείτε ότι δέν υπάρχει άπόλυτη αναγκαιότητα αυτή ή ιεραρχική δομή νά πάρει τή μορφή τής άνδρικής κυριαρχίας, μολονότι έτσι έγινε γενικά. Άλλά εκτός όλων τών άλλων παραγόντων πού θά μπορούσαν νά ενισχύσουν αυτή τή συγκεκριμένη μορφή ιεραρχίας — όπως διαφορές ως πρός τή σωματική δύναμη ή οί αναπαραγωγικές λειτουργίες τής γυναίκας — υπάρχει μιά προδιάθεση για άνδρική κυριαρχία έγγενής στή σχέση ανάμεσα στό προκαπιταλιστικό νοικοκυριό και στόν κόσμο τών γαιοκτημόνων και του κράτους. Καί πάλι αυτή ή σχέση είναι αναπόσπαστα οικονομική και πολιτική ταυτόχρονα. Ήφ' όσον οί εκμεταλλευτικές δυνάμεις τίς όποιες αντιμετώπιζε τό αγροτικό νοικοκυριό είναι τυπικά «έξωοικονομικές» — δηλ. νομικές, πολιτικές και στρατιωτικές — αυτές είναι αναπόδραστα δεμένες μέ τή μία κοινωνική λειτουργία ή όποία είναι σχεδόν καθολικά άνδρικό μονοπώλιο, δηλαδή τήν ένοπλη βία. Μέ άλλα λόγια, ή όργάνωση τής κοινωνίας γενικά, και ή φύση τής άρχουσας τάξης ειδικά, πριμοδοτούν τήν άνδρική κυ-

ριαρχία. Ή ισχύς και τό γόητρο πού αποδίδονται στόν άνδρικό ρόλο στήν κοινωνία έν γενεί και στήν κυρίαρχη ιδεολογία τής άρχουσας τάξης, είχαν τυπικά ως αποτέλεσμα τήν ένίσχυση του κύρους του άνδρα και στίς πολιτικές και στίς έθιμοτυπικές λειτουργίες, μέσα στά πλαίσια τής αγροτικής κοινότητας και του νοικοκυριού. Ήν μέσα στό νοικοκυριό ό άρχηγός είναι ό πράκτορας του γαιοκτήμονα και του κράτους, έξω άπ' αυτό, αυτός είναι επίσης ό πολιτικός εκπρόσωπος του νοικοκυριού, στήν έπαφή του μέ τίς άνδροκρατούμενες έξωοικονομικές δυνάμεις τών γαιοκτημόνων και του κράτους. Έτσι ό έξωοικονομικός πολιτικός - καταπιεστικός χαρακτήρας τής προκαπιταλιστικής εκμετάλλευσης τείνει νά ενισχύει κάθε άλλη προδιάθεση για άνδρική κυριαρχία μέσα στό αγροτικό νοικοκυριό.

Παρέμπιπτόντως, θά μπορούσαμε νά έλέγξουμε αυτούς τους ισχυρισμούς μέ τό νά φανταστούμε μιά έξαρτημένη οικογένεια παραγωγών, στήν όποία ό άνδρας δέν έχει ένα τέτοιο πολιτικό ρόλο έξω από τό νοικοκυριό, ή όπου οί περιβάλλουσες κοινωνικές σχέσεις δέν είναι αυτού του έξωοικονομικού είδους. Ή πίο κοντινή προσέγγιση πού μπορώ νά φανταστώ είναι ή οικογένεια δούλων του άμερικάνικου νότου, μιά ομάδα ανθρώπων ολοκληρωτικά ξεριζωμένων, ξεκομμένων από τίς κοινοτικές τους ρίζες, χωρίς νομική και πολιτική ουσιαστική ταυτότητα και ένταγμένων σέ μιά καπιταλιστική οικονομία. Καί όπως αποδεικνύεται, ένα από τά διακριτικά χαρακτηριστικά τής άμερικάνικης οικογένειας

δούλων, άκόμη και μέσα σέ μία κοινωνία, όπου ή άνδρική κυριαρχία παρέμεινε άκλόνητη, ήταν τό άσυνήθιστο κύρος τής γυναίκας. Είναι κάτι πού θά έπρεπε νά σκεφτούμε.

Έν πάση περιπτώσει, στόν καπιταλισμό, ή όργάνωση τής παραγωγής και τής έκμετάλλευσης δέν είναι, γενικά, πολύ στενά συνδεδεμένη μέ τήν όργάνωση του νοικοκυριού, ούτε είναι ή έκμεταλλευτική δύναμη άμεσα έξωοικονομική, πολιτική ή στρατιωτική. Παρόλο πού ο καπιταλισμός έχει μία χωρίς προηγούμενο ώθηση γιά συσσώρευση, ίκανοποιεί αυτή τήν ανάγκη πío πολύ μέ τό νά αυξάνει τήν εργατική παραγωγικότητα παρά μέσω μιας άμεσα καταπιεστικής έξαγωγής ύπεραξίας. Βέβαια ή υποχρέωση νά μεγιστοποιηθεί ή παραγωγικότητα και ή δυνατότητα κέρδους καθώς και ο συνεπαγόμενος άνταγωνισμός άνάμεσα στό συμφέροντα του κεφαλαίου και τής εργασίας δημιουργούν τήν ανάγκη γιά ιεραρχική και ιδιαίτερα πειθαρχημένη όργάνωση τής παραγωγής. Άλλά ο καπιταλισμός δέν συγκεντρώνει αυτούς τούς άνταγωνισμούς, αυτή τήν ιεραρχική και καταπιεστική όργάνωση, μέσα στό νοικοκυριό. Ό τόπος τους είναι στό χώρο δουλειάς. Άκόμη και όπου τό σπίτι είναι πío στενά συνδεδεμένο μέ τό χώρο δουλειάς, όπως, γιά παράδειγμα, στό μικρό οικογενειακό άγρόκτημα, ή καπιταλιστική άγορά δημιουργεί δικές τής σχέσεις μέ τόν έξω κόσμο, οι όποιες διαφέρουν άπό τις παλιές σχέσεις άνάμεσα στην άγροτική κοινότητα και στις πολιτικές, νομικές και στρατιωτικές δυνάμεις τών προκαπιταλιστών γαιοκτημόνων και κρατών, και τις υπερκερνούν. Αυτές οι νέες σχέσεις έχουν τυπικά ως αποτέλεσμα τήν άποδυνάμωση τών πατριαρχικών άρχών.

Οι κύριοι παράγοντες πού προδιαθέτουν, γιά παράδειγμα, τή φεουδαρχία πρós τήν άνδρική κυριαρχία λείπουν άπό εδώ —δηλαδή, ή ένότητα άνάμεσα στην όργάνωση τής παραγωγής και τής έκμετάλλευσης και στην όργάνωση τής οικογένειας, ή έξωοικονομική σχέση άνάμεσα σέ έκμεταλλευτές και έκμεταλλεύομενους, κ.ο.κ. Ένώσω ή φεουδαρχία λειτουργούσε μέσω μιας σχέσης άνάμεσα στόν άρχοντα ή στό κράτος και στό νοικοκυριό, διαμεσολαβημένης άπό τόν άνδρα, το κεφάλαιο τείνει πρós άμεσες και ευθείες σχέσεις μέ άτομα, άνδρες ή γυναίκες τά όποια, άπό τή σκοπιά του κεφαλαίου προσαποκτούν τήν ταυτότητα άφηρημένης εργατικής δύναμης. Οι άνδρες πού ενδιαφέρονται νά διατηρήσουν τις παλιές δομές τής άνδρικής κυριαρχίας, αναγκάστηκαν νά τις υπερασπιστούν ενάντια στις διαλυτικές συνέπειες του καπιταλισμού —γιά παράδειγμα, ενάντια στόν αυξανόμενο αριθμό γυναικών πού αφήνουν τό νοικοκυριό γιά νά ένταχθούν στην εργατική δύναμη.

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΞΩΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Μίλησαμε γιά διάφορες συνέπειες του διαχωρισμού, πού κάνει ο καπιταλισμός, άνάμεσα στην οικονομική έκμετάλλευση, στην έξωοικονομική δύναμη και τις έξωοικονομικές ταυτότητες. Μένει μόνο νά πούμε κάτι γιά τις ιδεολογικές του συνέπειες. Τόν τελευταίο καιρό «μεταμαρξιστές» θεωρητικοί μās λένε όχι μόνο ότι ή καπιταλιστική δημοκρατία έχει παράγει ισχυρές ιδεολογικές ώθησεις πρós κάθε είδος ελευθερίας και ισότητας, αλλά και ότι ή «οικονομία» έχει περιορισμένη σημασία στην έμπειρία τών ανθρώπων· ότι ή αυτονομία τής πολιτικής και ο άνοιχτός χαρακτήρας τών κοινωνικών ταυτοτήτων είναι ή ουσία τής σημερινής κατάστασής μας στην καπιταλιστική Δύση. Άς δούμε τά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού στό όποια φαίνεται νά αναφέρονται αυτοί οι ισχυρισμοί.

Κατά ένα παράδοξο τρόπο τά ίδια τά χαρακτηριστικά πού έχουν υποτιμήσει τά έξωοικονομικά άγαθά στις καπιταλιστικές κοινωνίες, δίνουν τήν έντύπωση ότι ένισχύουν τό χώρο τών έξωοικονομικών άγαθών και ότι διευρύνουν τήν έμβέλειά τους. Αυτή ή έντύπωση θεωρείται πραγματικότητα άπό τούς ιδεολόγους του καπιταλισμού, οι όποιοι μās βεβαιώνουν ότι ο φιλελεύθερος καπιταλισμός είναι ή τελευταία λέξη

τής ελευθερίας και δημοκρατίας· και, όπως φαίνεται, άνθρωποι τής άριστερας, επίσης, έχουν τήν ίδια άποψη. Έκ πρώτης όψεως ο καπιταλισμός φαίνεται νά αφήνει πολύ ελεύθερο χώρο έξω άπό τήν οικονομία. Η παραγωγή είναι περιορισμένη σέ ειδικευμένα ιδρύματα, εργοστάσια και γραφεία. Η εργάσιμη ήμερα διακρίνεται καθαρά άπό τις μη εργάσιμες ώρες. Η έκμετάλλευση δέν συνδέεται τυπικά μέ νομικές ή πολιτικές άνικανότητες. Φαίνεται νά υπάρχει ένα ευρύ πεδίο κοινωνικών σχέσεων, πού βρίσκονται έξω άπό τό πλαίσιο τής παραγωγής και τής έκμετάλλευσης και δημιουργούν μία ποικιλία κοινωνικών ταυτοτήτων πού δέν συνδέονται άμεσα μέ τήν «οικονομία». Οι κοινωνικές ταυτότητες φαίνονται πολύ πío «άνοικτές» κατ' αυτή τήν έννοια. Έτσι ο διαχωρισμός τής οικονομίας μπορεί νά φανεί ότι παρέχει μία μεγαλύτερη έμβέλεια στόν κόσμο έξω άπό αυτήν.

Άλλά, στην πραγματικότητα, ή οικονομία του καπιταλισμού έχει σφετεριστεί και περιορίζει τόν έξωοικονομικό χώρο. Το κεφάλαιο έχει κερδίσει τόν ιδιωτικό έλεγχο ζητημάτων πού άνήκαν κάποτε στό δημόσιο χώρο, αφήνοντας, ταυτόχρονα, κοινωνικές και πολιτικές ευθύνες σέ ένα τυπικά ξεχωριστό κράτος. Όλοι αυτοί οι τομείς τής κοινωνικής ζωής, πού βρίσκονται έξω άπό τις άμεσες σφαίρες τής παραγωγής και τής ιδιοποίησης, και έξω άπό τήν άμεση κυριαρχία του καπιταλιστή, υπόκεινται στην τυραννία τής άγοράς, δηλαδή σ' αυτό πού θά μπορούσαμε νά ονομάσουμε έμπορευματοποίηση τών έξωοικονομικών άγαθών. Δέν υπάρχει σχεδόν καμία πλευρά τής ζωής στην καπιταλιστική κοινωνία πού νά μίν είναι βαθιά καθορισμένη άπό τή λογική τής άγοράς.

Άν ή πολιτική στόν καπιταλισμό έχει μία ειδική αυτονομία (σχετική ή άλλη) κατά μία έννοια αυτή ή αυτονομία είναι ασθενέστερη, όχι ισχυρότερη, άπό τήν αντίστοιχη αυτονομία τής προκαπιταλιστικής πολιτικής. Έπειδή ο διαχωρισμός του οικονομικού άπό τό πολιτικό σημαίνει επίσης τή μεταβίβαση πρώην πολιτικών λειτουργιών στη ξεχωριστή οικονομική σφαίρα, ή πολιτική και τό κράτος δεσμεύονται, άλλων περισσότερα παρά λιγότερο, άπό καθαρά οικονομικές αναγκαιότητες και άπό τά αίτήματα τών κυρίαρχων τάξεων. Έδώ θά μπορούσαμε νά θυμηθούμε τά προηγούμενα παραδείγματά μας τών προκαπιταλιστικών κρατών (συμπεριλαμβανομένης και τής κλασικής περίπτωσης του «Βοναπαρτισμού») τά όποια δέν υπόκεινται σέ κυρίαρχες τάξεις, στό μέτρο πού είχαν τά ίδια τή μορφή τάξης και άνταγωνίζονταν άλλες τάξεις γιά τό ίδιο υπερπρόϊόν.

Ήταν κάποτε αυτόνοτο γιά τήν Άριστερά ότι ή κοινωνική ζωή στόν καπιταλισμό είναι άπόλυτα ύποτελής στις άπαιτήσεις τής «οικονομίας» και διαμορφώνεται άπό αυτές. Άλλά οι τελευταίες τάσεις στη μεταμαρξιστική θεωρία φαίνεται πώς έχουν εγκαταλείψει αυτή τήν άπλή ιδέα. Πράγματι δέν θά υπερβάλαμε αν λέγαμε, ότι έξαπατήθηκαν άπό τις μυθοποιητικές όψεις του καπιταλισμού, άπό τή μονομερή ψευδαίσθηση ότι ο καπιταλισμός έχει ελευθερώσει και έμπλουτίσει τελείως τήν έξωοικονομική σφαίρα. Άλλά αν ή αυτονομία τής πολιτικής, ή διεύρυνση τών κοινωνικών ταυτοτήτων και ή ευρεία κατανομή έξωοικονομικών άγαθών είναι μέρος τής αλήθειας, είναι πραγματι μόνο μέρος της και μάλιστα μικρό και άντιφατικό.

Βέβαια ή τάση νά βλέπει κανείς μόνο μέρος τής εικόνας δέν μās έκπλήσσει. Αυτή ή ικανότητα του καπιταλισμού νά κρύβει τό πρόσωπό του πίσω άπό μία μάσκα ιδεολογικών μυθοποιήσεων, είναι ένα άπό τά πío αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά του. Άλλά αυτό πού μās έκπλήσσει, αν τό καλοσκεφτούμε, είναι ότι έχει αναπτυχθεί μία σύμβαση, σύμφωνα μέ τήν όποια ο καπιταλισμός υποτίθεται ότι είναι άσυνήθιστα διάφανος δσον άφορά τις σχέσεις έκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Συχνά κοινωνικοί έπιστήμονες μās λένε ότι, σέ αντίθεση μέ ό,τι συμβαίνει στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, στόν καπιταλισμό οι ταξικές σχέσεις είναι καθαρά διαγεγραμμένες και δέν κρύβονται πιά άπό μη οικονομικές κατηγορίες, όπως διαφορές στό κοινωνικό καθεστώς ή άλλες μη οικονομικές άρχές κατηγοριοποίησης. Οι οικονομικές σχέσεις εμφανίζονται άνάγλυφα, καθώς ή οικο-

νομία δέν είναι πιά ένταγμένη σέ μή-οικονομικές κοινωνικές σχέσεις. Για πρώτη φορά, λένε, είναι δυνατόν νά μιλάμε γιά ταξική συνείδηση. Τώρα βέβαια, και αυτό είναι άρκετά ένδιαφέρον, άκόμη και αυτοί πού άρνούνται τή σημασία τών τάξεων στήν καπιταλιστική κοινωνία θά μπορούσαν νά συμφωνήσουν μέ αυτή τήν άποψη. Θά μπορούσαν νά συμφωνήσουν όσον άφορά τή διακριτότητα τής οικονομικής σφαίρας στόν καπιταλισμό και όσον άφορά τήν εύκαιρία τής τάξης ως καθαρά οικονομικής κατηγορίας· και θά μπορούσαν νά θεωρήσουν τή διακριτότητα τής ως άπομόνωση και νά τήν έξορίσουν σέ μία νησίδα τής περιφέρειας. Μπορούν νά πούν, γιά παράδειγμα, ότι, ενώ οι άνθρωποι μπορεί νά άνήκουν σέ τάξεις, οι ταξικές ταυτότητες είναι περιθωριακής σημασίας στήν εμπειρία τών ανθρώπων. Οι άνθρωποι έχουν άλλες ταυτότητες, οι όποιες δέν έχουν τίποτα νά κάνουν μέ τήν ταξική και οι όποιες είναι έξισου ή περισσότερο καθοριστικές.

Πάλι υπάρχει ένας κόκκος αλήθειας σέ μερικά από τά παραπάνω, αλλά και πάλι είναι μόνο μέρος μιας αντιφατικής αλήθειας και μάλιστα τόσο μονομερούς ώστε νά άποτελεί χυδαία παραποίηση. Άναμφίβολα οι άνθρωποι έχουν κοινωνικές ταυτότητες εκτός τών ταξικών και, άναμφίβολα, αυτές διαμορφώνουν τήν εμπειρία τών ανθρώπων μέ ισχυρούς τρόπους. Άλλά αυτή ή άπλή άυτονομία αλήθειας δέν θά προωθήσει πολύ τήν κατανόησή μας και σίγουρα δέν θά μάς πεί πολλά όσον άφορά τή μορφή μέ τήν όποία αυτές οι ταυτότητες πρέπει νά εμφανίζονται στήν οικοδόμηση μιας σοσιαλιστικής πολιτικής, εφόσον παραμένουμε άσάφεις όσον άφορά τό τί σημαίνουν αυτές οι ταυτότητες, όχι μόνο τί άποκαλύπτουν σχετικά μέ τήν ανθρώπινη εμπειρία αλλά επίσης και τί συγκαλύπτουν. Καταρχήν πολύ λίγη προσοχή έχει δοθεί στήν χωρίς προηγούμενο ικανότητα του καπιταλισμού νά καλύπτει τις πραγματικότητες τής εκμετάλλευσης και τής τάξης — ή μάλλον υπάρχει μία αυξανόμενη άδυναμία παραδοχής ότι αυτή ή συγκαλυψη είναι ακριβώς κάλυψη. Υπάρχει μία τάση νά ξεχνιέται άκόμη και ή πιό θεμελιώδης ιδέα του Μάρξ σχετικά μέ τήν άδιαφάνεια τής σχέσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και στήν εργασία, άδιαφάνεια ή όποία άποκρύπτει τό άπλήρωτο μέρος τής εργασίας. Η καπιταλιστική εκμετάλλευση, όχι μόνο δέν είναι πιό διαφανής από άλλες μορφές, αλλά είναι κρυμμένη περισσότερο από κάθε άλλη. Αυτή είναι ή πιό στοιχειώδης ψευδής εικόνα στήν καρδιά τών καπιταλιστικών σχέσεων, αλλά προφανώς υπάρχουν και άλλες. Υπάρχει επίσης και ό γνωστός φετιχισμός του εμπορεύματος, πού εμφανίζει τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους ως σχέσεις ανάμεσα σέ πράγματα· υπάρχει ή πολιτική μυθοποίηση ότι ή πολιτική ισότητα σημαίνει πλουραλισμό και ότι δέν υπάρχει κυρίαρχη τάξη στόν καπιταλισμό· κ.ο.κ.

ΜΥΘΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Όλα αυτά είναι άρκετά γνωστά αλλά πρέπει νά τονίσουμε ότι ή καπιταλιστική εκμετάλλευση και άνελευθερία είναι, από πολλές πλευρές, λιγότερο, όχι περισσότερο, διαφανείς άπ' όσο ή προκαπιταλιστική κυριαρχία. Η εκμετάλλευση του μεσαιωνικού άγρότη, γιά παράδειγμα, ήταν μάλλον περισσότερο παρά λιγότερο όρατή, μέσω τής νομικής άναγνώρισης, άπ' τήν πλευρά τής φεουδαρχίας, τής εξάρτησής του. Σέ αντίθεση, ή νομική ισότητα, ή έλευθερία του συμβάλλει και τά πολιτικά δικαιώματα του εργάτη σέ μία καπιταλιστική δημοκρατία, γενικά άποκρύπτουν τις ύποκείμενες σχέσεις οικονομικής άνισότητας, άνελευθερίας και εκμετάλλευσης. Μέ άλλα λόγια, ό ίδιος ό διαχωρισμός του οικονομικού από τό έξωοικονομικό, ό όποιος ύποτίθεται ότι άποκαλύπτει τις πραγματικότητες τής τάξης στόν καπιταλισμό, μυθοποιεί τις καπιταλιστικές ταξικές σχέσεις. Τό άποτέλεσμα του καπιταλισμού μπορεί νά είναι ή άρνηση τής σημασίας τής τάξης, τήν ίδια στιγμή και μέ τά ίδια μέσα πού αυτός ξεκαθάρισε τήν τάξη από έξωοικονομικά κατάλοιπα. Άν άποτέλεσμα του καπιταλισμού είναι ή δημιουργία μιας

καθαρά οικονομικής κατηγορίας τάξης άποτέλεσμά του είναι επίσης ή δημιουργία τής έντύπωσης ότι ή τάξη είναι μόνο μία οικονομική κατηγορία και ότι ύπάρχει ένας πολύ μεγάλος κόσμος πέρα από τήν «οικονομία», πού δέν έχει τίποτα νά κάνει μέ τάξεις... Η άντιμετώπιση αυτής τής έντύπωσης σάν νά ήταν ή καθαρή και έξατη αλήθεια, δέν είναι σίγουρα πρόοδος στήν άνάλυση του καπιταλισμού. Έκλαμβάνει ένα πρόβλημα ως λύση και ένα εμπόδιο ως εύκαιρία. Είναι λιγότερο διαφωτιστική άκόμη και άπ' τήν πιό άπλοϊκή προμαρξιστική πολιτική οικονομία· και ή οικοδόμηση μιας πολιτικής στρατηγικής μέ βάση αυτή τή μυθοποίηση είναι, σίγουρα, αυτοαναρετική.

Τί έχουν, λοιπόν, όλα αυτά νά κάνουν μέ τά έξωοικονομικά άγαθά στήν καπιταλιστική κοινωνία και μέ τό σοσιαλιστικό σχέδιο; Άς συνοψίσω: Η δομική άδιαφορία του καπιταλισμού ως προς τις κοινωνικές ταυτότητες τών ανθρώπων πού εκμεταλλεύεται τόν καθιστά μοναδικά ικανό νά άπορρίπτει έξωοικονομικές άνισότητες και καταπίσεις. Άλλά αυτό δέν σημαίνει ούτε ότι ό καπιταλισμός μπορεί νά έγγυηθεί τήν απελευθέρωση από τή γυναικεία καταπίση, γιά παράδειγμα, ή τή φυλετική καταπίση, ούτε άντίστροφα, ότι μπορεί ή επίτευξη αυτής τής απελευθέρωσης νά έγγυηθεί τήν έξάλειψη του καπιταλισμού. Ταυτόχρονα, αυτή ή ίδια άδιαφορία προς έξωοικονομικές ταυτότητες καθιστά τόν καπιταλισμό ιδιαίτερος άποτελεσματικό και εύελκτο ως προς τή χρησιμοποίησή τους ως ιδεολογικό κάλυμμα. Όπου στίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες οι έξωοικονομικές ταυτότητες μπορούσαν νά άναδεικνύουν τις σχέσεις εκμετάλλευσης, στόν καπιταλισμό αυτές χρησιμεύουν γενικά γιά νά άποκρύπτουν τόν κύριο τρόπο καταπίσης πού του προσιδιάζει. Και ενώ ό καπιταλισμός κάνει δυνατή μία χωρίς προηγούμενο άνακατανομή τών έξωοικονομικών άγαθών, τό κάνει ύποτιμώντας τα.

Τί γίνεται σχετικά μέ τό σοσιαλισμό, λοιπόν; Ο σοσιαλισμός μπορεί νά μήν έγγυάται από μόνος του τήν ολοκληρωτική άπόκτηση τών έξωοικονομικών άγαθών. Μπορεί νά μήν έγγυάται από μόνος του τήν καταστροφή τών ιστορικών και πολιτιστικών μορφών τής γυναικείας καταπίσης ή του ρατσισμού. Άλλά θά κάνει τουλάχιστον δύο σημαντικά πράγματα, όσον άφορά τά παραπάνω, εκτός από τήν κατάρηση εκείνων τών μορφών καταπίσης πού άντρες και γυναίκες, μαύροι και άσπροι μοιράζονται ως μέλη μιας εκμεταλλευμένης τάξης. Πρώτα, θά έξαλείψει τις ιδεολογικές και οικονομικές άνάγκες, οι όποιες στόν καπιταλισμό μπορούν άκόμη νά λειτουργούν μέσω τής γυναικείας και τής φυλετικής καταπίσης. Ο σοσιαλισμός θά είναι ή πρώτη κοινωνική μορφή, από τή γένεση τής ταξικής κοινωνίας, τής όποιας ή άναπαραγωγή ως κοινωνικό σύστημα μάλλον κινδυνεύει παρά ένισχύεται από σχέσεις και ιδεολογίες κυριαρχίας και καταπίσης. Και δεύτερον, ό σοσιαλισμός θά επιτρέψει τήν επανεκτίμηση τών έξωοικονομικών άγαθών, τών όποιών ή αξία έχει ύποτιμηθεί από τήν καπιταλιστική οικονομία. Η δημοκρατία πού προσφέρει ό σοσιαλισμός βασίζεται σέ μία επάνευση τής «οικονομίας» στήν πολιτική ζωή τής κοινότητας, ή όποια άρχίζει μέ τήν ύποταγή τής στο δημοκρατικό αυτοπροσδιορισμό τών ίδιων τών παραγωγών.

Πολλά στρατηγικά σημεία έπονται άπ' αυτό, τά όποια μπορούν νά συνοψισθούν πολύ σύντομα. Έμεις, οι σοσιαλιστές, πρέπει νά ύποστηρίξουμε όλους τους απελευθερωτικούς άγώνες πού μπορούν νά κερδηθούν μέσα στο πλαίσιο του καπιταλισμού, αλλά πρέπει νά κοιτάμε και έξω από αυτά τά πλαίσια. Και ή όπτική μας θά διαστρεβλωθεί αν δεχθούμε τή μυθοποίηση του καπιταλισμού, τις ψευδαισθήσεις πού δημιουργεί, σχετικά μέ τόν πλούτο και τήν άυτονομία τής έξωοικονομικής σφαίρας, τήν ψευδή εικόνα πού δημιουργεί, ότι έξορίζει τις ταξικές σχέσεις σέ μία περιθωριακή και άπομονωμένη οικονομική σφαίρα, και τήν προσπάθεια του νά περάσει ένα ύποτιμημένο πολιτικό νόμισμα ως έμβλημα τής ανθρώπινης απελευθέρωσης.

Μετάφραση: Λιάνα Θεοδωράτου

Ἡ ἐργατική ὀικογένεια στόν καπιταλισμό

τοῦ Ντανιέλ Μπερτώ

Ἐκ πρώτης ὄψεως, φαίνεται ὅτι ἡ σύγχρονη ἐργατική οἰκογένεια εἶναι πολύ εὐκολο νά ἀναλυθεῖ ἀπό τήν ἀποψη τῆς ὑλιστικῆς ἀνάλυσης τῶν οἰκογενειακῶν μορφῶν. Πράγματι, φαντάζεται κανεῖς ὅτι τό βάρος τῶν ὑλικῶν ἀναγκαιοτήτων εἶναι τέτοιο πού προσδίδει ἀπό μόνο του στήν ἐργατική οἰκογένεια τήν οὐσία τῶν ἐνδοοικογενειακῶν σχέσεων καί οἰκογενειακῶν πρακτικῶν: ἐδῶ σημεῖο ἀναγνώρισης αὐτῶν τῶν μυστικοποιημένων μορφῶν τῶν πραγματικῶν σχέσεων εἶναι γιά παράδειγμα οἱ «ψυχολογικές» σχέσεις ἢ οἱ σχέσεις «στοργῆς» γύρω ἀπό τίς ὁποῖες ὀργανώνεται ἡ οἰκογενειακή ζωή στίς πῖο εὐπορες κοινωνικές ὁμάδες.

Ἦμως αὐτό πού μπορεῖ νά φανταστεῖ κανεῖς ἀπό παρόμοιες θεωρήσεις δέν εἶναι ἡ συγκεκριμένη ἐργατική οἰκογένεια ἀλλά ἡ ἐργατική οἰκογένεια ὅπως τή θέλει τό κεφάλαιο καί τό κράτος του, ἡ ἐργατική - ἀστική οἰκογένεια. Οἱ πραγματικές ἐργατικές οἰκογένειες στή γιγαντιαία προσπάθεια πλαισίωσης τῆς ἰδιωτικῆς τους ζωῆς ἀπό τήν καθεστηκυία τάξη προβάλλουν πρακτικές ἀντίστασης, ἀντιπερισπασμοῦ καθώς καί ἄλλες εὐρηματικές τακτικές περισσότερο ἢ λιγότερο ἀνεπτυγμένες ἀνάλογα μέ τό γενικό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς ἐργατικῆς πάλης. Γιατί ἡ οἰκογένεια στό σύνολό της εἶναι τό προϊόν μιᾶς ἀντιφατικῆς σχέσης, τῆς σχέσης τῆς ἐργα-

σίας μέ τό κεφάλαιο· ἡ πραγματική μορφή τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας δέν εἶναι ἡ πῖο ἀπλή ἀλλά ἀντίθετα ἡ πῖο σύνθετη ἀπό ὅλες.

Γι' αὐτό πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε ὅτι δέν πρόκειται νά μιλήσουμε ἐδῶ γιά τήν πραγματική μορφή τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας ἀλλά μόνο γιά τή μορφή τῆς ἐργατικῆς - ἀστικῆς οἰκογένειας, δηλαδή γιά τή δομή τῶν σχέσεων πού ἡ κυρίαρχη τάξη ἐγκαθιστᾷ στό ἐσωτερικό τῶν ἐργατικῶν οἰκογενειῶν.

Ἄς τοποθετηθοῦμε λοιπόν ἀποφασιστικά ἀπό τήν πλευρά τοῦ κεφαλαίου. Τό πρωταρχικό στοιχεῖο παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ ἐργατική ἐργασία. Καί ἡ πρωταρχική στιγμή τῆς παραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἡ ἀνθρωπονομική παραγωγή στό ἐσωτερικό τῆς μορφῆς οἰκογένεια. Ἄν σταματήσει αὐτή ἐδῶ ἡ παραγωγή σταματᾷ ἀμέσως καί ἡ καπιταλιστική παραγωγή, ἀπό τή μιᾶ μέρα στήν ἄλλη.

Αὐτό τό γνώριζαν πολύ καλά οἱ πρώτοι θεωρητικοί τοῦ καπιταλισμοῦ, οἱ Ἄγγλοι οἰκονομολόγοι Ἄνταμ Σμιθ, Ρικάρντο, Τζέιμς Μίλλ καί ἄλλοι. Ὁ Μάλθους στηριζόμενος στίς ἐργασίες τους ἔγραφε τό 1853:

«Ὁ ἐργάτης εἶναι ἕνας παραγωγικός καταναλωτής γιά τό πρόσωπο πού τόν χρησιμοποιεῖ καί γιά τό κράτος, ἀλλά πρέπει νά ὁμολογήσουμε ὅτι δέν εἶναι γιά τόν ἑαυτό του».

Καί ὁ Μάρξ, πού παραθέτει αὐτό τό ἀπόσπασμα, τό σχο-
λιάζει προσθέτοντας:

«Πράγματι, ἡ κατανάλωση τοῦ ἐργάτη εἶναι μὴ παρα-
γωγική γιὰ τόν ἴδιο, γιατί αὐτή δέν ἀναπαράγει παρά τό
φτωχό ἄτομο· αὐτή ἡ κατανάλωση εἶναι παραγωγική
γιὰ τόν κάτοικο καπιταλιστή καί γιὰ τό κράτος γιατί παράγει τή
δημιουργική δύναμη τοῦ πλουτισμοῦ τους».¹

Ἐντούτοις τόσο οἱ Ἄγγλοι οἰκονομολόγοι ὅσο καί ὁ
Μάρξ δέν εἶδαν μιά οὐσιαστική συνιστώσα τῆς ἐργατικῆς
κατανάλωσης. Δηλαδή, ὅτι αὐτή ἡ ἐργατική κατανάλωση
προϋποθέτει μιά *ἐργασία*. Αὐτή ἡ ἐργασία εἶναι ἡ «οἰκιακή»
ἐργασία τῆς προετοιμασίας τῶν φαγητῶν (ἀγορές, μεταφο-
ρά, μαγειρέμα, πλύσιμο πιάτων κ.λπ.). Εἶναι ἐπίσης ἡ ἀναγ-
καία ἐργασία γιὰ νά ἔλθει ἕνα νεογέννητο σέ ἡλικία πού νά
μπορεῖ νά ἐργασθεῖ ὡς ἐργάτης. Ἐτσι ἡ θέση τῆς συντρόφου
τοῦ ἐργάτη ὡς οἰκιακῆς ἐργάτριας, ὡς νοικοκυρᾶς, δέν ἔγινε
ἀντιληπτή σέ ὄλο τό ἔργο τοῦ Μάρξ: τεράστιο κενό, πελώρια
ἀβλεψία πού σήμερα ἀποτελεῖ τήν αἰτία ἀναρίθμητων παρα-
νοήσεων.

Αὐτό τό κενό ἀνέδειξε πρόσφατα τό φεμινιστικό κίνημα,
καί ἀπέτελεσε μιά μεγάλη πρόοδο. Ἀλλά ὡστόσο, πολλές
φεμινίστριες θεώρησαν αὐτό τό κενό ὡς μιά «ἀποκαλυπτι-
κή» ἀπουσία: μιά ἀπουσία πού θεωρήθηκε ὅτι ἀποκαλύπτει
τόν πεπαλαιωμένο φαλλοκρατισμό τοῦ Μάρξ, τοῦ — ἄνδρα —
θεωρητικοῦ, πράγμα πού τοὺς ἐπέτρεψε νά παρακάμψουν
τήν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου του, καί δυστυχῶς, νά ἀποφύγουν
μιά σοβαρή ἐργασία ἀποσαφήνισης τῶν κοινωνικῶν σχέσε-
ων ὅπως εἶναι αὐτές πού ἐγκαθιδρύει ὁ καπιταλιστικός τρό-
πος παραγωγῆς.

Ὅμως ἡ ἀβλεψία τοῦ Μάρξ μπορεῖ νά γίνει ἀντιληπτή δια-
φορετικά. Οἱ φεμινίστριες Νίκολ Κόξ καί Σὺλβια Φεντερίτσι
τῆς ομάδας «Wager for Household», τήν ἀναλύουν ὡς ἐξῆς
(μεταφράζοντας ἀπό τὰ ἀγγλικά):

«Ὁ Μάρξ εἶχε μπροστά στό μάτια του τή γυναῖκα - προ-
λετάριο, πού ἐργαζόταν συνέχεια στό ἐργοστάσιο μέ τόν
ἄντρα της καί τὰ παιδιά της· ὅπως καί τήν ἀστή γυναί-
κα, πού διέθετε ὑπηρετρία, καί ἡ ὁποία, ὅ,τι καί ἄν ἔκα-
νε σπίτι της, ἐν πάση περιπτώσει, δέν παρήγαγε τό ἐμ-
πόρευμα ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ πυρηνική οἰκογένεια δέν
ὑπῆρχε τότε, χωρίς ὁμως αὐτό νά σημαίνει καί τήν ἀ-
πουσία συνναστροφῶν καί σεξουαλικῶν σχέσεων. Τό
συμπέρασμα εἶναι ὅτι δέν μποροῦμε νά μιλάμε γιά οἰκο-
γενειακές σχέσεις καί γιά οἰκιακή ἐργασία ὅταν κάθε
μέλος τῆς οἰκογένειας περνοῦσε δεκαπέντε ὥρες τήν ἡ-
μέρα στό ἐργοστάσιο καί ἄρα δέν διέθετε οὔτε τό χρόνο
οὔτε τόν φυσικό χῶρο γιὰ νά γίνει δυνατή ἡ ἀνάπτυξη
μιάς «οἰκογενειακῆς ζωῆς».²

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σήμερα γνωρίζουμε λίγα πράγματα γιά
τίς ἐνδοσυζυγικές καί κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀνδρῶν καί
τῶν γυναικῶν πού ἐργάζονται στό ἐργοστάσιο: προσπαθοῦ-
με νά τίς φαντασθοῦμε μέσα ἀπό τίς ἔρευνες τῆς ἐποχῆς.
Γνωρίζουμε ὅτι ἔτρωγαν κυρίως ψωμί, εἶδος προκατασκευα-
σμένο πού δέν ἀπαιτοῦσε καμιά προετοιμασία στό σπίτι. Αὐ-
τή ἡ ἐνδειξη μαζί μέ τίς συνθήκες στέγασης τῆς ἐποχῆς πού
γνωρίζουμε, καί βέβαια τὰ ὠράρια στίς φάμπρικές, τή γυναι-
κεία καί παιδική ἐργασία (σέ αὐτό θά ἐπανέλθουμε), ὅλα αὐ-
τά τείνουν στό νά μᾶς κάνουν νά σκεφθοῦμε ὅτι ἡ «οἰκογε-
νειακή ζωή» δέν συγκρίνεται μέ αὐτό πού εἶναι ἡ σημερινή —
ἢ μέ αὐτό πού ἦταν πρὶν τή βιομηχανική ἐπανάσταση.

Ἄρα οἱ ἱστορικές συνθήκες στίς ὁποῖες ἔγραφε ὁ Μάρξ ἐ-
ξηγοῦν σέ ἕνα μεγάλο βαθμό τήν ἀβλεψία του (ὄχι ὁμως τήν
ἀβλεψία τῶν σύγχρονων ἐπιγόνων του!)· ὅσον ἀφορᾶ τόν
«ἀρσενικό σοβινισμό» του πρέπει νά τόν δοῦμε κι αὐτόν στό
πλαῖσιό τοῦ 19ου αἰώνα. Παραταῦτα ἡ κατάσταση τῶν ἐργα-

ζόμενων τάξεων, ὅπως λέγονταν ἐκείνη τήν ἐποχή, ἀλλάξε
ἐκ θεμελίων κατὰ τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα: ξεκινώντας ἀ-
πό τή δεκαετία τοῦ 1830 καί 1840, οἱ κυρίαρχες τάξεις στήν
Ἀγγλία καί στή Γαλλία ἀνησυχοῦσαν ζωηρά γιά τή «φυσική
καί ἠθική κατάσταση» (ἰδιαίτερα τήν ἠθική) τῶν ἐργατῶν
καί ἀρχίζουν νά πειραματίζονται σέ μιά νέα ὄργανωση τῆς
καθημερινῆς ζωῆς τῶν ἐργατῶν. Ὁ σκοπός αὐτοῦ τοῦ πειρα-
ματισμοῦ ἀποσκοποῦσε στό νά δημιουργηθοῦν, φυσικά μέ ὁ-
σο τό δυνατό λιγότερες δαπάνες, οἱ συνθήκες μιάς κάποιας
οἰκογενειακῆς ζωῆς γιά τόν ἐργατικό πληθυσμό. Ἦταν φι-
λανθρωπία, φροντίδα γιά δημογραφικό ἔλεγχο ἢ πολιτική ἐ-
φυῖα; Ἄς μὴν λησμονοῦμε ὅτι ἡ δεκαετία τοῦ '30 καί τοῦ '40
ἦταν πλούσιες ἀπό ἐργατικές ἐξεγέρσεις: ἔπρεπε «κάτι νά γί-
νει». Σέ προσεχές κεφάλαιο θά προσπαθήσω νά ἀναδείξω
αὐτή τήν ἀλλαγὴ στάσης τῆς καπιταλιστικῆς τάξης τῆς δε-
καετίας τοῦ '40· ἐδῶ θά ἐξετάσουμε τίς πρακτικές συνέπειες
αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς, δηλαδή τήν ἐργατική - ἀστική οἰκογέ-
νεια ὅπως μποροῦμε νά τήν παρατηρήσουμε σήμερα, ὄχι μό-
νο μέσα στήν ἐργατικὴ τάξη ἀλλά καί σέ ἄλλα στρώματα μι-
σθωτῶν. Πρόκειται γι' αὐτό πού οἱ κοινωνιολόγοι ἀποκα-
λοῦν «**πυρηνική οἰκογένεια**», χωρίς νά φαντάζονται ἀπό πού
προέρχεται.

«Ἡ οἰκογένεια — μᾶς λένε — εἶναι ἕνας ἰδεολογικός μηχανι-
σμός». Σέ αὐτὴ τὴ φράση τό κάθε τί εἶναι καλά ζυγισμένο.
Τό ρήμα *εἶναι*, πού ἐνέχει τόσο νόημα ὥστε νά μὴν ἔχει κανέ-
να. Ἡ ἔννοια **μηχανισμός**: παράξενος μηχανισμός ἢ οἰκογέ-
νεια, πού δέν διαθέτει τήν πυραμιδική δομὴ τῶν ἄλλων μηχανι-
σμῶν, ἐκκλησίας ἢ γραφειοκρατίας, στρατοῦ ἢ σχολικοῦ
μηχανισμοῦ· σέ αὐτόν ἐδῶ τό «μηχανισμό» δέν ὑπάρχει, ὁ-
πως στοὺς ἄλλους, ἕνα μισθοδοτούμενο σῶμα στίς ἐπιταγές
τῆς κυρίαρχης τάξης, οὔτε «τά «ἐπαγγελματικὰ στελέχη»
τάξης» ὅπως εἶναι, ἢ μᾶλλον ὅπως θά θέλαμε νά εἶναι οἱ
ὑπάλληλοι· σέ αὐτό ἐδῶ τό μηχανισμό ὅλοι εἴμαστε «ἐπαγ-
γελματικὰ στελέχη». Ὅσον ἀφορᾶ τό ποιοτικό προσδιορι-
στικό **ἰδεολογικός**, εἶναι τελειῶς ἀδικαιολόγητο γιά τήν κα-
θαυτὴ ἐργατικὴ οἰκογένεια. Οἱ ἐνδοοικογενειακές σχέσεις
πού ἡ καπιταλιστικὴ τάξη ἐγκαθιδρύει καί ἀναπαράγει στό
ἐσωτερικό τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι καταρχὴν **σχέσεις
παραγωγῆς**.

Πράγματι αὐτές οἱ σχέσεις εἶναι τὰ οὐσιαστικὰ ἐργαλεῖα
τῆς πολιτικῆς τοῦ κεφαλαίου γιά τό ἐργατικό δυναμικό.

Αὐτές εἶναι πού ρυθμίζουν καθημερινά, ἐβδομαδιαίως, ἐ-
τησίως καί ἐφ' ὅρου ζωῆς τὴ διαδικασία παραγωγῆς τῆς ἐρ-
γατικῆς ἐνέργειας προορισμένη γιά κατανάλωση στή διαδι-
κασία παραγωγῆς ὡς ἐργατικὴ δύναμη.

Αὐτές οἱ σχέσεις ρυθμίζουν τήν ἴδια τήν παραγωγή τοῦ ἐρ-
γατικοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τὴ μιά γενιά στήν ἄλλη. Κάθε προ-
σπάθεια ὄχι μόνο γιά οἰκογενειακὴ πολιτικὴ ἀλλά καί γιά
«κοινωνική» πολιτικὴ ἀπό τήν πλευρὰ τοῦ κεφαλαίου ἐγκει-
ται ἀκριβῶς στό νά μεταφυτεύσει αὐτές τίς σχέσεις μέσα
στόν ἐργατικό λαό, νά τίς διατηρήσει καί νά τίς ὑπερασπίσει
ἀπὸ ἀντιστασεις καί πρωτοβουλίες προερχόμενες ἀπὸ τήν ἴ-
δια τήν ἐργατικὴ τάξη. Πάνω σέ αὐτό ἐργάζονται οἱ στρατιές
τῶν κοινωνικῶν βοηθῶν, τῶν ἀφιλοκερδῶν τῆς κοινωνικῆς
ἐργασίας, οἱ ἐπιμορφωτές καί ἄλλοι. Ἐπιπλέον αὐτές οἱ σχέ-
σεις συμβάλλουν στό νά ἀναπαράγονται οἱ διαφορές τῶν μι-
σθωτῶν ἀνάμεσα σέ ἄνδρες καί γυναῖκες, νέους καί ἐνήλι-
κες, ὅπως καί ἡ κάθε πολιτικὴ «κοινωνικῆς» κατοικίας, φο-
ρολογικῆς ρύθμισης, οἰκογενειακῶν ἐπιχορηγήσεων ἢ ἀκό-
μα καί ἡ ἰδεολογικὴ παραγωγή πού προσανατολίζεται πρὸς
τίς λαϊκὲς μάζες.

Αὐτές οἱ οἰκογενειακές σχέσεις ἀνθρωπονομικῆς παραγω-
γῆς ὀρίζουν αὐτό πού οἱ κοινωνιολόγοι τῆς οἰκογένειας ἀπο-
καλοῦν «ρόλους» τῆς γυναίκας καί τοῦ συζύγου (καί κατ' ἐ-
πέκταση τῶν παιδιῶν). Ἀλλὰ ἐκλαμβάνοντας τίς οἰκογε-
νειακές σχέσεις ὡς σχέσεις παραγωγῆς, μετασχηματίζεται
τό ἴδιο τό περιεχόμενο τῆς ἔννοιας τοῦ ρόλου: ὁ ρόλος τῆς
γυναίκας καί ὁ ρόλος τοῦ ἀνδρα δέν ἐκλαμβάνονται πλέον
ὡς «οἰκογενειακοὶ ρόλοι» ἐγγεγραμμένοι στό ἐσωτερικό ἐνός
ἀγραφου θεατρικοῦ ἔργου πού αὐτοσχεδιάζεται κάθε βράδυ

1. Κάρλ Μάρξ, *Κεφάλαιο*, βιβλ. 1, κεφ. XXIII, Ed. Sociales.

2. Nicol Cox καί Silvia Federici, «Counter planning from the Kitchen»,
Bristol Falling Wall Press, Nov. 1975, σ. 16.

πίσω από κλειστές πόρτες, αλλά ως θέσεις εργασίας μέσα σε μία διαδικασία παραγωγής.

Ομολογουμένως κατανοούμε άμέσως ότι έτσι όπως φτιάχτηκε το έργο το πιο μεγάλο μέρος της ανθρωπονομικής εργασίας ανήκει στις γυναίκες: είτε πρόκειται για την άναγκαία εργασία στην αναπαραγωγή της ενέργειας του συζύγου (μαγειρέμα, πλύσιμο πιάτων, πλύσιμο ρούχων, νοικοκυριό, ράψιμο), είτε πρόκειται για την εργασία παραγωγής νέων στηριγμάτων της εργατικής ενέργειας (ή ανατροφή των παιδιών), είτε πρόκειται τέλος για τα άναγκαία διαβήματα στην ανανέωση του πλαισίου της οικογενειακής ζωής.

Έτσι, και υποθέτωντας, με βάση μία μεθοδολογική υπόθεση εργασίας, ότι η σύντροφος του εργάτη δεν εργάζεται (πρόκειται γι' αυτό που προσπαθεί να επιβάλλει η οικογενειακή και κοινωνική πολιτική του κεφαλαίου) αντιλαμβάνεται κανείς ότι πραγματοποιεί στο εσωτερικό των εργατικών νοικοκυριών και μέσα στην πόλη μία τεραστίως ποσότητας μαζική εργασία: ότι αυτή η εργασία δεν είναι μία «μη παραγωγική εργασία» ή μία «γυναικεία δραστηριότητα» αλλά απλούστατα μία παραγωγική εργασία που παράγει το ουσιαστικό για την παραγωγή του κεφαλαίου εμπόρευμα, την άρσενική εργατική ενέργεια: ότι κάτω από τις προσωπικά προσφερόμενες υπηρεσίες σε ένα άλλο πρόσωπο, η γυναίκα βρίσκεται στην παραγωγή αυτού που παράγει το κεφάλαιο. «Έτσι δραστηριοποιούνται καθημερινά εκατομμύρια γυναίκες εργατών. Άλλα αυτή η τεράστια μαζική εργασία παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: δεν κοστίζει στο κεφάλαιο ούτε μία δεκάρα.

Η δύναμη της περιρρέουσας ιδεολογίας είναι τέτοια που αυτό φαίνεται φυσικό. Φυσικό ότι το άφεντικό δεν πληρώνει παρά μόνο την εργασία που πραγματοποιείται στο εργοστάσιο του και που ενσωματώνεται στα εμπορεύματά του για να μπορέσει να την ξαναπουλήσει με ένα καλό κέρδος. Γιατί θα πληρώνει μία εργασία που γίνεται άλλοι και που παράγει ένα εμπόρευμα το όποιο δεν τό πουλάει αλλά τό αγοράζει;

Όστόσο αυτή η δικαιολόγηση πραγματοποιείται στο εσωτερικό της καταπληκτικής μυστικοποίησης που παράγει η μορφή μισθός: δικαιολογείται ως εάν ο μισθός αγοράζε την εργασία και όχι την εργατική δύναμη. Άρα καταλαβαίνουμε, και αυτό από την εποχή του Μάρξ, ότι ο μισθός δεν σχετίζεται άμεσα με την προσφερόμενη εργασία, ότι δεν πληρώνεται παρά ένα μέρος της, ένα μεταβλητό και ελαττούμενο άλλωστε μέρος, ένα μέρος που δεν καθορίζεται από κάποιο «οικονομικό νόμο» αλλά από τό συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ των άφεντικών και των εργατών: και ότι αυτός ο μισθός χρησιμεύει ολοκληρωτικά στην ανα-παραγωγή της εργατικής ενέργειας ενόψει της επανα-κατανάλωσής της μέσα στην εργασιακή διαδικασία, ως εργατική δύναμη.

Εξάλλου είναι εμπειρικά λαθεμένη ή αντίληψη ότι ό εργοδότης δεν πληρώνει παρά μόνο ό,τι αντιστοιχεί άμεσα στην παραγωγική εργασία. Για παράδειγμα ως σημειωθεί ότι παλιότερα στα άνθρακωρυχεία, ό χρόνος που περνούσε μέχρι να πάνε οι εργάτες στον τόπο της δουλειάς τους μέσα στις σήραγγες (που μερικές φορές υπερέβαινε τή μία ώρα) έμενε άπληρωτος. Οι άνθρακωρύχοι θά άγωνιστούν για να αναγνωριστεί ως χρόνος εργασίας και ως τέτοιος να πληρώνεται.³

Σήμερα βλέπουμε να ύπολανθάνει τό αίτημα του ύπολογισμού του χρόνου μεταφοράς στον χρόνο εργασίας. Γιατί όχι; Αυτή η διεκδίκηση παραμένει στο εσωτερικό της μυστικοποίησης που πραγματοποιεί ή μισθωτή σχέση: αλλά αυτή ή μυστικοποίηση, ιδεολογικής μορφής, είναι μία μορφή που αντιστοιχεί σε μία κοινωνική πραγματικότητα: μία μορφή στο εσωτερικό της οποίας οι διαπραγματεύσεις άφεντικών - εργατών, σε καιρούς «όμαλης» ήγεμονίας του κεφαλαίου, είναι άρκετά λειτουργικές. Άκατανόητη διεκδίκηση (άλλα για ποιόν;) πρίν από μερικά μόνο χρόνια θά μπορούσε να θεσμοποιηθεί αύριο.

Πρόκειται γι' αυτό που συνέβη για τις άδειες μετ' άποδοχών. Ποιός θά μπορούσε να φανταστεί τό 19ο αιώνα ότι μία μέρα τά άφεντικά «θά πληρώναν τους εργάτες τους για ν' ά-

ναπαύονται»;

Άλλα βέβαια, αυτό που τό άφεντικό προσφέρει με τό ένα χέρι τό ξαναπαίρνει με τό άλλο, χωρίς να χάνει επιπλέον τίποτα. Αυτό συνέβαινε παλιότερα με την αύξηση των ώρων εργασίας και με την αυταρχική περικοπή των μισθών. Σήμερα αυτό γίνεται μέσα από άλλες πρακτικές: για παράδειγμα με την αύξηση των τιμών και ιδιαίτερα με την έντατικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας. Χωρίς να αλλάζει ή διάρκεια της ημερήσιας εργασίας και χωρίς περικοπή του μισθού, κάθε άφεντικό πετυχαίνει τό σκοπό του μέσα από την αναδιοργάνωση της εργασιακής διαδικασίας και ιδιαίτερα με την επιτάχυνση των ρυθμών άποσπώντας μία συμπληρωματική ποσότητα άπληρωτης εργασίας. Αυτή είναι ή μορφή που προσλαμβάνει ό άγώνας της εργοδοσίας. Θά μπορούσαμε να δώσουμε ένα εκατομμύριο παραδείγματα, όχι μόνο από τό εργοστάσιο αλλά και από γραφεία, από ταχυδρομεία κ.λπ.⁴

Πόση είναι λοιπόν ή συμπληρωματική εργασία που παίρνεται και ξαναπαίρνεται από τους εργάτες; Οι ρυθμοί δίνουν τό ακριβές μέτρο του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στα άφεντικά και στους εργάτες όπως και του έπιπέδου εκμετάλλευσης. Από αυτούς τους ρυθμούς, και όχι από τό έπίπεδο των μισθών, εξαρτάται ή μάζα της υπεραξίας και των κερδών που αφαιρούνται από τό άπόθεμα ενέργειας των εργατών και που ξαναγυρίζει εναντίον τους με τή μορφή των μέσων πάλης υπέρ της καπιταλιστικής τάξης.

Άλλα όσο οι ρυθμοί έντείνονται τόσο ή διαθέσιμη ενέργεια στα σώματα των εργατών και των ύπαλλήλων δαπανάται και έξαλείφεται και τόσο καθίσταται άναγκαία ή ανάληψη από άλλους των έργων ανθρωπονομικής παραγωγής, αναγκαίων για την αναπαραγωγή αυτής της ενέργειας. Πράγματι δεν είναι άκριβές, όπως τό γράφει ό Μάρξ, ότι τό μέσο έπίπεδο μισθών είναι ισότιμο με τή μέση άξία αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης του εργάτη: οι μισθοί δεν καλύπτουν παρά τις τιμές αγοράς των πρώτων ύλων που είναι άναγκαίες γι' αυτή τήν παραγωγή. Η εργασία της ανθρωπονομικής παραγωγής πρέπει να παρασχεθεί επιπλέον. Γιατί τό κρέας δεν τρώγεται όμώ. Και όταν ή μορφή που έπιλέγει τό κεφάλαιο —όχι από τό ένα ή τό άλλο άφεντικό αλλά τό κεφάλαιο με την έννοια της κοινωνικής δύναμης— είναι ή εργατική - άστική οικογένεια, στο εσωτερικό της οποίας αυτή ή εργασία πραγματοποιείται χωρίς άμοιβή, αυτή ή οικογενειακή μορφή γίνεται όλο και περισσότερο άπαραίτητη στον κύκλο της ανα-παραγωγής κεφαλαίου / εργατικής δύναμης.

Αντίθετα, ή δωρεάν προσφερόμενη εργασία της ανθρωπονομικής παραγωγής δεν έχει ένα δομικό χαρακτήρα μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αυτή ή εργασία, από την άποψη του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ εργοδοσίας και εργατικής τάξης, είναι του ίδιου τύπου με τον χρόνο μεταφοράς για τον όποιο μιλήσαμε πιο πάνω. Άν αυτή τή στιγμή ή «οικιακή» εργασία των συζύγων των εργατών δεν πληρώνεται, ούτε αναγνωρίζεται ως εργασία, αυτό δεν όφειλεται σε κάποια άκλόνητη λογική του καπιταλισμού, αλλά άπλούστατα στο γεγονός ότι ακόμα δεν έγινε άντικείμενο καμιάς διεκδίκησης για να άμοιφθεί.

Άς πάρουμε τό παράδειγμα της Γαλλίας στην όποία ή κυβέρνηση του μεγάλου κεφαλαίου έπιχειρεί να πάρει την πρωτοβουλία από τά εργατικά συνδικάτα προλαμβάνοντας αυτό τό αίτημα και άκυρώνοντας έτσι την ανατρεπτική δυναμική του: ή χορήγηση «μισθού στις νοικοκυρές» θά ήταν, τό λιγότερο σε μία πρώτη φάση, μία τεράστια αντιπυρική ζώνη ενάντια στην κινητοποίηση των γυναικών των εργατών, δηλαδή του μισού της τάξης, γύρω από τή μόνη διεκδίκηση που θά μπορούσε να τις κινητοποιήσει όλες, ως αυτό που είναι.⁵

Άλλα μπορούμε στην πραγματικότητα να ισχυρισθούμε ότι ή «οικιακή» εργασία, ή εργασία της ανθρωπονομικής πα-

3. Roger Cornu, «Mineurs cenevols et provencaux face à la crise du charbonnage», Rapport au Cordes 1975.

4. Βλέπε Jean-Pierre Barou, «Renault - Billancourt, quatre acte de contrôle ouvrier», Les Temps Modernes, no special 310, 1972.

ραγωγής των γυναικών των εργατών είναι μία μη αναγνωριζόμενη εργασία, μία εργασία που προσφέρεται δωρεάν; Αντίθετα αυτή η εργασία δεν αμοιβεται «στην ακριβή αξία της», ή ακριβέστερα με μαρξιστικούς δρους, στην αξία του κόστους ανα-παραγωγής της; Όταν σήμερα ο μισθός του εργατή αρκεί για να ζήσει το ζευγάρι, κάποιος θα μπορούσε να σκεφθεί ότι το κόστος της παραγωγής της ενέργειας της συζύγου του περιέχεται στο μισθό του: η οικιακή εργασία της γυναίκας θα πληρωνόταν όχι από τον ατομικό αλλά από ένα «οικογενειακό» μισθό του συζύγου της.

Αυτή η αιτιολογία φαίνεται μη ανασκευάσιμη. Κι όμως στο σύνολό της στηρίζεται σε ένα λαθεμένο προαπαιτούμενο. Πράγματι, αυτή η αιτιολογία υποθέτει ότι ο μισθός των εργατών ανταποκρίνεται στη μέση αξία της αναπαραγωγής των ενεργειών ενός ζευγαριού, και ότι αυτό το κόστος είναι *άνωτερο* από το κόστος της ενέργειας ενός ανύπαντρου εργατή. Ο ανύπαντρος υποτίθεται μπορεί να ζήσει άνετα με το μισθό του, γιατί αυτός ο μισθός είναι στην πραγματικότητα οικογενειακός μισθός.

Αλλά όμως στην πραγματικότητα συγκρίνουμε δύο πράγματα διαφορετικά. Ας φαντασθούμε τον ανύπαντρο μετά από εννιά ώρες δουλειάς στο εργοστάσιο: έχει ακόμα να κάνει πολλές δουλειές. Πρέπει να δαπανά το λιγότερο δεκαπέντε ώρες κάθε εβδομάδα για να ψωνίσει, να μαγειρέψει, να πλύνει κ.λπ. Αντίθετα ο παντρεμένος εργατής, αν η γυναίκα του δεν εργάζεται, δεν έχει παρά να άραξει (σχηματοποιώ...). Άρα συγκρίνουμε τον ανύπαντρο με το παντρεμένο *ως εάν η οικιακή εργασία να μην ήταν εργασία*: με άλλα λόγια, χωρίς να το καταλαβαίνουμε πέφτουμε σε ένα φαύλο κύκλο.

Για να είναι έγκυρη η σύγκριση πρέπει να υποθέσουμε ότι οι δύο αυτοί άνδρες, παντρεμένος και ανύπαντρος, απασχολούνται το ίδιο εκτός εργοστασίου ή δεν απασχολούνται καθόλου. Ας υποθέσουμε ότι και οι δύο εργάζονται σε ένα από τα πολυάριθμα μέρη όπου οι ρυθμοί εργασίας είναι τέτοιοι ώστε στο τέλος της ημέρας (και τι: εβδομάδας) τους βρίσκει, όπως λέμε, «τελειώς ψόφιος». Έν πρόκειται για μία φανταστική υπόθεση, αντιθέτως είναι η μόνη πραγματική που μπορούμε να κάνουμε μέσα στη σημερινή κατάσταση πραγμάτων. Σε αυτή την περίπτωση ο παντρεμένος βρίσκει καταφύγιο στη γυναίκα του. Τι κάνει ο εργένης; Τρώει στο εστιατόριο, πληρώνει μία υπηρέτρια για το νοικοκυριό, κάνει μπουγάδα κ.λπ. Το πρόβλημα είναι: για πόσο καιρό θα διαρκεί ο μισθός του;

Αντίθετα καταλαβαίνουμε ότι αν ο ανύπαντρος πρέπει να αγοράζει από την αγορά όλες τις αναγκαίες υπηρεσίες για την ανα-παραγωγή της ενέργειάς του, έχει ανάγκη από ένα *μεγαλύτερο* μισθό από αυτό τον πολυθρύλητο «οικογενειακό μισθό» που παίρνει ο παντρεμένος. Το κλειδί του μυστηρίου είναι η οικογενειακή εργασία που προσφέρει δωρεάν ή σύντροφος του παντρεμένου εργατή.

Δεν μπορούμε να παρακάμψουμε αυτό το πρόβλημα ότι ο ανύπαντρος εργατής «δεν έχει παρά» να κάνει ο ίδιος την οικιακή εργασία. Αν την κάνει, δεν θα μπορέσει να υπομείνει τους ρυθμούς εργασίας που μπορεί να άντξει ο παντρεμένος εργατής εξαιτίας του ότι ακριβώς δεν επιτελεί οικιακή εργασία. Αν αυτό δεν το κατανοούμε είναι είτε γιατί δεν θεωρούμε την οικιακή εργασία ως εργασία που καταναλώνει ενέργεια, είτε γιατί φανταζόμαστε ότι το απόθεμα της ανθρώπινης ενέργειας τροφοδοτείται από το σώμα ως ένα ανεξάντλητο ρεζερβουάρ. Αλλά αυτό το δυναμικό ενέργειας που υπάρχει ως απόθεμα δεν είναι ούτε ατέλειωτο, ούτε ακαθόριστο: οι εργοδότες είναι οι πρώτοι που το γνωρίζουν, που προσπαθούν επίμονα να εξαντλήσουν αυτό το δυναμικό μέχρι την τελευταία σταγόνα — όχι απλώς στο «maximum» αλλά *στην ολόκληρά του*— εντείνοντας τους ρυθμούς στο maximum: πρόκειται γι' αυτό που αποκαλούμε ορθολογικοποίηση της εργασίας.

Επειδή δεν υπάρχει συγκεκριμένη μονογραφία που να έχει πραγματοποιηθεί κάτω από αυτή την οπτική γωνία (και η οποία θα είχε εξάλλου μία διαφορούμενη πολιτική σημασία) κάνω την υπόθεση ότι ένας ανύπαντρος εργατής κοστίζει στο κεφάλαιο *πιο ακριβά*, στο απλό οικονομικό σχέδιασμα,

από ένα παντρεμένο εργατή. Αλλά αυτή η ίδια σύγκριση ενέχει κάτι το επιφανειακό: πράγματι εδώ και καιρό η εργατική δύναμη οργανώνεται από το κεφάλαιο με τη μορφή της οικογενειακής αναπαραγωγής «εργατικής - αστικής» (και όχι μόνο για λόγους οικονομικής τάξης). Και αυτό είναι που κάνει τόσο δύσκολη τη ζωή στους ανύπαντρους. Όλη η παραγωγή εμπορευμάτων κατανάλωσης, από τα διαμερίσματα μέχρι τις κονσέρβες, τα αυτοκίνητα και τα πλυντήρια, είναι μία παραγωγή προσανατολισμένη για *οικογενειακή* και όχι για ατομική κατανάλωση. Δεν είναι το *υψος* αυτού του μισθού που δείχνει ότι είναι οικογενειακός μισθός, αλλά η φύση του, η αγοραστική του δυνατότητα και η δομή του καπιταλιστικού περιβάλλοντος στο εσωτερικό του οποίου αυτός ο μισθός επιτρέπει την επιβίωση. Μία επιστολή ενός αναγνώστη εβδομαδιαίας εφημερίδας το αποδεικνύει πλήρως:

Ο Ρισάρ Κρεβιέ (France Nouvelle no 1608) (...) λέει:

«...τόν Ιανουάριο του 1975, ο κατώτατος μισθός ήταν 1.168 φράγκα και αν ήταν παντρεμένος το επίπεδο της κατανάλωσής του ήταν το ίδιο με αυτό ενός ανύπαντρου ο οποίος θα κέρδιζε 510 φράγκα το μήνα».

Ομολογώ πως δεν καταλαβαίνω· έχω ο ίδιος είμαι χωρισμένος και δεν νομίζω ότι ξοδεύω λιγότερο από τὰ μισά που ξοδεύα πριν χωρίσω.

Μέναμε σε ένα τριάρι, τώρα μένω σε δυάρι. Είχαμε δυο αυτοκίνητα, τώρα έχω ένα αλλά τὰ έξοδα είναι τὰ ίδια. Κατ' αναλογία πληρώνω περισσότερους φόρους. Ένα πλυντήριο και ένα ψυγείο αξίζουν το ίδιο ακριβά είτε για ένα είτε για δυο πρόσωπα.

Μας μιλάνε συχνά για τήν οικογένεια αλλά σχεδόν πάντα ξεχνούν τίσ δυσκολίες αυτού που ζει μόνος, είτε τó έχει αποφασίσει είτε όχι. Πρόκειται για κάθε είδους δυσκολίες που αφορούν τó σπίτι, τήν ψυχαγωγία, τή μοναξιά, χωρίς να μιλήσουμε για τὰ προβλήματα που αντιμετωπίζει στους δανεισμούς του. Σε ένα ανύπαντρο δυσπιστεί κάποιος γιατί δέν προσφέρει «όλες τίσ έγγυήσεις». Κατ' τή γνώμη μου ó τρόπος ζωής ενός ανύπαντρου δέν θεωρείται τó ίδιο φυσικός όπως αυτός ενός ζευγαριού».⁵

Άρα η οικιακή εργασία των γυναικών των εργατών έχει ένα διπλό χαρακτήρα: είναι και «δωρεάν» και «άναγκαία». Αυτά είναι τὰ δύο χαρακτηριστικά τὰ οποία καταγγέλλουν ζωηρά οι φεμινίστριες. Παραταύτα αν η εργασία αυτή προσφέρεται δωρεάν, δεν είναι γιατί δεν τήν πληρώνει ο σύζυγος: αυτό δεν είναι παρά η επιφάνεια του γεγονότος. Στην πραγματικότητα, αυτή η εργασία δεν πραγματοποιείται για

5. Έδώ και λίγα χρόνια υπάρχει ένα ρεύμα του φεμινιστικού κινήματος που διεκδικεί, ακριβώς, μισθό για τίσ νοικοκυρές. Αυτή η ομάδα στην οποία συμμετέχουν η Maria Rosa Della Costa στην Πάδοβα, η Nicole Cox και η Silvia Federici στη Ν. Υόρκη και πολλές άλλες, συγκροήθηκε με τήν άκατανοησία, τήν εχθρότητα των κύριων εργατικών οργανώσεων. Πρέπει ωστόσο να εξετάσουμε τίσ θέσεις τους με τήν πιο μεγάλη προσοχή. Έδώ δεν μπορούμε να μιλήσουμε σε λεπτομέρειες. Θά έλεγα μόνο ότι οι απόψεις τους είναι πολύ περισσότερο στοιχειοθετημένες απ' όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Ας πάρουμε για παράδειγμα τó εξαιρετό βιβλίο της Maria Rosa Della Costa και Selma James, «Pouvoir des femmes et subversion sociale, Geneve 1973», τήν προσούρα της Nicole Cox et S. Federici (βλ. σημ. 2), ή τήν προσούρα Le operaie della casa, Πάδοβα και Βενετία, 1975. Σ' αυτό τó τελευταίο έργο μπορεί να βρεί κανείς τήν κατ' έμέ πολιτικά όρθη ανασκευή των κύριων επιχειρημάτων που προβάλλουν κατ' αρχήν οι «μαρξιστές» αγωνιστές ως προς τó ζήτημα του οικογενειακού μισθού: τó επιχείρημα ότι ο οικιακός μισθός θά κάρφωνε τίσ γυναίκες των εργατών στο σπίτι, χώρο άπολιτικοποίησης: ότι ο μισθός αυτός θά αφαιρούνταν από τόν μισθό των ανδρών· ότι θά έπλωνε λίγο περισσότερο τή βασιλεία του κεφαλαίου. Όλα αυτά τὰ επιχειρήματα, άπολύτως «λογικά», εμφανίζονται άπελπιστικά φτωχά όταν αντιμετωπίζουμε τó ζήτημα από τήν πραγματικά νέα σκοπιά που ανέπτυξαν οι ένλόγω φεμινίστριες που άποτελεί μία άθθεντική σκοπιά (και άθθεντικά μαρξική) του γυναικείου τμήματος τής εργατικής τάξης.

τό σύζυγο *ως άτομο* αλλά για τό σύζυγο *ως φορέα εργατικής δύναμης*, δηλαδή σέ τελευταία *ανάλυση για τό κεφάλαιο*, πού βρίσκεται πίσω από κάθε *οργάνωση* τών «οικογενειακών σχέσεων». Αυτή ή εργασία χαρακτηρίζεται *ως δωρεάν* διότι, άκριβώς, είναι τό κεφάλαιο πού δέν τήν πληρώνει. Όταν κάποια στιγμή ό εργάτης βρεθεί άνεργος, τό κεφάλαιο δέν άσκει πλέον τήν καθημερινή του άπαιτηση στή γυναίκα, και βλέπουμε πράγματι τούς συζύγους νά συμμετέχουν μέ περισσότερη ή λιγότερη θέληση (οί συνήθειες είναι πάντα βαθιά ριζωμένες) στήν οικιακή εργασία: άπόδειξη τού ότι όταν οί σύζυγοι εργάζονται στό εργοστάσιο, δέν τό κάνουν «για τόν έαυτό τους» αλλά εργάζονται για τίς γυναίκες τους.

Στήν άναγκαιά και καθημερινή οικιακή εργασία σκοπεύει ή μυστικοποίηση αυτών τών σχέσεων. Δέν είναι τό κάθε άφρονικό προσωπικά πού *έγκαλει* τίς γυναίκες νά εκπληρώσουν τά οικιακά τους καθήκοντα. Αυτή ή *έγκληση* *έγγράφεται* και *ίχνογραφείται* μέσα στίς ίδιες τίς σχέσεις τής εργατικής - άστικής οικογένειας. Άν τό φαγητό δέν είναι έτοιμο δέν θά βάλει τίς φωνές ό εργοδότης αλλά ό σύζυγος. Για τό κεφάλαιο είναι σημαντικό νά μπορεί ό σύζυγος καθημερινά νά *άπαιτεί* από τή γυναίκα του τήν *έκπλήρωση* όλων τών οικιακών τής υποχρεώσεων. Και οί κοινωνικοί λειτουργοί άγρυπνούν ώστε ό στόχος αυτός νά πραγματοποιείται.

Άλλά αυτό *έγκαθιδρύει* μία *αυταρχική* σχέση ανάμεσα στό σύζυγο και τή σύζυγο. Παρατηρώντας τό ζήτημα από τή σκοπιά κάποιου άλλου, για παράδειγμα τού (τής) *διανοούμενου*, φαίνεται ότι οί *εργάτες* αντιμετώπιζουν τίς γυναίκες τους ιδιαίτερα *αυταρχικά*, δέν θά διστάζουμε νά πούμε *αντιδραστικά*. Τό ότι οί *εργάτες* σύζυγοι δέν *άφήνουν* τόν ύπνο τους για νά συμμετέχουν στήν οικιακή εργασία (πράγμα πού *έξάλλου* *έμπειρικά* δέν είναι *άκριβές*, γιατί τό μοντέλο *εργάτης* - *άστός* δέν είναι *όλοκληρωμένο*) αυτό φαίνεται στά μάτια τών *διανοουμένων* μας *άμφοτέρων* τών φύλων *ως τό άπόγειο* τής *αντιδραστικής* *ίδεολογίας* (!) Ξεχνούν αυτά πού περνάει ό *εργάτης* όλη τή μέρα. Ξεχνούν, ούτε πού τούς περνάει από τό μυαλό τους, τί πράγμα είναι τό *καπιταλιστικό* *εργοστάσιο*. Τό νά μιλά κανείς για τή συμπεριφορά τών *εργατών* στήν *οικογένεια* (όπως πρίν από τούς δικούς μας «προσδευτικούς» τό κάνει ό *άμερικάνος* *κοινωνιολόγος* Λιπσέτ πού *άνέπτυξε* τήν *ίδέα* τού «*εργατικού* *αυταρχισμού*») χωρίς ποτέ νά *αναφέρεται* συγκεκριμένα στό *εργοστάσιο*, στήν *εργατική* *εργασία*, στίς σχέσεις πού τή συγκροτούν πού τήν *ορίζουν* και τήν *έπικυρώνουν* στή *μεγαλύτερη* *δυνατή* *άπόσπαση* τής *εργασίας*, δηλαδή στή *μεγαλύτερη* *δυνατή* *κόπωση*, *πετυχαίνει* μέ ένα *σμπάρο* *δυό* *τριγόνια*: τήν *εύκολη* *σύνθεση* *άγνοιας* και *φλυαρίας*.

Άλλά αν ή *αυταρχική* σχέση πάει από τόν άνδρα στή γυναίκα *οί σχέσεις* *άπαιτησης* είναι *άμφίδρομες*. Η γυναίκα μπορεί νά *στηρίζεται* στόν *κοινωνικό* νόμο για νά *άπαιτεί* από τόν σύζυγο πού *έπιστρέφει* στό σπίτι νά τής *έμπιστευτεί* τό σύνολο τού μισθού. Αυτή ή *άπαιτηση* *υποστηρίζεται* από *κοινωνικές* *ύπηρεσίες* και *έπικυρώνεται* από τά *δικαστήρια*: στίς *υποθέσεις* *διαζυγίου* οί *δικαστές* *άδιαφορούν* για τή *μοιχεία*, *έκτός* *έναν* *παρασύρει* τή γυναίκα στήν «*άρνηση*» τής *οικογενειακής* *έστιας*, ή *έναν* «*άποσπάσει*» από τόν άνδρα ένα μέρος τού μισθού του.⁷

Έξάλλου είναι ή *ανάγκη*, και *όχι* οί *έπιθυμίες* τους *ως* *προσωπικές* *έπιθυμίες*, πού *όδηγει* τίς γυναίκες νά *άπαιτούν* *όλόκληρο* τό μισθό. Αυτή ή *άναγκαιότητα* είναι *έγγεγραμμένη* μέσα σέ *συγκεκριμένες* *σχέσεις* τής *εργατικής* - *άστικής* *οικογένειας*. Άν ό *μισθός* είναι *άρκετά* *χαμηλός* είναι *άναγκαίο* νά *δαπανάται* *έξ* *όλοκληρου* για τήν *άναπαραγωγή* τής *εργατικής* *ένέργειας*, *άποκλείοντας* *κάθε* *άλλη* *δαπάνη*: *αντίστροφα* μόνο αν *άποκλείονται* οί *άλλες* *δαπάνες* τό κεφάλαιο μπορεί νά *μειώνει* τούς *μισθούς* στό *κατώτατο* *δυνατό* *έπίπεδο*, πού νά *αντιστοιχούν* στήν *άναπαραγωγή* τής *εργατικής* *δύναμης*.

Μέ *δυό* *λόγια*: ή *άντίφαση* δέν είναι *παρά* τό *έπιφανόμενο* *ανάμεσα* *στός* *δυό* *στόχους* τής *κυρίαρχης* *τάξης*: *άπό* τή *μιά* νά *συσπειρώσει* τήν *εργατική* - *άστική* *οικογένεια* *γύρω* *άπό* τή *γυναίκα* («*τήν* *άστική*» *όπως* *τή* *λένε* *οί* *εργάτες*) *μετά*

τή *δεκαετία* τού 1840 και *άπό* τήν *άλλη* νά *δώσει* *στόν* *σύζυγο*, *στό* *έσωτερικό* τού *συγκροτημένου* *οικογενειακού* *κυττάρου*, *έξουσία* *πάνω* *στή* *γυναίκα*. Άλλά και *στίς* *δυό* *αυτές* *περιπτώσεις* δέν *πρόκειται* για *μιά* *πραγματική* *έξουσία*, για *μιά* *καθαρή* *έξουσία*, αλλά για *μιά* *έξουσία* *κατ'* *έξουσιοδότηση*. Είναι ή *έξουσία*, δηλαδή τό *δίκαιο* πού *στηρίζεται* *στίς* *κοινωνικές* *νόρμες* και *στή* *νομολογία*, πού *άπαιτεί* τή *σύναψη* *αυτού* πού ή *καπιταλιστική* *τάξη* *θέλει* νά τής *έξοικονομείται* *μέσα* *στήν* *οικιακή* *οικονομία*: τό *μισθό* τόν *φέρνει* ό *εργάτης*, τήν *άνθρωπονομική* *εργασία* τήν *έκπληρώνει* ή *γυναίκα*. Η *εργατική* *οικογένεια*, τής *οποίας* *οί* *δεσμοί* *μέ* *τούς* *άδερφούς* και *τίς* *άδερφές* τής *τάξης* *έχουν* *διαραγεί*, δέν μπορεί νά *επιβίωσει* *παρά* αν ό *καθένας* *άπό* τούς *δυό* *συμβαλλομένους* *προσφέρει* τό *σύνολο* τής *εργασίας* πού τού *άναλογεί*.

Η *έξουσία* δέν *δίνεται* *στόν* *άνδρα* *παρά* τό ότι ό *τελικός* *στόχος* *αυτής* τής *οικογενειακής* *μορφής* είναι ή *παραγωγή* τής *ένέργειας* για τόν άνδρα. Ο άνδρας θά *έμφανισθεί* *στή* *σύζυγο* τού *ως* ή *προσωποποίηση* τής *άπαιτησης* *τού* *κεφαλαίου*. Άλλά και *αυτή* *άπό* τήν *πλευρά* τής, *άπαιτώντας* τήν *πληρωμή* και τήν *παρουσία*, *συμπεριφέρεται* *έπίσης* *ως* *προσωποποίηση* τού *κεφαλαίου*. Έτσι ό *καθένας* *ως* *άνθρώπινη* *ύπαρξη* *βρίσκεται* *αντιμέτωπος* *όχι* *μέ* *τό* *άλλο* *πρόσωπο* *άλλά* *μέ* *τήν* *προσωποποίηση* *τού* *κεφαλαίου*.

Αυτή είναι ή *θεμελιώδης* *δομή* τής *πυρηνικής* *οικογένειας*. Μέ τήν *έπιβολή* τής *στίς* *εργατικές* *οικογένειες*, *επιβάλλεται* και *στά* *άλλα* *στρώματα* τών *μισθωτών*: σέ *αυτή* *τήν* *κατηγορία* *άνήκει* *τό* *80%* *τού* *πληθυσμού*.⁸ Βέβαια *αυτή* ή *δομή* *παράγει* *διαφορετικά* *άποτελέσματα* *ανάλογα* *μέ* *τά* *κοινωνικά* *στρώματα*. Άλλά ή *θεμελιώδης* *δομή* *είναι* ή *ίδια*: είναι *μιά* *δομή* *άμοιβαίου* *έλέγχου*. Γι' αυτό ό *οικογενειακός* *θεσμός* *είναι* *ένας* *μηχανισμός* *ένταξης*: *καθένας* *άσκει* *τελικά* *στόν* *συμβαλλόμενο* *του* *μιά* *πολιτική* *ένταξης*, *καθένας* *συμπεριφέρεται* *ως* *άφεντικό*, *έπιτηρώντας* *τόν* *άλλο*.

Μέχρι τώρα δέν *μιλήσαμε* *καθόλου* για *τά* *παιδιά*. Άς *προσπαθήσουμε* *σύντομα* νά *δούμε* *τί* *είδους* *σχέσεις* *συνάπτει* *ό* *ιδεότυπος* τής *εργατικής* - *άστικής* *οικογένειας* *μέ* *τό* *παιδί*, *τά* *παιδιά*. Και σέ *αυτή* *τήν* *περίπτωση* *πρόκειται* για *όλικές* *σχέσεις* και *όχι* για *σχέσεις* *στοργής* πού *συγκροτούν* *ένα* *άλλο* *είδος* *σχέσεων* *στήν* *ολότητα* *τους*.

Καταρχήν *πρέπει* νά *έπισημάνουμε* *ότι* *μέ* *τόν* *έρχομό* *του* *στόν* *κόσμο* *στό* *έσωτερικό* τής *εργατικής* - *άστικής* *οικογένειας* *τό* *παιδί* *βρίσκει* *ένα* «*καταμερισμό* *καθηκόντων*» *τελείως* *όρατών* *στήν* *οικογένεια* — *τή* *στιγμή* *πού* *τίς* *περισσότερες* *οικιακές* *εργασίες* *έπιτελεί* ή *μητέρα* *του*, *ένώ* *τό* *κέρδος* *για* *τό* *νοικοκυριό* *έρχεται* *ουσιαστικά* *άπό* *τόν* *πατέρα* *του*. Ο *έρχομός* *τού* *παιδιού* *όχι* *μόνο* *δέν* *άνατρέπει* *αυτό* *τόν* *καταμερισμό* *καθηκόντων* *άλλά* *αντιθέτως* *τόν* *ένδυναμώνει* *και* *τόν* *σταθεροποιεί* *όριστικά*. Πρίν *τόν* *έρχομό* *του* *ήταν* *σχετικά* *εύκολο* *και* *στός* *δυό*, *και* *ιδιαίτερα* *στήν* *γυναίκα*, νά *άποφεύγουν* *τό* *εργατικό* - *άστικό* *μοντέλο*: *ύπήρχαν* *κάποια* *περιθώρια* *έλευθερου* *χρόνου*. Αυτό *θά* *συμβεί* *μέ* *τόν* *έρχομό* *τού* *πρώτου* *παιδιού*. Ο *σύζυγος* *άπό* *τήν* *πλευρά* *του* *είναι* *ύποχρεωμένος* — *ιδιαίτερα* *μέ* *τόν* *έρχομό* *τού* *δεύτερου* *και* *τού* *τρίτου* *παιδιού* — νά *κάνει* *ύπερωρίες* *στό* *εργοστάσιο*, *και* *αυτό* *ένδυναμώνει* *τόν* *καταμερισμό* *των* *καθηκόντων* *πού* *επιβάλλει* *τό* *εργατικό* - *άστικό* *μοντέλο*.

Άν ό *έρχομός* *των* *παιδιών* *έπιτρέπει* *στό* *εργατικό* - *άστικό* *μοντέλο* νά *επιβάλλεται* *στό* *ζευγάρι*, *αυτό* *συμβαίνει*, *άναμφίβολα*, *έπειδή* *έξαρχής* *αυτό* *τό* *μοντέλο* *περικλείει* *τόν* *έρχομό* *των* *παιδιών*. Για τό *κεφάλαιο*, ή *άνωτερότητα* τής

6. «France Nouvelle», Σεπτ. 1976.

7. Παρατηρήσεις σέ *μιά* *έρευνα* *για* *τό* *διαζύγιο*, Isabelle Bertaux-Wiame, Anne Biadi, Manuela Vicente (1974).

8. Η *άστική* *τάξη*, *λοιπόν*, *δέν* *επιβάλλει* *σέ* *έκατομμύρια* *μισθωτούς* *τή* *μορφή* «*άστική* *οικογένεια*», *τή* *βασισμένη* *στήν* *κληρονομιά*, *άλλά* *μιά* *άλλη* *μορφή*: *τήν* «*άστική* - *εργατική*» *οικογένεια*.

εργατικής - αστικής οικογενειακής μορφής σε σχέση με τη μορφή του άνυπαντρου εργάτη ξεγκείται όχι μόνο στην άμοιβαία ένταξη που αυτή εγκαθιδρύει, σε μία τεράστια δωρεάν μάζα εργασίας που παράγει, αλλά επίσης στην ενόττητα παραγωγής των παιδιών που συκροτεί.

Γνωρίζουμε τους καταναγκασμούς που άσκει η γαλλική μπουρζουαζία πάνω στις εργατικές οικογένειες για τις γεννήσεις. Άλλά δεν συνηθίσαμε να θεωρούμε την πτώση των γεννήσεων στις εργατικές οικογένειες, στη Γαλλία και σε όλοκληρη τη Δύση (όπως και στην Ανατολική Ευρώπη), ως μία μορφή *παθητικής αντίστασης* των γυναικών στους «δαιμονισμένους ρυθμούς» της ανθρωπονομικής παραγωγής, που τό κεφάλαιο προσπαθεί να τις επιβάλει. Άντίσταση των γυναικών όπως και των ανδρών βέβαια, όπως μου τό είπε ένας εργάτης που δουλεύει σε φούρνο:

«Σκέφτομαι να κάναμε ένα τρίτο παιδί. Άλλά όσο σκέφτομαι ότι θά μου κόστιζε... όχι σε χρήματα αλλά σε χρόνια από τη ζωή μου: καταρχήν οι υπερωρίες που θά έπρεπε να κάνω για πολλά χρόνια για να μεγαλώσει. Σε αυτά τό χρόνια θά ζούσα λίγο γιατί θά εργαζόμουν πολύ. Θά κουραζόμουν, τό αισθανόμαι αρκετά καλά, και αυτό είναι που ύπολογίζω: θά πέθαινα ένα δυό χρόνια νωρίτερα. Αυτό μέ κάνει σκεπτικό».

Μερικοί δημογράφοι και οικονομολόγοι προσπάθησαν να λογαριάσουν τό κόστος παραγωγής ενός άνδρα, σε χρήμα και σε αριθμό ώρων εργασίας. Φθάνουν σε άστρονομικά ποσά: πολλά έκατομμύρια φράγκα, τέσσερα χρόνια πλήρους άπασχόλησης για κάθε παιδί.⁹ Άυτά τό νούμερα μάς χρησιμεύουν για να καταρρίψουμε την αντίληψη της ανθρωπονομικής εργασίας ως «μητρική δραστηριότητα» ή παροχή «προσωπικών ύπηρεσιών», που πλέουν σε πελάγη άγάπης και στοργής. Παραταύτα φτάνουν στο συμπέρασμα της έφαρμογής τρόπων ύπολογισμού που χρησιμοποιούνται από την καπιταλιστική λογιστική σε μία διαδικασία παραγωγής ή όποια, άν και είναι δομημένη από τό κεφάλαιο και χρησιμεύει σε αυτό, δεν λειτουργεί έσωτερικά ως διαδικασία καπιταλιστικής παραγωγής αλλά μάλλον ως τρόπος *βιοτεχνικής* παραγωγής ύποταγμένης στο κεφάλαιο.

Άρκετά από τό χαρακτηριστικά της οικιακής εργασίας δεν προέρχονται από ό,τι παράγει αλλά από τόν τύπο των σχέσεων στο έσωτερικό των όποιων αυτή παράγεται. Η οικιακή εργασία είναι μία εργασία που πραγματοποιείται στο έσωτερικό μιας μορφής βιοτεχνικής παραγωγής. Τό πρόσωπο που εργάζεται κατέχει τό δικά του μέσα παραγωγής, έξωτερικεύεται κατά τη διάρκεια της εργασίας της γιατί κυριαρχεί τη διαδικασία της (έστω και άν δεν γνωρίζει τις γενικές συνθήκες στις όποιες εργάζεται). Έτσι τό προϊόν φέρει τη σφραγίδα του παραγωγού. Άν τό νόημα της οικιακής εργασίας διαφέρει από αυτό της μισθωτής εργασίας, αυτό δεν ό-

φείλεται στο ό,τι ή μία παράγει ανθρωπινή ενέργεια και ή άλλη πράγματα: έξάλλου κάποιες μισθωτές εργασίες παράγουν ανθρωπινή ενέργεια (ιατρική, εκπαίδευση), ενώ κάποιες οικιακές εργασίες παράγουν πράγματα (ράψιμο, μαστόρεμα, κηπουρική, διακόσμηση κ.λπ.). Άυτή ή διαφορά νοήματος άπορρέει από μία σχέση *πραγματικής ιδιοποίησης* (Μάρξ) του προϊόντος από τόν παραγωγό, σχέση που δεν μπορεί να ύπάρξει στην περίπτωση του μισθωτού. Μία μητέρα μπορεί να μιλάει στα παιδιά της όχι με την έννοια της νομικής ιδιότητας αλλά με την έννοια ότι αυτά / αυτές είναι τά προϊόντα των δικών της πρακτικών. Ύπάρχει ή δυνατότητα της ύποκειμενικής προβολής πάνω στο «προϊόν»: αυτή ή διαδικασία άποτελεί συγχρόνως τό κλειδί της οικογενειακής ιδεολογίας όπως αυτή παρουσιάζεται σήμερα, καθώς και του κοινωνικού καταμερισμού των παιδιών των μισθωτών.

Έντούτοις, στην περίπτωση των εργατικών οικογενειών και γενικότερα στις οικογένειες των μισθωτών, ό οικιακός παραγωγός είναι ή μητέρα, και μόνο αυτή. Ό πατέρας είναι *ξεκομμένος* από τό παιδιά του: εργάζεται σε ένα μέρος που δεν είναι βατό στα παιδιά και αυτά δεν τόν βλέπουν παρά στις λιγότερο σημαντικές στιγμές της ζωής του, τη στιγμή της κατανάλωσης και του ρεπό, χωρίς έξάλλου να διαθέτουν τά αναγκαία στοιχεία για να καταλάβουν τί είναι αυτό που παρατηρούν.

Έδώ έχουμε να κάνουμε με ένα αρκετά νέο φαινόμενο. Πρό άμνημονευτών χρόνων, και θά πρόσθετα όποιο και άν ήταν τό κοινωνικό περιβάλλον, οι γιοί συμμερίζονται τις πρακτικές του πατέρα τους από τη στιγμή τουλάχιστον που ήταν σε θέση να τό κάνουν: κυνηγούσαν, ψάρευαν, δούλευαν στα χωράφια, άσκούσαν διάφορες τέχνες, δούλευαν στο εργοστάσιο, στα άνθρακωρυχεία του 19ου αιώνα. Η «κουλτούρα» του περιβάλλοντος του πατέρα μεταφερόταν στους γιούς του μέσω των *κοινών πρακτικών*.¹⁰

Η άνατροπή αυτής της διαδικασίας μεταφοράς της κουλτούρας μιας γενιάς στην άλλη επιχειρείται μέσα από τό *σχολείο*. Ό νόμος για τό ύποχρεωτικό σχολείο έβαλε τέλος στην εργασία των παιδιών και όχι ή ό άλλος νόμος που άπομορώνει την παιδική εργασία.¹¹ Η γενίκευση του άστικού τύπου σχολείου εισάγει μία ριζική τομή από γενιά σε γενιά στο έσωτερικό των «εργαζόμενων τάξεων».

Έξάλλου ό,τι θά μπορούσε να άναπτύξει την εργατική κουλτούρα στα εργοστάσια τείνει σήμερα να άπομονωθεί, όπως επίσης ό,τι θά μπορούσε να συμβάλει σε μία εργατική άλληλεγγύη στις εργατικές συνοικίες τείνει να καταστραφεί από μία «έπιστημονική» πολεοδομία, που καταστρέφει τους τόπους όπου θά μπορούσε να άναπτυχθεί. Όπως τό έδειξε ό Χόγκαρ,¹² μία προσχηματισμένη «μαζική κουλτούρα», που άπομονώνει πλήρως τό εργοστάσιο από την καθαυτό εργατική ζωή, την ιστορία από τη συλλογική μνήμη της τάξης ως τάξης, τείνει να έδραιωθεί στη θέση της παλιάς λαϊκής κουλτούρας.

Μέ αυτό τόν τρόπο οι γιοί άποκόβονται από τους πατέρες τους — αλλά όχι τό κορίτσια από τις μητέρες τους. Και αυτό ίσως προσφέρει μιά εξήγηση για την άντοχή των δεσμών άλληλεγγύης άνάμεσα σε γυναίκες διαφορετικών γενεών στην εργατική τάξη. Γνωρίζουμε ότι στα νέα ζευγάρια όταν τόν σύζυγος είτε άσθενεί είτε βρίσκει στην περίοδο μετά τόν τοκετό ύπάρχει άνάγκη της έκπλήρωσης της οικιακής εργασίας: σχεδόν πάντα αυτή που έρχεται να βοηθήσει είναι ή μητέρα της γυναίκας και όχι του συζύγου. Η άντοχή αυτού του τύπου των ένδοικογενειακών σχέσεων είναι ένα σημάδι που δείχνει την άναγκαιότητα της ανθρωπονομικής παραγωγής που όργανώνουν στο έσωτερικό των εργατικών οικογενειών οι πρακτικές της καθημερινής ζωής.

μετάφραση: Άνδρέας Πανταζόπουλος

Σημείωση: Ό Daniel Bertaux είναι καθηγητής της Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Nanterre-X στο Παρίσι. Τό κείμενο που δημοσιεύουμε είναι άπόσπασμα από τό βιβλίο του «Destins personnels et Structure de classe» σ. 82-97, PUF, 1977, σειρά POLITIQUES, διευθυντής Ν. Πουλαντζάς.

9. Alfred Sauvy, *Théorie générale de la population*, PUF, 1952, 1963.

¹⁰ Άπ' όλους τους δημογράφους ό Σωβύ είναι εκείνος που περισσότερο προσεγγίζει στην ανθρωπονομική προοπτική. Για τό θέμα του κόστους μιας ανθρωπίνης ύπαρξης βλ. Jacques Derog et Paul Lescaut, «Population sur mesure», *Seuil*, 1965.

10. Τό ίδιο ίσχυε και για τις κυρίαρχες τάξεις. Η άριστοκρατία μούσε τους γιούς της στο χειρισμό των όπλων από πολύ τρυφερή ηλικία. Ήταν πρώτος ό καθολικός κληρός, μίν έχοντας δικά του παιδιά, που άνακάλυπε μία ιδιαίτερη «παιδεία» για να διδάσκει στα παιδιά των κυρίαρχων τάξεων: τη βιβλιακή μόρφωση. Σκέφτομαι την ανθρωπιστική παιδεία που διδασκαν οι Ήσούιτες. Άυτός ό τύπος διδασκαλίας άφομοιώθηκε από την καθολική άστική τάξη, έξ ού μία πρώτη τομή άνάμεσα σε πατέρες και γιούς, γιατί ή βιβλιακή παιδεία έλάχιστα είχε να κάνει με την πρακτική των έμπόρων ύφασμάτων ή κρασιών. Ό προτεσταντισμός αντίθετα, πραγματοποιήσε μία συμφύλιση έρωμένων και έμπόρων στο πλαίσιο μιας και της αυτής ιδεολογίας και, σε μεγάλο βαθμό, έξάλειψε την τομή.

11. Isabelle Bertaux-Wiame, «L' apprentissage en boulangerie dans l' entre - deux - guerres. Une enquétre d' histoire orale», *Mocitrise*, Paris VII, 1976, σ. 186.

12. Richard Hoggart, «La culture du pauvre», Editions de Minuit, 1970.

Σέ συνέντευξή τους στο τελευταίο τεύχος του *Σχολιαστή* (τ. 70, 'Ιούνιος '88), μέλη της 'Ομάδας Γυναικείων Σπουδών του ΑΠΘ, αφού ενημέρωσαν για τις δραστηριότητες της 'Ομάδας —μαθήματα, εκδηλώσεις— αναφέρονται και στο περιεχόμενο των Γυναικείων Σπουδών οι όποιες κατά τη γνώμη τους «σήμαιναν μία κριτική θεώρηση της πραγματικότητας και της επιστήμης από φεμινιστική σκοπιά». Δυστυχώς δεν επεκτείνονται περισσότερο ώστε να διευκρινήσουν τι έννοούν με τον όρο επιστήμη, ποιές διακρίσεις κάνουν, αν πρόκειται μόνο για τις λεγόμενες κοινωνικές επιστήμες, αν αυτό γίνεται για λόγους θεωρητικούς ή για λόγους τυχαίους, αφού συμβαίνει όλα τα μέλη της 'Ομάδας να προέρχονται από το χώρο αυτό. Ούτε εξηγούν τι είναι εκείνο που συνιστά αυτή τη φεμινιστική σκοπιά, σέ τί διαφέρει από άλλες κριτικές θεωρήσεις, πώς συγκροτείται. Κι αν απορρίπτουν ή αποστρέφονται τη θεωρητική θεμελίωση στους συλλογισμούς τους, ωστόσο θα βοηθούσε αν έδιναν έστω στοιχεία που προκύπτουν από τη δική τους έρευνα και μελέτη: παραδείγματα, άλλες μεθοδολογικές αρχές, συμπεράσματα της δουλειάς τους που συγκροτούνται μ' αυτά της «παραδοσιακής» επιστήμης, έννοιες διαφορετικές από τις κλασικές. Γίνεται μόνο επίκληση του βιώματος στην προσέγγιση της επιστήμης χωρίς ωστόσο (και πάλι) να αποσαφηνίζεται ο ρόλος του, παρά το ότι το έρώτημα στη συνέντευξη είναι απολύτως συγκεκριμένο.

Παλαιότερα ('Ιούνιος '86) στο *Δεκαπενθήμερο Πολίτη* (τ. 69) είχε δημοσιευτεί άλλο κείμενο της 'Ομάδας Γυναικείων Σπουδών που επιγραφόταν μάλιστα «'Η γυναικεία όπτική στην επιστήμη». 'Ηδη από το όριστικό του τίτλου φαίνεται ότι τα ζητήματα που θίγονται είναι λυμένα και τακτοποιημένα. 'Όμως ούτε αυτό το άρθρο είναι διαφωτιστικό.

'Ένα μόνο στοιχείο καταδεικτικό του προσανατολισμού της 'Ομάδας υπάρχει και στα δύο κείμενα. Τό σημείο όπου αναφέρονται στη *συνειδητή υποκειμενικότητα*, έννοια ή όποια προορίζεται να αντικαταστήσει την αντικειμενικότητα της επιστήμης. 'Ενώ αυτή καθαυτή ή έννοια της συνειδητής υποκειμενικότητας δεν αναλύεται, οι συνοδευτικές αναφορές δίνουν πληροφορίες για τον προβληματισμό της 'Ομάδας.

'Υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι η επιστήμη δεν είναι οδύτερη αλλά προσδιορίζεται πολιτικά και κατά φύλα. Είναι, αναφέρεται χαρακτηριστικά, «*ή επιστήμη των λευκών, άρτιμελών, Δυτικών αντρών*». Αδτή ή διαπίστωση

Φεμινισμός καί 'Επιστήμη

της Βάσως Κιντή

όδηγει την 'Ομάδα σέ μία «επανεξέταση της έννοιας της αντικειμενικότητας και σέ μία πιθανή αντικατάστασή της από την έννοια της συνειδητής υποκειμενικότητας». 'Η πρόταση αυτή αποτελεί, όπως υποστηρίζουν, «άρχική, επιστημονική παραδοχή». «*Δεχόμαστε, δηλαδή, επεξηγούν, «τή δυνατότητα άγαστής συνύπαρξης των διαφορετικών υποκειμενικότητων, άποδεχόμαστε και έμεις ότι υπάρχουν διαφορετικές όπτικές, αντίληψεις, θεωρητικές παραδοχές και μέθοδοι που τίθενται ίσότητα ως μερικά αντικειμενικές, θεωρώντας ότι ή διαφορετικότητα και ή πολυμορφία είναι φυσικά status και δομικά στοιχεία της πραγματικότητας και της επιστήμης*».

Πρίν ξεκινήσουμε την ουσιαστική συζήτηση της προβληματικής της 'Ομάδας δύο αρχικές παρατηρήσεις:

α) Πώς είναι δυνατόν μία πρόταση (ή αντικατάσταση της αντικειμενικότητας με τη συνειδητή υποκειμενικότητα) να είναι άπλως πιθανή και συγχρόνως να αποτελεί άρχική, θεμελιώδη παραδοχή και μάλιστα επιστημονική.

β) Στόν κλασικό επιστημονικό λόγο, οι παραδοχές είτε λανθάνουν και ίσως αποκαλύπτονται με τις επιστημονικές επαναστάσεις, είτε, όταν δηλώνονται ρητά, δεν έχουν τό χαρακτήρα που τούς προσδίδει ο λόγος της 'Ομάδας, της μεταφυσικής σχεδόν πεποίθησης. 'Άλλοτε διευκολύνουν τη διατύπωση μίας θεωρίας, όποτε όλοι γνωρίζουν τούς δρους υπό τούς όποιους ίσχυει (λέμε π.χ. υπό κανονικές συνθήκες), ενώ όταν έχουν τό χαρακτήρα άξιώματος δεν τίθενται προφανώς προς διερεύνηση. Και βέβαια καμιά παραδοχή στόν επιστημονικό λόγο δεν χαρακτηρίζεται από τούς επιστήμονες ως επιστημονική. Κάτι τέτοιο είναι προφανώς άντιφατικό. Οί επιστημονικές προτάσεις είναι οι κατ' έξοχην άποδείξιμες. 'Όμως ούτε μέσα στό φιλοσοφικό ή πολιτικό λόγο μία παραδοχή μπορεί να είναι επιστημονική. Πρώτον διότι δεν έχει θέση εκεί και δεύτερον διότι ούτε ή φιλοσοφία ούτε ή πολιτική άντλούν την έγκυρότητα των συλλογισμών τους από την επι-

στήμη. Κι άς μή θέσουμε άκόμη τό έρώτημα ποιά επιστήμη; Τήν κλασική (των ανδρών κ.λπ.) ή κάποια νέα;

Είναι ώρα όμως να περάσουμε στην ουσία της συζήτησης αφού και οι δύο άρχικές παρατηρήσεις μας οδηγούν κατ' εύθειαν στό θέμα: Τί σημαίνει και ποιές είναι οι συνέπειες της αντικατάστασης της αντικειμενικότητας της επιστήμης από την έννοια της συνειδητής υποκειμενικότητας.

Πρώτ' άπ' όλα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε για ποίο πράγμα μιλούν οι γυναίκες της 'Ομάδας Γυναικείων Σπουδών. Κάνουν μία άποτίμηση του κλασικού επιστημονικού λόγου και διαπιστώνουν ότι κακώς του άποδίδεται τό επίθετο αντικειμενικός αφού δεν είναι οδύτερος (επιστήμη των λευκών, Δυτικών...); Και άρα αντικαθιστούν τόν κλασικό επιστημονικό λόγο με έναν νέο ό όποιος είναι «συνειδητά υποκειμενικός»; Πώς γίνεται όμως αυτός ό νέος επιστημονικός λόγος να είναι συγχρόνως και «μερικά αντικειμενικός»; 'Η μήπως μιλούν δεοντολογικά και λένε ότι ή επιστήμη δεν είναι ούτε μπορεί να είναι αντικειμενική όποτε ό νέος επιστημονικός λόγος δεν μπορεί παρά να είναι υποκειμενικός, άς είναι και συνειδητά;

Διατηρεί δηλαδή ή επιστήμη κάποια στοιχεία αντικειμενικότητας έστω μερικώς (άν μπορεί να σημαίνει τίποτα αυτό) ή είναι ένας υποκειμενικός κάθε φορά λόγος;

Ούτε αυτό γίνεται σαφές στά κείμενα των γυναικών της 'Ομάδας του ΑΠΘ.

Πάντως όποια έκδοχή ή σύνθεσή τους κι άν υιοθετηθεί, γνώμη μου είναι ότι αποτελεί παραλλαγή στό ίδιο θέμα: την έν όνόματι του πλουραλισμού απέχθεια προς ό,τιδήποτε αντικειμενικό μέ συνέπεια την άμφισβήτηση ενός έγκυρου επιστημονικού λόγου και την αντικατάστασή του από πολλές υποκειμενικές όπτικές. 'Η υιοθέτηση μίας άπ' αυτές φαίνεται ν' αποτελεί ζήτημα έπιλογής μέ άπώτερη φυσικά συνέπεια, σέ ό,τι αφορά την επιστήμη, τόν σχετικισμό. Μά είναι κακό αυτό; 'Εδώ, αυτό άκριβώς τό στοιχείο, υποστηρίζεται ρητά ως εύκταίο από πάρα πολλές πλευρές και για όλα τά θέμα-

τα. Νομίζω όμως ότι ένα κίνημα όπως τό φεμινιστικό με άπελευθερωτικούς και χειραφετητικούς στόχους θά πρέπει τουλάχιστον νά έχει μελετήσει τίς συνέπειες τέτοιων ισχυρισμών.

Είναι γεγονός ότι κάθε τί πού χαρακτηρίζεται ως επιστημονικό περιβάλλεται αυτόμάτως με άδιαμφισβήτητο κύρος. Ή σύμφυση τής επιστήμης με τήν έξουσία έχει οικοδομήσει τήν ιδεολογία του επιστημονισμού ή όποία έξουδετερώνει κάθε κριτική στάση, υποτάσσει τούς ανθρώπους ώστε νά αποδέχονται με δέος κάθε τί πού ντύνεται με τό μανδύα του επιστημονικού. Λογικό είναι λοιπόν ή αϋθόρμητη στάση τών ανθρώπων άπέναντι στην επιστήμη νά χαρακτηρίζεται από παθητικότητα, σιωπή και θαυμασμό. Όσο αϋθόρμητο όμως είναι τό αίσθημα τής άδυναμίας μας και τής μικρότητάς μας μπροστά στον στιβαρό και άκαμπτο επιστημονικό λόγο — αίσθημα πού επιβάλλει ή έξουσία — άλλο τόσο αϋθόρμητη είναι ή ιδεολογία τής παντοδυναμίας μας. Ή κριτική στο «άλάθητο» τής επιστήμης, στην αντικειμενικότητα τής επιστήμης ανασύρει και καλλιεργει, κατά ένα τρόπο, τον άλλο ιδεολογικό μύθο, τό μύθο του υποκειμένου. Στο γνωσιακό επίπεδο αυτός ό μύθος λέει ότι ή γνώση είναι άποτέλεσμα τής έμπειρίας, τών αισθήσεων, τών έντυπώσεων, τών ιδεών, τών διανοητικών και αντίληπτικών ιδιοτήτων και ικανοτήτων ενός υποκειμένου (άτομικού ή συλλογικού - συνόλου άτόμων). Ή θέση αυτή του επιστημολογικού υποκειμενισμού οδηγεί, όπως είναι γνωστό από τή φιλοσοφία, σε σκεπτικισμό, σολιψισμό και βέβαια σχετικισμό.

Τί σημαίνει σχετικισμός στην επιστήμη; Ή πιό άπλοϊκή διατύπωση είναι αυτή πού υπάρχει και στη συνέντευξη τής Όμάδας τών Γυναικείων Σπουδών του ΑΠΘ: ότι όλες οι όπτικές, αντίληψεις και θεωρητικές παραδοχές, είναι όχι άπλως νόμιμες αλλά ισότιμες.

Δηλαδή στο χώρο π.χ. τών φυσικών επιστημών, αυτό σημαίνει ότι μπορεί νά συνυπάρχουν θεωρίες οι όποίες είναι άσυμβίβαστες και είναι ζήτημα έπιλογής ή υιοθέτηση μίας εκ τών πολλών. Νά μπορεί π.χ. νά επιλέγει κανείς άν ή γή είναι σφαιρική ή άν ισχύει ό νόμος τής βαρύτητας. Και τότε δε θά άκούγεται ως παραδοξολογία ή φράση του Μπάρτ Λάνκαστερ στο φίλμ Atlantic City: «I don't believe in gravity». Είναι νομίζω προφανές πόσο, τουλάχιστον, παράλογος είναι αυτός ό ισχυρισμός.

Παραδείγματα υπάρχουν και από τό χώρο τών κοινωνικών επιστημών. Άς πούμε, ταξικές κοινωνίες και πάλη τών τάξεων. Θυμηθείτε πόσο φαιδρές άκούγονταν οι έξαγγελίες για τήν κατάργησή της. Μόνο πού έδω (στις κοινωνικές επιστήμες) χρειάζεται κάθε φορά συγκεκριμένη συζήτηση και για τή γνωστική περιοχή άπ' όπου άντλοούνται τά παραδείγματα και για τά ίδια τά παραδείγματα. Κατά πόσον δηλαδή πρόκειται όντως περί επιστήμης ή είναι, άς πούμε, άπλή γενίκευση έμπειρικών παρατηρήσεων, κατά πόσον ή ύπαρξη άσυμβίβαστων θεωριών όφείλεται όντως σε άνεκτικότητα ή έχει σχέση περισσότερο με τήν άσκηση πολιτικής.

Δύο λάθη γίνονται συνήθως πού οδηγούν κατά τή γνώμη μου σε αντίλη-

ψεις πού άντιμάχονται τήν αντικειμενικότητα και έξωραίζουν τον σχετικισμό:

α) Όπως είπαμε και παραπάνω θεωρείται αϋτονόητο ότι όποιοσδήποτε κλάδος σπουδάζεται στο Πανεπιστήμιο είναι επιστημονικός. Λέμε π.χ. ιατρική επιστήμη, νομική επιστήμη, πολιτική επιστήμη κ.λπ. Είναι όμως τουλάχιστον συζητήσιμο κατά πόσον αϋτοί οι κλάδοι μπορεί νά θεωρηθούν επιστήμες, πράγμα πού δεν είναι βεβαίως ύποτιμητικό γι' αϋτούς. Και είναι αϋθαίρετο νά γενικεύονται με εύκολία πρακτικές και συμπεράσματα αϋτών τών γνωστικών περιοχών.

β) Γίνεται σύγχυση ανάμεσα στην πολιτική και τήν επιστήμη. Στην πολιτική, ό λόγος τών καταπιεζομένων διεκδικεί τήν ίσοτιμία του με τό λόγο τής άρχουσας τάξης άκριβώς διότι καταδιώκεται, φιμώνεται, συκοφαντείται. Κι όταν είναι δημοκρατικός δεν παλεύει για τήν κατίσχυση αλλά για τον πλουραλισμό, χωρίς βέβαια νά παραιτείται από τίς θέσεις του. Αϋτά στην πολιτική. Δέ μπορούμε νά υποστηρίξουμε ότι τό ίδιο ισχύει στην επιστήμη. Ότι δηλαδή ή πάλη τών τάξεων, τών φύλων, τών πολιτισμών άπλώνεται ως έδω. Κι αυτό διότι ή επιστήμη είναι σχετικά αϋτόνομη ως προς τήν κοινωνία. Είναι αϋτόνομη διότι παράγει γνώση αντικειμενική αλλά είναι αϋτόνομη μόνο σχετικά διότι και στην επιστήμη αντανακλώνται οι αντίθεσεις και οι ιδεολογίες τής κοινωνικής ζωής. Έσωτερικά ή κάθε επιστήμη έχει τίς δικές της διαδικασίες και τά δικά της κριτήρια άποτίμησης και έπιλογής θεωριών. Αϋτό δέ γίνεται βέβαια έρήμην τής κοινωνίας. Ή ιδεολογία παρεισφύει παντού και ή έξουσία δεν κρύβει τίς βουλές της. Όμως οι επιστημονικές θεωρίες είναι αντικειμενικές και δεν συνδέονται αϋτιακά με τίς κοινωνικές συνθήκες. Ή επιστήμη δεν είναι ούτε έξαγνισμένη και άσπιλη ούτε όμως και εύθώς αναγώγιμη στο περιβάλλον πού τή γεννά. Νά μή θεωρείται αλλά και νά μή γελοιοποιείται με αναλύσεις του τύπου «κλειστό Άριστοτελικό σύμπαν - κλειστή δουλοκτητική κοινωνία» (βλ. προς άποφυγήν παράδειγμα τό βιβλίο τών Σαρδελή - Κυπριανίδη: Ή Δυναμική τών Ήπιστημονικών Ήπαναστάσεων).

Είναι γεγονός ότι κατά καιρούς διατυπώνονται διαφορετικές θεωρίες από τίς κυρίαρχες, άκόμη και στο χώρο τής επιστήμης. Ή τύχη τους όμως, άν θά επικρατήσουν, άν θά οδηγήσουν σε επιστημονική επανάσταση ή θά άποτελέσουν γραφικές παραδοξολογίες του περιθωρίου δεν ρυθμίζεται άπλως ούτε από τήν έξουσία, ούτε από τό πλήθος τών υποστηρικτών τους, ούτε από τήν ένταση τής φωνής τους, ούτε

από τις συνθήκες γενικά. Είναι υπόθεση έσωτερική του κάθε επιστημονικού κλάδου.

Τό ότι ή επιστήμη δέν είναι ούδέτερη, δέ βρίσκειται δηλαδή στό χώρο τής μεταφυσικής, αλλά τήν άσκούν ύπαρκτά άτομα, ότι είναι προϊόν συγκεκριμένων ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών δέν άναιρεί τό ιδιάζον χαρακτηριστικό της, ότι δηλαδή είναι άντικειμενική. Κι αυτό διότι τά ύπαρκτά άτομα δέν δροϋν και διανοοϋνται ελεύθερα κατά τις βουλήσεις τους (συνειδητά), αλλά, πραγματικά ως ύποκείμενα, δεσμεϋονται από τήν υλικότητα του έξωτερικού κόσμου αλλά και από τήν ίδια τους τήν πρακτική (πειραματικοί έλεγχοι, επιστημονικός διάλογος κ.λπ.) όπως αυτή παγώνεται μέ τήν εκπαίδευση, μέσω τής παράδοσης και τής ιδεολογίας.

Δεχόμεστε, λένε οι γυναίκες τής Όμάδας του ΑΠΘ τήν άγαστή συνύπαρξη των διαφορετικών ύποκειμενικότητων. Φαίνεται άγνοοϋν πώς παίζεται τό παιχνίδι τής επιστήμης τόσο στό έσωτερικό της όσο και έξω, στην κοινωνία. Ένδοεπιστημονικά είναι γνωστό ότι γίνεται άγώνας ταχύτητας άκόμα και μέ άνομα μέσα (δολιοφθορές, παραπλανήσεις κ.λπ.) για τήν επικράτηση μιάς θεωρίας. Άλλά και έξω στην κοινωνία άποτελεί πάντοτε επίδικο ζήτημα ή οικειοποίηση τής επιστήμης. Είναι λοιπόν δυνατόν να θεωρείται θέμα μεγαλοψυχίας, άνεκτικότητας ή δημοκρατίας ή διατήρησης ή έξασφάλιση θεωριών ή ύποκειμενικότητων; Μποροϋν έτσι άπλά, επειδή τό θέλοϋμε, να συνυπάρχουν και μάλιστα άρμονικά διάφοροι ισχυρισμοί οι όποιοι επιπλέον να διεκδικοϋν τόν τίτλο του επιστημονικού; Άν έτσι έχουν τά πράγματα, μήπως οι γυναίκες τής Όμάδας του ΑΠΘ θέλουν και άγωνίζονται να επικρατήσει στην επιστημονική άρένα όχι ό ανταγωνισμός και ή άντιζηλία αλλά ή συναδελφικότητα και ή άλληλεγγύη, άξίες πού ως κίνημα άσπάζονται; Αυτή ή στάση δέν εκφράζει παρά μιά εύχη. Άλλά επειδή άκριβώς ή επιστήμη παράγει άντικειμενική γνώση, θά είναι πάντα τόπος και άντικείμενο διενέξεων και άντιγωνισμών.

Η θέση περί σχετικισμού ή άλλως συνειδητού ύποκειμενισμού στην επιστήμη σημαίνει και άλλα πράγματα πού νομίζω πρέπει να λάβει ύπ' όψη του ένα κίνημα πού στοχεϋει στην άπελευθέρωση και χειραφέτηση των γυναικών:

1) Όδηγει στην άντίληψη περί φεμινιστικής, άνδρικής, λευκής, μαύρης, Δυτικής, Άνατολικής κ.λπ. επιστήμης. Κι άν αναφέρουμε και τό δίπολο προλεταριακή - άστική επιστήμη φαίνεται πιο εύκολα τό επικίνδυνο του ισχυρισμού. Όταν καταργείται ή άντι-

κειμενικότητα, ή επιστήμη μετατρέπεται σε ιστορικά ή κοινωνικά σχετική ιδεολογία, πρακτική πού υιοθετούσε για τήν επιστήμη ό Λυσένκο, ό Ζντάνοφ, ή παρέα τους, τά άφεντικά τους μέ τά γνώστα όλέθρια άποτελέσματα και τις βαναυσότητες στον επιστημονικό και τόν πολιτικό κυρίως χώρο, γιατί αυτή ή ιδεολογίζουσα διάκριση προλεταριακής/άστικής επιστήμης χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον για τήν ιδεολογική κατασπίλωση και, τελικά, τήν φυσική έξόντωση των αντιπάλων του σταλινικού συστήματος.

2) Είναι θέση δογματική. Όταν όλες οι θεωρίες παρατίθενται ισότιμα και μάλιστα ως μερικά άντικειμενικές ή έμμονή σε μιά άπ' αυτές μόνο ως δογματική προσκόλληση σε κάποιες άρχές μπορεί να έρμηνευθεί.

3) Είναι θέση συντηρητική υπό δύο έννοιες:

α) Μέ μερικά άντικειμενικές άσυμβίβαστες ή συμπληρωματικές θεωρίες πού τίθενται μάλιστα ισότιμα δέν μπορεί να έρμηνευθεί αλλά ούτε να επιδιωχθεί όποιαδήποτε πρόοδος τόσο στην επιστήμη όσο και στην κοινωνία. Σε κάθε διεκδίκηση και κάθε διαφορετικό ισχυρισμό θά παραχωρείται ένα κουτάκι για να συνυπάρχει άρμονικά μέ τά ύπόλοιπα. Δέ θά ύπάρχει λόγος να θίγεται τό status quo.

β) Πώς καταπολεμούνται και άπορρίπτονται άντιδραστικές θεωρίες π.χ. περί Άρίων όταν μποροϋν να βρίσκονται σε άγαστή συνύπαρξη μέ άλλες;

Μήπως όμως άπ' όλα αυτά τά κακά μιά διασώζει τό επίθετο συνειδητός; Ός προς τί μιάς διασφαλίζει ή συνειδητή ύποκειμενικότητα έναντι τής «άπλης»; Άν και ούτε αυτό τό σημείο διεκρινίζεται μποροϋμε να παρατηρήσουμε τά εξής:

1) Όπως είπαμε και παραπάνω, οι επιστήμονες δέν μετέχουν ούτε διεκπεραιώνουν τό επιστημονικό έργο συνειδητά. Παρά τις προσωπικές τους άπόψεις — τήν αυθόρμητη φιλοσοφία τους — ύπόκεινται στους κανόνες του επιστημονικού παιχνιδιού.

2) Άν ύποστηρίζεται ότι κάποια συνειδητή ύποκειμενικότητα είναι καλή έναντι τής κακής «άπλης», αυτό δύο πράγματα μπορεί να σημαίνει. Η ότι ή δική μας ύποκειμενικότητα είναι ή καλύτερη — φεμινιστική, προλεταριακή, μαρξιστική, άριστερή, οικολογική — και μετά τρέχα γύρευε, επιστρέφουμε πάλι στό δογματισμό, ή ότι στά δικά μας συμπεράσματα ή ύποκειμενικότητα δηλώνεται ρητά και μέ παρησία. Αυτή ή έκδοχή μόνο τήν τιμιότητα τής Όμάδας Γυναικείων Σπουδών του ΑΠΘ διασώζει.

Έλπίζω να γίνεται κατανοητό ότι τό συμπέρασμα όσον λέχθηκαν δέν είναι ν' άφεθούν οι «λευκοί, Δυτικοί, άρτιμελείς, άνδρες» άπερίσπαστοι στό θεάρεστο έργο τους. Στόχος μου ήταν να ύπογραμμίσω ότι ή συγκρότηση φεμινιστικής προβληματικής άκόμη και για τό φαινόμενο τής επιστήμης είναι πρωτίστως ζήτημα πολιτικό και ύστερα άκαδημαϊκό.

Γιά τήν έννοια του ιστορικού χρόνου

Φυσική και «ιστορικός ύλισμός»

του Άριστειδη Μπαλτά

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τό ακριβές επιστημολογικό καθεστώς του μαρξισμού παραμένει μέχρι σήμερα ζήτημα ανοικτό. Άνοιχτό όχι ως πρόβλημα του όποιου ή έπαρκής —μέ όποια κριτήρια— λύση δέν έχει ακόμα βρεθεί και αναζητείται αλλά, αντίθετα, μέ τό νόημα πού ύποδηλώνει τό πλήθος, ή ποικιλία, ή έτερογένεια και ή αντιφατικότητα των πολύ συγκεκριμένων και πολύ σίγουρων γιά τόν έαυτό τους *άπαντήσεων* πού έχουν κατά καιρούς σχετικά δοθεί και συνεχίζουν ακόμη νά δίνονται. Κάθε λόγος πού φιλοδοξεί νά αναμετρηθεί μέ τή μαρξιστική θεωρία —είτε αυτοσυστήνεται ό ίδιος ρητά ως μαρξιστικός είτε αντιμετώπιζει «έξωτερικά» και όσοδήποτε «κριτικά» τό μαρξιστικό έργο— ύπόκειται στίς νομοτέλειες πού διέπουν τό σύνολο «χώρο τής θεωρίας». Καί αυτές οι νομοτέλειες άπαγορεύουν σ' έναν τέτοιο λόγο νά συγκροτηθεί στό μέτρο πού αυτός δέν έπιλαμβάνεται, μέ τόν έναν ή μέ τόν άλλο τρόπο, του επιστημολογικού καθεστώτος του αντικειμένου του. Ή έν λόγω αντιμετώπιση μπορεί νά συνιστά ρητή θεματοποίηση του σχετικού προβλήματος και αντίστοιχα έπιχειρηματολογημένη πρόταση λύσης· ή, αντίθετα, μπορεί αυτή νά συνίσταται στην άρρητη άποδοχή μιας προκαταβολικά δοσμένης άπάντησης, τά στοιχεία τής όποιας οδισιαστικά άπουσιάζουν από τήν έπιφάνεια του λόγου και λειτουργούν μόνον «πρακτικά» κάτω από τίς γραμμές και άνάμεσα από τίς λέξεις του. Όμως έτσι ή άλλως, τό έρώτημα δέν μπορεί νά άποφευχθεί και ή σχετική άπάντηση άποτελεί όποχρεωτικά όχι μόνο συστατικό στοιχείο κάθε μαρξιστικής τάσης και κάθε γραμμής έρμηνείας του μαρξισμού, αλλά και έπίδικο αντικείμενο όπου όλες άνεξαιρέτως αυτές οι τάσεις και όλες άνεξαιρέτως αυτές οι έρμηνευτικές γραμμές διαφοροποιούνται, διασταυρώνουν τά όπλα τους και δοκιμάζουν τά έπιχειρήματά τους. Έτσι, μέ βάση τά προσφυή κάθε φορά κριτήρια, ό μαρξισμός έχει παρουσιαστεί —και περιορίζομαι μόνο στίς σοβαρές προτάσεις πού αναγνωρίζουν τήν άξία του μαρξιστικού έργου— ως οικονομική θεωρία, ως πολιτικό πρόγραμμα, ως σχήμα τής έν γενέει ιστορικής εξέλιξης, ως μεταφυσικό (δηλαδή μη έμπειρικό έλέγχσιμο) πλαίσιο έρευνας των κοινωνικών ή/και των ιστορικών φαινομένων, ως μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών, ως έκφραση των γενικών νόμων κίνησης τής ύλης και τής σκέψης, ως ή θεωρία τής πράξης ή/και τής κοινωνικής επανάστασης, ως φιλοσοφία, ως επιστήμη, ως κοσμοαντίληψη, ως κράμμα αυτών των τελευ-

ταίων, ως ειδικός προσδιορισμός ή ιδιάζων συνδυασμός κάποιων από τά παραπάνω και ό κατάλογος παραμένει άνοιχτός.

Τό έργο του Λουί Άλτουσέρ, άν μή τί άλλο, έχει τό προσόν όχι μόνον ότι θέτει ρητά και άπερίφραστα τό έρώτημα του επιστημολογικού καθεστώτος του μαρξισμού αλλά και ότι συγκροτείται όλόκληρο στή βάση τής πολύ συγκεκριμένης, καθόλου διφορούμενης, άπάντησης πού τό ίδιο δίνει σχετικά: Τό ώριμο έργο του Μάρξ και ειδικότερα *Τό Κεφάλαιο* άνοίγει στην *επιστημονική γνώση* τήν τρίτη μεγάλη «ήπειρο» (μετά από εκείνη των μαθηματικών πού άνοιξε μέ τό έργο των Άρχαίων Έλλήνων και αυτή των φυσικών επιστημών πού άνοιξε ή επιστημονική επανάσταση του 17ου αιώνα), τήν «ήπειρο» τής Ίστορίας και του κοινωνικού. Μέ άλλα λόγια ό μαρξισμός είναι κατά βάση μία *επιστήμη*, ή επιστήμη τής Ίστορίας, ή επιστήμη πού έχει ως αντικείμενό της τό σύνολο των κοινωνικών φαινομένων όπως αυτά υπάρχουν, συναρθρώνονται και εξέλισσονται. Όστόσο, ό μαρξισμός δέν είναι μόνον επιστήμη, δηλαδή δέν περιορίζεται σ' αυτό πού παραδοσιακά —και άνακριβώς— όνομάστηκε «ιστορικός ύλισμός». Ό μαρξισμός φέρει ακόμη και μία νέα αντίληψη γιά τή φιλοσοφία. Όμως αυτή ή νέα αντίληψη —ό «διαλεκτικός ύλισμός» όπως εξέισυ άνακριβώς όνομάστηκε— δέν ίσοδυναμεί μέ τή συγκρότηση κάποιου νέου φιλοσοφικού συστήματος. Ή φιλοσοφία, και ως δραστηριότητα και ως προϊόν, συνιστά φαινόμενο κοινωνικό, δηλαδή αντικείμενο πού έμπιπτει αυτοδικαίως στή γνωσιακή άρροδιότητα τής νέας επιστημονικής «ήπείρου» τής Ίστορίας. Κατά συνέπεια, ή νέα αντίληψη γιά τή φιλοσοφία πού φέρει ό μαρξισμός είναι αντίληψη πού έδράζεται στην *επιστημονική γνώση* του λόγου και του τρόπου ύπαρξης αυτού του ιδιαίτερου κοινωνικού φαινομένου. Καί αυτή ή επιστημονική γνώση ούτε προτείνει τήν κατάργηση τής φιλοσοφίας γενικώς, ούτε άποδεικνύει τό μάταιον τής φιλοσοφικής δραστηριότητας έν γενέει. Ό μαρξισ-

* Τό παρόν κείμενο άποτελεί έπεξεργασία όμιλίας μου στή Συνάντηση μέ θέμα «Χρόνος και Κοινωνία» πού όργάνωσε ή Όμάδα Διεπιστημονικής Έρευνας στίς 5 και 6 Δεκεμβρίου 1987. Έκτός από τούς όργανωτές τής Συνάντησης και τούς εκεί συνομιλητές, θέλω νά ευχαριστήσω τά μέλη του Σεμινάριου Έπιστημολογίας του ΕΜΠ και ιδιαίτερα τούς Κλώντ Λωράν και Γιώργο Φουρτούνη όπως και τό συνάδελφό μου Κώστα Χριστοδουλίδη γιά τή συμβολή τους στή ξεκαθάρισμα των ιδεών πού έκτίθενται εδώ.

σμός δέν είναι κατά κανέναν τρόπο θετικισμός. Ἐπισημονική γνώση στηρίζει μιὰ νέα πρακτική τῆς φιλοσοφίας, μιὰ πρακτική πού ἔχει γνώση τῶν ὄρων καί τῶν συνθηκῶν τῆς δικῆς τῆς διαμόρφωσης καί λειτουργίας καί πού ἔχει ἐπίγνωση τοῦ ρόλου καί τῆς σημασίας τῆς. Ὁλόκληρο τό ἔργο τοῦ Ἄλτουσέρ μπορεί νά θεωρηθεῖ ὡς ἡ φιλοσοφική «παρέμβαση» (δηλαδή μιὰ λογικά ἀρθρωμένη ἀλληλουχία φιλοσοφικῶν θέσεων πού χαράζουν διαχωριστικές γραμμές μέσα στό σύνολο «χώρο τῆς θεωρίας») πού προσαθεῖ ὄχι νά θεμελιώσει ἀλλά ἀπλῶς νά καταδείξει τή νέα ἐπισημονική «ἡπειρο» τῆς Ἱστορίας καί συνακόλουθα, νά συναγάγει τά στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τήν κυοφορούμενη ἀπό τή νέα ἐπισημονική «ἡπειρο» νέα φιλοσοφική πρακτική. Καί ὅπου αὐτή ἡ φιλοσοφική παρέμβαση δέν φιλοδοξεῖ νά εἶναι ἡ ἴδια τίποτε περισσότερο ἀπό ἀπλό παράδειγμα αὐτῆς τῆς νέας φιλοσοφικῆς πρακτικῆς.

Ἡ θέση αὐτή τοῦ Ἄλτουσέρ καταπολεμήθηκε ὅσο καμία ἄλλη, τόσο ἀπό τά «δεξιά» ὅσο καί ἀπό τά «ἀριστερά». Γιά τούς μέν, οἱ φυσικές ἐπιστήμες συνιστοῦν τό ἀξεπέραστο πρότυπο καί τό μοναδικό μέτρο τῆς ἐπισημονικότητας ἐν γένει. Μπορεῖ ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» νά ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρουσα καί χρήσιμη θεωρία, μεθοδολογία ἢ ὅ, τι ἄλλο, ἀλλά τόσο ἡ δομή ὅσο καί τά ἐπιτεύγματά του πολύ ἀπέχουν ἀπό τό νά μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ τή λογική ἀυστηρότητα, τήν ἐμπειρική εὐστοχία, τήν ἐξηγητική ἰσχὺ, τή μεθοδολογική διαφάνεια τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ὅποιαδήποτε θεωρία τῶν κοινωνικῶν φαινομένων (καί συμπεριλαμβάνω ἐδῶ τά οἰκονομικά, πολιτικά, ἱστορικά κ.λπ. φαινόμενα) δέν μπορεί κατά κανέναν τρόπο νά προσβλέπει στόν τίτλο τῆς ἐπιστήμης ἂν δέν μνηθεῖ πιστά στίς μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί ἂν δέν οἰκειοποιηθεῖ πλήρως τά σχετικά μέσα (δηλαδή τό μαθηματικό ὄργανο καί τήν πειραματική διαδικασία).

Γιά τούς δέ, ἡ ἐκ μέρους τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ» (ἢ τῆς ὀποιασδήποτε κοινωνικῆς θεωρίας) διεκδίκηση τῆς ἰσοτιμίας μέ τίς φυσικές ἐπιστήμες ἀποτελεῖ σημαντική φιλοσοφική ἀστοχία καί μείζον πολιτικό λάθος. Οἱ μέθοδοι καί τά μέσα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μπορεί μέν νά εἶναι προσαρμοσμένα στό ἰδιαίτερο ἀντικείμενο τούς (τόν κοινωνικά ἀδρανῆ «ἐξωτερικό» κόσμο) ἀλλά εἶναι πολύ φτωχά γιά νά συλλάβουν τά εἰδοποιὰ χαρακτηριστικά, τήν ἑτερογένεια καί τόν πλοῦτο τῶν κοινωνικῶν φαινομένων καί τελειῶς ἀκατάλληλα γιά νά ἀναμετρηθοῦν μέ τον αὐτοαναφορικό χαρακτήρα κάθε κοινωνικῆς θεωρίας καί συνακόλουθα μέ τό συγκροτητικό ρόλο καί τήν ἐρμηνευτική λειτουργία τοῦ ἀντίστοιχου μελετητή. Κατά συνέπεια, μιὰ κοινωνική θεωρία ὅπως ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» μπορεί νά γίνει ἐπαρκῆς ὡς πρός τό ἀντικείμενο τῆς μόνον ἂν ἀφήσει τελειῶς ἡσυχες τίς φυσικές ἐπιστήμες παραχωρώντας τούς χωρῖς ἐνδοιασμούς τήν ἀποκλειστική χρήση τοῦ τίτλου τῆς ἐπιστήμης.

Εἶναι ἐν προκειμένῳ ἐνδιαφέρον τό γεγονός ὅτι καί οἱ δύο αὐτές οἰκογένειες ριζικά διαφορετικῶν ἀντιλήψεων παραμένουν οὐσιαστικά δέσμιες (ρητὰ ἢ ὄχι) τῆς ἴδιας ἀκριβῶς εἰκόνας γιά τίς φυσικές ἐπιστήμες —αὐτῆς πού ὁ κυρίαρχος ἐμπειρισμός καί θετικισμός προβάλλει γιά λογαριασμό τούς— μιᾶς εἰκόνας πού ὁδηγεῖ ὁμόθυμα καί τίς δύο νά ἀναγάγουν ὀρισμένα χαρακτηριστικά τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (ἅς ποῦμε τήν προβλεπτική ἱκανότητα τῶν σχετικῶν θεωριῶν καί τήν ἐπαναληψιμότητα τῶν ἀντίστοιχων πειραματικῶν μετρήσεων) σέ κριτήριο ἐπισημονικότητας ἐν γένει, ὡστε νά ἀποφανθοῦν τελικά ὅτι ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» (ἢ ὅποια ἄλλη κοινωνική θεωρία μέ φιλοδοξίες ἐπισημονικότητας) εἴτε ὀφείλει νά προσπαθήσει ἀλλά ἐξαιρετικά δύσκολα νά κατορθώσει εἴτε, ἐπειδή δέν θά μπορέσει, δέν πρέπει νά προσπαθήσει νά προσεταιριστεῖ τόν τίτλο τῆς ἐπιστήμης. Ἔτσι καί γιά τίς δύο αὐτές οἰκογένειες ἀντιλήψεων τό ριζικά ἀντιθετικιστικό ἐγχείρημα τοῦ Ἄλτουσέρ καί τῶν μαθητῶν του διαβάζεται ὡς θετικισμός: ὡς ἕνας ἀπελισμένος καί φι-

λοσοφικά ἄστοχος θετικισμός πού ὠθεῖ τόν «ἱστορικό ὕλισμό» νά γίνει αὐτό πού ἐγγενῶς δέν μπορεί.

Κατά τή δική μου γνώμη, τό ἐγχείρημα τοῦ Ἄλτουσέρ ὄχι μόνο βρίσκεται στους ἀντίποδες τοῦ θετικισμοῦ ὄλων τῶν ἀποχρώσεων ἀλλά καί συνιστᾷ μιὰ νέα καί ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα προσέγγιση τοῦ ἐπισημονικοῦ φαινομένου *συνολικά* (ὅπου προφανῶς συμπεριλαμβάνω ἐδῶ τίς φυσικές ἐπιστήμες). Γίνεται δέ ἀντιληπτό ὅτι, μέ τά προηγούμενα δεδομένα καί μέσα στίς παρούσες συνθήκες, τό ἐγχείρημα τοῦ Ἄλτουσέρ μπορεί νά ἀποτιμηθεῖ οὐσιαστικά ὄχι τόσο στή βάση τοῦ πῶς αὐτό προσεγγίζει τόν «ἱστορικό ὕλισμό» ἀλλά στή βάση τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο αὐτό πολεμᾷ τόν θετικισμό σέ ὅ, τι ἀφορᾷ τίς *φυσικές*, ἀκριβῶς, ἐπιστήμες. Σέ μιὰ τέτοια ἀποτίμηση βοηθᾷ καί ἡ ἀντιθετικιστική «στροφή» τῆς ἀγγλοσαξωνικῆς φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης ἀπό τή δεκαετία τοῦ '60 καί μετά.

Μιά τέτοια συνολική ἀποτίμηση δέν μπορεί, βέβαια, νά εἶναι ἔργο τοῦ παρόντος κειμένου¹. Ἐδῶ ἀπλῶς θά στηριχθῶ στήν προσέγγιση τοῦ Ἄλτουσέρ στό ἐπισημονικό φαινόμενο (προσέγγιση πού ἐστιάζει τήν προσοχή τῆς στίς σχέσεις πού συναρτοῦν τό ἀντικείμενο μιᾶς ἐπιστήμης μέ τό ἐννοιολογικό σύστημα πού παρέχει τήν ἐπισημονική γνώση τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ) γιά νά συγκρίνω τό «χρόνο» πού διέπει τά φυσικά φαινόμενα μέ τό «χρόνο» πού διέπει τά κοινωνικά καί ἱστορικά φαινόμενα. Κατά τήν προσέγγιση πού υἱοθετῶ, οἱ «χρόνοι» αὐτοί εἶναι *ἐπισημονικές ἐννοιες*, δηλαδή στοιχεία πού ὀρίζουν τά ἐννοιολογικά συστήματα τῶν ἀντίστοιχων ἐπιστημῶν καί ὀρίζονται στά πλαίσιά τους. Καί αὐτό σημαίνει ὅτι δέν θά μέ ἀπασχολήσει καθόλου τό ὅποιο ὄντολογικό status τοῦ χρόνου (τό κατά πόσον χρόνος «ὑπάρχει» ἀνεξάρτητα ἀπό τίς θεωρίες μας γιά τόν κόσμο καί τά συναφή) καί ὅτι δέν θά ἐξετάσω τό χρόνο ἀπό μιὰ γενική φιλοσοφική σκοπιά. Θά περιορισθῶ ἀποκλειστικά στήν ἐπισημολογία τοῦ χρόνου —δηλαδή στή θεωρητική λειτουργία τῆς ἐννοίας μέσα στά ἀντίστοιχα ἐννοιολογικά συστήματα— καί εἰδικότερα στόν ἐντοπισμό τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ φυσικοῦ χρόνου, ἐκείνου τοῦ κοινωνικοῦ-ἱστορικοῦ χρόνου καί στή σύγκριση τῶν δύο. Ἡ ἀνάλυση αὐτή θά δείξει ὅτι «προβλεψιμότητα» καί «ἐπαναληψιμότητα» εἶναι ἀπλῶς συνέπειες τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τῆς ἐννοίας χρόνου πού προσιδιάζει στή Φυσική (καί κατ' ἐπέκταση στίς φυσικές ἐπιστήμες) ἐνώ, κατ' ἀντιδιαστολή, ἡ ἐννοια τοῦ κοινωνικοῦ-ἱστορικοῦ χρόνου δέν ἔχει αὐτές τίς συνέπειες. Θά φανεῖ ἔτσι ὅτι ἡ ἀναγωγή τῆς «προβλεψιμότητας» καί τῆς «ἐπαναληψιμότητας» σέ κριτήριο ἐπισημονικότητας ἐν γένει εἶναι οὐσιαστικά ἀστήρικτο συμπέρασμα τῆς θετικιστικῆς ὑπεραξίωσης τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, δηλαδή μιᾶς θεώρησης ἡ ὁποία ἀρνεῖται ὅτι μποροῦν νά ὑπάρξουν ἐπιστήμες —μέ ἄλλα λόγια φορεῖς ἀντικειμενικῆς γνώσης— οὐσιωδῶς διαφορετικές ἀπό τίς φυσικές. Ἡ ἀμηχανία μέ τήν ὁποία ὁ θετικισμός ἀντιμετωπίζει τό ἐπισημολογικό καθεστῶς τῶν μαθηματικῶν (ἀποτελοῦν αὐτά μέρος τῆς Λογικῆς ἢ ἀντίστροφα; Εἶναι αὐτά ἐργαλεῖο, «γλώσσα», ἐπιστήμη ἢ κάτι ἄλλο;) ἤδη ὑπονομεύει αὐτό τό συμπέρασμα. Καθώς δέ οἱ προσπάθειες γιά τήν κατασκευή «ἐπισημονικῶν» κοινωνικῶν θεωριῶν στό πρότυπο τῶν φυσικῶν ἀποδείχθηκαν κάθε ἄλλο ἀπό ἐπιτυχεῖς, ἡ θετικιστική θεώρηση ὁδηγεῖ τελικά στή θέση ὅτι μποροῦμε νά γνωρίσουμε ἀντικειμενικά μόνον τά φυσικά φαινόμενα. Καί αὐτή εἶναι μιὰ θέση πού πολύ λίγοι, βέβαια, εἶναι ἐτοιμοί νά δεχθοῦν.

1. Ἔχω προσπαθήσει νά ξεκινήσω μιὰ τέτοια ἀποτίμηση ἐπιχειρώντας τή συγκριτική ἐξέταση τοῦ ἔργου τοῦ Ἄλτουσέρ μέ αὐτό τοῦ Σηντ στό Α. Baltas, Luis Althusser and Joseph D. Sneed: A Strange Encounter in Philosophy of Science?, ὑπό ἐκδοσιν στή πρακτικά τοῦ Συνεδρίου πρὸς τιμὴ τοῦ Ἱμπε Λάκατος πού ἔγινε στή Θεσσαλονίκη τόν Αὐγουστο τοῦ 1986.

Ο ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ

Δέν συνιστά καμιά πρωτοτυπία ή διαπίστωση ότι στο πεδίο της καθημερινής ζωής και της εμπειρίας μας (σέ αντιδιαστολή με τó επιστημονικό πεδίο τών αυστηρά καθορισμένων έννοιών) ή έννοια του χρόνου έχει πολλαπλές χρήσεις και ο χρόνος λέγεται πολλαχώς. "Ας πούμε, ο βιολογικός χρόνος της πραγματικής ώριμανσης τών ανθρώπινων ικανοτήτων και αυτός της γήρανσης, δηλαδή της πραγματικής αδυναμίας για παραπέρα δουλειά, κατά κανόνα διαφέρει από άνθρωπο σέ άνθρωπο και σπάνια ταυτίζεται με τά συμβατικά καθοριζόμενα (και νομικά προσδιορισμένα) όρια ηλικίας για τήν είσοδο στο σχολείο ή για συνταξιοδότηση. "Η, στο ψυχολογικό επίπεδο, όλοι μας έχουμε βιώσει τόν άργόσυρτο χρόνο μιάς δυσάρεστης άπασχόλησης ρουτίνας και τόν ταχύρυθμο χρόνο μιάς εμπειρίας που μās ευχαριστεί ιδιαίτερα. Παραπέρα, ύπάρχει ο χρόνος της διαδοχής τών γενεών και της αλλαγής τών ήθών, ο χρόνος της κυκλοφορίας του χρήματος και τών οικονομικών μεταβολών, ο χρόνος τών ιστορικών ήμερομηνιών και του προσδιορισμού τών ιστορικών περιόδων, ο χρόνος του πολέμου και ο χρόνος της ειρήνης κ.ο.κ. Μπορεί ή σημασία της έναλλαγής της μέρας με τή νύχτα (και αυτή της περιοδικότητας τών εποχών του έτους) για όλες τές όψεις και διαστάσεις της ζωής να μās ώθει φυσιολογικά νά αναγάγουμε εκεί όλες τές εμπειρικές χρήσεις της έννοιας του χρόνου αλλά ή άναγωγή αυτή δέν είναι κατά κανέναν τρόπο θεωρητικά (δηλαδή επιστημονικά ή φιλοσοφικά) άναγκαία ούτε ή θεσμοποίησή της κοινωνικά ύποχρεωτική. "Η άναγωγή όλων τών χρόνων στο εικοσιτετράωρο, στο δωδεκάμηνο, στα πολλαπλάσια και ύποπλαπλάσια τους άποτελεί πολιτισμικό συμβεβηκό, δηλαδή κοινωνική σύμβαση της όποιας ο χαρακτήρας καταδεικνύεται από τήν πολλαπλότητα, ακριβώς, τών εμπειρικών χρήσεων της έννοιας του χρόνου και από τή διατήρηση της σχετικής αυτοτέλειας καθεμιάς παρ' όλες τές ιδιαίτερα έντονες σήμερα προσπάθειες (κοινωνικές και φιλοσοφικές) για τó αντίθετο. "Ας αναλογιστούμε μόνον πόσο δλόκληρος ο πολιτισμός μας θά άλλαζε άν καταργούνταν τά ρολόγια και τά ήμερολόγια και μαζί τους όλες οι θεσμικές εκφάνσεις του χρόνου που αυτά μετρούν (ήμερομηνίες γεννήσεως, όρια ηλικίας, προσδιορισμός έν ηλικίωσης, νόμιμη διάρκεια έργασίας, όρισμός παραγωγικότητας, συνάρτηση ηλικίας με επαγγελματική ή κοινωνική «έπιτυχία» κ.λπ.).

Όστόσο, παρά τήν ποικιλομορφία τους, οι διαφορετικές εμπειρικές χρήσεις της έννοιας του χρόνου έχουν εκείνες τές συναρτήσεις και συνάψεις μεταξύ τους που μās επιτρέπουν νά τές αντιμετωπίσουμε όλες ως έννοιες, ακριβώς, *χρόνου*, δηλαδή ως διαφορετικές χρήσεις «μιάς» έννοιας. "Υπεραπλουστεύοντας ίσως (άλλά εμπνεόμενοι κάπως και από τόν 'Αριστοτέλη) μπορούμε νά θεωρήσουμε όλες αυτές τές χρήσεις ως «μετρήσεις» μεταβολών και νά «όρισουμε» αντίστοιχα τόν εμπειρικό χρόνο ως «μέτρο» της μεταβολής εν γένει. Αυτό, τώρα, τó «μέτρο» μπορεί νά θεωρηθεί με τή σειρά του ως συνιστάμενο από τó «πλήθος» τών «άξιοσημείων» γεγονότων που μεσολαβούν κατά τή δεδομένη μεταβολή. "Ετσι μπορεί νά προκύψει ένας «όρισμός» του «ρυθμού ροής» του χρόνου —ως «πλήθος» «άξιοσημείων» γεγονότων ανά μεταβολή, δηλαδή κάτι σαν «πυκνότητα» γεγονότων— που νά συλαμβάνει τή σχετική εμπειρική αίσθηση: «πολλά» ενδιάμεσα «άξιοσημεία» γεγονότα συνιστούν «ροή χρόνου» ταχύρυθμη, «λίγα» άργόρυστη. Οι «όρισμοί» αυτοί —στους όποιους δέν άποδίδεται εδώ καμιά ιδιαίτερη θεωρητική βαρύτητα— είναι χρήσιμοι γιατί μās επιτρέπουν νά δώμε πώς συγκροτείται ή *επιστημονική έννοια* χρόνου που προσιδάζει σέ μιά συγκεκριμένη επιστήμη σέ συσχέτισμό με τήν κάθε φορά αντίστοιχη εμπειρική χρήση της έννοιας.

Ο ίσχυρισμός ότι ή εμπειρική έννοια του χρόνου «μετρά»

τό «πλήθος» τών «άξιοσημείων» γεγονότων που μεσολαβούν κατά τήν εκάστοτε δεδομένη μεταβολή προϋποθέτει τήν ύπαρξη ενός κριτηρίου για τó τί συνιστά εν προκειμένω γεγονός «άξιοσημείωτο». Και, όπως είναι προφανές, αυτό τó κριτήριο δέν μπορεί παρά νά εξαρτάται από τή δεδομένη μεταβολή και δέν μπορεί νά προκύπτει παρά *μέσα στα πλαίσια μιάς συγκεκριμένης όπτικής επί αυτής της μεταβολής*. "Αν, τώρα, ή όπτική αυτή είναι ή όπτική που συγκροτεί μιά συγκεκριμένη επιστήμη, τότε τó εν λόγω κριτήριο δέν είναι τίποτε άλλο από τήν *επιστημονική έννοια του χρόνου που προσιδάζει στην επιστήμη αυτή*.

Δέν είναι δυνατό νά αναπτύξω εδώ αναλυτικά τή συνολική αντίληψη περί επιστήμης που προϋποθέτουν τά παραπάνω². Για τές άνάγκες του παρόντος κειμένου άρκει νά αναφερθούν επί τροχάδην τά εξής: Μιά επιστήμη συγκροτείται άποτέμνοντας μιά συγκεκριμένη όπτική επί του πραγματικού. Αυτό που αυτή ή όπτική «βλέπει» δέν είναι άπλά ένα «κομμάτι» του κόσμου (ένα σύνολο φαινομένων) όπως αυτό δίδεται στην εμπειρία αλλά ένα «κομμάτι» του κόσμου όπως αυτό άποτέμνεται, περιγράφεται και συγκροτείται από τó *έννοιολογικό σύστημα* της επιστήμης αυτής. ("Ας πούμε, ή Φυσική δέν «βλέπει» άπλά νά πέφτει ένα μήλο· αυτή «βλέπει» ένα ύλικό σημείο νά κινείται μέσα σ' ένα πεδίο βαρύτητας). Τό έτσι μετασχηματισμένο «κομμάτι» του κόσμου (δηλαδή, για τó παραπάνω παράδειγμα, τó φαινόμενο της πτώσης του μήλου *μετασχηματισμένο* ως κίνηση ενός ύλικού σ' ένα πεδίο βαρύτητας) συνιστά τó *άντικείμενο* της επιστήμης αυτής. "Όμως τó εν λόγω έννοιολογικό σύστημα δέν προϋπάρχει του αντίστοιχου επιστημονικού αντικειμένου. "Η διαδικασία που άποτέμνει, περιγράφει και συγκροτεί τó επιστημονικό αντικείμενο είναι ταυτόχρονα και ή διαδικασία που διαμορφώνει τές έννοιες του έννοιολογικού συστήματος και τές μεταξύ τους σχέσεις, δηλαδή αυτή που συντάσσει τó εν λόγω σύστημα. "Επιπλέον δέ αυτή ή διαδικασία δέν ενέχει μόνον επιστημονικό αντικείμενο και έννοιολογικό σύστημα. Αυτή ύποδεικνύει και άποκαθιστά και τές άπαραίτητες εκείνες (και προσφύει κάθε φορά) ύλικές δοκιμασίες (τές *διαδικασίες έπιστημονικού πειρατισμού*) που έλέγχουν τó κατά πόσον τó έννοιολογικό σύστημα είναι γνωσιακά έπαρκές ως προς τó αντικείμενο του. "Η όπτική επί του πραγματικού που συγκροτεί μιά συγκεκριμένη επιστήμη (πως και αυτή τούτη ή γνωσιακή λειτουργία της επιστήμης αυτής) συνίσταται στο έδιάζον στην επιστήμη αυτή «παιγνίδι» τών σχέσεων που άλληλοκαθορίζουν και άλληλεξαρτούν τά συστατικά της στοιχεία, δηλαδή τó αντικείμενο της, τó έννοιολογικό της σύστημα και τές προσφύει διαδικασίες επιστημονικού πειρατισμού.

"Η άνάλυση τών σχέσεων που άλληλοκαθορίζουν και άλληλεξαρτούν τά συστατικά στοιχεία μιάς επιστήμης οδηγεί στο συμπέρασμα³ ότι κάθε μία από τές έννοιες που συναποτελούν τó έννοιολογικό σύστημα της επιστήμης αυτής (ή, καλύτερα, τó *νόημα* κάθε τέτοιας έννοιας) έχει δύο όψεις ή διαστάσεις. "Η μία όψη εκφράζει τή συγκεκριμένη «θέση» της έννοιας μέσα στο σύστημα (δηλαδή τó σύνολο τών σχέσεων που τές συνδέουν εκεί με τές άλλες έννοιες) και συνιστά τή *συστημική διάσταση* του νοήματός της. "Η άλλη όψη εξασφαλίζει τή δυνατότητα της έννοιας νά αναφέρεται στα φαινόμενα της εμπειρίας όπως αυτά μετασχηματίζονται (άπό τó έννοιολογικό σύστημα) σέ τμήμα του αντίστοιχου επιστημονικού αντικειμένου και συνιστά τήν *εμπειρική διάσταση* του νοήματός της. Με άλλα λόγια, αυτή ή δεύτερη διάσταση

2. Για μιά συνοπτική παρουσίαση αυτής της αντίληψης βλέπε Α. Μπαλτάς «Για τó οικολογικό κίνημα: 'Επιστήμη, Διεπιστημονικότητα και Περιβάλλον», *Ο Πολίτης*, τεύχος 63, Οκτώβριος 1983.

3. Για τόν τρόπο συναγωγής αυτού του συμπεράσματος βλέπε Α. Baltas "On the Structure of Physics as a Science" στο D. Batens and J.-P. van Bendegem (eds), *Theory and Experiment*, D. Reidel, 1988.

νοηματοδοτεί την έννοια εμπειρικά εξασφαλίζοντας, ως ποδ-
 με, ότι η έννοια «ύλικο σημείο» μπορεί δντως νά αναφέρεται
 στο εμπειρικό μήλο. Είναι δέ η συνύπαρξη αυτών των δύο
 διαστάσεων πού επιτρέπει στην έννοια νά λειτουργεί γνωσια-
 κά μέσα στο έννοιολογικό σύστημα όπου αυτή είναι ένταγμέ-
 νη: Η γνωσιακή ιδιοποίηση ενός εμπειρικά δεδομένου φαι-
 νομένου από μία επιστήμη συνίσταται κατά βάση⁴ στο μετα-
 σχηματισμό αυτού του φαινομένου σε τμήμα του αντίστοιχου
 επιστημονικού αντικειμένου. Μία έννοια, ως στοιχείο του έν-
 νοιολογικού συστήματος της εν λόγω επιστήμης, συμβάλλει
 σέ αυτόν τό μετασχηματισμό κατά τή συστηματική διάστα-
 ση του νοήματός της. Όμως αυτός ο μετασχηματισμός θά
 συνιστά μετασχηματισμό (καί άρα γνωσιακή ιδιοποίηση)
 του συγκεκριμένου εμπειρικά δεδομένου φαινομένου μόνο ο-
 σο κάθε έννοια του συστήματος ενέχει τή δυνατότητα ανα-
 φοράς σ' αυτό, δηλαδή μόνον όσο αυτή είναι κατά κάποιο
 τρόπο προσδεδεμένη εκεί συλλαμβάνοντας κάποιο εμπειρι-
 κά διαπιστώσιμο χαρακτηριστικό του. Για παράδειγμα, ή
 «άφηρημένη» έννοια της «επιτάχυνσης» (συστημικά: ή δεύ-
 τερη παράγωγος του «διαστήματος» ως πρός τό «χρόνο»)
 μπορεί νά λειτουργήσει γνωσιακά μέσα στο έννοιολογικό σύ-
 στημα της Φυσικής μόνον επειδή αυτή συλλαμβάνει «κάτι»
 από τήν εμπειρική αίσθηση πού έχουμε όταν τό αυτοκίνητό
 μας ξεκινάει απότομα. Καί είναι αυτό τό «κάτι» πού συνιστά
 τήν εμπειρική διάσταση του νοήματός της.

Είπαμε πώς μία επιστήμη συνίσταται σέ μία οπτική επί του
 πραγματικού. Η επιστήμη αυτή ιδιοποιείται γνωσιακά μό-
 νον εκείνα τά εμπειρικά δεδομένα φαινόμενα πού αυτή ή ο-
 πτική «βλέπει» (καί όπως αυτή τά «βλέπει»), δηλαδή τά φαι-
 νόμενα τά όποια τό «παιγνίδι» ανάμεσα στά συστατικά στοι-
 χεία της επιστήμης αποτέμνει καί μετασχηματίζει. Άν, τώ-
 ρα, τά φαινόμενα πού αυτή ή οπτική «βλέπει» καί αυτή ή έπι-
 στήμη αποτέμνει καί μετασχηματίζει είναι μεταβαλλόμενα,
 τότε τό εν λόγω «παιγνίδι», γιά νά μπορέσει νά λειτουργήσει
 γνωσιακά, είναι υποχρεωμένο νά καθορίσει τό τί συνιστά
 στά πλαίσιά του τή μεταβολή των φαινομένων ως μεταβολή,
 δηλαδή τό σέ τί συνίσταται (ποιά είναι ή συστηματική του διά-
 σταση) καί τό πώς αναφέρεται (ποιά είναι ή εμπειρική του
 διάσταση) ο χρόνος πού διέπει τά φαινόμενα αυτά. Αυτός ο
 καθορισμός ισοδυναμεί άκριβώς με τή συγκρότηση της έπι-
 στημονικής έννοιας του χρόνου πού προσιδιάζει στην έπι-
 στήμη αυτή. Αυτή τώρα ή έννοια, μέσω της συστηματικής διά-
 στασης του νοήματός της (δηλαδή μέσω των σχέσεων της με
 τίς άλλες έννοιες του έννοιολογικού συστήματος όπου είναι
 ένταγμένη) συμβάλλει (μαζί μ' αυτές τίς άλλες έννοιες) στο
 μετασχηματισμό των εμπειρικά δεδομένων μεταβαλλόμε-
 νων φαινομένων πού εμπιπτουν στη γνωσιακή δικαιοδοσία
 της εν λόγω επιστήμης, ενώ ή ίδια μετασχηματίζει (συνι-
 στώντας καί τό αποτέλεσμα του μετασχηματισμού) τήν άν-
 τίστοιχη εμπειρική χρήση της. (Δηλαδή αυτή μετασχηματί-
 ζει τόν «όρισμό» αυτής της εμπειρικής χρήσης προσδιορί-
 ζοντας, με θρους πλέον του έννοιολογικού συστήματος, τό σέ
 τί συνίσταται ή μεταβολή ενός φαινομένου ως μεταβολή).
 Ταυτόχρονα, μέσω της εμπειρικής διάστασης του νοήματός
 της, αυτή συλλαμβάνει εκείνο τό «κάτι» από τήν αντίστοιχη
 εμπειρική χρήση της (άπό τόν αντίστοιχο «όρισμό» αυτής
 της εμπειρικής χρήσης) πού της επιτρέπει νά αναφέρεται στη
 μεταβολή των συγκεκριμένων παραπάνω φαινομένων. Υπό
 τίς δύο διαστάσεις της, δηλαδή ως έννοια, άκριβώς, επιστη-
 μονική, αυτή υπάγει όλα τά εμπειρικά προσδιορίσιμα χα-
 ρακτηριστικά της αντίστοιχης εμπειρικής χρήσης της (τί «όρί-
 ζει» αυτή τή χρήση, τί «μετρά» τό «ρυθμό ροής» του χρόνου
 πού συνιστά αυτή ή χρήση, τί αποτελεί εν προκειμένου γεγο-
 νός «άξιοσημείωτο») στη δική της γνωσιακή δικαιοδοσία.
 Καί με αυτό τό νόημα αυτή αποτελεί «κριτήριο» γιά ό,τι «ό-
 ρίζει» αυτή τή χρήση, δηλαδή όπως είπαμε, γιά τό τί συνιστά
 γ' αυτήν γεγονός «άξιοσημείωτο».

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ

Σέ όσα ακολουθούν περιορίζομαι στην έννοια χρόνου πού έ-
 νέχεται στην κλασική Φυσική καί μάλιστα μόνο στις βασι-
 κές, λεγόμενες, θεωρίες της (κλασική Μηχανική, κλασικός
 Ήλεκτρομαγνητισμός). Δηλαδή δέν αναφέρομαι καθόλου
 στη Θεωρία της Σχετικότητας —Ειδική καί κυρίως Γενική—
 (όπου τροποποιείται σημαντικά ή έννοια χρόνου της κλασι-
 κής Φυσικής) ούτε στη Θερμοδυναμική (καί κατά συνέπεια
 δέν θίγω τά δύσκολα ζητήματα πού σχετίζονται με τήν ανα-
 γωγή του μή αναστρέψιμου χρόνου της Θερμοδυναμικής
 —όπως αυτός προσδιορίζεται από τό νόμο αύξησης της
 έντροπίας— στον αναστρέψιμο χρόνο της κλασικής Μηχα-
 νικής). Τά χαρακτηριστικά του χρόνου της Φυσικής πού θά
 άπαριθμώ συνιστούν ιδιαίτερα γνωρίσματα του νοήματος
 της έννοιας (έκλαμβανόμενου κατά τίς δύο διαστάσεις του)
 καί άπορρέουν όλες από τή συγκεκριμένη λειτουργία της μέ-
 σα στο «παιγνίδι» των συστατικών στοιχείων της επιστήμης
 της Φυσικής. Ο καταλληλότερος «τόπος» γιά νά επισημαν-
 θούν αυτά τά γνωρίσματα είναι ο κλασικός όρισμός του χρό-
 νου πού προτείνει ο Νεύτωνας. Παραθέτω αυτόν τόν όρισμό
 σέ πρόχειρη μετάφραση.

«Ο άπόλυτος, άληθινός καί μαθηματικός χρόνος, καθ' έ-
 αυτός καί από τήν ίδια του τή φύση, ρέει ομοιόμορφα χωρίς
 νά σχετίζεται με ότιδήποτε έξωτερικό καί, με άλλο όνομα,
 καλείται διάρκεια. Ο σχετικός, φαινομενικός καί κοινός
 χρόνος είναι ένα αισθητό καί έξωτερικό (άκριβές ή άνισόμε-
 τρο) μέτρο της διάρκειας [τό όποιο όρίζεται] μέσω της
 κίνησης: αυτός ο χρόνος χρησιμοποιείται κοινώς αντί του ά-
 ληθινού χρόνου ως ώρα, ημέρα, μήνας, έτος».

Ο όρισμός αυτός άφ' ενός διακρίνει τόν «άπόλυτο, άληθι-
 νό καί μαθηματικό χρόνο» από τόν «σχετικό, φαινομενικό
 καί κοινό χρόνο» (κάτι πού τουλάχιστον θυμίζει τή διάκριση
 συστηματικής καί εμπειρικής διάστασης του νοήματος) καί
 άφ' έτέρου χαρακτηρίζει τό χρόνο με όρισμένα πρόσθετα
 γνωρίσματα. Όπως δέ είναι προφανές, ή αντίληψη περί έπι-
 στήμης πού διατρέχει τίς παρούσες σελίδες μπορεί νά στηρι-
 χθεί στον όρισμό αυτό γιά νά συναγάγει τά γνωρίσματα της
 έννοιας χρόνου της Φυσικής (δηλαδή αυτή ή αντίληψη μο-
 ρεί νά «οικειοποιηθεί» τόν εν λόγω όρισμό) μόνο άν: 1) Οί
 διακρίσεις άπόλυτος/σχετικός, άληθινός/φαινομενικός,
 μαθηματικός/κοινός χρόνος συνδεθούν ρητά με τή διάκριση
 συστηματική/εμπειρική διάσταση του νοήματος της έννοιας
 καί δειχθεί ότι, μέσα στα περιθώρια πού άφήνει ή διαφορά
 της αντίληψης περί επιστήμης του Νεύτωνα από τήν παρού-
 σα, οί πρώτες διακρίσεις συνιστούν συγκεκριμένες εκφάν-
 σεις της δεύτερης καί μπορούν νά αναχθούν σ' αυτήν. 2) Τό-
 σο αυτές οί διακρίσεις όσο καί όλα τά άλλα επί μέρους στοι-
 χεία του όρισμού συνδεθούν ρητά με τή συγκεκριμένη λει-
 τουργία της έννοιας του χρόνου μέσα στο «παιγνίδι» της Φυ-
 σικής καί δειχθεί ότι, πάντα μέσα στα ίδια περιθώρια, αυτή ή
 λειτουργία μπορεί δντως νά συμπυκνωθεί σ' αυτά τά στοι-
 χεία. Όμως τά παραπάνω συνιστούν ένα φιλόδοξο έρευνητι-
 κό πρόγραμμα τό όποιο, βέβαια, δέν μπορεί νά αναληφθεί έ-
 δώ. Έτσι θά άρκεστώ νά καταγράψω τά χαρακτηριστικά
 του νοήματος της έννοιας του χρόνου εμπνεόμενος μέν από
 τόν όρισμό του Νεύτωνα αλλά χωρίς νά προσπαθήσω ούτε
 νά συνδέσω αυτά τά χαρακτηριστικά με τά στοιχεία του όρι-
 σμού ούτε νά τά συναγάγω από τή λειτουργία της έννοιας μέ-
 σα στο «παιγνίδι» της Φυσικής. Δέν ισχυρίζομαι ότι αυτά τά
 χαρακτηριστικά γνωρίσματα έξαντλούν τό νόημα της έν-
 νοιας του φυσικού χρόνου. Όμως είναι άρκετά γιά νά ανα-
 δείξουν τή διαφορά αυτού του χρόνου από τόν ιστορικό - κοι-

4. Μόνο κατά βάση. Βλέπε τήν προηγούμενη άναφορά.

ωνικό χρόνο και να στηρίζουν τά συμπεράσματα που ανέφερα στην Εισαγωγή.

Μέσα σ' αυτά τά πλαίσια και μέ τις δεδομένες επιφυλάξεις ισχυρίζομαι λοιπόν πώς ο φυσικός χρόνος είναι:

1) Συνεχής: Δέν υπάρχουν «σημεία» απότομης μεταβολής ή «διακοπής» του χρόνου, δηλαδή χρονικές στιγμές που όριοθετούν διαφορετικούς «ρυθμούς ζωής» ή, γενικότερα, διαφορετικά «καθεστώτα» χρόνου.

2) Όμογενής: Όλες οι χρονικές στιγμές και όλες οι ίσες διάρκειες είναι ισότιμες, ισοδύναμες, ταυτόσημες. Καμιά δέν διαφέρει από τις άλλες ούτε είναι προνομιακές ως προς τις υπόλοιπες.

Τά δύο αυτά γνωρίσματα συνδέονται στενά μέ τό χαρακτηρισμό του Νεύτωνα κατά τόν όποιο ο χρόνος είναι:

3) Όμοιόμορφα ρέων: Δέν υπάρχουν «ταχύρυθμες» ή «αργόσυρτες» διάρκειες, ο χρόνος δέν επιταχύνεται ούτε επιβραδύνεται, ή διαδοχή των χρονικών στιγμών ακολουθεί πάντοτε τόν ίδιο «ρυθμό».

Επιπλέον ο χρόνος της Φυσικής (σωστότερα: των βασικών θεωριών της κλασικής Φυσικής) είναι:

4) Ίσότροπος: Δέν υπάρχει έγγενώς προσδιορίσιμη «κατεύθυνση» (βέλος) του χρόνου, δηλαδή τό «καθεστώ» που διέπει τό χρόνο δέν επιτρέπει να διακριθεί «έσωτερικά» (μή συμβατικά) αυτό που, ως προς μία δεδομένη χρονική στιγμή, αποτελεί παρελθόν από αυτό που αποτελεί μέλλον. (Έτσι μεταφράζεται σέ γνώρισμα του χρόνου τό γεγονός ότι οι έξιώσεις που συνιστούν τις βασικές θεωρίες της κλασικής Φυσικής είναι χρονικά αντίστροφές).

Τά παραπάνω γνωρίσματα μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελούν διαφορετικές (άλλά στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους) εκφάνσεις μιας γενικής ιδιότητας του φυσικού χρόνου: Δέν υπάρχει καμιά δυνατότητα και κανένα έγγενές, μή συμβατικό, κριτήριο να διακριθεί μία χρονική στιγμή, μία χρονική διάρκεια, μία κατεύθυνση της «ευθείας» του χρόνου από άλλες ή από τήν άλλη. Ο χρόνος, «καθ' έαυτός και από τήν ίδια του τή φύση», όπως λέει ο όρισμός του Νεύτωνα, δέν ένεχει καμιά έσωτερική πηγή ή στοιχείο έτερότητας, καμιά διαφοροποιητική άρχη. Αυτός είναι δλοκληρωτικά και άπολύτως άδιαφοροποίητος και αυτή ή ιδιότητα σχετίζεται μ' ένα άκόμη χαρακτηριστικό τό όποιο επίσης περιλαμβάνεται στον όρισμό του Νεύτωνα. Ο φυσικός χρόνος είναι:

5) Άνεξάρτητος από τά (φυσικά) φαινόμενα: Ο χρόνος «ρέει» χωρίς να έχει τίποτα να κάνει μέ τά φαινόμενα, είναι άπολύτως έξωτερικός και άδρανής ως προς αυτά, άπολύτως οδδέτερος άπέναντί τους. Μαζί μέ τόν έπίσης συνεχή, όμογενή και ισότροπο (δηλαδή έπίσης δλοκληρωτικά και άπολύτως άδιαφοροποίητο) Ευκλείδειο χώρο, αυτός συνιστά μόνο τό πλαίσιο άναφοράς των φαινομένων, τό άδρανές έν τόπω και χρόνο, τό άπολύτως οδδέτερο «γήπεδο» όπου τά φαινόμενα συντελούνται. Λόγω δέ του δλοκληρωτικά και άπολύτως άδιαφοροποίητου χαρακτήρα αυτού του «γηπέδου», τά φαινόμενα συντελούνται μέ άπολύτως όμοιο τρόπο σέ όποιοδήποτε «τμήμα» αυτού του γηπέδου και άν τοποθετηθούν. Τά (φυσικά) φαινόμενα είναι δηλαδή μή χρονολόγισμα και μή έντοπίσιμα.

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Κατά τήν προσέγγιση του Άλτουσέρ —τουλάχιστον όπως έγώ τήν άντιλαμβάνομαι— ο ιστορικός - κοινωνικός χρόνος συνιστά θεμελιώδη έννοια του έννοιολογικού συστήματος της έπιστημονικής «ήπειρου» της Ιστορίας. Αυτός είναι ο χρόνος που διέπει τά Ιστορικά - κοινωνικά φαινόμενα —δηλαδή τά φαινόμενα που υπάγονται στή γνωσιακή δικαιοδοσία αυτής της «ήπειρου»— όπως αυτά μετασχηματίζονται (άπό τό έν λόγω έννοιολογικό σύστημα) σέ μέρος του

άντικειμένου της «ήπειρου». Όστόσο δέν νομίζω πώς υπάρχει όρισμός του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου άνάλογος μέ τόν όρισμό του Νεύτωνα γιά τό φυσικό χρόνο. Αυτό που υπάρχει είναι ή έπισήμανση ή και άνάλυση όρισμένων χαρακτηριστικών του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου από διάφορους μελετητές⁵, χαρακτηριστικών που άντιδιαστέλλουν αυτό τό χρόνο μέ τό φυσικό χρόνο. Βέβαια τό έργο αυτών των μελετητών κατά κανόνα δέν έντάσσεται στή προσέγγιση του Άλτουσέρ. Ίσχυρίζομαι όμως πώς είναι τελικά δυνατό να συγκροτηθεί μία έννοια χρόνου άφ' ενός γνωσιακά έπαρκής προς τά Ιστορικά - κοινωνικά φαινόμενα και άφ' έτέρου πλήρως συμβιβαστή μέ τήν όλη άντίληψη του Άλτουσέρ⁶ άν τά χαρακτηριστικά αυτά όποιοτερον ή δέουσα θεωρητική έπεξεργασία και συσχετισθούν κατάλληλα μεταξύ τους. Μία τέτοια προσπάθεια μπορεί να άποτελέσει έργο ενός άλλου μακρόπνοου έρευνητικού προγράμματος τό όποιο έπίσης δέν μπορεί να άναληφθεί έδώ. Έτσι, σέ όσα ακολουθούν, θά καταγράψω άπλώς τά κυριότερα, κατά τή γνώμη μου, χαρακτηριστικά του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου, τόσο αυτά που συνιστούν ευθείες άρνήσεις των αντίστοιχων χαρακτηριστικών του φυσικού χρόνου όσο και εκείνα που δέν έμπιπτουν ρητά στή άρμοδιότητα μιας τέτοιας ένα-πρός-ένα άντιστοιχίσης. Η καταγραφή αυτή όχι μόνο δέν ισχυρίζεται πώς έξαντλεί τό νόημα της έπιστημονικής έννοιας του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου αλλά δέν επιδιώκει να άποτελέσει τίποτα περισσότερο άπό ένα πρώτο άχνό περίγραμμα του έρευνητικού προγράμματος που θά συγκροτήσει αυτή τήν έννοια.

Μέ αυτά τά δεδομένα, ισχυρίζομαι λοιπόν πώς ο ιστορικός - κοινωνικός χρόνος είναι:

1) Άσυνεχής: Υπάρχουν «σημεία» ρήξης της συνέχειας του χρόνου, δηλαδή χρονικές «στιγμές» που «διακόπτουν» ένα δεδομένο χρονικό «καθεστώ» έγκαινιάζοντας ένα έπόμενο. Αυτά τά «σημεία» απότομης μεταβολής συνιστούν τις Ιστορικές τομές που όροθετούν τά αντίστοιχα χρονικά «καθεστώτα».

2^α) Άνομοιογενής ως προς τις χρονικές «στιγμές»: Μία δεδομένη χρονική «στιγμή» κατά κανόνα διαφέρει ούσιωδώς από τις άλλες άκόμη και άν δέν συνιστά Ιστορική τομή. Άς πούμε, ή 5 Δεκεμβρίου 1973 διαφέρει ούσιωδώς από τήν 5 Δεκεμβρίου 1974. Μία τέτοια διαφορά δέ δέν άφορά μόνο χρονικές «στιγμές» που άνήκουν σέ διαφορετικά «καθεστώτα» χρόνου και διαχωρίζονται από τις αντίστοιχες Ιστορικές τομές. Διαφέρουν μεταξύ τους άκόμη και χρονικές «στιγμές» που όχι μόνο γειτονεύουν μέσα σ' ένα δεδομένο τέτοιο «καθεστώ» αλλά και απέχουν άρκετά από τις περιοχές «άνωμαλίας» που συνήθως περιβάλλουν τις Ιστορικές τομές που όροθετούν αυτό τό «καθεστώ». Η «άπόσταση» που χωρίζει τους τίτλους και τήν είδησεογραφία μιας έφημερίδας κατά δύο τυχούσες διαδοχικές ήμερομηνίες πιστοποιεί έμπειρικά τήν ύπαρξη μιας τέτοιας διαφοράς συνιστώντας ένα κάπιο, έντελώς πρόχειρο βέβαια, «μέτρο» της.

2^β) Άνομοιογενής ως προς τις διάρκειες: Ένα δεδομένο «καθεστώ» χρόνου δέν όρίζεται μόνο από τις Ιστορικές τομές που τό όροθετούν. Αυτό όρίζεται επιπλέον και από τό *είδος διάρκειας* που τό διέπει ένω, αντίστροφα, μία δεδομένη ή

5. Βλέπε, πρόχειρα, Fernand Braudel, *Μελέτες γιά τήν Ιστορία*, Μνήμων 1986, Γιέρζι Τοπόλσκι, *Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής Μεθοδολογίας*, Θεμέλιο 1983, και Θεόφιλος Βέικος, *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, Θεμέλιο 1987.

6. Η άντίληψη του Άλτουσέρ γιά τόν κοινωνικό - Ιστορικό χρόνο σκιαγραφείται στό Luis Althusser και Etienne Balibar, *Lire le Capital*, Petite Collection Maspéro 1970, Vol. I, σσ. 112-150. Τό έν λόγω ύποκεφάλαιο τιτλοφορείται, άκριβώς, "Esquisse du concept de temps historique". Στά πλαίσια της Άλτουσεριανής άντίληψης μέ άρκετά, κατά τή γνώμη μου σημαντικά, νέα στοιχεία κινείται και τό έργο Rierre Raymond, *La resistible fatalite de l'histoire*, J.-E. Hallier / Albin Michel, 1982.

στορική τομή κατά κανόνα προσιδιάζει μόνο σέ ένα είδος διάρκειας. Περιγραφικά, οι διάρκειες του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου διακρίνονται σέ μακρές, βραχείες και μέσες. Καθώς δέ μία δεδομένη χρονική στιγμή μπορεί νά συμμετέχει σέ περισσότερα του ενός είδη διάρκειας, τά διαφορετικά χρονικά «καθεστώτα» δέν συντάσσονται γραμμικά τό ένα μετά τό άλλο ακολουθώντας άλλά μία ύποθετική ύποκείμενη χρονική «εϋθεια». Αυτά «υπερτίθενται» μέ τρόπους πού καθιστούν τίς μεταξύ τους άρθρώσεις ιδιαίτερα πολύπλοκες.

3) Άνομοιόμορφα ρέων: Ή διαδοχή των χρονικών στιγμών του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου δέν ακολουθεί πάντοτε τόν ίδιο «ρυθμό» και οι αντίστοιχες διάρκειες δέν είναι «ίσοταχείς». Μέ άλλα λόγια, ένα είδος διάρκειας δέν χαρακτηρίζεται μόνον από τό «εϋρος» της αλλά και από τό ρυθμό διαδοχής των χρονικών στιγμών πού τή συναπαρτίζουν, από τό «ρυθμό ροής» του χρόνου της. Άς πούμε, ό «άκίνητος» χρόνος πού διέπει μία πανομοιότυπα επαναλαμβανόμενη διαδικασία κοινωνικής άναπαραγωγής (διαδικασία πού χαρακτηρίζει τίς κοινωνίες πού οι άνθρωπολόγοι δνόμασαν «κοινωνίες χωρίς χρόνο») ρέει διαφορετικά από τό χρόνο πού διέπει τίς διαδοχικές «μικρές» μεταβολές μιάς άργόσυρτης εξέλικτικής διαδικασίας (τά άποτελέσματα της όποίας κατά κανόνα άναδεικνύονται σέ μέσες ή σέ μακρές διάρκειες). Και ό χρόνος πού διέπει μία ταχύρρυθμη ριζική άλλαγή άμεσα όρατή από παντού ή μία επανάσταση ή όποια —τουλάχιστον στή βραχεία διάρκεια— μεταβάλλει άρδην τό σύνολο «καθεστώ» του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου προφανώς ακολουθεί τό δικό του γοργό ρυθμό. Καθώς δέ οι χρονικές στιγμές μπορεί νά μετέχουν σέ περισσότερα του ενός είδη διάρκειας —δηλαδή, όπως είπαμε, οι διάρκειες υπερτίθενται— ό ρυθμός ροής πού μετέρχεται μία δεδομένη διάρκεια δέν είναι πλήρως ανεξάρτητος από τό ρυθμό πού μετέρχονται οι υπερτιθέμενες διάρκειες. Και αυτό είναι μία άλλη έκφανση της πολυπλοκότητας πού χαρακτηρίζει τίς άρθρώσεις μεταξύ των διαφορετικών «καθεστώτων» χρόνου.

4) Άνισότροπος: Τό παρόν (τό όποιο μπορούμε προσωρινά νά έννοήσουμε ως τήν έκάστοτε παρούσα «χρονική στιγμή») όπως αυτή καθορίζεται συμβατικά από τήν έκάστοτε παρούσα ήμερομηνία —ό μη συμβατικός, έπιστημονικός, όρισμός της «στιγμής» του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου θά άναφερθεί παρακάτω) διαχωρίζει τό ιστορικό παρελθόν από τό ιστορικό μέλλον. Τό παρελθόν συνιστά τό χρόνο του τετελεσμένου, τό μέλλον, τό χρόνο του άσυντέλεστου. Ή δέ άνισοτροπία του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου (ή ριζική άσυμμετρία παρελθόντος / μέλλοντος) έγκειται στό ότι τό τετελεσμένο δέν προσδιορίζει ποτέ πλήρως τό άσυντέλεστο. Αυτό θά συνέβαινε μόνο άν ή διαδικασία κοινωνικής άναπαραγωγής επαναλαμβανόταν άέναα πανομοιότυπα μέ τόν έαυτό της, δημιουργώντας τήν εικόνα μιάς καθολικής άπαρασάλευτης τάξης ή όποια θά μπορούσε νά διαταραχθεί μόνον από άπολύτως «έξωτερικά» ως πρός αυτή τή διαδικασία γεγονότα (φυσικά φαινόμενα, έξωγενείς παρεμβάσεις, δυστηχήματα κ.λπ.). Μία τέτοια διαδικασία άναπαραγωγής καθιστά τό μέλλον άπλή επανάληψη του παρελθόντος, «τόν σχετικό κοινωνικό - ιστορικό χρόνο «άκίνητο» και τήν αντίστοιχη κοινωνία, κοινωνία, άκριβώς, «χωρίς χρόνο».

Όμως ή διαδικασία κοινωνικής άναπαραγωγής γενικά δέν επαναλαμβάνει άρμονικά και άπρόσκοπτα τόν έαυτό της. (Άλλωστε ή ίδια ή έννοια «διαδικασία κοινωνικής άναπαραγωγής» μπορεί νά συγκροτηθεί ως έννοια μόνον άφου καταστεί νοήσιμο τό ένδεχόμενο της άρνησής της, δηλαδή μόνον άφου πάψει ή διαδικασία κοινωνικής άναπαραγωγής νά έκλαμβάνεται άρρητα ως άυτονοήτως έξασφαλισμένη. Ή συγκρότηση αυτής της έννοιας στό έσωτερικό μιάς κοινωνίας «χωρίς χρόνο» είναι άδύνατη). Στους ταξικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, δηλαδή στίς κοινωνίες πού άρθρώνονται στή βάση ενός συστατικού γιά τίς ίδιες κοινωνικού σχίσματος πού διαπερνά τά πάντα (κοινωνίες πού άποτελούν

τό κύριο άντικείμενο της έπιστημονικής «ήπειρου» της Ήστορίας) κάθε έπιμέρους στοιχείο, κάθε όψη της διαδικασίας κοινωνικής άναπαραγωγής, ή ίδια αυτή ή διαδικασία στό σύνολό της όπως και, άκόμη γενικότερα, κάθε τί πού τό ήδη τετελεσμένο θέτει και προβάλλει πρός συντέλεση συνιστά, άμεσα ή έμμεσα, μέ ρητό ή μέ λαμβάνοντα τρόπο, *έπίδικο άντικείμενο* των καταστατικά αντίπαλων κοινωνικών τάξεων και των παράγωγων της πάλης τους κοινωνικών δυνάμεων. Και αυτό σημαίνει πώς ή ύλική πραγματοποίηση αυτού πού τό ήδη τετελεσμένο θέτει στό έκάστοτε παρόν πρός συντέλεση δέν είναι *a priori* δεδομένη. Τό άν όντως θά συντελεστεί τό πρός συντέλεση δέν άπορρέει νομοτελειακά από τό ήδη τετελεσμένο αλλά έξαρτάται από τή *δράση* πού άναπτύσσουν σχετικά κατά τό παρόν και θά αναπτύξουν σχετικά στό μέλλον οι ένεχόμενες κοινωνικές δυνάμεις. Αυτή ή δράση, βέβαια, δέν είναι άυτόνομη. Ή παρούσα και ή μελλοντική δράση κάθε κοινωνικής δύναμης ύπόκειται άσστηρά στους προσδιορισμούς του παρελθόντος. Όμως αυτοί οι προσδιορισμοί είναι *έγγενώς* άνίκανοι νά προκαταλάβουν πλήρως τά πρός κάθε *κατεύθυνση όρια* (τρόποι, μορφές, μέσα, ένταση κ.λπ.) της δράσης πού μέλλει νά αναπτύξει μία κοινωνική δύναμη κατά τόν άγώνα της. Κι αυτό γιατί, κατά τόν «ιστορικό ύλισμό» (ή τουλάχιστον κατά τή δική μου άνάγνωση της Άλτουσεριανής έκδοχής του), οι σχέσεις πού όρίζουν μία κοινωνική δύναμη μέσα σ' ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό προικίζουν τή δύναμη αυτή μ' ένα «δυναμικό» ή «άπόθεμα» δυνατοτήτων γιά πρωτοβουλίες, έμπνεύσεις, καινοτομίες κ.λπ. τό όποιο ενεργοποιείται *μόνον κατά τόν άγώνα και μόνο μέσω του άγώνα* της δύναμης αυτής ένάντια στίς αντίπαλες δυνάμεις. Ό παρόν δέ άγώνας μόνον σπάνια έξαντλεί τό «άπόθεμα» αυτό (έξαφανίζοντας πλήρως τήν αντίστοιχη κοινωνική δύναμη ή, αντίστροφα, έξασφαλίζοντας τήν άπόλυτη και όριστική κυριαρχία της, δηλαδή έξαφανίζοντας πλήρως τους αντίπαλους της). Κατά τό έκάστοτε παρόν ένα τουλάχιστον μέρος του «άποθέματος» παραμένει γενικά λαμβάνον —δηλαδή διαφεύγει τή σύλληψή του από τους προσδιορισμούς του παρελθόντος— *έπιτρέποντας τή συνέχιση του άγώνα* —στή μία ή τήν άλλη διάρκεια— μέ έντελώς άπροσδόκητες μερικές φορές αντίστροφές. Έτσι ένας όσοδήποτε δυσμενής συσχετισμός μπορεί πάντοτε, άργά ή γρήγορα, νά άνατραπεί και μία νικηφόρα επανάσταση μπορεί πάντα νά χαθεί.

Τά παραπάνω δέν σημαίνουν, βέβαια, ούτε πώς τόν έν λόγω «άπόθεμα» δημιουργείται έκ του μηδενός άποκλειστικά και μόνον από τόν άγώνα ούτε πώς αυτό είναι φύσει άπροσδιόριστο και καθ' έαυτό μη γνωρίσιμο. Σημαίνουν μόνον πώς, μέσα στα πλαίσια του έννοιολογικού συστήματος της «ήπειρου» της Ήστορίας, τό άκριβές «βάθος» του «άποθέματος» πού χαρακτηρίζει μία κοινωνική δύναμη, ως έξαρτώμενο από τόν παρόντα και μέλλοντα άγώνα της δύναμης αυτής, δέν μπορεί νά προσδιοριστεί *παρά μετά τό ιστορικό τέλος* αυτού του άγώνα. Μέχρι τότε καμιά νίκη δέν είναι άμετάκλητη και καμιά ήττα δέν είναι όριστική. Πέρα από εκεί, βέβαια, αυτό τό έννοιολογικό σύστημα είναι ή όφείλει νά είναι σέ θέση νά γνωρίσει τό μηχανισμό γέννησης, τήν πορεία, τίς έπιπτώσεις κ.λπ. κάθε πρωτοβουλίας ή καινοτομίας πού έμφανίζεται στή διάρκεια ενός κοινωνικού άγώνα, δηλαδή κάθε στοιχείου πού αναδύθηκε από τό έν λόγω «άπόθεμα». Μόνον πού αυτό του γίνεται δυνατό μόνον κατόπιν *έορτης*.

Γιά νά συνοψίσουμε, είναι ή ύπαρξη αυτού του «άποθέματος» και ή έξάρτηση της εμφάνισης των στοιχείων από τήν παρούσα (και μελλοντική) *δράση* της αντίστοιχης κοινωνικής δύναμης πού συνιστά τήν άνισοτροπία του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου διατηρώντας τό μέλλον πάντοτε (σχετικά μόνον και ποτέ άπόλυτα) άνοιχτό. Μία έκφανση αυτής της άνισοτροπίας είναι τό γεγονός ότι, πάντα κατά τόν «ιστορικό ύλισμό», τά κοινωνικά φαινόμενα δέν διέπονται από ντετερμινιστικούς ή έστω πιθανοκρατικούς νόμους αλλά από *τάσεις*, ή έκπλήρωση των όποιών έξαρτάται πάντοτε από τίς

ἐνεχόμενες κοινωνικές δυνάμεις και τή δράση τους, ἐνῶ εἶναι ἡ ἴδια αὐτή ἀνισοτροπία πού ἐπιτρέπει τήν ἀσκηση *πολιτικής πρακτικής*, δηλαδή τῆς πρακτικῆς πού ἔχει ὡς *ρητό* ἀντικείμενό της (αὐτό πού ἡ πρακτική αὐτή ὡς ἰδιαίτερη πρακτική μετασχηματίζει) τό συσχετισμό τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων κατά τή δράση τους.

Ἡ ἀνισοτροπία τοῦ κοινωνικοῦ - ιστορικοῦ χρόνου συνδέεται στενά μ' ἕνα ἀκόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ χρόνου αὐτοῦ τό ὁποῖο δέν βρίσκει τό ἀντίστοιχό του σέ κανένα ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ φυσικοῦ χρόνου.

Ἐπίσης - κοινωνικός χρόνος εἶναι:

5) Ἀνεξάντλητος σέ «βάθος»: Ὅπως μόλις εἶπαμε, κάθε κοινωνική δύναμη διαθέτει ἕνα «ἀπόθεμα» λανθανουσῶν δυνατοτήτων τοῦ ὁποῖου τό συγκεκριμένο περιεχόμενο και τό ἀκριβές «βάθος» ὑπόκειται μὲν στοὺς προσδιορισμούς τοῦ παρελθόντος ἀλλά και ἐξαρτᾶται καθοριστικά ἀπό τήν παρούσα και μελλοντική δράση τῆς δυνάμεις αὐτῆς. Ἡ ἀνάδυση, τώρα, ἐνός *συγκεκριμένου* στοιχείου αἰτοῦ τοῦ «ἀποθέματος» κατά ἕναν ἀγῶνα συνιστᾶ μιά *νέα στιγμή* τοῦ κοινωνικοῦ - ιστορικοῦ χρόνου, δηλαδή μιά στιγμή ἡ ὁποία δέν περιέχεται στό χρόνο προβολῆς τῶν τάσεων πού διέπουν τόν κοινωνικό σχηματισμό, μιά στιγμή τήν ὁποία ἡ ἐκκλήρωση καμιάς ἀπό αὐτές τίς τάσεις δέν προϋποθέτει. Ἡ πάντοτε παρούσα δυνατότητα ἀνάδυσης τέτοιων νέων στιγμῶν πιστοποιεῖ ἀκριβῶς ὅτι ὁ ιστορικός - κοινωνικός χρόνος χαρακτηρίζεται *ὁ ἴδιος ἀπό «βάθος»*⁷.

Ὅπως ἐπίσης μόλις εἶπαμε, τό ἐννοιολογικό σύστημα τῆς «ἠείρου» τῆς Ἱστορίας εἶναι ἡ ὀφείλει νά εἶναι σέ θέση νά γνωρίσει —ἔστω μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων— τόσο τό μηχανισμό ἀνάδυσης κάθε συγκεκριμένου στοιχείου ἀπό τά παραπάνω ὅσο και τήν παραπέρα πορεία του, τίς ἀμεσες συνέπειές του, τίς ἐπιπτώσεις του κ.λπ. Ὅμως ὑπάρχει πάντα ἡ δυνατότητα νά ἐμφανισθοῦν γεγονότα πού συνιστοῦν μὲν νέες στιγμές τοῦ ιστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου ἀλλά τῶν ὁποίων *οἱ νομοτέλειες τῆς ἐμφάνισης* (ἀλλά ὄχι ἡ κοινωνική σημασιοδότηση, οἱ κοινωνικές συνέπειες και ἐπιπτώσεις) ὄχι μόνον δέν κυριαρχοῦν ἀπό καμιά ἀπό τίς τάσεις πού διέπουν τόν κοινωνικό σχηματισμό ἀλλά και δέν ὑπόκεινται καθόλου στή δράση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων ὁσοδήποτε κι ἂν διασταλοῦν τά περιθώριά της. Τέτοια γεγονότα (δηλαδή κοινωνικά σημασιοδοτημένα συμβάντα) δημιουργοῦνται μὲ τήν ἐντελῶς ξαφνική ἐμφάνιση φυσικῶν, βιολογικῶν κ.λπ. φαινομένων (δηλαδή φαινομένων τῶν ὁποίων οἱ νομοτέλειες βρίσκονται καταστατικά ἐκτός τῆς γνωσιακῆς ἀρμοδιότητας τῆς «ἠείρου» τῆς Ἱστορίας ὅπως, π.χ. μιά ἀπρόοπτη φυσική καταστροφή, ὁ αἰφνίδιος θάνατος ἐνός ἰσχυροῦ δικτάτορα κ.λπ.) τά ὁποία δέν ἔχουν ἤδη ὑπαχθεῖ ὅτε ὡς ἀναμονές στή διαδικασία κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς και εἶναι, κατά τοῦτο, ριζικά και ἀπολύτως ἀπροσδόκητα. Ἡ πάντοτε παρούσα δυνατότητα ἀνάδυσης νέων στιγμῶν τοῦ κοινωνικοῦ - ιστορικοῦ χρόνου μέσω τῆς ἐμφάνισης τέτοιων φαινομένων, δηλαδή φαινομένων πού δέν ἐντάσσονταν μέχρι τότε σέ ὅ,τι συνιστᾶ (ἢ συνιστοῦσε μέχρι τότε) *τό ἴδιο τό κοινωνικό*⁸ καθιστᾶ τό «βάθος» τοῦ ιστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου ἀνεξάντλητο, δηλαδή ἐγγενῶς μὴ προσδιορίσιμο μέσα, στό ὄριο τοῦ κοινωνικοῦ.

Ἐπιστρέφοντας τώρα στήν ἕνα-πρός-ἕνα ἀντιστοιχία τῶν γνωρισμάτων τοῦ ιστορικοῦ - κοινωνικοῦ χρόνου μὲ αὐτά τοῦ φυσικοῦ χρόνου διαπιστώνουμε πῶς ὁ ιστορικός - κοινωνικός χρόνος:

6) Δέν εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπό τά (κοινωνικά - ιστορικά) φαινόμενα: Σέ ἀντίθεση μὲ τό φυσικό χρόνο ὁ ιστορικός - κοινωνικός χρόνος δέν εἶναι ἐσωτερικά ἀδιαφοροποίητος. Αὐτός εἶναι ἀσυνεχῆς, μὴ ὁμογενῆς ὡς πρὸς τίς στιγμές και

τίς διάρκειες, ἀνομοιόμορφα ρέων, ἀνισότροπος, μὲ βάθος. Καί τά γνωρίσματά του αὐτά τόν καθιστοῦν ἐντελῶς ἀνίκανο νά συστήσει τό ἀδρανές πλαίσιο ἀναφορᾶς τῶν φαινομένων, τό οὐδέτερο «γῆπεδο» τῆς συντέλεσής τους, μιά ὑποκείμενη τῶν φαινομένων και ἀνεξάρτητη ἀπό αὐτά χρονική «εὐθεία». Ἐνα ιστορικό - κοινωνικό φαινόμενο ἐξαρτᾶται συστατικά ἀπό τό «καθεστῶς» χρόνου πού τοῦ προσιδιάζει, ὁ κοινωνικός - ιστορικός χρόνος εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένος μὲ τά φαινόμενα και μετέχει οὐσιωδῶς στόν προσδιορισμό τῆς ἴδιας τους τῆς ταυτότητας. Καί αὐτό σημαίνει ὄχι μόνον ἀπλά πῶς ἕνα ιστορικό - κοινωνικό φαινόμενο εἶναι ἀδιαχωρίστο ἀπό τή χρονικότητα (τό «καθεστῶς» χρόνου πού τό διέπει) και τή χρονολόγησή του (τά ὄρια τοῦ φαινομένου ὅπως τά προσδιορίζει αὐτό τό «καθεστῶς») ἀλλά και πῶς τό γίνεσθαι τοῦ φαινομένου αὐτοῦ δέν μπορεί νά διαχωριστεῖ ἀπό τό εἶναι του, *πῶς ἕνα ιστορικό - κοινωνικό φαινόμενο εἶναι πάντοτε φαινόμενο ἐν ἐξελίξει, πῶς τό εἶναι του εἶναι τό ἴδιο γίνεσθαι*.

Θά μπορούσαμε νά εἶχαμε συνοψίσει τά γνωρίσματα τοῦ φυσικοῦ χρόνου χαρακτηρίζοντάς τον —ὡς χρόνο ἀπολύτως ἀδιαφοροποίητο ἐσωτερικά και ὡς ἀπολύτως ἀνεξάρτητο ἀπό τά (φυσικά) φαινόμενα— χρόνο ἀπλό. Ἀντίστοιχα, μπορούμε νά συνοψίσουμε τά χαρακτηριστικά τοῦ κοινωνικοῦ - ιστορικοῦ χρόνου ἐπισημαίνοντας ἕνα ἀκόμη γνώρισμά του, τό ὁποῖο ὄχι μόνον συμπυκνώνει ἀλλά και ἀποσαφηνίζει ὅλα τά χαρακτηριστικά αὐτά. Ὁ ιστορικός - κοινωνικός χρόνος, ὡς χρόνος πολλαπλά διαφοροποιημένος ἐσωτερικά και ὡς ἀναπόσπαστα συνδεδεμένος μὲ τά (ιστορικά - κοινωνικά) φαινόμενα, εἶναι χρόνος:

7) Σύνθετος⁹: Κατά τήν «ἠείρου» τῆς Ἱστορίας, κάθε συγκεκριμένο κοινωνικό - ιστορικό φαινόμενο, δηλαδή κάθε φαινόμενο στό ὁποῖο τό ἐννοιολογικό σύστημα αὐτῆς τῆς «ἠείρου» ἀποδίδει μιά συγκεκριμένη ταυτότητα περιγράφοντάς το και διακρίνοντάς το ἀπό ἄλλα τέτοια φαινόμενα, δέν εἶναι ποτέ ἀπομονωμένο και αὐτοτελές ἀλλά σχετίζεται πάντοτε, συστατικά γιά τό ἴδιο, μὲ τά ἄλλα φαινόμενα πού συναποτελοῦν τό σύνθετο δομημένο ὅλο ἐνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Καθὼς δέ τό φαινόμενο αὐτό, ὅπως ὅλα τά κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα, εἶναι πάντοτε, ὅπως εἶπαμε, φαινόμενο ἐν ἐξελίξει, αὐτές οἱ συστατικές γιά τό ἴδιο σχέσεις του μὲ τά ἄλλα φαινόμενα εἶναι σχέσεις *ἀλληλεπίδρασης*, δηλαδή αὐτές συνιστοῦν *παράγοντες τῆς δικῆς του ἐξέλιξης*. Τώρα, ὅπως τουλάχιστον ὑπαινιχθήκαμε στό προηγούμενο, κάθε συγκεκριμένο ιστορικό - κοινωνικό φαινόμενο (π.χ. αὐτό πού θά χαρακτηρίζαμε ἐμπειρικά ὡς μιά ἀπεργία, ὡς μιά πολιτική ἀλλαγή, ὡς μιά περίοδο οικονομικῆς ἀνάκαμψης, ὡς τήν κυριαρχία κάποιων νέων ἀντιλήψεων, ὡς μιά μεταβολή τῶν ἠθῶν κ.λπ.) μετέρχεται τή δική του χρονικότητα, δηλαδή διέπεται ἀπό τό «καθεστῶς» χρόνου πού τοῦ προσιδιάζει. Καί αὐτό τό «καθεστῶς» χρόνου δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά *τό ἀποτέλεσμα τῆς «μεταγραφῆς» τῶν σχέσεων τοῦ φαινομένου αὐτοῦ μὲ τά φαινόμενα πού ἐπιδροῦν στήν ἐξέλιξή του στοὺς ὄρους πού ἀποδίδουν στό πρώτο φαινόμενο, τή συγκεκριμένη του ταυτότητα*. Μὲ ἄλλα λόγια, τά συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (ὄρια, εὐρος, εἶδος διάρκειας, ρυθμός ροῆς) τοῦ «καθεστῶτος» χρόνου πού ὀργανώνει τή διαδοχή τῶν καταστάσεων ἐνός φαινομένου συγκροτώντας ἡ «παραλείποντας» νά συγκροτήσει τά προσίδια στό φαινόμενο αὐτό γεγονότα δέν εἶναι παρά οἱ ἐκφάνσεις τῆς παρουσίας μέσα στό φαινόμενο αὐτό και μὲ τούς ὄρους τῆς δικῆς του ταυτό-

8. Ἡ ἰδέα γιά μιά δύναμη, μιά θέληση ἢ ἕναν κόσμο πού ὑπερβαίνει ὅλα ὅσα κάνουν ἢ ἐπιθυμοῦν οἱ ἄνθρωποι —δηλαδή τό κοινό ὑπόβαθρο τῶν μυθολογιῶν και τῶν θρησκειῶν— ὅπως ἐπίσης και ἡ ἰδέα γιά τήν ὑπαρξη μιᾶς ἐξωτερικῆς, ἀνεξάρτητης ἀπό τούς ἀνθρώπους και τή δράση τους, πραγματικότητας πού βρίσκεται στή βάση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἴσως συναντοῦν ἐδῶ τήν πρωταρχική τους ρίζα.

9. Ἡ παρουσίαση τοῦ «σύνθετου» χαρακτῆρα τοῦ κοινωνικοῦ - ιστορικοῦ χρόνου πού ἀκολουθεῖ στηρίζεται ἄμεσα στό σχετικό «σκιαγράφημα» τοῦ Ἀλτουσέρ στό *Lire le Capital*, ὅπ.π.

7. Αὐτή εἶναι ἡ βασική ἰδέα τοῦ Raymond. Σ' αὐτό δέ τό γνώρισμα ἀνάγει και μερικά ἀπό ὅσα ἤδη εἶπαμε γιά τήν ἀνισοτροπία τοῦ κοινωνικοῦ - ιστορικοῦ χρόνου.

τητας των σχέσεων που τό συναρτούν με τά άλλα φαινόμενα του κοινωνικού δλου. Προκύπτει έτσι πώς ό σύνθετος χαρακτήρας του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου, όπως τόν είδαμε μέχρις εδώ, είναι *συνέπεια του σύνθετου χαρακτήρα του κοινωνικού δλου* (του δλου που συνιστά έναν κοινωνικό σχηματισμό ή μία συνάρθρωση τέτοιων σχηματισμών), δηλαδή του γεγονότος ότι τά ιστορικά - κοινωνικά φαινόμενα δέν είναι απομονωμένα και αυτοτελή, αλλά σχετίζονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (σωστότερα: *ορίζονται τά ίδια μέσα από τίς άμοιβαίες σχέσεις και αλληλεπιδράσεις τους*).

Όμως αυτές οι «πρώτης τάξης» σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών - ιστορικών φαινομένων που άποδίδουν σε κάθε τέτοιο φαινόμενο τή συγκεκριμένη του ταυτότητα και όρίζουν τό «καθεστώς» χρόνου που τό διέπει δέν έξαντλούν τήν πλέξη του κοινωνικού δλου. Πάντα σύμφωνα με τόν «ιστορικό ύλισμό» κατά τήν Άλτουσεριανή έκδοχή του, ένα ιστορικό - κοινωνικό φαινόμενο με δεδομένη ταυτότητα και υπό δεδομένο χρονικό «καθεστώς» δέν καθίσταται λόγω αυτού αυτοτελής αλλά σχετίζεται και αλληλεπιδρά, πάλι συστατικά για τό ίδιο, με τά άλλα φαινόμενα. Επίσης με δεδομένη ταυτότητα και υπό δεδομένο χρονικό «καθεστώς», που συναποτελούν τό κοινωνικό δλο. Μέ άλλα λόγια, κάθε ιστορικό - κοινωνικό φαινόμενο όχι μόνο καθορίζεται «πρωτογενώς» από τά άλλα φαινόμενα κατά τόν προσδιορισμό τής ταυτότητάς του και του χρονικού «καθεστώτος» που τό διέπει¹⁰ αλλά και *επικαθορίζεται*, ως ήδη συγκροτημένο δλο, από αυτά. Αυτές οι «άνωτερες τάξης» (σε μαθηματική γλώσσα: μή γραμμικές) σχέσεις επικαθορισμού¹¹ δέν καθιστούν άπλως πύο πολύπλοκη τήν ύφανση του κοινωνικού δλου. Ή ύπαρξή τους επιπλέον άπαγορεύει σ' ένα κοινωνικό - ιστορικό φαινόμενο να έξελιχθεί έν πλήρει άυτονομία. Και αυτό γιατί άν όρισουμε ως άυτονομία ενός φαινομένου τήν ίκανότητά του να έξελισσεται υπό τούς όρους τής δικής του ταυτότητας, τότε αυτό που συνιστά τό μέτρο ή τό δείκτη αυτής τής άυτονομίας πρέπει να είναι, σύμφωνα με τά προηγούμενα, ό «βαθμός» πληρότητας τής «μεταγραφής» σ' αυτούς τούς όρους των σχέσεων του με τά άλλα φαινόμενα, δηλαδή αυτό που θα μπορούσαμε να άποκαλέσουμε «βαθμό άυτοτέλειας» του φαινομένου υπό τό συγκεκριμένο «καθεστώς» χρόνου που διέπει τήν έξέλιξή του. Και οι σχέσεις επικαθορισμού, *καθώς άφήνουν υποχρεωτικά πάντοτε κάτι έξω από αυτή τή «μεταγραφή»*, καθώς δηλαδή άπαγορεύουν σε κάθε φαινόμενο να γίνει ποτέ άπολύτως άυτοτελής, καθιστούν άκριβώς τήν όποια άυτονομία του φαινομένου άυτονομία πάντοτε μόνο σχετική. Ό δέ

σχετικός πάντοτε και ποτέ άπόλυτος χαρακτήρας αυτής τής άυτονομίας, δηλαδή ή συστατική για κάθε κοινωνικό - ιστορικό φαινόμενο με δεδομένη ταυτότητα έξάρτηση τής έξέλιξής του από τήν έξέλιξη των άλλων φαινομένων, δέν σημαίνει παρά τό ότι τό «καθεστώς» χρόνου που διέπει αυτή τήν έξέλιξη δέν είναι ούτε αυτό άυτοτελής, αλλά συναρθρώνεται, συστατικά για τό ίδιο, με τά «καθεστώτα» χρόνου που διέπουν τήν έξέλιξη των σχετιζόμενων με αυτό φαινομένων. (Ή ύπέρθεση των διαρκειών που είδαμε στα προηγούμενα άποτελεί μία συγκεκριμένη έκφανση τέτοιων συναρθρώσεων). Έτσι τελικά ό κοινωνικός - ιστορικός χρόνος είναι σύνθετος όχι μόνο γιατί κάθε κοινωνικό - ιστορικό φαινόμενο είναι άναπόσπαστα συνδεδεμένο με τό «καθεστώς» χρόνου που τό διέπει και γιατί αυτό τό «καθεστώς» είναι πολλαπλά διαφοροποιημένο έξωτερικά, αλλά και γιατί αυτό τό «καθεστώς» δέν καθορίζεται ποτέ άυτοτελώς αλλά πάντοτε επικαθορίζεται από τά άλλα «καθεστώτα» χρόνου που συναρθρώνονται μαζί του.

Τά παραπάνω οδηγούν στον όρισμό τής στιγμής του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου.

Μπορούμε να πούμε, πρώτα απ' όλα, πώς ή έξέλιξη ενός φαινομένου με δεδομένη ταυτότητα συνίσταται στη διαδοχή των καταστάσεων του. Τό «καθεστώς» χρόνου που διέπει αυτή τήν έξέλιξη όργανώνει αυτή τή διαδοχή καταστάσεων, ένώ κάθε τέτοια κατάσταση, συνιστώντας μία «τομή» τής έξέλιξης του φαινομένου, όρίζει άκριβώς, μία στιγμή τής. Όμως καθώς κανένα «καθεστώς» χρόνου δέν είναι άυτοτελής, αλλά συναρθρώνεται πάντα με τά «καθεστώτα» χρόνου που διέπουν τήν έξέλιξη των σχετιζόμενων φαινομένων, μία τέτοια στιγμή δέν μπορεί ποτέ να άφορά τήν έξέλιξη ενός μόνο φαινομένου αλλά συνιστά υποχρεωτικά «τομή» στην έξέλιξη όλων των σχετιζόμενων φαινομένων, δηλαδή *στιγμή συνάρθρωσης* όλων των αντίστοιχων «καθεστώτων» χρόνου. Έτσι, καθώς μία στιγμή του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου άρθρώνει πάντοτε στιγμές τής έξέλιξης περισσότερων φαινομένων, καθώς δηλαδή ό «καιρός» ενός φαινομένου δέν είναι ποτέ άποκλειστικά δικός του, αλλά πάντοτε συν-καιρός, μπορούμε να πούμε, παρετυμολογώντας, πώς ή στιγμή του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου δέν μπορεί να όριστεί παρά ως *συγκυρία*. Ό κοινωνικός - ιστορικός χρόνος ό ίδιος συνίσταται λοιπόν στη διαδοχή συγκυριών και, κατά συνέπεια, μία έμπειρικά προσδιορισμένη στιγμή του, όπως μία ήμερομηνία, δέν μπορεί να έχει νόημα μέσα στα πλαίσια τής «ήπείρου» τής Ίστορίας παρά μόνον ως *συμβατικό όνομα* μιάς συγκυρίας.

10. Ή διατύπωση αυτή δέν είναι τόσο άθωα όσο ίσως φαίνεται. Και αυτό γιατί άν όντως, όπως είπαμε, κάθε κοινωνικό - ιστορικό φαινόμενο όρίζεται —δηλαδή άποκτά τή συγκεκριμένη του ταυτότητα— μόνον από τίς σχέσεις του με άλλα κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα, τότε ό όρισμός του *όποιουδήποτε* κοινωνικού - ιστορικού φαινομένου προϋποθέτει πάντοτε ότι κάποια άλλα κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα έχουν ήδη όριστεί όποτε και καταλήγουμε σε φαύλο κύκλο. Ό κύκλος όμως αυτός είναι φαύλος μόνον υπό τή λανθάνουσα παραδοχή ότι τά «σύνθετα» κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα τελικά άνάγονται (ή όφείλουν να άνάγονται σε κάποια φαινόμενα «στοιχειώδη», δηλαδή σε κάποια «ελάχιστα» ή «άπλούστατα», μή αναγώγιμα παραπέρα, «δομικά στοιχεία», τά όποια με τίς σχέσεις τους, άδιάφορο πόσο πολύπλοκες, συνθέτουν τό κοινωνικό δλο. Και ή Άλτουσεριανή έκδοχή του «ιστορικού ύλισμού» αυτήν άκριβώς τήν παραδοχή άρνείται ρητά: Κανένα κοινωνικό - ιστορικό φαινόμενο δέν όρίζεται καθ' έαυτό ανεξάρτητα από τίς σχέσεις του με τά άλλα, κοινωνικο-ιστορικό φαινόμενο «στοιχειώδες», μή αναγώγιμο παραπέρα, δέν ύπάρχει, κάθε κοινωνικο-ιστορικό φαινόμενο είναι πάντοτε ήδη σύνθετο και ή άνάλυσή του στα στοιχεία τής ταυτότητάς του οδηγεί πάντοτε σε φαινόμενα έξίσου σύνθετα με αυτό. Και αυτά δέν σημαίνουν παρά τό ότι τό κοινωνικό δλο συνιστά *δομή*, δηλαδή δλον του όποιου κάθε στοιχείο όρίζεται μόνο από τή «θέση» του μέσα στη δομή, δηλαδή μόνο από *τίς σχέσεις του* με τά άλλα στοιχεία τής δομής.

ΜΕΡΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ή σύγκριση μεταξύ φυσικού και κοινωνικού - ιστορικού χρόνου που έπιχειρήσαμε στα προηγούμενα είχε ως ύπόβαθρο και γενικό πλαίσιο μιá αντίληψη περί επιστήμης, ή όποία μπορεί να συνοψισθεί στην έξής θέση: Κάθε επιστήμη, ως φορέας άντικειμενικής γνώσης κάποιου μέρους του πραγματικού που ή ίδια άποτέμνει, συνιστά ένα «παιγνίδι» σχέσεων ανάμεσα σε τρία στοιχεία συστατικά για τήν ίδια: τό έννοιολογικό της σύστημα, τό άντικείμενό της και τίς προσίδες σ' αυτήν διαδικασίες επιστημονικού πειραματισμού. Τά τρία αυτά στοιχεία δέν προϋπάρχουν τής άντιστοιχης επιστήμης ούτε όρίζονται ανεξάρτητα τό ένα από τά άλλα. Αυτό προσδιορίζονται μόνον μέσα στο «παιγνίδι» και από τό «παιγνίδι» σχέσεων που συνιστά ή έν λόγω επιστήμη ένώ, άντίστροφα, είναι αυτές οι σχέσεις άλληλοπροσδιορισμού που συγκροτούν αυτό τοϋτε τό «παιγνίδι». Ή λειτουργία δέ του «παιγνιδιού» συνίσταται στο ότι τό έννοιολογικό σύστημα τής επιστήμης (οι επί μέρους θεωρίες τής) παρέχουν τήν επιστημονική γνώση του άντικειμένου τής (του μέρους του πραγματικού τό όποιο ή ίδια άποτέμνει) υπό τόν έλεγχο των

προσίδων διαδικασιών επιστημονικού πειραματισμού. Κάθε συγκεκριμένη επιστήμη συνιστά μὲν ἓνα τέτοιο «παιγνίδι» (αὐτὸ εἶναι τὸ κοινὸ γνῶρισμα τῶν ἐπιστημῶν, δηλαδή αὐτὸ πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τίς ἀποκαλοῦμε ὄλες, ἀκριβῶς, ἐπιστήμες διακρίνοντάς τες ἀπὸ θεωρητικές κατασκευές πού δὲν εἶναι) ἀλλὰ τὸ συγκεκριμένο ποῖον τῶν συστατικῶν στοιχείων καθεμιάς καὶ τὸ συγκεκριμένο εἶδος τῶν σχέσεων πού ἀλληλοπροσδιορίζουν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μπορεῖ νὰ διαφέρει καὶ κατὰ κανόνα διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ ἐπιστήμη σέ ἐπιστήμη.

Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀντίληψης (ἢ ὅποια προφανῶς δὲν ἐξαντλεῖται στὴν παραπάνω θέση), μποροῦν νὰ διακριθοῦν μὲ αὐστηρὸ τρόπο τὰ κοινὰ ἐπιστημολογικὰ γνωρίσματα ὄλων τῶν ἐπιστημῶν —δηλαδή αὐτὰ πού χαρακτηρίζουν τὸ ἐπιστημονικὸ «παιγνίδι» στὴ γενικότητά του— ἀπὸ τὰ εἰδικὰ ἐπιστημολογικὰ γνωρίσματα μιᾶς μόνον ἐπιστήμης ἢ οἰκογένειας ἐπιστημῶν. Σύμφωνα δέ πάντα μὲ τὴν ἴδια ἀντίληψη, αὐτὴ ἡ διάκριση δὲν μπορεῖ παρά νὰ ὑπόκειται στοὺς σχετικὸς καθορισμοὺς καὶ τίς σχετικές δεσμεύσεις τῆς ἐκάστοτε συγκυρίας. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ σημερινὴ περιγραφή, ὅσοδῆποτε ἐξαντλητικὴ καὶ πλήρης, τοῦ ἐπιστημονικοῦ «παιγνιδίου» δὲν μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ τελεσιδικα παρά μόνο τίς *ὑπάρχουσες σήμερα* ἐπιστήμες στὸ σημερινὸ στάδιο ἀνάπτυξής τους καὶ εἶναι ἐγγενῶς ἀνίκανη νὰ προκαταλάβει τὰ γνωρίσματα τῶν ἐπιστημῶν πού μέλλουν νὰ γεννηθοῦν καὶ τίς ἀλλαγές πού αὐτὰ ἐνδέχεται νὰ ἐπιβάλλουν στὴν περιγραφή αὐτῆ.

Μὲ αὐτὰ δεδομένα καὶ ἀφοῦ δεχθοῦμε χωρὶς ἀπόδειξη δι τὸσο ἡ Φυσικὴ ὅσο καὶ ὁ «ιστορικός ύλισμός» μποροῦν ὄντως νὰ περιγραφθοῦν στοὺς ὅρους τοῦ ἐπιστημονικοῦ «παιγνιδίου», θὰ δείξουμε ἀμέσως δι «προβλεψιμότητα» καὶ «ἐπιναληψιμότητα» συνιστοῦν ἐπιστημολογικὰ γνωρίσματα εἰδικὰ τῆς Φυσικῆς (καὶ κάποιων συγγενῶν τῆς φυσικῶν ἐπιστημῶν) καὶ ὄχι τοῦ ἐπιστημονικοῦ «παιγνιδίου» στὴ γενικότητά του. Ὅπως ἀναφέραμε στὴν Εἰσαγωγή, τὰ γνωρίσματα αὐτὰ ἀπορρέουν ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς ἔννοιας τοῦ φυσικοῦ χρόνου καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ αὐτὸ πὺν ὄνομάσαμε ἀνεξαρτησία τοῦ φυσικοῦ χρόνου ἀπὸ τὰ (φυσικὰ) φαινόμενα ἢ ἀπόλυτη οὐδετερότητά του ἀπέναντί τους. Κατ' ἀντιδιαστολή, ἡ ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ - ἱστορικοῦ χρόνου ἀποδίδει κάποια ἄλλα πολὺ διαφορετικὰ ἐπιστημολογικὰ γνωρίσματα στὸν «ιστορικό ύλισμό» τὰ ὅποια καὶ θὰ ἀναφέρουμε συνοπτικά στὸ τέλος.

Ἀρχίζουμε ἐπιναλαμβάνοντας δι ἡ ἐξέλιξη ἑνός μεταβαλλόμενου φαινομένου συνίσταται στὴ διαδοχὴ τῶν καταστάσεων του, διαδοχὴ ἢ ὅποια ὑπόκειται σ' ἓνα σύνολο παραγόντων πού ἀρθρώνονται καὶ ἀλληλεπιδροῦν μεταξύ τους. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ φαινομένου (δηλαδή αὐτῆ ἢ διαδοχῆ) διέπεται πάντοτε ἀπὸ τὸν προσίδιο στὸ φαινόμενο αὐτὸ χρόνο. Ἄν τῶρα τὸ φαινόμενο εἶναι αὐτόνομο, δηλαδή ἡ ταυτότητά του προσδιορίζεται αὐτοτελῶς καὶ ἐξαντλεῖ ὄλους τοὺς παράγοντες πού ἐπιδροῦν στὴν ἐξέλιξή του χωρὶς νὰ ἀφήνει κανένα «ὀπόλοιπο» σχέσεων μὲ φαινόμενα διαφορετικῆς ταυτό-

τητας, τότε ὁ προσίδιος χρόνος τοῦ φαινομένου δὲν συνιστᾷ ὁ ἴδιος, ὅπως εἴπαμε, παράγοντα τῆς διαδοχῆς τῶν καταστάσεων του, ἀλλὰ εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ φαινόμενο καὶ οὐδέτερος ἀπέναντί του. Σέ μιὰ τέτοια περίπτωση μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ σχῆμα δξύμωρο, πῶς ἡ χρονικὴ ἐξέλιξη ἑνός φαινομένου (ἢ διαδοχὴ τῶν καταστάσεων του) εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ χρόνο.

Ἄπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ γνωσιακὴ ἰδιοποίηση τῆς ἐξέλιξης ἑνός μεταβαλλόμενου φαινομένου ἀπὸ μιὰ ἐπιστήμη (σαφέστερα: ἀπὸ μιὰ συγκεκριμένη θεωρία μιᾶς δεδομένης ἐπιστήμης) συνίσταται στὴν πλήρη ὑπαγωγή τοῦ φαινομένου καὶ ὄλων τῶν παραγόντων πού συμβάλλουν στὴ διαδοχὴ τῶν καταστάσεων του στὸ «παιγνίδι» τῶν συστατικῶν στοιχείων τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς (καὶ εἰδικότερα τῆς συγκεκριμένης θεωρίας τῆς). Κατὰ τὴν ὑπαγωγή αὐτῆ, ἡ ταυτότητα τοῦ φαινομένου, οἱ παράγοντες τῆς ἐξέλιξής του καὶ οἱ τρόποι συναρθρώσεως αὐτῶν τῶν παραγόντων ἀποδίδονται στοὺς ὅρους τοῦ ἀντίστοιχο ἔννοιολογικοῦ συστήματος, δηλαδή ὡς ἔννοιες καὶ σχέσεις ἔννοιῶν. Μὲ δεδομένο δι τὸ φαινόμενο εἶναι μεταβαλλόμενο, ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ἔννοιες ὑπάρχει πάντοτε μιὰ ἔννοια ἢ ὅποια ἀποδίδει μέσα στὰ πλαίσια τοῦ συστήματος καὶ, μὲ τοὺς ὅρους του, τὸν χρόνο πού διέπει τὸ φαινόμενο.

Ἡ προβλεπτικὴ ἰκανότητα, τῶρα, μιᾶς ἐπιστημονικῆς θεωρίας ὀρίζεται γενικά ὡς ἐξῆς: Ἄν μιὰ ὅποιαδήποτε κατάσταση (ἢ ὅποια συμβατικὰ νὰ ὄνομαστῆ «ἀρχικὴ») ἑνός μεταβαλλόμενου φαινομένου πού ὑπόκειται στὴ γνωσιακὴ ἀρμοδιότητα αὐτῆς τῆς θεωρίας εἶναι πλήρως (μὲ τὰ κριτήρια τῆς δεδομένης ἐπιστήμης) προσδιορισμένη τότε ἡ θεωρία αὐτῆ (ἀκριβέστερα: οἱ σχέσεις πού συνιστοῦν τὸ ἔννοιολογικὸ τῆς σύστημα, δηλαδή οἱ «νόμοι» τῆς) ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ προσδιορίσει ἐξῆς πλῆρως τὴν ὅποιαδήποτε διάδοχη κατάσταση (ἢ ὅποια συμβατικὰ ὄνομάζεται «τελικὴ» καὶ ἢ ὅποια μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο «προηγούμενη» ὅσο καὶ «ἐπόμενη») ἂν ὁ χρόνος εἶναι ἰσότροπος. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ «προβλεψιμότητα» μιᾶς ἐπιστημονικῆς θεωρίας ἐγκοιται στὴν ἰκανότητά της νὰ ἰδιοποιεῖται γνωσιακὰ τὴ διαδοχὴ δύο οἰωνδῆποτε καταστάσεων ἑνός φαινομένου τῆς ἀρμοδιότητάς της μὲ μόνο ἐφόδιο τὸν πλήρη προσδιορισμὸ τῆς ἀφετηρίας αὐτῆς τῆς διαδοχῆς. Ἄλλὰ, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἂν ὁ χρόνος πού διέπει τὴν ἐξέλιξη ἑνός φαινομένου εἶναι οὐδέτερος ἀπέναντί του, δηλαδή δὲν συνιστᾷ παράγοντα τῆς διαδοχῆς τῶν καταστάσεων τοῦ φαινομένου, τότε ἡ γνωσιακὴ ἰδιοποίηση αὐτῆς τῆς διαδοχῆς δὲν ἐνέχει τὸ χρόνο. Καθὼς δέ ἡ διαδοχὴ δύο καταστάσεων ἑνός φαινομένου δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ συγκεκριμένη ἂν δὲν προσδιοριστεῖ πλήρως ἡ ἀφετηρία τῆς, ἡ γνωσιακὴ ἰδιοποίηση αὐτῆς τῆς διαδοχῆς δὲν μπορεῖ παρά νὰ ὑπόκειται σέ αὐτὸν τὸν προσδιορισμὸ. Ἄλλὰ, αὐτὸ τελικὰ δὲν εἶναι παρά τὸ συμπέρασμα πού ἀναζητούσαμε: Ἄν ὁ χρόνος πού διέπει τὴν ἐξέλιξη ἑνός φαινομένου εἶναι οὐδέτερος ἀπέναντι στὸ φαινόμενο, τότε ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία τοῦ φαινομένου αὐτοῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ «προβλεψιμότητα». Καὶ ὁ φυσικὸς χρόνος, ὅπως εἶδαμε εἶναι οὐδέτερος ὡς πρὸς τὰ φυσικὰ φαινόμενα: ἄρα οἱ φυσικὲς θεωρίες δὲν μποροῦν παρά νὰ διαθέτουν προβλεπτικὴ ἰκανότητα. Προκύπτει λοιπὸν πῶς ἡ «προβλεψιμότητα» πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ ἀποτελεῖ τὸ δξύ καὶ ἀκαταμάχητο ἐκεῖνο κριτήριον πού διαχωρίζει ὀριστικά καὶ ἀμετάκλητα τὴ γνήσια ἐπιστήμη ἀπὸ τοὺς σφετεριστές τῶν τίτλων τῆς. Αὐτὴ δὲν εἶναι παρά ἀπλή συνέπεια τῆς «φτώχειας» τῆς ἀντίστοιχῆς ἔννοιας χρόνου καὶ οἱ ὑπερφιάλες βλέψεις τῆς στὴν πραγματικότητα χωροῦν μέσα στὰ περιθώρια μιᾶς σχεδὸν ταυτολογίας: Μιὰ θεωρία ἔχει προβλεπτικὴ ἰκανότητα ἂν ὁ χρόνος δὲν ἀποτελεῖ παράγοντα ἐξέλιξης τῶν φαινομένων τῆς ἀρμοδιότητάς της, δηλαδή ἂν ἡ χρονικὴ ἐξέλιξη τῶν φαινομένων εἶναι —μὲ τὸ νόημα πού προσδιορίσαμε— ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ χρόνο. Παρ' ὄλα αὐτὰ ὄμως, ὅπως ἔβρουμε ἀπὸ τὴ Φυσικὴ, ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου δὲν ἀχρηστεύεται. Στῆς περιπτώσεις τέτοιων θεωριῶν, αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα δείκτη, μιὰ

11. Οἱ σχέσεις ἐπικαθορισμοῦ, ὡς σχέσεις πού συναρθρώνουν, κατὰ συστατικὸ γιὰ τὰ ἴδια τρόπο, φαινόμενα πάντοτε ἤδη σύνθετα, εἶναι οἱ «ἀνώτερης τάξης» σχέσεις σχέσεων πού καθιστοῦν τὴν ἴδια τὴ δομὴ τοῦ κοινωνικοῦ ὄλου *δομῆ σύνθετη*. Ἐπιπλέον δέ, πάντε κατὰ τὸν Ἄλτουσερ, ἡ δομὴ αὐτῆ εἶναι καὶ δομὴ πάντοτε *ἐσωτερικὰ ἱεραρχημένη*. Οἱ σχέσεις καθορισμοῦ καὶ ἐπικαθορισμοῦ πού τὴ συνιστοῦν ἀφ' ἑνός ὀρίζουν τρεῖς «βαθμίδες» ἢ «ἐπίπεδα» —τὸ οἰκονομικὸ, τὸ πολιτικὸ καὶ τὸ ἰδεολογικὸ— καὶ ἀφ' ἑτέρου καθιστοῦν τὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο, ἐπίπεδο πάντα *τελεσιδικα* καθοριστικὸ (καθοριστικὸ «σέ τελευταία ἀνάλυση»), δηλαδή ἐπίπεδο τὸ ὅποιο καθορίζει σέ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση (σέ κάθε κοινωνικὸ σχηματισμὸ ἢ συνάρθρωση τέτοιων σχηματισμῶν) ποῖο ἐπίπεδο (τὸ ἴδιο ἢ ἄλλο) καθορίζει κυριαρχικά τὰ ὑπόλοιπα. Κατὰ τὴν Ἄλτουσεριανὴ ἐκδοχὴ τοῦ «ἱστορικοῦ ὄλισμοῦ» λοιπὸν, τὸ κοινωνικὸ ὄλον δὲν συνιστᾷ ἀπλῶς δομὴ: αὐτὸ εἶναι πάντοτε μιὰ σύνθετη, ἱεραρχημένη δομὴ μὲ τελεσιδικα καθοριστικὸ τὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο τῆς.

παράμετρο, τήν ανεξάρτητη «μεταβλητή» που άπλως όνομάζει τις καταστάσεις από τις όποιες διέρχεται ή εξέλιξη ενός φαινομένου. Καί τό όνομα αυτό, όπως κάθε όνομα, είναι συμβατικό: Ό χρόνος ξεκινά από μία συμβατική άφετηρία και μετρείται με ένα συμβατικό μέτρο.

Ή απόδειξη ότι ή επαναληψιμότητα των προσίδων σε μία έπιστήμη διαδικασιών έπιστημονικού πειραματισμού —τό άλλο δήθεν άκαταμάχητο κριτήριο τής έπιστημονικότητας έν γένει και έπισειόμενο φόβητρο στις θεωρίες που δέν αίρονται στό ύψος του— άποτελεί επίσης συνέπεια των χαρακτηριστικών τής αντίστοιχης έννοιας χρόνου άκολουθεί έναν έντελώς όμοιο δρόμο: Άν ό χρόνος (και ό χώρος) που προσιδιάζει στην έπιστήμη αυτή είναι έσωτερικά άπολύτως άδιαφοροποίητος και ούδέτερος άπέναντι στα φαινόμενα τής άρμοδιότητάς της, δηλαδή αν τά φαινόμενα αυτά είναι μη χρονολογήσιμα και μη έντοπίσιμα, τότε τό καθένα μπορεί να τοποθετηθεί όπουδήποτε και να εξελιχθεί όποτεδήποτε χωρίς να αλλάξει κανένα άπολύτως στοιχείο τής ταυτότητάς του. Όπότε μία διαδικασία έπιστημονικού πειραματισμού —ή όποια συνίσταται άκριβώς στην παραγωγή ή στην παρακολούθηση ενός τέτοιου φαινομένου ώστε να έλεγχθεί κατά πόσον ίκανοποιείται από αυτό μία συγκεκριμένη σχέση του αντίστοιχου έννοιολογικού συστήματος— μπορεί να επαναλαμβάνεται έσασει και παντού με τά ίδια άποτελέσματα.

Θά ολοκληρώσουμε, όπως είπαμε, τό ήδη μακρύ παρόν κείμενο παραθέτοντας συνοπτικά εκείνα τά έπιστημολογικά γνωρίσματα του «ιστορικού ύλισμού» που άπορρέουν λίγο-πολύ άμεσα από τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τής έννοιας του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου όπως τά εκθέσαμε στα προηγούμενα. Είναι πασίγνωστο πως όλα τά γνωρίσματα αυτά με τί μία ή τήν άλλη διατύπωση, έχουν άποτελέσει στο παρελθόν και συνεχίζουν άκόμη να άποτελούν άντικείμενα όχι μόνο μεγάλων και ζωηρών θεωρητικών συζητήσεων αλλά και δξύτατων πολιτικών αντιπαραθέσεων. Όμως αυτές οι συζητήσεις και αντιπαραθέσεις πολύ άπέχουν από τό να υίοθετούν όλες τή θεμελιακή Άλτουσεριανή θέση κατά την όποία ό «ιστορικός ύλισμός» συνιστά τήν έπιστημονική «ήπειρο» τής Ίστορίας και του κοινωνικού και να έντάσσονται στο πλαίσιο που αυτή όρίζει. Άντίθετα, αυτές ένέχουν πολύ διαφορετικές και συχνά άντιφατικές μεταξύ τους άντιλήψεις όχι μόνο για τό συγκεκριμένο κάθε φορά άντικείμενο τής διαμάχης αλλά, όπως είδαμε στην Εισαγωγή, και για αυτό καθ' έαυτό τό θεωρητικό καθεστώς του «ιστορικού ύλισμού», αλλά και για τήν όρθή γραμμή έρμηνείας του μαρξισμού γενικότερα. Έδώ θά άποφύγουμε κάθε άναφορά σε αυτές τις διαμάχες και θά έσοπαθήσουμε μόνο να συναρτησουμε τά έν λόγω γνωρίσματα με τί θεμελιακή Άλτουσεριανή θέση, δηλαδή να τά συναγάγουμε ως ιδιαίτερα έπιστημολογικά, άκριβώς, γνωρίσματα τής έπιστημονικής «ήπειρου» τής Ίστορίας.

Τά γνωρίσματα αυτά, όπως άπορρέουν από τά χαρακτηριστικά τής έννοιας του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου, συνοψίζονται στα παρακάτω:

1. Σχετικά με τό «βάθος» του ιστορικού - κοινωνικού χρόνου. Άν ό ιστορικός - κοινωνικός χρόνος δέν είχε «βάθος», τότε οι τάσεις που διέπουν κάθε δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό θά έκπληρώνονταν στο μέλλον όπως έχουν και ό «ιστορικός ύλισμός» θά διέθετε κάποιας μορφής προβλεπτική ίκανότητα. Άλλωστε, υπό τήν καθοριστική προϋπόθεση αυτής τής έλλειψης, ό «ιστορικός ύλισμός» δντως διαθέτει μία τέτοια ίκανότητα: Άν α) οι τάσεις που διέπουν ένα κοινωνικό σχηματισμό, μέσα στο σύνολο των δρων συνάρθρωσής τους, είναι γνωστές και β) ή παρούσα κατάσταση του κοινωνικού σχηματισμού είναι πλήρως (με τά κριτήρια του «ιστορικού ύλισμού») προσδιορισμένη, τότε, υπό τήν άπόλυτη προϋπόθεση ότι ή δράση των κοινωνικών δυνάμεων θά παραμείνει άυστηρά μέσα στα όρια που όρίζει ή έκπλήρωση αυτών των τάσεων, γενικού χαρακτήρα προβλέψεις, όπως π.χ.

ότι ή παρούσα οικονομική κρίση θά συνεχισθεί ή ότι τό τάδε κόμμα θά κερδίσει τις επόμενες εκλογές, είναι έπιστημολογικά άπολύτως νόμιμες και στην πράξη πλήρως έπαληθεύσιμες. Ή ύπαρξη όμως «βάθους», δηλαδή ή πάντοτε παρούσα δυνατότητα να αναδυθούν νέες στιγμές του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου, όχι μόνο καθιστά τον «ιστορικό ύλισμό» άνίκανο, όπως είδαμε, να προβλέπει τό μέλλον, αλλά και συναρτά με αυτό τό μέλλον τήν ίδια τή γνώση του παρελθόντος που αυτός νομομοποιείται κατ' άρχήν να παρέχει: Ή άνάδυση μιας νέας στιγμής του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου δέν αλλάζει βέβαια τό ήδη τετελεσμένο. Τό μόνο που μπορεί να αλλάξει είναι τήν κοινωνική σημασιοδότηση κάποιου μέρους αυτού του τετελεσμένου, δηλαδή τις έτσι ή άλλως δράσεις κατά τό παρόν άντιλήψεις για τό παρελθόν. Όμως μία τέτοια άνάδυση θέτει άφ' έαυτής ένα νέο έρώτημα στην «ήπειρο» τής Ίστορίας: Γιατί τό συγκεκριμένο στοιχείο του λαθάνοντος «άποθέματος» των κοινωνικών δυνάμεων άναδύθηκε όταν άναδύθηκε (συνιστώντας έτσι τή νέα στιγμή του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου) και όχι πιο πριν, ποιά είναι ή γεννεαλογία του, τί έμπόδιζε μέχρι τότε τήν άνάδυσή του κ.ο.κ. Ή δέ προσπάθεια άπάντησης σ' αυτό τό έρώτημα μπορεί να οδηγήσει τον «ιστορικό ύλισμό» στον έντοπισμό κάποιων τάσεων που παρέμειναν μέχρι τότε άόρατες για τον ίδιο (μία νέα κοινωνική σημασιοδότηση του παρελθόντος άποτελεί κατά κανόνα ισχυρή ένδειξη για τήν ύπαρξη μιας τέτοιας τάσης) και κατά συνέπεια σε μία λίγο ή πολύ σημαντική άλλαγή τής γνώσης του παρελθόντος που αυτός παρέχει. Μπορούμε να πούμε λοιπόν πως, για τον «ιστορικό ύλισμό» ή έπιστημονική γνώση του παρελθόντος υπόκειται στο μέλλον, πως ή έπιστημολογική σκοπιά του «ιστορικού ύλισμού» είναι ή σκοπιά του μέλλοντος.

2) Σχετικά με τή συστατική έξάρτηση των κοινωνικών - ιστορικών φαινομένων από τον κοινωνικό - ιστορικό χρόνο. Όπως είπαμε, κάθε κοινωνικό - ιστορικό φαινόμενο έξαρτάται συστατικά για τό ίδιο από τό «καθεστώς» χρόνου που τό διέπει, δηλαδή, για τον «ιστορικό ύλισμό», ένα κοινωνικο-ιστορικό φαινόμενο είναι πάντοτε φαινόμενο έν εξέλιξει. Όμως, πάντα σύμφωνα με τό έννοιολογικό σύστημα του «ιστορικού ύλισμού», σε ταξικούς κοινωνικούς σχηματισμούς αυτή ή πρόταση δέν μπορεί ποτέ να είναι καθολικά άποδεκτή και άρα ό ίδιος ό «ιστορικός ύλισμός» δέν μπορεί να είναι ιδεολογικά ούδέτερος: Τό καταστατικό κοινωνικό σχίσμα που συνιστά έναν ταξικό κοινωνικό σχηματισμό όρίζει δύο θεμελιώδεις, άντίθετες μεταξύ τους, ιδεολογικές όπτικές επί αυτού του σχηματισμού συνολικά: τήν όπτική που συνδέεται με τά συμφέροντα άναπαραγωγής του κοινωνικού σχηματισμού ως του συγκεκριμένου ταξικού σχηματισμού (τήν όπτική συντήρησης του ύπάρχοντος καθεστώτος), και τήν όπτική που συνδέεται με τά συμφέροντα μετασχηματισμού αυτού του σχηματισμού ως του συγκεκριμένου ταξικού σχηματισμού (σήμερα: τήν «όπτική του προλεταριάτου»). Με βάση δέ τή θεωρία τής ιδεολογίας που ένέχει ό «ιστορικός ύλισμός», μπορεί να δειχθεί ότι ή πρώτη όπτική είναι ύποχρεωμένη να «βλέπει» τά κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα ως ούστωδως άμετασχημάτιστα, ως κατά βάση «άκίνητα», ως είναι, ένω ή δεύτερη είναι ύποχρεωμένη να τά «βλέπει» ως φύσει μετασχηματίσιμα, ως έν εξέλιξει, ως γίνεσθαι. Ό «ιστορικός ύλισμός» δέν είναι ιδεολογικά ούδέτερος γιατί άκριβώς μεροληπτεί έγγενώς ύπερ τής δεύτερης όπτικής. Άν δέ συνεχίσουμε να δεχόμαστε ότι ό «ιστορικός ύλισμός» συνιστά δντως τήν έπιστημονική «ήπειρο» τής Ίστορίας, δηλαδή ότι αυτός παρέχει τήν άντικειμενική γνώση των ιστορικών - κοινωνικών φαινομένων, τότε τά παραπάνω σημαίνουν ότι μόνον αυτή ή δεύτερη ιδεολογική όπτική είναι ίκανή να στηρίξει έν προκειμένου άντικειμενική γνώση ή, σε σχήμα δξύμωρο, ότι ό ιστορικός ύλισμός είναι άντικειμενικός μόνον έπειδή αυτός μεροληπτεί (δπως μεροληπτεί) ιδεολογικά. Βλέπουμε λοιπόν πως ή έπιστημολογική σκοπιά του «ιστορικού ύλισμού» δέν είναι άπλά μία ταξικά ούδέτερη σκοπιά του μέλλοντος. Αυτή είναι ταυτόχρονα ή ί-

δεολογική σκοπιά του προλεταριάτου ή, σέ δρους μέλλοντος, *ή σκοπιά του κομμουνισμού*¹².

3) Σχετικά με την άνιστροπία του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου. Είπαμε στά προηγούμενα ότι η άνιστροπία του κοινωνικού - ιστορικού χρόνου επιτρέπει την άσκηση πολιτικής πρακτικής, δηλαδή της πρακτικής με άντικείμενο τό συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων κατά τή δράση τους. Όπως δέ είναι προφανές, ή άσκηση αυτής της πρακτικής έχει ως αποτέλεσμα (καί άρα αυτή ή πρακτική έχει ως στόχο) μία μετατόπιση της συγκυρίας, μετατόπιση που γίνεται πάντοτε πρός δφελος κάποιων κοινωνικών δυνάμεων καί εις βάρος κάποιων άλλων. Δεδομένης της υπαρέξης του καταστατικού κοινωνικού σχίσματος, κάθε τέτοια μετατόπιση, τελικά, είτε ενισχύει είτε εξασθενίζει¹³ τή συνολική διαδικασία άναπαραγωγής του άντίστοιχου ταξικού κοινωνικού σχηματισμού. Σύμφωνα δέ με τά παραπάνω, ή ιδεολογική όπτική του «ιστορικού υλισμού» δέν μπορεί παρά νά «ενδοεί» έγγενώς τή δεύτερη πολιτική κατεύθυνση, δηλαδή νά «βλέπει» πώς μόνον αυτή του προσιδιάζει. Όμως υπάρχει άκόμα κάτι πολύ πίο σημαντικό. *Ή άσκηση αυτής της προσιδίας πρός τόν «ιστορικό υλισμό» πολιτικής πρακτικής συνιστά τήν κύρια διαδικασία έπιστημονικού πειρατισμού που του προσιδιάζει ως έπιστήμη*¹⁴. Κάθε σχέση, δηλαδή, του έννοιολογικού του συστήματος πού άφορά άμεσα ή έμμεσα τό παρόν έλέγχεται ως πρός τήν αλήθειά της από αυτήν τήν πρακτική, πράγμα που τήν καθιστά, άκριβώς, *τό ένα από τά τρία συστατικά στοιχεία του έπιστημονικού «παιγνιδιού» που τόν όρίζει*. Καθώς δέ αυτή ή πολιτική πρακτική μετατοπίζει (ή τουλάχιστον επιδιώκει νά μετατοπίσει) τή συγκυρία πρός τήν κατεύθυνση της εξασθένησης καί τελικά της καταστροφής της διαδικασίας άναπαραγωγής του ταξικού κοινωνικού σχηματισμού, καθώς δηλαδή τό ένα από τά τρία συστατικά στοιχεία αυτού του έπιστημονικού «παιγνιδιού» παίζει τόν ιδιαίτερο έπιστημονικό του ρόλο μετασχηματίζοντας *τό ίδιο τό άντίστοιχο του έπιστημονικό άντικείμενο* (τά σχετικά κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα) πρός αυτήν τήν *κοινωνικά έπαναστατική* κατεύθυνση, *ό έπιστημονικός χαρακτήρας του «ιστορικού υλισμού» είναι άναπόσπαστα συνδεδεμένος με τήν έπαναστατική του λειτουργία*. Μέ άλλα λόγια ή έπιστημολογική σκοπιά του «ιστορικού υλισμού» δέν είναι μόνον ή σκοπιά του κομμουνισμού γιατί αυτός δέν είναι μόνον σκοπιά. Ό «ιστορικός υλισμός» ενέχει ως άναπόσπαστα δικό του στοιχείο *τήν ίδια τήν κομμουνιστική πολιτική πρακτική*¹⁵.

12. Σύμφωνα με τά παραπάνω, ή ιδεολογική σκοπιά του κομμουνισμού όρίζεται άποκλειστικά ως ή μία από τίς δύο ιδεολογικές σκοπιές που συμφύονται με τό συστατικό κάθε ταξικού κοινωνικού σχηματισμού θεμελιώδες κοινωνικό σχίσμα καί έτσι αυτή ή σκοπιά οδτε άναφέρεται άποκλειστικά σέ έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό οδτε προϋποθέτει τόν «ιστορικό υλισμό» γιά νά υπάρξει. Ή εξέγερση των σκλάβων του Σπάρτακου ή αυτή των άγροτών στη Γερμανία του Μεσαίωνα έγιναν, μ' αυτό τό νόημα, υπό τήν ιδεολογική σκοπιά του κομμουνισμού. Ή Πολωνική Άλλυλεγγύη δείχνει μάλιστα πώς ή ιδεολογική σκοπιά του κομμουνισμού μπορεί νά συγκροτείται καί ως ιδεολογικός αντίπαλος μιάς κοινωνικά κυρίαρχης έκδοχής του ίδιου του «ιστορικού υλισμού».

13. Όπως έχουμε πεί, αυτή ή ένίσχυση ή εξασθένηση υπόκειται πάντοτε στη *μελλοντική* δράση των κοινωνικών δυνάμεων που παράγει αυτή ή διαδικασία κοινωνικής άναπαραγωγής καί άρα είναι έγγενώς άναστρέψιμη — δηλαδή μόνιμα προσωρινή — μέχρι τήν δλοκληρωτική καταστροφή αυτής της διαδικασίας. Καί αυτό όδηγει άμεσα στό συμπέρασμα πώς ή νίκη του κομμουνισμού δέν είναι κατά κανέναν άπολύτως τρόπο νομοτελειακά βέβαιη. Όμως ή κομμουνιστική τάση είναι σύμφυτη με τό καταστατικό κοινωνικό σχίσμα, δηλαδή τήν υπαρέξη τάξων. Άρα αυτό που είναι βέβαιο είναι τό πώς όσο υπάρχουν τάξεις θά είναι πάντοτε παρούσα ή *δυνατότητα* γιά τήν έπίτευξη του κομμουνισμού.

Γιά νά συνοψίσουμε με δύο λόγια όλα τά παραπάνω σέ μία γλώσσα ή όποία εδώ δέν μπορεί παρά νά είναι περισσότερο

14. Στο Α. Baltas, "La compatibilità del materialismo storico e la struttura della pratica politica", *Nuova Civiltà delle Machine*, nn. 3/4, 1986, σσ. 21-35, ό γνωσιακός αυτός ρόλος της προσιδίας στόν «ιστορικό υλισμό» πολιτικής πρακτικής άναλύεται άρκετά διεθοδικά καί έπιχειρείται μία άπόδειξη του εξής ισχυρισμού: Αυτό που καθιστά ίκανή αυτή τήν πολιτική πρακτική νά παιξεί αυτόν τόν *γνωσιακό* ρόλο είναι συγκεκριμένα ή άσκηση της από ένα κόμμα (καί μέσα σ' ένα κόμμα) με ιδιαίτερα γνώρισμα, κατά βάση τό *λενινιστικό κόμμα* «νέου τύπου».

15. Γι' αυτό ό «ιστορικός υλισμός» δέν μπορεί ποτέ νά διδαχθεί όλοκληρωμένα μέσα σ' ένα Πανεπιστήμιο!

Άνεξάρτητα πάντως τόσο από αυτήν όσο καί από τίς πολλές άλλες πρακτικές (άλλά καί θεωρητικές) συνέπειές του (π.χ. τή νέα έρμηνεία της τελευταίας «θέσης γιά τόν Φόβερμπαχ» που μπορεί νά υποβαστάξει) τό τελευταίο αυτό γνώρισμα εξακολουθεί νά παραμένει έπιστημολογικό κατά βάση χαρακτήρα. Γιά νά γίνει δέ έκκρινέστερος αυτός άκριβώς ό χαρακτήρας του, δέν είναι ίσως άσκοπο νά δοϋμε εδώ συνοπτικά τόν τρόπο με τόν όποιο αυτό συνάγεται καί από έναν άλλο δρόμο: τή σύγκριση άνάμεσα στη Φυσική καί στόν «ιστορικό υλισμό» όχι από τήν πλευρά του έννοιολογικού συστήματος (καί ειδικότερα της έννοιας του χρόνου, όπως κάναμε μέχρι εδώ) αλλά από τήν πλευρά του άντικειμένου.

Πρώτα άπ' όλα, κάθε διαδικασία έπιστημονικού πειρατισμού (στό βαθμό που δέν εκφυλίζεται σέ άπλή παρατήρηση άν υπάρχει κάτι τέτοιο καί ό,τι καί άν σημαίνει αυτό) είναι μία *όλική* διαδικασία ή όποία έτσι κι αλλιώς επιδρά με κάποιο, όλικό άκριβώς, τρόπο στό συγκεκριμένο φαινόμενο που υπέχει μετασχηματίζοντάς τό άνάλογα. Όμως ενώ γιά τή Φυσική ένας τέτοιος μετασχηματισμός είναι γνωσιακά άδιάφορος, γιά τόν «ιστορικό υλισμό», όπως μόλις είδαμε, δέν είναι. Ή διαφορά δέ μεταξύ των δύο όφείλεται στόν τρόπο με τόν όποιο κάθε έπιστήμη συγκροτεί τά έπιμέρους στοιχεία του ιδιαίτερου άντικειμένου της (τά φυσικά καί τά κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα άντίστοιχα). Άς δοϋμε συνοπτικά τό πώς με βάση όσα χαρακτήριζον σχετικά τή Φυσική.

Όπως είπαμε ή άφήσαμε σαφώς νά έννοηθεί στά προηγούμενα, ή Φυσική όργανώνει τό άντικείμενό της συγκροτώντας τά έπιμέρους στοιχεία που τό αποτελούν σέ φαινόμενα αυτοτελή. Αυτό σημαίνει, όπως επίσης είπαμε, πώς τό «παιγνίδι» που συνιστά τή Φυσική καθορίζει τήν ταυτότητα κάθε συγκεκριμένου φυσικού φαινομένου με τρόπο ώστε αυτή νά έμπεριέχει όλα όσα ένέχονται στην εξέλιξη του φαινομένου χωρίς νά μένει κανένα «υπόλοιπο», «υπόλοιπο» τό όποιο, άν υπήρχε, θά εξέφραζε τήν έξάρτηση της εξέλιξης του φαινομένου από φαινόμενα διαφορετικής ταυτότητας, δηλαδή, άκριβώς, τήν έλλειψη αυτοτελείας του. Όμως αυτό δέν μπορεί νά έπιτευχθεί παρά υπό τό «κόστος» μίας έγγενούς άπροσδιοριστίας όσον άφορά τόν καθορισμό αυτής της ταυτότητας: Κατά τό «παιγνίδι» της Φυσικής πάντα, ή ταυτότητα ενός φυσικού φαινομένου ένέχει όχι μόνο όλους τούς παράγοντες που επιδρούν στην εξέλιξη του μέσα στους δρους συνάρθρωσής τους (τίς σχέσεις — τούς «νόμους» — του έννοιολογικού συστήματος που διέπουν αυτή τήν εξέλιξη) αλλά καί τά προσιδία στό φαινόμενο αυτό άναγκαία καί άρκετά έκείνα «μεγεθή» (στοιχεία του έννοιολογικού συστήματος) των όποιων οι «τιμές», μέσα στα προσδιορισμένα (άπό τό «παιγνίδι») όρια μεταβολής τους (μέσα στο «πεδίο τιμών» τους), όρίζουν πλήρως (με τά κριτήρια του «παιγνιδιού») τίς διάφορες συγκεκριμένες καταστάσεις άπό τίς όποιες μπορεί νά διέλθει τό φαινόμενο κατά τήν εξέλιξη του. (Τά μεγέθη αυτά συναπαρτίζουν αυτό που ή Φυσική άποκαλεί «άρχικές καί όριακές συνθήκες»). Κατά τό «παιγνίδι» της Φυσικής όμως, οι *συγκεκριμένες* τιμές των «μεγεθών» που όρίζουν τίς *συγκεκριμένες* καταστάσεις του φαινομένου οδτε άνήκουν στα στοιχεία ταυτότητας του φαινομένου οδτε άπορρέουν εύθως άπό αυτά αλλά *προσδιορίζονται πάντοτε από παράγοντες έξωτερικούς ως πρός τό φαινόμενο*. Μέ άλλα λόγια, ή ταυτότητα ενός φυσικού φαινομένου *έξαντλείται* στόν προσδιορισμό των «μεγεθών» αυτών καί των *έπιτρεπών* όρίων μεταβολής τους, δηλαδή στόν προσδιορισμό μόνο των *δυνατών* καταστάσεων του φαινομένου (μιάς *τυχούσας κατάστασης* στην όρολογία της Φυσικής). Τό γεγονός ότι τό «παιγνίδι» της Φυσικής συγκροτεί, όπως είδαμε, τά φυσικά φαινόμενα ως μη χρονολογήσιμα καί ως μη έντοπίσιμα συνιστά έκφανση αυτής άκριβώς της άπροσδιοριστίας: Τό «πού» καί τό «πότε» ενός φυσικού φαινομένου δέν έχει τίποτα ούσιαστικό νά κάνει με τή συγκεκριμένη

άφηρημένη και κατά του, διφορούμενη και θεωρητικά όσο και πολιτικά πιο επικίνδυνη, μπορούμε να καταστρώσουμε την έξηξη αντιδιαστολή: 'Η Φυσική ως φορέας γνώσης του άνω ιστορικού και του άχρονου είναι άνικανη να διακρίνει το παρελθόν από το μέλλον και χαρακτηρίζεται από προβλεψιμότητα. 'Ως φορέας γνώσης του ταυτού, του ίδιου με τον έαυτό του, μπορεί να διαθέτει διακριτό εργαστήριο και χαρακτηρίζεται από επαναληψιμότητα. 'Ως φορέας γνώσης φαινομένων αυτοτελών, δέν έχει ανάγκη να υπαγάγει τή γνώση που παρέχει στο μετασχηματισμό του αντικειμένου της. 'Ως καταστατικά υποχρεωμένη να διαγράφει από τό όπτικό της πεδίο κάθε τί που σχετίζεται με τίς κοινωνικές δυνάμεις και τή δράση τους, συγκροτεί τήν αντικειμενικότητα της διεκδικώντας διαρκώς και κερδίζοντας μερικά τήν ιδεολογική της ουδετερότητα¹⁶ και καθιστώντας έτσι τή γνώση που παρέχει επιδεκτική καθολικής αποδοχής. 'Από τήν άλλη μεριά, ό «ίστορικός υλισμός» ως φορέας του μεταβαλλόμενου, του ιστορικού, όχι μόνο δέν χαρακτηρίζεται από προβλεψιμότητα αλλά και υπάγει στο μέλλον τή γνώση του παρελθόντος που παρέχει. 'Ως φορέας γνώσης του πλήρως προσδιορισμένου και του έγγενως χρονολογημένου, δηλαδή του μοναδικού και του ανεπανάληπτου (άν ή ιστορία επαναληφθεί επαναλαμβάνεται μόνο ως φάρσα του έαυτού της) όχι μόνο δέν μπορεί να διαθέτει διακριτό εργαστήριο αλλά ταυτίζει με αυτό τό ίδιο τό αντικείμενό του' έτσι δέν χαρακτηρίζεται από επαναληψιμότητα. 'Ως φορέας γνώσης φαινομένων μη αυτοτελών και σχετικά μόνο αυτόνομων είναι υποχρεωμένος να

υπαγάγει τή γνώση που παρέχει στο μετασχηματισμό του αντικειμένου του και να συναρτά αναπόσπαστα τόν επιστημονικό του χαρακτήρα με τήν επαναστατική κοινωνική του λειτουργία. 'Εχοντας ως αντικείμενο τήν δράση τών κοινωνικών δυνάμεων, τούς δρους, τίς συνθήκες και τά αποτελέσματά της, μετέχει υποχρεωτικά κι αυτός σ' αυτή τή δράση ως μέσο, ως επίδικο αντικείμενο και ως παιδαγωγός της. Γι' αυτό είναι άνικανος να είναι ή να γίνει ιδεολογικά ούδέτερος και ή γνώση που παρέχει δέν είναι γενικά επιδεκτική καθολικής αποδοχής. Για να γίνει ό ίδιος αυτό που είναι υποχρεώνεται να αναγάγει σε αντικειμενικότητα τήν ίδια τήν έγγενή ιδεολογική του μεροληψία.

'Όπως πρέπει να έγινε ήδη προφανές, οί διαφορές αυτές, ως επιστημολογικά άκριβώς γνωρίσματα, δέν ενέχουν κανέναν απολύτως είδους άξιολογική κρίση ή έστω φόρτιση. Δέν υπάρχει κανένα απολύτως κριτήριο σύμφωνα με τό όποιο ή Φυσική είναι ή πρέπει να είναι καλύτερη ή περισσότερο επιστημονική από τόν «ίστορικό υλισμό» ή ό «ίστορικός υλισμός» καλύτερος και έπιστημονικότερος από τή Φυσική. Και οί δύο είναι έπιστήμες —δηλαδή φορείς αντικειμενικής γνώσης— και οί τίτλοι τους όπως και τά ιδιαίτερα γνωρίσματά τους δέν απορρέουν από κάποια υπερκείμενη δικαιολογία φιλοσοφική θεώρηση περί γνώσης, αλήθειας, αντικειμενικότητας, έπιστημονικότητας κ.λπ. αλλά αποκλειστικά και μόνο από τά χαρακτηριστικά του «παιγνιδιού» που συνιστά κάθε μία¹⁷.

ταυτότητά του. 'Όλα αυτά άλλωστε σημαίνουν πως ένα φαινόμενο του όποιου έχει με κάποιο τρόπο προσδιοριστεί μία συγκεκριμένη κατάσταση (και για τή Φυσική αυτό μαζί με τούς «νόμους» που διέπουν τό φαινόμενο, είναι άρκετό για να προσδιοριστεί κάθε άλλη συγκεκριμένη κατάσταση από τήν όποια διέρχεται ή εξέλιξη του) δέν είναι ένα φαινόμενο του όποιου ή ταυτότητα έχει προσδιοριστεί πληρέστερα αλλά άπλως ένα τυχαίο δείγμα του φαινομένου, ένας τυχών εκπρόσωπός του, ό όποιος δέν διαθέτει κανένα απολύτως ούσιαστικό διακριτικό γνώρισμα. 'Ετσι, όπως είδαμε στην περίπτωση του χρόνου, οί συγκεκριμένες τιμές τών «μεγεθών» που δρίζουν μία συγκεκριμένη κατάσταση του φαινομένου δέν συνιστούν τίποτε περισσότερο από τό όνομα αυτού του εκπροσώπου.

'Όστόσο τά παραπάνω δέν συνεπάγονται ούτε ότι τό «παιγνίδι» της Φυσικής δέν έχει ποτέ ανάγκη να προσδιορίσει τέτοιες συγκεκριμένες τιμές, ούτε ότι αυτό είναι έγγενως άνικανό να τό κάνει. Συγκεκριμένα —και έδώ θέλαμε να καταλήξουμε— οί διαδικασίες επιστημονικού πειραματισμού που προσιδιάζουν στή Φυσική σπηρίζονται μόν στην αυτοτέλεια τών φυσικών φαινομένων για να μπορέσουν να άπομονώσουν τό συγκεκριμένο φαινόμενο που υπέχουν (αυτή ή δυνατότητα άπομόνωσης επιτρέπει στή Φυσική τήν ύπαρξη διακριτού εργαστηρίου, δηλαδή ενός «χώρου» όπου τά φυσικά φαινόμενα δέν συντελούνται «έλευθερα» αλλά μπορούν να παράγονται ή να παρακολουθούνται κατά έλεγχομένο τρόπο) αλλά οί ίδιες, ως υλικές διαδικασίες, δηλαδή ως διαδικασίες έντοπισμένες, χρονολογημένες και πλήρως προσδιορισμένες, δέν έγκεινται παρά (μέσω τής διαδικασίας μέτρησης που κατά γενικό κανόνα περιλαμβάνουν) σε έναν τέτοιο άκριβώς προσδιορισμό. Τό «παιγνίδι» της Φυσικής άρα ενέχει κάθε κατάσταση ενός φυσικού φαινομένου με δύο μορφές: ως κατάσταση τυχούσα (που συνιστά στοιχείο ταυτότητας του ίδιου του φαινομένου) και ως κατάσταση συγκεκριμένη (που δέν συνιστά στοιχείο ταυτότητας του φαινομένου και που προσδιορίζεται γενικά από κάποια διαδικασία επιστημονικού πειραματισμού). Μία διαδικασία επιστημονικού πειραματισμού, τώρα, επιδρά, όπως είπαμε στο φαινόμενο που υπέχει και τό μετασχηματίζει ανάλογα. Αυτός

δέ ό μετασχηματισμός είναι όπως ίσχυριστήκαμε ξεκινώντας, γνωσιακά άδιάφορος για τή Φυσική γιατί άκριβώς τό υπό μετασχηματισμό αυτό φαινόμενο δέν είναι τό φαινόμενο που ή Φυσική ιδιοποιείται γνωσιακά, αλλά ένα τυχαίο δείγμα του, ένας άπλός εκπρόσωπός του. Οί διαδικασίες επιστημονικού πειραματισμού, δηλαδή, μπορούν να μετασχηματίζουν όσο θέλουν αυτό τό δείγμα χωρίς να μετασχηματίζουν καθόλου τό φυσικό φαινόμενο του όποιου αυτό είναι δείγμα. 'Η καλύτερα, μετασχηματίζουν τό πρώτο μόνο γιατί αυτό άπαιτεί ή γνωσιακή ιδιοποίηση του δεύτερου.

'Αν, για να συνιψίσουμε, τό πρός γνώση φυσικό φαινόμενο δέ μετασχηματίζεται τό ίδιο από τίς προσφυνές διαδικασίες επιστημονικού πειραματισμού γιατί, τελικά, τό «παιγνίδι» που συνιστά τή Φυσική συγκροτεί τά στοιχεία του αντικειμένου της σε φαινόμενα αυτοτελή, στην περίπτωση του «ίστορικού υλισμού» δέν μπορεί παρά να καταλήγουμε στο άκριβώς αντίθετο συμπέρασμα: τά στοιχεία του αντικειμένου του δέν είναι αυτοτελή αλλά σχετικά αυτόνομα, αυτά, δηλαδή τά κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα, είναι πλήρως (με τά κριτήρια του αντίστοιχου «παιγνιδιού») προσδιορισμένα, ή διάκριση φαινόμενο / δείγμα δέν μπορεί να σταθεί και ή έννοια του εργαστηρίου δέν έχει νόημα. Κατά συνέπεια, ή γνώση ενός κοινωνικού - ιστορικού φαινομένου —όσο εξαρτάται από τήν προσφυνή υλική διαδικασία επιστημονικού πειραματισμού— υπόκειται στον ίδιο τό δικό του μετασχηματισμό. Παρεμπιπτόντως, τά παραπάνω επιτρέπουν τή διάκριση καθαρή / εφαρμοσμένη Φυσική ενώ άπαγορεύουν μία τέτοια διάκριση στον «ίστορικό υλισμό». 'Αν θέλουμε να διατηρήσουμε αυτούς τούς δρους ό «ίστορικός υλισμός» είναι πάντοτε «εφαρμοσμένος».

16. Τό γιατί ή Φυσική δέν μπορεί να κερδίσει ποτέ μία πλήρη ιδεολογική ουδετερότητα αναλύεται στο A. Baltas "Ideological 'Assumptions' in Physics: Social Determinations of Internal Structures", A. Fine and P. Machamer (eds), *PSA 1986*, Vol. II, *PSA 1987*.

17. Αυτός ό τελευταίος ίσχυρισμός δέν επιδιώκει καθόλου να αυτοσυστηθεί ως φιλοσοφικά ούδέτερος. 'Η ανάλυση όμως του συγκεκριμένου χαρακτήρα και τών τίτλων του θά μάς πήγαινε πολύ μακριά.

1

Τό έγχειρίδιο του Λυκείου ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ νέα ιδεολογήματα στη διδασκαλία της ιστορίας

Έκτός από την έρευνα και διδασκαλία κάποιων ιστορικών περιόδων χρειάζεται κάποτε να αρχίσουμε να ασχολούμαστε — κι αυτό γίνεται τελευταία — με το πώς γράφεται η ιστορία. Ίσως μ' αυτό τον τρόπο απαλλαγούμε από πολλές αντιεπιστημονικές απόψεις για την ιστορία και την ιστοριογραφία (αντικειμενικότητα, ιστορική αλήθεια, έμφυτες ικανότητες του ιστορικού κ.λπ.). Η μελέτη δηλαδή των διαφόρων ιστορικών σχολών, των διαφορετικών προβλημάτων και απαντήσεων που έδωσε ή κάθε μία από αυτές και, τέλος, η μελέτη των μεθοδολογικών και έννοιολογικών εργαλείων που η κάθε ιστορική σχολή πρότεινε είναι και χρήσιμη και απαραίτητη για να αποκτήσουμε μία αίσθηση ιστορικότητας πέρα από την αντίληψη για την άεση διαδοχή των ιστορικών γεγονότων, την οποία η διδασκαλία της ιστορίας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης κατάφερε να μας εγχυράξει με μικρή ή μεγάλη επιτυχία.

Μέσα στα παραπάνω πλαίσια η διδασκαλία στο Λύκειο του έγχειριδίου *Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές* έχει μεγάλη χρησιμότητα και αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί σ' αυτό επιχειρείται να δοθεί μία συνολική εικόνα των θεωρητικών και μεθοδολογικών προβλημάτων που θέτει σήμερα η επιστήμη της ιστορίας. Βέβαια όταν εξετάζει κανείς ένα σχολικό έγχειρίδιο ιστορίας, έχει υπόψη του ότι αυτό δεν είναι το μόνο κανάλι μέσα από το οποίο ο μαθητής αποκτά κάποιες ιστορικές γνώσεις και ταυτόχρονα κάποια γενικότερη αντίληψη για το παρελθόν και τον τρόπο μελέτης του, αλλά ότι παράλληλα και άλλοι παράγοντες, ίσως πιο καθοριστικοί, συμβάλλουν στην απόκτηση παρόμοιων γνώσεων και κυρίως στη δημιουργία κάποιας αντίληψης για το ιστορικό παρελθόν, π.χ. η οικογένεια, ο καθηγητής, οι σχολικές εκδηλώσεις, όπως επέτειοι, εκπαιδευτικές εκδρομές ή σχετικές εκδηλώσεις της πολιτείας, παρελάσεις, διαγγέλματα, αφιερώματα στην τηλεόραση, πολιτικά μνημόσυνα κ.λπ.

Τό βιβλίο που θα μās απασχολήσει γράφτηκε από τρεις συγγραφείς και χωρίζεται σε ισάριθμα μέρη: Α. Θεωρητικά προβλήματα, Γ. Γιαννόπουλος (σελ. 7-87), Β. Μεθοδολογικά προβλήματα, Ε. Οικονομιπούλου (σελ. 88-114) και Γ. Βοηθητικές επιστήμες της ιστορίας, Θ. Κατσουλάκος (σελ. 114-150). Τά αντικείμενα που εξετάζονται

στο Β' και Γ' μέρος διδασκόνταν τά τελευταία χρόνια από τό έγχειρίδιο της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές, Β' Λυκείου, Ύλη επίλογής, Αθήνα 1980*. Αντίθετα τό Α' μέρος άρχισε να διδάσκειτά από τό 1983, όποτε και πρωτοκυκλοφόρησε τό έγχειρίδιο που εξετάζουμε. Αυτό άκριβώς τό μέρος θά επιχειρήσουμε να κρίνουμε έδω με την άνάλυση που άκολουθεί.^{1α}

Η διάταξη της ύλης

Ό σκοπός, τό περιεχόμενο της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας καθώς και οι εξετάσεις καθορίζονται, όπως είναι γνωστό, από τά αρμόδια όργανα του Ύπουργείου Παιδείας (τό Κέντρο Έκπαιδευτικών Μελετών και Έπιμορφώσεως παλιότερα και σήμερα τό Παιδαγωγικό Ίνστιτούτο): Τό βιβλίο διδάσκειτά στην Γ' Λυκείου μία ώρα την έβδομάδα ως μάθημα «δέσμης» (3η και 4η δέσμη). Σύμφωνα με τίς οδηγίες του ΚΕΜΕ στη διδασκαλία προτείνεται να προηγηθούν τά δύο τελευταία μέρη και να άκολουθήσει τό πρώτο.¹ Στην εξεταστέα ύλη των γενικών εξετάσεων από τό 1983 ως τώρα ποτέ δεν συμπεριελήφθη όλόκληρο τό περιεχόμενο του βιβλίου. Για τίς εξετάσεις π.χ. του 1986 ή εξεταστέα ύλη όρίζεται από τίς σελίδες 7-57 και 89-98.² Έτσι οι ύποψήφιοι εξετάζονται, εκτός από 10 σελίδες του Γ' μέρους, μόνο τά 2/3 του Α' μέρους. Έπειδή είναι γνωστός ο ρόλος των γενικών εξετάσεων στη διαμόρφωση των κατευθύνσεων της διδασκαλίας και μάλιστα της Γ' Λυκείου, καταλαβαίνει κανείς εύκολα γιατί περιοριστήκαμε στη διερεύνηση μόνο του Α' μέρους (Θεωρητικά προβλήματα).

Από τό 1983 ως τό 1985 τό έγχειρίδιο *Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές* γνώρισε τέσσερις εκδόσεις (δύο πανομοιότυπες τό 1983, μία τό 1984 και μία τό 1985) με άρκετές διαφορές μεταξύ τους. Οι άλλαγές που έγιναν δεν άφορούσαν άλλά και μόνο πρόσθεση, άφαίρεση ή άλλαγή θέσης διαφόρων κεφαλαίων. Έκτός από αυτές τίς όφθαλμοφανείς άλλαγές έγινε άναμόρφωση της ύλης και τροποποίηση της αντίστοιχης όπτικής κάτω από την όποία αυτή εξετάζόταν. Τό γεγονός αυτό φανερώνει μία συνεχή ένασχόληση, θά λέγαμε άνησυχία, για τό

νέο αυτό αντικείμενο διδασκαλίας στο Λύκειο και από αυτή την άποψη είναι βέβαια θετικό ότι άνανεώνεται κάθε χρόνο. Πάντως, χωρίς να επεκταθούμε σε συγκριτική μελέτη των παραπάνω εκδόσεων, θά προσπαθήσουμε να διατυπώσουμε κάποιες γενικές σκέψεις για τη διάρθρωση, τό περιεχόμενο και τελικά την ιστορική αντίληψη με βάση την όποία είναι γραμμένο αυτό τό έγχειρίδιο, στηριγμένο κυρίως στην δ' έκδοση.³

Λίγα για τη διάταξη της σχετικής ύλης. Σ' ένα πρώτο κεφάλαιο (σελ. 7-9) επεξηγείται ό όρος ιστορία, έπισημαίνονται οι άπαρχές της στην αρχαιότητα και αντιδιαστέλλεται από την ιστορία-έπιστήμη του 19ου και 20ου αιώνα. Στη συνέχεια εξετάζεται τό πρόβλημα του ιστορικού γεγονότος (σελ. 10-15) και του ιστορικού (σελ. 15-19), έτσι όπως παρουσιάζεται στην παλιά και τη νέα ιστοριογραφία. Στο υπόλοιπο τμήμα του Α' μέρους εξετάζονται διαχρονικά τά ιστορικά ρεύματα (σχολές) του 19ου και 20ου αιώνα: θετικισμός, μαρξισμός, σχολή Annales. Τά δύο πρώτα αναλύονται συνοπτικά (σελ. 19-22), ενώ ή σχολή των Annales και γενικά ή ιστοριογραφία

* Τό κείμενο αυτό είναι μία πιο άναπτυγμένη μορφή άνακοίνωσης στο *διήμερο συζητήσεων* με θέμα «Η διδασκαλία της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση» που όργάνωσε ή Έταιρεία Μελέτης Νέου Έλληνισμού στην Αθήνα στις 9 και 10 Μαΐου 1986.

1α. Με τό περιεχόμενο του α' μέρους του έγχειριδίου αυτού άσχολήθηκε ή Ειρήνη Κατσιμπρη, «Για τό βιβλίο *Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές*», σειρά *Θέματα Παιδείας 5*, Σύγχρονη Έποχή, Αθήνα 1985, σελ. 269-77. Τό αντιμετώπισε όμως με κάποια ξενοφοβία, γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα να τό άπορρίψει συνολικά, τουλάχιστον σ' ό,τι άφορά τό Α' μέρος, και να μην μπορέσει να άσκήσει μία ούσιαστική κριτική στις συγκεκριμένες άπόψεις που διατυπώνονται άσχετα από τον τόπο προέλευσής τους. Χαρακτηριστικό είναι τό συμπέρασμά της: «Τό μόνο που έχουμε να πούμε είναι ότι οι δαιδαλώδεις δρόμοι της Μένιν εν Φράνς λεξικοπλόκακς κουλτούρας μάλλον άπομακρύνουν παρά προσελκύουν όχι μόνο τον μαθητή αλλά και τον όποιοδήποτε από την επιστημονική άναζήτηση και τον προβληματισμό», σελ. 268.

1. *Οδηγίες για τη διδασκία της ιστορίας και διδασκαλία των μαθημάτων στο Γυμνάσιο και τό Λύκειο κατά τό σχολικό έτος 1985-86*, τεύχος Α', φιλολογικά μαθήματα, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1985, σελ. 96-98. Οι ίδιες οδηγίες δόθηκαν και τό επόμενο έτος, βλ. τό αντίστοιχο έντυπο για τό 1986-87, σελ. 90-92.

2. Έφ. *Αύγη* 15.11.1985. Η ίδια άκριβώς ύλη όρίστηκε και για τίς εξετάσεις του 1987, *Αύγη* 4.12.1986.

του 20ου αιώνα αναπτύσσεται διεξοδικότερα στο κεφάλαιο «Η νέα ιστορία (πρώτες κατευθύνσεις)» (σελ. 22-85).

Με μία πρώτη ματιά διαπιστώνει κανείς την άνιση κατανομή της όλης πύξης όφελος της νέας ιστορίας και σέ βάρος του θετικισμού και του ιστορικού υλισμού. Τό κεφάλαιο γιά τό θετικισμό θά μπορούσε κάλλιστα νά συναποτελέσει μία ένότητα μαζί μέ όρισμένα προηγούμενα ύποκεφάλαια πού αναφέρονται στό «ιστορικό γεγονός» και τόν ιστορικό (σελ. 10 κ.έ.), γιαντί παρόμοια προβλήματα τέθηκαν γιά πρώτη φορά από θετικιστές ιστορικούς του 19ου αιώνα μέσα στά πλαίσια πού έβαζε τότε ή έπιστημονική μελέτη του παρελθόντος.⁴ Η χωριστή διάταξη πού άκολουθείται έχει ως άποτέλεσμα νά μή γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στην παλιά και τή νέα ιστοριογραφία, πράγμα άπαραίτητο, άφου πρόκειται γιά σχολικό έγχειρίδιο και μάλιστα μέ έντελώς νέο περιεχόμενο γιά τούς μαθητές. Άλλά σ' ό,τι άφορά τό θετικισμό θά 'λεγε κανείς ό,τι όχι μόνο δέν εξετάζονται προβλήματα, όπως οι όροι εμφάνισης και επικράτησης της ιστορικής αυτής σχολής, τό καινούριο πού εισήγαγε στην ιστοριογραφία του 19ου αιώνα κ.λπ., αλλά ούτε και ή κριτική πού του άσκήθηκε από τις άρχές κιόλας του αιώνα μας και κυρίως τό μεσοπόλεμο.

Μέ τόν ίδιο τρόπο και στό κεφάλαιο γιά τόν ιστορικό υλισμό πού, όπως άναφέραμε, καλύπτει μία σελίδα, τά κενά και οι άσάφειες έχουν ως άποτέλεσμα νά συσκοτιστεί παρά νά δοθεί συνοπτικά αυτό πού προαναγγέλλει ό τίτλος, δηλαδή «Η επίδραση του μαρξισμού στην ιστορία». Θά άναρωτιόταν μάλιστα κανείς γιαντί τό κεφάλαιο αυτό περιορίζεται στην επίδραση πού ό μαρξισμός άσκησε στή μεταγενέστερη ιστορική σκέψη και όχι στον ίδιο τόν ιστορικό υλισμό. Θά μπορούσε τουλάχιστον νά γραφτεί π.χ. ότι πρόκειται μάλλον γιά μία μέθοδο άνάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας πού έχει ύποστεί και ύφίσταται άκόμα καταφανείς διαστρεβλώσεις —συγκεκριμένα ποιές— και ότι δέν ταυτίζεται άναγκαστικά ή καλύτερα απέχει πολύ άπ' αυτή πού εφαρμόστηκε «στις χώρες της άνατολικής Ευρώπης» (σελ. 9).⁵ Άκόμα νά έπισημανθούν οι διαφορές της από τήν ιστορική σχολή του θετικισμού ή από τή σχολή των Annales ή τά κοινά σημεία της μέ τήν τελευταία.

Τέλος, και ή διάταξη του ύπόλοιπου τμήματος του κειμένου, πού καταλαμβάνει τά 3/4 του συνόλου, νομίζουμε πώς προκαλεί μάλλον συγχύσεις στους μαθητές. Κι αυτό γιαντί εκτίθενται όχι μόνο προβλήματα πού έ-

θεσε ή νέα ιστορία, αλλά και άλλα —άκόμη πιο παράδοξο— πού άπασχόλησαν κυρίως τούς ιστορικούς του 19ου αιώνα (π.χ. Γενίκευση και νόμος στην ιστορία, σελ. 46-48, Κοινωνία και άτομο, σελ. 51-57). Άξίζει νά σημειώσουμε ότι και τά δύο αυτά κεφάλαια στην α' και β' έκδοση του έγχειριδίου είχαν μπει πριν από τό κεφάλαιο «Η νέα ιστορία» (βλ. σελ. 19 κ.έ. και 36-42). Έτσι ή μετάθεσή τους στην γ' (1984) και δ' (1985) έκδοση μετά τό κεφάλαιο «Η νέα ιστορία (πρώτες κατευθύνσεις)», είναι τουλάχιστον άτυχή, γιαντί δίνει τήν έντύπωση στον άναγνώστη ότι ή νέα και όχι ή παλιά ιστοριογραφία θέτει παρόμοια θεωρητικά προβλήματα γιά τις σχέσεις κοινωνίας και άτόμου ή γιά τούς νόμους πού διέπουν τήν ιστορική εξέλιξη. Καθώς λοιπόν τά συγκεκριμένα προβλήματα δέν έντάσσονται στην εποχή και τό ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο μέσα στό όποιο πρωτοδιατυπώθηκαν, χάνουν τό νόημά τους, άλλωθενται ή προβληματική της νέας ιστορίας, ενώ παράλληλα παραμένει έλλιπής και εκείνη της παλιάς ιστορίας. Σέ ό,τι άφορά τό κεφάλαιο γιά τούς νόμους θά έπανάβλουμε.

Ειδικότερα γιά τό κεφάλαιο περί νέας ιστορίας, δηλαδή γιά τή σχολή των Annales (σελ. 22 κ.έ.). Καθώς σ' αυτό επιχειρείται νά δοθεί ένα ιστορικό πλαίσιο πού νά εξηγήσει τήν εμφάνιση τό 1929 του περιοδικού Annales και γενικότερα της όμώνυμης ιστορικής σχολής —γιαντί ως «σχολή» νοείται— γίνεται άναφορά στην οικονομική κρίση του ίδιου έτους στην Άμερική και όχι στις προγενέστερες ή σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες στή Γαλλία ή τουλάχιστον σέ μία προηγούμενη άνάπτυξη άλλων έπιστημών του άνθρώπου. Έτσι τό ιστορικό πλαίσιο στό όποιο έντάσσεται ή εμφάνιση του περιοδικού και της νέας αυτής τάσης είναι και άνεπαρκές και λαθεμένο. Άντίθετα, αν ύπήρξαν στό βιβλίο τέτοιες πληροφορίες, θά έκानαν κατανοητή και τήν ίδια τή σχολή των Annales και τις διαφορές της από τή σύγχρονη της παραδοσιακή ιστοριογραφία και γενικότερα θά φαινόταν μέσα από τό συγκεκριμένο παράδειγμα ότι τέτοιου είδους φαινόμενα, δηλαδή έπιστημονικές τάσεις, ιστορικές σχολές κ.λπ., κυφοροδνται στή διάρκεια κάποιων χρονικών περιόδων μέσα σέ όρισμένες συνθήκες⁶ και δέν γεννιούνται ξαφνικά μία όρισμένη στιγμή. Πολύ περισσότερο ότι δέν συνδέονται μηχανιστικά π.χ. μέ οικονομικές κρίσεις πού μάλιστα ξεσπών σέ μία άλλη ήπειρο άκριβώς τήν ίδια στιγμή. Έπιπλέον τό γεγονός ότι πιο κάτω αναφέρονται δύο ιστορι-

κοί πού ήδη πριν από τήν εμφάνιση των Annales εργάστηκαν μέ τήν ίδια προβληματική, ό Λυσιέν Φέβρ και ό Φρανσουά Σιμιάν (σελ. 23-24), κάνει πιο έπιτακτική τήν άνάγκη νά άναφερθεί ή άνανέωση των ιστορικών σπουδών πού έγκαινιάστηκε ήδη από τό 1900 στή Γαλλία από τόν Άνρί Μπέρ και τήν ομάδα του,⁷ στην όποία βέβαια βρίσκουμε και τούς συγγραφείς αυτών. Έτσι, στό σχολικό έγχειρίδιο ή προσπάθεια των ιστορικών του πρώτου μισού του 20ου αιώνα νά μελετήσουν τό ιστορικό παρελθόν, θέτοντας νέα ζητήματα και άκολουθώντας νέες μεθόδους, συσκοτίζεται και άλλωθενται σ' ό,τι άφορά τή σημασία και τό χαρακτήρα της, δέν εξηγείται όρθά, συνεπώς πρέπει νά ύποθέσουμε πώς οι μαθητές έχουν μικρότερα περιθώρια νά τήν κατανοήσουν και νά τήν κρίνουν.

3. Έτσι δέν θά άναφερθούμε στά λάθη της πρώτης έκδοσης από τά όποια ξεχωρίζουμε ένδεικτικά αυτό πού γράφτηκε γιά τό θετικισμό. Διαβάσαμε λοιπόν στην α' και β' έκδοση (1983): «Τόν ίδιο καιρό μαζί μέ τήν πολιτική, στρατιωτική και διπλωματική ιστορία προάγει μέ τήν επίδραση του διαφωτισμού και του ρομαντισμού ή ιστορία του πολιτισμού και μέ τό θετικισμό ή οικονομική και κοινωνική ιστορία» (σελ. 8)! Οι ύπογραμμίσεις του συγγραφέα. Πανομοίωτη μέ τήν δ' έκδοση κυκλοφόρησε ή ε' γιά τό σχολικό έτος 1986-7 και ή στ' γιά τό 1987-8, παρά τό γεγονός ότι τήν δνοίξη του 1986 προκηρύχτηκε διαγωνισμός γιά τή συγγραφή νέου έγχειριδίου μέ τίτλο *Εισαγωγή στην έπιστήμη της ιστορίας*, βλ. *Τό Βήμα* 16.3.86.

4. Βλ. π.χ. τό κείμενο του Gabriel Monod, *Du progrès des études historiques en France depuis le XVIIe siècle*, «Revue Historique» 1(1876), πού άναδημοσιεύτηκε 100 χρόνια μετά στό ίδιο περιοδικό (τόμ. 258, 1976, κυρίως σελ. 322-24) και θεωρήθηκε τό μονίφεστο της θετικιστικής ιστορικής σχολής. Guy Bourdó - Hervé Martin, «Les écoles historiques», Éditions du Seuil, Παρίσι 1983, σελ. 168-70.

5. Οι παρανοήσεις και ό ύπερτονισμός του οικονομικού π.χ. στοιχείου άρχισαν νά διατυπώνονται ήδη από πολύ νωρίς. Γιά τό θέμα αυτό βλ. ένδεικτικά μία έπιστολή του Fr. Engels του 1890, Μάρξ - Ένγκελς, *Κείμενα γιά τήν λογοτεχνία και τήν τέχνη*, έπιλογή - παρουσίαση Carlo Salinari, έκδ. Έξάντας 1975, σελ. 55-65.

6. Ηδη από τήν τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα οι έπιστήμες του άνθρώπου, συμπεριλαμβανομένης και της ιστορίας, γνώρισαν έντονη άνάπτυξη παίρνοντας νέο περιεχόμενο. Άρκει ή άπλή άναφορά των τίτλων των νέων περιοδικών πού εμφάνιστηκαν αυτή τήν περίοδο. Ειδικά στή Γαλλία ό Emile Durkheim έκδιδε τό περιοδικό «Année sociologique», 1896, ό Paul Vidal de la Blache τά «Annales de géographie», 1891 και ό Henri Berg τή «Revue de synthèse historique», 1900.

Τελειώνοντας με τις γενικές σκέψεις για τη διάρθρωση της ύλης, επισημαίνουμε μόνο την ύπαρξη ενός κεφαλαίου με τίτλο «Διαρκές, κανονικό, αναγκαίο» (σελ. 28-31) που βρίσκεται μετά τα κεφάλαια για την ποσοτική και δημογραφική ιστορία και πολύ πιο πριν από εκείνο για την κοινωνική ιστορία. Νομίζουμε ότι θα ήταν προτιμότερο ή εννοια τής διάρκειας και τής κανονικότητας να αναλυθεί εξαρχής σαν ένα από τα κυριότερα σημεία τής προβληματικής τής νέας ιστορίας —σε αντίθεση με το σύντομο χρόνο του γεγονότος που μελετούσε αποκλειστικά ή παλιά ιστοριογραφία— και επομένως να ενυπάρχει ως προβληματισμός σ' ολόκληρο το κεφάλαιο για τη νέα ιστορία.

Η έννοια τής δομής

Πέρα όμως από το ζήτημα τής διάρθρωσης των κεφαλαίων που έχει κι αυτό την παιδαγωγική - διδακτική του σημασία, αξίζει να εξετάσουμε το ίδιο το περιεχόμενο. Από τα πολλαπλά προβλήματα, θεωρητικά και μεθοδολογικά, που θέτει το συγκεκριμένο εγχειρίδιο θα εξετάσουμε δύο μόνο, την έννοια τής δομής και τούς ιστορικούς νόμους. Επιλέξαμε αυτά τα δύο ζητήματα, γιατί σ' αυτά δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στο κείμενο και επομένως είναι ενδεικτικά για την αντίληψη που διέπει ολόκληρο το Α' μέρος του εγχειριδίου για την επιστήμη τής ιστορίας και τη μελέτη του ιστορικού παρελθόντος. Τα παραπάνω θέματα αναλύονται στα κεφάλαια «Η έννοια τής δομής στην ιστορία» (σελ. 33-34), «Οι επαναστάσεις» (σελ. 35), «Παράδειγμα μετάβασης από μία δομή ιστορικής κοινωνίας σε μία άλλη. Η Αγγλία τόν 16ο και 17ο αι.» (σελ. 36-37), «Οι παράγοντες» (σελ. 37-46) και τέλος «Γενίκευση και νόμος στην ιστορία» (σελ. 46-48) και «Διαρκές, κανονικό, αναγκαίο» (κυρίως σελ. 31).

Η έννοια τής δομής, των ιστορικών νόμων και άλλες συναφείς (αναγκαίο, παράγοντες κ.λπ.) αναλύονται από την γ' έκδ. κ.έ. σε τόση έκταση και με τέτοια έμφαση ώστε να δίνουν την κύρια θεωρητική κατεύθυνση σε ολόκληρο το α' μέρος. Η βαρύνουσα σημασία που αποκτούν στα πλαίσια του βιβλίου οι έννοιες αυτές δεν φαίνεται να είναι μία τυχαία επιλογή του συγγραφέα. Η ίδια τάση μπορεί να επισημανθεί και σε καθοδηγητικά κείμενα των τελευταίων χρόνων που στέλνονται στους καθηγητές από παράγοντες που παρεμβαίνουν στην εκπαιδευτική πράξη μέσα στα πλαίσια πάντα τής

πολιτικής του υπουργείου Παιδείας (ΚΕΜΕ, σχολικοί σύμβουλοι).⁸ Τις ίδιες έννοιες (δομή, αναγκαίο) τις συναντάμε στα θέματα των γενικών εξετάσεων, σε δύο από τις τέσσερις χρονιές που εξετάζεται το εγχειρίδιο *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*⁹ και, τέλος, τις έντοπιζουμε και σε ανέπισημα αλλά ένυπόγραφα κείμενα, πρωτότυπα ή μεταφράσεις, παραγόντων του ΚΕΜΕ που ως κάποιο βαθμό κι αυτά επηρεάζουν έμμεσα τη διδακτική πράξη.¹⁰

Βέβαια ή δομή ως νοητικό εργαλείο, κλειδί για την ανάλυση τής ιστορικής πραγματικότητας χρησιμοποιείται στα πλαίσια τής νέας ιστορίας και επομένως θα ήταν παράλειψη να μην αναλυθεί σε ένα παρόμοιο εγχειρίδιο. Εκείνο όμως που προκαλεί άρχικά αντιρρήσεις δεν είναι ούτε καν ή έμμονη (πολλές σελίδες, σχεδιαγράμματα, φωτογραφίες κ.λπ.) στην έννοια τής δομής και ή άπουσία από το εγχειρίδιο άλλων νοητικών εργαλείων που επίσης χρησιμοποιούνται σήμερα από εκπροσώπους πάντα τής νέας ιστορίας, όπως π.χ. τρόπος παραγωγής.^{10α} Είναι κυρίως ή αντίληψη του συγγραφέα πώς ή δομή χρησιμοποιείται ως «θεωρητικό σχήμα (ή μοντέλο) έρευνας και ιστορικής εξήγησης» το οποίο «έχουμε στο νου μας... και με βάση τις πηγές που διαθέτουμε, μελετούμε το φυσικό περιβάλλον, την οικονομία, τις κοινωνικές τάξεις, τούς θεσμούς (τήν όργάνωση του κράτους και το δικαιο) και την ιδεολογία».¹¹ Μία τέτοια προσέγγιση τείνει να παρουσιάσει ως σταθερό το περιεχόμενο του δρου δομής και να υποβάλει την καθολικότητα τής χρήσης του. Ωστόσο, μία και γίνεται λόγος για τη νέα ιστορία, είναι απαραίτητο να υπενθυμίσουμε την άποψη του Φ. Μπρωντέλ. Γι' αυτόν ή δομή και το μοντέλο δεν είναι δύο έννοιες ταυτόσημες. Από τη μία, ή έννοια τής δομής συνδέεται με φαινόμενα μακράς διάρκειας. «Για μās τούς ιστορικούς, γράφει ή Μπρωντέλ, δομή είναι ένδεχομένως μία συναρμολόγηση, μία αρχιτεκτονική, αλλά άκόμη περισσότερο μία πραγματικότητα που δύσκολα φθείρεται από το χρόνο και που ό χρόνο μετακινεί με μεγάλη βραδύτητα». Από την άλλη, σύμφωνα πάντα με τόν ίδιο, τά μοντέλα είναι «καινούρια εργαλεία γνώσης και έρευνας», που δεν νοούνται στατικά κι ούτε είναι έφ' άπαξ δοσμένα, ώστε να τά «έχουμε στο νου μας», όπως υποστηρίζει ή συγγραφέας του εγχειριδίου. Σύμφωνα πάντα με τόν Μπρωντέλ, «δέν είναι παρά ύποθέσεις...», «στήματα έρμηνείας που ποικίλλουν έπ' άπειρον ανάλογα με την ιδιοσυγ-

κρασία, τούς ύπολογισμούς ή το στόχο εκείνου που τά χρησιμοποιεί...». Για να δείξει ή Μπρωντέλ τη σχετικότητα ενός μοντέλου και την έπιφυλακτικότητα με την όποια πρέπει να τό χρησιμοποιούμε, παρομοίωσε τά μοντέλα με πλοία. «Τό σημαντικό για μένα, γράφει, άφου ναυπηγηθεί τό πλοίο

7. Για τόν Henri Berg και τό έργο του στα ελληνικά βλ. τά σύντομα σημειώματα των Κ.Θ. Δημαρά και Γιώργου Μουρέλου στο περιοδικό *Έρανιστής Γ'* (1965), σελ. 170-73.

8. Βλ. την έγκύκλιο του ίδιου του συγγραφέα του σχολικού εγχειριδίου, Γ. Γιαννιπούλου, που έστειλε ως σχολικός σύμβουλος στους καθηγητές του Λυκείου τής περιφέρειάς του με ήμερομηνία 28.9.1984.

9. Έφ. *Τά Νέα* 11.6.1985 «Ποιά είναι τά βασικά στοιχεία τής δομής τής ιστορικής κοινωνίας και ποιά είναι ή μεταξύ τους σχέση. Η Αγγλία τόν 16ο και 17ο αιώνα ως παράδειγμα μετάβασης από μία δομή ιστορικής κοινωνίας σε μία άλλη» και 21.6.1984 «Η αιτιότητα στην ιστορία α) Αναγκαία και έπαρκή αίτια, β) Σχήμα συνθηκών».

10. Βλ. π.χ. την αντίληψη του Φ. Κ. Βώρου για τούς ιστορικούς νόμους, έτσι όπως διατυπώθηκε πρόσφατα. «1) Η αναγνώριση των ιστορικών νόμων δέν σημαίνει άρνηση τής ανθρώπινης έλευθερίας: πάντα μένου περιθώρια έλευθερης έπιλογής: 2) οι ιστορικοί νόμοι, παρ' όλο που δέν έχουν την άυστηρότητα των φυσικών νόμων και δέν προϋποθέτουν άδήρητη αναγκαιότητα, έχουν την ίδια λογική βάση, θεμελιώνονται στην ίδια συλλογιστική», Μεθοδολογία και φιλοσοφία τής ιστορίας - Εισαγωγικό σχέδιασμα, *Νέα Παιδεία* 27(1983), σελ. 84. Οι ύπογραμμίσεις του συγγραφέα. Αντίθετα την έπόμενη χρονιά ή ίδιος μās πληροφορεί ότι οι γενικεύσεις «που τείνουν να πάρουν τή μορφή νόμου... δέν έχουν... την άυστηρότητα και την άμεσότητα φυσικού νόμου, αλλά δέν παύουν να λειτουργούν μακροπρόθεσμα με άδηρητη σχεδόν αναγκαιότητα», Σκέψεις για τη διδακτική τής Εισαγωγής στις ιστορικές σπουδές, *Δοκίμια Ιστορίας - Κοινωνιολογίας Γενικής Παιδείας*, έκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1984, σελ. 74. Βλ. επίσης του ίδιου, Η φιλοσοφία τής ιστορίας σήμερα, *Νέα Παιδεία* 28(1983), σελ. 71 και τη μετάφραση από τόν ίδιο του άρθρου του Carl Hempel, Η λειτουργία των γενικών νόμων στην ιστορία, *Νέα Παιδεία* 27(1983), σελ. 88-93 (γράφτηκε τό 1942).

10α. Αντί του δρου αυτού χρησιμοποιούνται συχνά άλλοι περισσότερο «ανάδουνο», π.χ. στη σελ. 31 «άγροτοποικεινική ζωή στα Βαλκάνια κατά την τουρκοκρατία», «νέος τρόπος ζωής, όπως αυτός διαμορφώθηκε μετά τη βιομηχανική επανάσταση». Στην ίδια σελίδα ή φεουδαρχία χαρακτηρίζεται άπλως ως «ιστορικό φαινόμενο» και όχι σαν ένας ιδιαίτερος τρόπος παραγωγής.

11. Σελ. 34. Οι ύπογραμμίσεις του συγγραφέα.

είναι να τό ρίξεις στο νερό να δείς αν επιπλέει, ύστερα να τό βάλεις να πηγαινοέρχεται, κατά τή βούλησή σου, στά νερά του χρόνου. Τό ναυάγιο είναι πάντα ή πιό άποκαλυπτική στιγμή». «Μ' αυτό τόν τρόπο τό μοντέλο γίνεται μέ τή σειρά του άπόπειρα έρμηνείας τής δομής, εργαλείο έλέγχου, σύγκρισης, επαλήθευσης τής σταθερότητας και τής ίδιας τής ζωής μιας συγκεκριμένης δομής». ¹²

Αποτέλεσμα αυτής τής «αχρονικής χρήσης» τής δομής, πού υιοθετείται άπό τό σχολικό έγχειρίδιο, είναι και ή άρρηκτη σύνδεσή της μέ τούς «βασικούς ιστορικούς νόμους». ¹³ Έτσι δοσμένη ή έννοια τής δομής, μας οδηγεί στην άχρονική στρουκτουραλιστική αντίληψη για τήν ιστορία, ^{13α} πού διατυπώθηκε μεταπολεμικά και επικρίθηκε έντονα άπό πολλούς μελετητές. Οί τελευταίοι, χωρίς να άπορρίπτουν τήν έννοια τής δομής, προτείνουν να χρησιμοποιείται αυτή άπλώς σαν ένα εργαλείο έρευνας. Κι αυτό γιατί, αν περιορίσουμε τήν έρευνά μας στο σταθερό και μη μεταβαλλόμενο μιας ιστορικής κοινωνίας, δηλαδή στή δομή, χάνουμε άπό τήν προβληματική μας τής άλλαιές πού συμβαίνουν σ' αυτή τήν ίδια κοινωνία άπό τόν ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο. ¹⁴ Πράγματι στο έγχειρίδιο ακόμα και οι επαναστάσεις νοούνται άποκλειστικά μέσα άπό τό πέραςμα άπό μια δομή σε μια άλλη. «Καθώς οι δομές διαρκούν, τό έσωτερικό τους φαίνεται σχεδόν άκίνητο. Όταν όμως συγκρίνονται διαδοχικές δομές, τότε γίνεται κατανοητή ή κίνηση, ή μεταβολή πού σημαδεύει τό πέραςμα άπό τόν ένα τύπο δομής σ' έναν άλλο. Η μετάβαση άπό τή μια δομή στην άλλη γίνεται μέ επαναστάσεις πολιτικές, άγροτικές (...), τεχνικές, επιστημονικές, δημογραφικές. Έπανάσταση σημαίνει άνατροπή τής υπάρχουσας δομής και εμφάνιση μιας άλλης νέας». ¹⁵ Πάντως όπως και να έχει τό θέμα, είτε δέχεται κανείς είτε άπορρίπτει τήν παραπάνω κριτική πού άσκήθηκε στο στρουκτουραλισμό, δέν μπορεί μέ κανένα τρόπο να ταυτίζει τή δομή, δηλαδή τά άμετάβλητα και σταθερά εκείνα στοιχεία όποιασδήποτε κοινωνίας, αυτά πού ό Μπρωντέλ όνόμασε «πλαίσια», «μονιμότητες», «επιβιώσεις», «μακροχρόνιες φυλακές πού δύσκολα ξεπερνιούνται άπό τόν άνθρωπο και δύσκολα μεταβάλλονται» ¹⁶ μέ εκείνο πού ή ιστοριογραφία του 19ου αιώνα και όρισμένοι έρευνητές του 20ου όνομάζουν νόμους τής ιστορίας. Παρ' όλα αυτά ή θέση του συγγραφέα του έγχειριδίου είναι σαφής. «Μέσα στις άμοιβαίες έξαρτήσεις» του οικονομικού, κοινωνικού, πολιτιστικού παράγοντα, οι ό-

ποιοι παράγοντες, κατά τή γνώμη του, άποτελούν τά βασικά στοιχεία τής δομής, «άνακαλύπτουμε τούς βασικούς ιστορικούς νόμους». ¹⁷ Κάτω μάλιστα άπό αυτή τήν όπτική άφαιρώνονται και ιδιαίτερα κεφάλαια στους παραπάνω παράγοντες και τούς ιστορικούς νόμους γενικά.

Ας σταθούμε λοιπόν στα δύο αυτά κεφάλαια μέ τά όποια συμπληρώνεται ή άνάλυση τής έννοιας τής δομής, «Οί παράγοντες» (σελ. 37-46) και «Γενίκευση και νόμος στην ιστορία» (σελ. 46-48). Πρόκειται για κεφάλαια πού ξαναγράφτηκαν σχεδόν άπαράλλαχτα και πού στην α' και β' έκδοση (1983) έντάσσονταν, όπως αναφέραμε, στα πλαίσια τής μελέτης τής θετικιστικής ιστοριογραφίας (σελ. 27-35 και 19-22). Ός παράγοντες πού «συντελούν τόσο στή διατήρηση τής συνοχής και τής σταθερότητας (τής δομής) όσο και στή βαθμιαία μεταβολή της» (σελ. 37), αναφέρονται ό γεωγραφικός, ό οικονομικός, ό κοινωνικός και ό πολιτιστικός (σελ. 37-46). Δέν θά άναλύσουμε κάθε παράγοντα χωριστά. Περιοριζόμαστε μόνο να ύπογραμμίσουμε:

1) Τό μονοδιάστατο χαρακτήρα μέ τόν όποιο εμφανίζονται τά διάφορα μεγέθη, κοινωνικά, οικονομικά, πολιτιστικά (δηλαδή ιδεολογικά) στην παραπάνω κατάταξη. Ένα παράδειγμα: Αναλύοντας τόν οικονομικό παράγοντα ό συγγραφέας αναφέρει ότι «ή τεχνική, ό άνθρωπος και ή φύση στην όποία αυτός έπεμβαίνει συνθέτουν τίσ παραγωγικές δυνάμεις». ¹⁸ Άπό τά τρία στοιχεία πού αναφέρονται παρατακτικά είναι άνάγκη να γίνουν κάποιες έπισημάνσεις. Η τεχνική είναι ένα ούδέτερο μέγεθος; Η σχέση των ανθρώπων μ' αυτή είναι όμοια για όλους; Μέ τή σειρά της ή φύση είναι ένα όμοιο μέ τά άλλα μεγέθη; Μήπως ό οικονομικός παράγοντας γίνεται περισσότερο κατανοητός, αν αντί του όρου τεχνική, χρησιμοποιήσουμε τόν όρο μέσα παραγωγής, τά όποια άκριβώς ό συγγραφέας έννοεί (βλ. σελ. 37), και αν ακόμα έξετάσουμε όχι γενικά τόν άνθρωπο, αλλά τό συγκεκριμένο κάθε φορά άνθρωπο ή κοινωνική όμάδα και τή σχέση του άκριβώς μέ τά μέσα παραγωγής, αν δηλαδή τά κατέχει ή όχι;

2) Τήν έξαφάνιση ούσιαστικά του ταξικού χαρακτήρα τής κοινωνίας, καθώς σαν κριτήριο για τήν κοινωνική διαστρωμάτωση θεωρείται: α) «ό πλούτος ή τό εισόδημα». Μ' αυτό τόν τρόπο όμως εκμηδενίζεται, ειδικά για τίσ καπιταλιστικές κοινωνίες, ό ρόλος του κεφαλαίου πού άσφαλώς δέν ταυτίζεται, σ' ό,τι άφορά τήν οικονομική

λειτουργία του, μέ τόν πλούτο, β) «ή κοινωνική άναγνώριση ή αξιολόγηση (status: κοινωνική θέση)». Η έξατομική και έδώ είναι σαφής, καθώς εισάγονται ήθικά μεγέθη ή κριτήρια προβολής και γ) «ή δύναμη πού μπορεί να διαθέτει ό άνθρωπος ή ό έλεγχος πού μπορεί να άσκει μέσα στην κοινωνία». Υιοθετείται έτσι τό κριτήριο τής άτομικής, προσωπικής ικανότητας του «άνθρώπου» να άνέλθει, άποψη πού προϋποθέτει ότι ή κοινωνία είναι ένα σύνολο άτομικών πρωτοβουλιών πού ίσοϋται μέ τό άθροισμα των άτόμων πού τήν άπαρτίζουν. ¹⁹ Ανα-

12. Οί έννοιες τής δομής και του μοντέλου αναλύονται άπό τόν Fernand Braudel στο άρθρο του Histoire et sciences sociales. La longue durée, «Annales E.S.C.», Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1958, σελ. 725-753. Ανατυπώθηκε στο F. Braudel «Écrits sur l'histoire», Flammarion 1969, σελ. 50, 63-4 και 71-72. Στα ελληνικά μεταφράστηκε στο περιοδικό Έποπτεία 13-14(1977), άνατυπώθηκε και στον τόμο Βασικές έννοιες, Ιμπαγο, Αθήνα 1983, σελ. 111-169. Τό ίδιο άρθρο ξαναμεταφράστηκε πρόσφατα στο Fe land Braudel, Μελέτες για τήν ιστορία, E.M.N.E., Μνήμων 1986, σελ. 13-64.

13. Σελ. 34. Η ύπογραμμισή του συγγραφέα.

13α. Δέν είναι τυχαίο ότι ό συγγραφέας του έγχειριδίου κάνει άναφορές στην ανθρωπολογία κάτω άπό αυτή τήν όπτική (βλ. για τά συστήματα συγγένειας, σελ. 42-43) ή άναφέρεται στον ίδιο τόν Claude Levi-Strauss (βλ. τό μότο στή σελ. 69).

14. Η δημοσίευση όρισμένων Έργων του Cl. Levi-Strauss, π.χ. Φυλή και ιστορία τό 1952 και Άγρια σκέψη τό 1962, έδωσε άφορμή για μια έντονη συζήτηση πού συνεχίζεται μέ μικρότερη ένταση ακόμα και σήμερα. Βλ. Henri Lefebvre, «L'ideologie structuraliste», éd. Anthropos 1971, όπου άναδημοσιεύονται άρθρα τής περιόδου 1963-69. Πιέρ Βιλάρ, Η ιστορία ως επιστήμη του ανθρώπου, Β' έβδομάδα σύγχρονης σκέψης, 4-5 Μαΐου 1966, έκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1974, σελ. 181-211. Lucien Goldmann, «Structuralisme, marxisme, existensialisme, L'Homme et la société» 1966, σελ. 105-124 και Lucien Sève, «Structuralisme et dialectique, Éditions sociales», Παρίσι 1984.

15. Σελ. 35. Οί ύπογραμμισεις του συγγραφέα.

16. Βλ. σημ. 12.

17. Σελ. 34. Η ύπογραμμισή του συγγραφέα.

18. Σελ. 39. Οί ύπογραμμισεις του συγγραφέα.

19. Είναι ένδεικτική ή χρήση των όρων ανθρωπος, μέλη μιας κοινωνίας, μιας όμάδας, άτομο, π.χ. «Τά μέλη κάθε κοινωνίας άσκούν κάποιες κοινωνικές λειτουργίες», σελ. 40. «Θεομοί είναι τά μέσα μέ τά όποία μια κοινωνία άσκει τήν ειδική έπιρροή της ή επιβάλλει τήν έξουσία της στο άτομο», σελ. 41. Η ύπογραμμισή του συγγραφέα.

20. Η σχέση τής επιστήμης μέ τήν ιδεολο-

λύοντας τόν κοινωνικό παράγοντα ό συγγραφέας του έγχειριδίου, άκόμα κι όταν αναφέρεται στην κυριαρχία μιιάς τάξης, άποφεύγει νά θέξει τό θέμα τής ταξικής έκμετάλλευσης. 'Η *κυρίαρχη* λοιπόν τάξη όρίζεται στό έγχειρίδιο ώς «'Η τάξη πού βρίσκεται στην κορυφή τής κοινωνικής ιεραρχίας και έκμεταλλεύεται τίς πηγές του πλούτου (γεωργία, βιομηχανία, έμπόριο),... (π.χ. οι εγγενείς φεουδάρχες στόν ευρωπαϊκό μεσαίωνα)» (σελ. 40). Τελικά, καθώς στόν οικονομικό παράγοντα δέν αναφέρεται ό τρόπος παραγωγής τής ύλικής ζωής, είναι έπόμενο νά άπουσιάζει και τό ζήτημα τών σχέσεων παραγωγής.

3) Τήν ειδυλλιακή εικόνα του κράτους πρόνοιας, του κράτους «ρυθμιστή τών κοινωνικών σχέσεων», πού «συγκρατεί τήν κοινωνική τάξη, υπερασπίζεται τά συμφέροντα τής κυρίαρχης τάξης ή προβαίνει σέ μεταρρυθμίσεις άποβλέποντας στό καλό τών λιγότερο ευνοημένων τάξεων» (σελ. 41). Μέ τόν τρόπο αυτό δύσκολα ό μαθητής, κι όχι μόνο αυτός, μπορεί νά κατανοήσει τό κράτος ώς άποτέλεσμα συσχετισμού κάποιων κοινωνικών δυνάμεων και έπομένως νά αντιληφθεί τόν ταξικό ανταγωνισμό πού συντελείται στα πλαίσιά του.

4) Τέλος, σ' ό,τι άφορά τόν πολιτιστικό παράγοντα, άξίζει νά έπισημάνουμε τήν άπόκρυψη τής διαπάλης τών ιδεών ανάμεσα σέ διαφορετικές τάξεις αλλά και στα πλαίσια μιιάς μόνο τάξης. 'Ετσι π.χ. ή έπιστήμη²⁰ είναι, σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα, όχι ένδεχομένως τό πεδίο διαπάλης κάποιων ιδεών, αλλά τό πεδίο στό όποιο έπιτυγχάνεται μιιά άκόμα ισορροπία. Κατά τή γνώμη του λοιπόν έπιστήμη είναι «ή λογική και μεθοδική μελέτη μιιάς κατηγορίας έμπειρικού ύλικού και τό σύνολο τών γνώσεων πού προκύπτουν άπό αυτή τή μελέτη». Αυτή ή «μελέτη» γίνεται άπό «τήν "κοινότητα τών έπιστημόνων"» ή όποια μάλιστα «παράγει όλο και περισσότερους κοινούς κανόνες, όπως τήν έντιμότητα στην έρευνα, τήν άυστηρή κριτική, τή σαφήνεια, τήν άκρίβεια κ.λπ., πού θέτουν ένα όριο πέρα άπό τό όποιο άρχίζει ή παραμόρφωση τής πραγματικότητας» (σελ. 46). Και στην περίπτωση αυτή μιιά άρμονική σχέση διαγράφεται ανάμεσα στα μέλη τής «έπιστημονικής κοινότητας». Κριτήρια ήθικου τύπου ή προβλήματα μεθοδολογίας ύποκαθιστούν, ή καλύτερα ύποκρύπτουν, τόν κοινωνικό, ταξικό χαρακτήρα τής έπιστήμης. Μ' άλλα λόγια ή άποψη του συγγραφέα προϋποθέτει τήν ταύτιση τής έπιστήμης ως κοινωνικής δραστηριότητας μέ τήν έ-

πιστήμη ως γνωστική διαδικασία. 'Επιπλέον μέ τό νά έντάσσει ό συγγραφέας τούς θεσμούς, δηλαδή τό κράτος, τό δίκαιο, τήν οίκογένεια, τό έθνος, στόν πολιτιστικό παράγοντα (σελ. 41-43), άποκρύπτει τήν άμεση έξάρτησή τους άπό τό βαθμό ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων και τών παραγωγικών σχέσεων, δηλαδή άπό τό συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής.

Είναι σαφές πώς τά παραπάνω διατυπώνονται, παρ' όλο πού δέν δηλώνεται ρητά, μέ βάση τή γνωστή φονεϊοναλιστική θεωρία τής ισορροπίας πού έμφανίστηκε πριν τό Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και διατυπώθηκε άπό τόν Τάλκοτ Πήρσονς τό 1951 στό έργο του *Τό κοινωνικό σύστημα* και πού άπό τότε γνώρισε εύρεία άπήχηση αλλά και δέχτηκε έντονη κριτική.²¹ Βέβαια δέν μπορούμε έδώ νά αναπτύξουμε διεξοδικά αυτό τό θέμα. Αυτό πού μäs ενδιαφέρει, σ' ό,τι άφορά τήν έπιστήμη τής ιστορίας, είναι οι ιδεολογικές προεκτάσεις πού αυτή ή συγκεκριμένη αντίληψη άποκτά, όταν εφαρμόζεται στην μελέτη τών ιστορικών κοινωνιών. 'Η «κανονιστική τάξη» και ή «ιεραρχία αξιών», πού ύπονοούνται μέσα άπό τά κριτήρια μέ βάση τά όποια στό συγκεκριμένο έγχειρίδιο εξετάζονται οι διάφοροι παράγοντες, άποκλείουν τή δυνατότητα νά συμπεριλάβουμε στην προβληματική μας και έπομένως νά φωτίσουμε τίς βαθύτερες αιτίες τών κοινωνικών, ταξικών ανταγωνισμών, καθώς όλα έντάσσονται στην σφαίρα τής ήθικης και τών «διατομικών» σχέσεων και άποκρύπτονται οι σχέσεις έκμετάλλευσης - ύποταγής.²²

Παράγοντες και ιστορικοί νόμοι

'Ακριβώς τό θέμα αυτό άγγίζει και τό περιεχόμενο του κεφαλαίου «Γενίκευση και νόμος στην ιστορία». Θα προτιμήσουμε έδώ αντί νά αναλύσουμε τούς ίδιους τούς νόμους πού αναφέρονται στό έγχειρίδιο (νόμος για τή σχέση άνθρωπου-φύσης, νόμος για τή σχέση οικονομικού και κοινωνικού στοιχείου, κοινωνικού και πολιτιστικού στοιχείου, νόμος για τή σύνδεση τών στοιχείων τής δομής, σελ. 46-47); νά έξετάσουμε τή γενικότερη αντίληψη πού προτείνεται για τήν άνάλυση τής ιστορικής πραγματικότητας στό σημείο αυτό. Σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα του έγχειριδίου «άπό τή μελέτη τής δομής τής ιστορικής κοινωνίας και τών στοιχείων της (ή τών παραγόντων) προκύπτουν... βασικοί ιστορικοί νόμοι πού ισχύουν για κάθε ιστορική κοινωνία». Κι αυτοί οι νόμοι,

πού, όπως σημειώνεται σέ άλλο σημείο, ύπάρχουν σέ κάθε άφήγηση, είτε ονομάζονται ρητά είτε όχι, «ισχύουν για κάθε ιστορική κοινωνία, έχουν δηλαδή καθολική ισχύ...» (σελ. 47). Αυτές οι άποφθεγματικές φράσεις συμπληρώνονται άπό τόν όρισμό «του καθήκοντος του ιστορικού πού είναι νά έξετάζει σέ κάθε περίπτωση, μετά άπό προσεκτική μελέτη τών πηγών, πώς και πόσο ισχύει ό κάθε ιστορικός νόμος» (σελ. 48) και όχι ένδεχομένως νά κατανοήσει τήν πολυπλοκότητα μιιάς συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας ή νά θέσει κάποια προβλήματα πρός έρευνα. 'Ετσι, κι όταν άκόμα δηλώνεται ότι «οι νόμοι έχουν *ιστορικότητα*, δέν ισχύουν δηλαδή όμοιόμορφα για κάθε ιστορική πραγματικότητα»²³ — άφήνουμε τό πρόβλημα πόσο ιστορικά μαθαίνουμε νά σκεφτόμαστε σέ όλες τίς βαθμίδες τής εκπαίδευσης στην 'Ελλάδα, έπομένως άν καταλαβαίνουμε τόν όρο 'ιστορικότητα'—, αυτό πού βαραίνει περισσότερο σ' αυτό τό σημείο του κειμένου καθώς και στίς οδηγίες του ΚΕΜΕ, είναι ή ύπαρξη «βασικών ιστορικών νόμων» οι όποιοι μάλιστα πρέπει νά άποτελέσουν και άντικείμενο έρευνας.

'Αλλά τί σημαίνει νά έπικεντρώσουμε τήν προσοχή μας στην μελέτη τών νόμων πού διέπουν τά στοιχεία τής δομής (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό); Μ' άλλα λόγια τί σημαίνει νά μελετάμε στην ιστορία στοιχεία, δηλαδή δομές και συστήματα και όχι συγκεκριμένες κοινωνίες, τίς ιδιαιτερότητές τους, τίς μεταβολές τους; Δέν δίνουμε μέ τόν τρόπο αυτό έμφαση και προτεραιότητα στό σταθερό τής ιστορίας και όχι στό μεταβαλλόμενο; Δέν παραγνωρίζουμε έτσι τόν πρωταρχικό ρόλο πού παίζει ό άνθρωπος παράγοντας; Είναι τυχαίο άραγε πού ό μόνος νόμος άπό όσους αναφέρονται στό έγχειρίδιο πού άφορά τόν άνθρωπο είναι εκείνος πού διέπει τή

για δέν ξεκαθαρίζεται τελικά στό έγχειρίδιο. 'Ετσι, ενώ στην σελ. 43 διαβάζουμε «'Η ιδεολογία εκφράζει... τίς μη έπιστημονικές αντίληψεις για τήν ήθική, τή θρησκεία...», στην σελ. 46 μαθαίνουμε ότι «δέν μπορούμε νά όρθοθετήσουμε κατά τρόπο ξεκάθαρο τήν ιδεολογία άπό τήν έπιστήμη».

21. Για τίς κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες μέσα στίς όποιες εμφανίστηκε ή παρσονική θεωρία βλ. Michel Dion, «Sociologie et idéologie», Editions sociales, Παρίσι 1973, κυρίως σελ. 81. Κριτική στην ίδια θεωρία άσκησε και ό C. Wright Mills, *'Η κοινωνιολογική φαντασία*, έκδ. 'Ολκός, 'Αθήνα 1974.

22. Στο ίδιο, κυρίως σελ. 45-85.

23. Σελ. 48. 'Η ύπογράμμιση του συγγραφέα.

σχέση του με τη φύση; Μέ τα παραπάνω ερωτήματα δεν βάζουμε βέβαια για πρώτη φορά το πρόβλημα της ύπαρξης νόμων στην ιστορική εξέλιξη. Είναι γνωστό πώς αυτό έχει διατυπωθεί από παλιά. Ύποστηρίχθηκε κατά καιρούς και μάλιστα από ριζικά διαφορετικές ιδεολογικές θέσεις. Αρχικά οι θετικιστές ιστορικοί του 19ου αιώνα, επηρεασμένοι από την ανάπτυξη των θετικών επιστημών στην εποχή τους, καθώς και για άλλους κοινωνικούς και ιδεολογικούς λόγους αναζητούσαν, σε αντίστοιχία με τους φυσικούς νόμους, τούς νόμους που διέπουν την ιστορική πραγματικότητα. Αργότερα υποστηρίχθηκε η ίδια ντετερμινιστική αντίληψη από σοβιετικούς μελετητές, για να έξηγηθεί και στη συνέχεια να δικαιολογηθεί ο σημερινός κοινωνικός και πολιτικός σχηματισμός της Σοβιετικής Ένωσης,²⁴ τέλος από άλλους, για να παρουσιαστεί ο καπιταλισμός ως το τελευταίο στάδιο στο οποίο αναγκαστικά φτάνουμε περνώντας από άλλα πέντε ή τρία στάδια.²⁵ Η ύπαρξη όμως νόμων υποστηρίχθηκε και έξω από αυτό το θεωρητικό πλαίσιο της γραμμικής ιστορικής εξέλιξης. Η ιστορία θεωρήθηκε σαν ένα σύστημα, και μάλιστα κλειστό, το οποίο μέσα στο χρόνο και το χώρο λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο. Άλλα, για να φέρουμε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα, τί κοινό μπορεί να έχει η πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής με τη συσσώρευση πλούτου στο φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής; Και επομένως πώς θα «έξετάσει» ο ιστορικός —αφού αυτό ορίζεται ως καθήκον του στο σχολικό εγχειρίδιο— πώς και πόσο ισχύει ο ιστορικός νόμος «για τη σχέση οικονομικού και κοινωνικού στοιχείου»; Πρόκειται για μεγέθη που απλώς δεν είναι «ομοίμορφα» ή για δύο οικονομικά μεγέθη με έντελώς διαφορετική οικονομική και κοινωνική λειτουργία και βαρύτητα στις αντίστοιχες κοινωνίες; Από την άλλη μεριά, με την απόρριψη των βασικών ιστορικών νόμων, οδηγούμαστε στην άποψη σύμφωνα με την οποία η ιστορία είναι η διαδοχή τυχαίων περιστατικών, ένα «ζωντανό μυθιστόρημα», όπως έχει προταθεί.²⁶ Άποψη που στην ουσία αποκλείει την ιστορία σαν γνώση-δπλο ή σαν γνώση με εκπολιτιστικό ρόλο. Συνεπώς καμιά από τις δύο παραπάνω απόψεις δεν βρίσκονται, κατά τη γνώμη μας, κοντά στην πραγματικότητα. Θα μπορούσαμε ίσως να δεχτούμε την άποψη ότι υπάρχουν ορισμένοι νόμοι που ισχύουν για κάθε τρόπο παραγωγής χωριστά, αλλά που δεν συνεπάγονται απαραίτητα την ύπαρξη μιας παγκόσμιας νομοτέ-

λειας, γιατί η δυνατότητα να γενικευτούν, ακόμα και στα πλαίσια του ενός τρόπου παραγωγής, φαίνεται περιορισμένη. Για το τελευταίο αυτό θέμα το παράδειγμα που ο Ν. Σβορώνος ανέλυσε πρόσφατα είναι χαρακτηριστικό. Ένώ υπάρχουν αναλογίες ανάμεσα στη βυζαντινή και τη δυτική κοινωνία σ' ό,τι αφορά τον τρόπο παραγωγής, μία σειρά ωστόσο από διαφορές στο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο μās εμποδίζουν να τις ταυτίσουμε και να τις άποκαλέσουμε και τις δύο φεουδαρχικές.²⁷

Τά περιορισμένα πλαίσια ενός άρθρου δεν μās επιτρέπουν να επιμείνουμε σε επιμέρους ζητήματα που ανακύπτουν από την ανάγνωση αυτού του κεφαλαίου. Αυτό που άξιζει τελικά να έπισημανθεί είναι ο υπερτονισμός του άτομου - ήγέτη, χωρίς μάλιστα να συσχετίζεται με τις κοινωνικές, οικονομικές και άλλες συνθήκες που συμβάλλουν κάθε φορά στην ανάδειξή του. Τά περί προσωπικότητας δίνονται χωρίς προσδιορισμούς τόπου και χρόνου, με ταυτολογίες του τύπου «Στήν κορυφή της ιεραρχίας στέκεται ο άρχηγός, η προσωπικότητα που ξεχωρίζει επειδή ήγείται, ο ήγέτης» (σελ. 53). Και παρακάτω, ενώ γίνεται προσπάθεια να προσδιοριστεί αυτό κοινωνικά —«ο ήγέτης εκφράζει κάποιο συσχετισμό κοινωνικών δυνάμεων, ζεί, ανεξάρτητα από τη θέλησή του, σ' ένα κοινωνικό πλαίσιο, που προϋπήρχε κι είχε τη δική του καθορισμένη φορά και δυναμική, δική του ιστορική πορεία, στην όποια κι αυτός κινούνταν» (σελ. 53)—, τελικά έξογκώνεται, με όρους που παραπέμπουν στο θυμικό, τό έργο που καλείται αυτός μόνος να επιτελέσει. «Ο ήγέτης καλείται από τις κοινωνικές δυνάμεις που εκπροσωπεί ή συγκινεί να δώσει λύσεις σε προβλήματα, να ικανοποιήσει αιτήματα, να αντιμετώπισει κινδύνους, να άνταποκριθεί στις επιδιώξεις, στις προσδοκίες, στα όραματα, στους άνεκπλήρωτους πόθους της κοινότητας» (σελ. 54). Μετά από αυτά πολύ φυσιολογικά ο συγγραφέας καταλήγει να έπιβεβαιώσει την ύπαρξη του «χαρισματικού ήγέτη».²⁸ Η συμβολή των ήγετών στην ιστορική εξέλιξη —ας σημειωθεί ότι πρόκειται πάντα για πολιτικούς ήγέτες— διαγράφεται με μεγαλοστομίες. «Σε μεταίχμια εποχών άναδειχονται μεγάλοι ήγέτες και δίνεται η έντύπωση ότι αλλάζουν αυτοί την πορεία της ιστορίας. Μερικοί από αυτούς γίνονται πρώιμοι εκφραστές, μορφοποιούν μία εποχή (Μ. Κωνσταντίνος, Κρόμβελ, Λένιν, Μάο), άλλοι είναι τό άποτέλεσμα μίας φάσης κυοφορίας (Άδγουστος, Ναπολέον, Βίμαρκ, Βενιζέλος)»²⁹ (σελ. 55). Και

πίο κάτω «οί λαοί... θεοποιούν τούς ήγέτες τους». Τελικά ο συγγραφέας καταλήγει στο ότι «όσο περισσότερο έμβαθύνουμε στην ιστορία, τόσο καλύτερα κατανοούμε ότι η προσωπικότητα δεν είναι ο μοναδικός δημιουργός της» (σελ. 57), χωρίς πάντως πουθενά να ριξει τη διαλεκτική σχέση που ύπρχει ανάμεσα στο άτομο και την

24. Βλ. π.χ. στα έλληνικά Ι. Σ. Κόν, *Φοβούνται τούς νόμους της Ιστορίας*, μτφρ. Τ. Βαφειάδη, έκδ. Γνώσεις, Άθήνα 1978, «...τό σοσιαλιστικό σύστημα φανερώνεται προοδευτικό κοινωνικό σύστημα που κληρονόμησε ο, τι καλό και προοδευτικό ύπηρχε στην ιστορία της άνθρωπότητας και, από ιστορική νομοτέλεια, ήρθε να άντικαταστήσει τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα», σελ. 108 και άλλου «Οί νόμοι που κυβερνούν την εξέλιξη στην κοινωνία, όπως και οί νόμοι που κυβερνούν τη φύση, είναι νόμοι άντικειμενικοί. Αυτό σημαίνει πώς υπάρχουν ανεξάρτητα από τη θέληση και από τη συνείδηση των ανθρώπων», σελ. 20. Και Βίκτωρ Νεζινάνοφ, *Η λογική της Ιστορίας*, μτφρ. Μ. Χριστοδουλίδη, έκδ. Πλανήτης (χ.χ.).

25. Michèle Bertrand, «Le marxisme et l'histoire», Editions sociales, Παρίσι 1979, σελ. 197, σημ. 2 όπου και βιβλιογραφία.

26. Paul Veyne, «Comment on écrit l'histoire», éd. du Seuil, Παρίσι 1978, σελ. 10 (α' έκδ. 1971).

27. Ν. Σβορώνος, «Η έπιστήμη της ιστορίας και τό επάγγελμα του ιστορικού», *Άνάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Ιστορική βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Άθήνα 1982, σελ. 28-29 βλ. και Πιέρ Βιλάρ, «Η ιστορία ως έπιστήμη του ανθρώπου, δ.π.», σελ. 189. Μ. Bertrand, *Le marxisme et l'histoire*, δ.π., κυρίως τό κεφάλαιο. Ύπαρχουν νόμοι στην ιστορία; σελ. 195-205.

28. Σελ. 54. Η ύπογράμμιση του συγγραφέα.

29. Τά κριτήρια βέβαια με τά όποια διακρίνεται η πρώτη ομάδα ήγετών από την άλλη είναι άσαφή.

30. Τά παραδείγματα με τά όποια άρχίζει τό κεφάλαιο «κοινωνία και άτομο», για τά δύο κορίτσια δηλαδή «που μικρά τά είχαν άρπάξει οί λύκοι» και τό άγόρι «που κι αυτό είχε ζήσει στη σπηλιά ενός λύκου» (σελ. 51) θίγουν γενικά τό ζήτημα της κοινωνικοποίησης του άτομου που όμως είναι έντελώς διαφορετικό από τό πόσο τό άτομο επηρεάζει την ιστορική εξέλιξη στα πλαίσια της ομάδας. Έτσι, μάλλον σύγχυση προκαλούν και άποπροσανατολίζουν τον άναγνώστη από τό ιστορικό πρόβλημα.

31. Και η εικονογράφηση αυτού του κεφαλαίου είναι ένδεικτική. Από τη μία τέσσερις φωτογραφίες «μεγάλων άνδρών», Μέγας Άλέξανδρος, Ροβεσπιέρος, Ναπολέον Βοναπάρτης, Έλ. Βενιζέλος· από την άλλη μία φωτογραφία τραβηγμένη από ψηλά: Ένας άνδρας σε πανώψηλο βάθρο - οικόδομημα και μπροστά του πολύ χαμηλότερα πολυάριθμο πλήθος που διακρίνεται σαν μυρμηγκία!

κοινωνία στην οποία ζει, χωρίς δηλαδή να επισημαίνεται ο διττός ρόλος του ανθρώπου στην ιστορική εξέλιξη, ότι δηλαδή αυτός δρᾷ και ὡς ὑποκείμενο και ὡς ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας.³⁰ Ὁ ἀναγνώστης μένει μέ τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ δύο ἀντιπαρτιθέμενα μεγέθη: τὴν κοινωνία —μάδα, μάζα, ὄχλος, λαός εἶναι καὶ οἱ ὄροι πού χρησιμοποιοῦνται— καὶ τὸ ἄτομο, πῶς συγκεκριμένα τὸν ἡγέτη.³¹

Συνοψίζοντας τίς προηγουμένες παρατηρήσεις θὰ λέγαμε ὅτι ἐνῶ ἀρχικά ὀρισμένα ζητήματα ἐκτέθηκαν, καὶ πολὺ σωστά κατὰ τὴ γνώμη μας, μέ μιὰ χρονολογικὴ σειρὰ κατὰ ἱστορικὰ ρεύματα, σχολές (θετικισμός, μαρξισμός, νέα ἱστορία), στή συνέχεια κάποια ἄλλα καὶ ἴσως πῶς σημαντικὰ ἱστορικὰ προβλήματα παρουσιάστηκαν ἀποκλειστικά κάτω ἀπὸ τὴν ὀπτική μιᾶς ὀρισμένης τάσης, τοῦ δομισμού - λειτουργισμού, πού δέν εἶναι, νομίζω, οὔτε ἡ ἐπικρατέστερη σήμερα στὸ χῶρο τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν καὶ, τὸ κυριότερο, οὔτε ἡ πῶς «ἱστορική». Ὁ μαθητὴς καλεῖται νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα μέσα ἀπὸ συσχετίσεις ἀφηρημένων μεγεθῶν πού συγκροτοῦνται σὲ δομές, μέσα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ «βασικῶν ἱστορικῶν νόμων» καθὼς μέσα ἀπὸ τὴν ἀντιθετικὴ σχέση κοινωνίας καὶ ἀτόμου. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο γι' αὐτὸν νὰ συλλάβει τὸ πολὺπλοκο τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας ἢ νὰ ὑποψιαστεῖ ὅτι ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ κατανόηση μιᾶς κοινωνίας, δηλαδή ἡ ἀνίχνευση καὶ ἐρμηνεία τῶν ἰδιαίτεροτήτων τῆς. Ἐπιπλέον ὁ μαθητὴς μένει κατὰ πάσα πιθανότητα μέ τὴν ἐντύπωση ὅτι, μελετώντας τὸ ἱστορικὸ παρελθόν μέ τὸν τρόπο πού προτείνει ὁ συγγραφέας τοῦ ἐγχειριδίου, εἶναι πράγματι δυνατό νὰ φτάσουμε στήν ἀλήθεια, ἢ ἀκόμα στή διατύπωση ἱστορικῶν νόμων — καὶ τὰ δύο ἐξάλλου συμπεριλαμβάνονται στοὺς στόχους τοῦ ὑπουργείου Παιδείας καὶ τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου. Τελικὰ ἐξαιτίας τῆς ἀνεπάρκειας καὶ τῆς μονομέρειας πού χαρακτηρίζουν τὸ κείμενο τοῦ ἐγχειριδίου (οὔτε ὅλα τὰ ἱστορικὰ ρεύματα ἀναλύθηκαν οὔτε ἔγιναν ἀναφορὰς στήν κριτικὴ πού τοὺς ἀσκήθηκε) καθὼς καὶ ἐξαιτίας τοῦ συγκεκριμένου τρόπου μέ τὸν ὅποιο εἶναι γραμμένο (ζητήματα πού ἔθετε ὁ θετικισμός ἀναφέρονται κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «νέα ἱστορία») ὁ μαθητὴς μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πῶς ὄχι μόνο συναντᾶται μεγάλες δυσκολίες στήν ἐκμάθηση τῶν συγκεκριμένων ἱστορικῶν ρευμάτων, τῶν μεθοδολογικῶν καὶ θεωρητικῶν ζητημάτων πού ἔθεσαν κ.λπ., ἀλλὰ τὸ κυριότερο δυσκολεύεται νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν

ἱστορικότητα τῶν ἀπόψεων πού διατυπώθηκαν καὶ ἐφαρμόστηκαν κατὰ καιροὺς στή μελέτη τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Μ' ἄλλα λόγια εἶναι πιθανὸ πῶς δέν θὰ κατανοήσει τελικὰ γιὰ τί κάθε ἐποχὴ καὶ κοινωνία γράφει τὴ δική της ἱστορία. Δέν ὑπάρχει στὸ συγκεκριμένο ἐγχειρίδιο καμιά ἀναφορὰ γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ χρῆση τοῦ παρελθόντος. Ἀφθοοῦν τὰ κείμενα τῶν ἱστορικῶν τῶν δύο τελευταίων αἰῶνων πού θὰ ζωντάνευαν τέτοιου εἶδους προβλήματα, δέν ἀφέθηκαν ὅμως οἱ ἴδιοι ὁ ἱστορικοὶ νὰ μιλήσουν. Ἀντίθετα ὅταν ὁ συγγραφέας θέτει τὸ ζήτημα «τῆς ἱστορικῆς μας παιδείας» στήν Ἑλλάδα καὶ εἰδικότερα «τῆς ἀνεπαρκούς πληροφόρησης τοῦ Ἑλληνα» (τίνος ἄραγε ἀκριβῶς;), ἀναζητᾷ τὴν ἐξήγηση στὸν ἴδιο τὸν ἱστορικὸ ὁ ὅποιος «δέν πλησίασε ὅσο ἔπρεπε τὸ μέσο ἀναγνώστη μέ ἐκλαϊκωμένα ἐπιστημονικὰ ἔργα» (σελ. 18). Τὸ θέμα ὅμως, νομίζουμε, δέν εἶναι ποσοτικὸ —ἐπαρκές / ἀνεπαρκές ἱστορικὴ γνώση— ἀλλὰ ποιὰ ἀκριβῶς ἱστορικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ παρελθόν ἔχουν τὰ διάφορα κοινωνικὰ στρώματα στήν Ἑλλάδα καὶ πῶς αὐτὴ συγκροτεῖται. Πρόκειται μ' ἄλλα λόγια γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἱστορικῆς συνείδησης πού διαμορφώνεται καθημερινὰ σὲ ποικίλους χώρους τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Τελικὰ μέ τὸ ἐγχειρίδιο *Εἰσαγωγὴ στὶς ἱστορικὲς σπουδές* ὁ μαθητὴς δέν φαίνεται νὰ «εἰσάγεται» στήν ἐπιστῆμη τῆς ἱστορίας. Καλεῖται νὰ μάθει, ἢ μᾶλλον νὰ ἀποστηθίσει —ἀν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀμνησία σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ συγκεκριμένο ἐγχειρίδιο πού παρατηρεῖται στοὺς πρωτοετείς φοιτητὲς τῆς φιλοσοφικῆς τῶν τελευταίων χρόνων— κάποιες γνώσεις ἀσύνδετες ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, αὐτὴ πού καθημερινὰ βιώνει καὶ βλέπει νὰ ἐξελίσσεται μπροστὰ του κι αὐτὴ πού μελετᾷ, ὅπως τὴ μελετᾷ, οἱ ἱστορικοὶ γύρω του.

Ἀγγελικὴ Κωνσταντακοπούλου

Ἐκδοτικά ἦθη

Στὸ ἀφιέρωμα «ἡ ἀρχαία τραγωδία» τοῦ περιοδικοῦ *Λέξη* (ἀρ. 75-76, Ἰούλιος-Αὐγούστος '88) δημοσιεύεται μιὰ συζήτηση ἀνάμεσα στοὺς Πέτερ Στάν καὶ Ἀντουάν Βιτέζ μέ θέμα τὴν ἀρχαία τραγωδία, σὲ «μετάφραση Θανάση Ἀντωνίου». Μετάφραση ἀπὸ ποιά γλῶσσα καὶ ἀπὸ ποῖο ἐντυπο; Μήπως ἡ ἀπουσία ὁποιαδήποτε ἀναφορᾶς ὑπονοεῖ πῶς πρόκειται γιὰ μιὰ συζήτηση πού ὀργάνωσε τὸ ἴδιο τὸ περιοδικὸ *Λέξη* μέ τίς δύο προσωπικότητες τοῦ θεάτρου;

Οἱ ἐκδότες τῆς *Λέξης* ἴσως νὰ μὴν θυμοῦνται οὔτε καν τὸ ἐξώφυλλο τοῦ τεύχους 50(1985) τοῦ *Δεκαπενθήμερου Πολίτη*, στὸ ὁποῖο (δίπλα στὶς φωτογραφίες τῶν δύο σκηνοθετῶν) ἀναγράφεται ἐκρινέστατα: «ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΟ: Ὁ Ἀντουάν Βιτέζ καὶ ὁ Πέτερ Στάν συζητοῦν γιὰ τὴν Ἀρχαία Τραγωδία καὶ τὸ Θέατρο». Πρόκειται γιὰ μιὰ συζήτηση πού ὀργάνωσε τὸ περιοδικὸ μας πρὶν τρία ἀκριβῶς χρόνια ὅταν οἱ δύο ξένοι σκηνοθέτες βρισκόνταν στήν Ἀθήνα. Οἱ συντάκτες τῆς *Λέξης* μπορεῖ νὰ ἀγνοοῦσαν τὴν πρώτη δημοσίευση τῆς συζήτησης, ἀλλὰ γιὰ ποιούς ἄραγε λόγους δέν ἀναφέρουν οὔτε τὴν γαλλικὴ πηγὴ (Περιοδικὸ *L'art du théâtre*, No 5, φθινόπωρο 1986, τίτλος τῆς δημοσίευσης: *Entretien d'Athènes*) ἀπ' ὅπου μεταφράζουν ἓνα κομμάτι τῆς συζήτησης, παραλείποντας βέβαια ἐκεῖνο τὸ μεγάλο τμῆμα στὸ ὁποῖο παίρνουν τὸν λόγο ταπεινοὶ τους συμπατριῶτες, ὁ Νικηφόρος Παπανδρέου καὶ ὁ Νίκος Πολίτης, στοὺς ὁποίους ὀφείλεται καὶ ἡ πρωτοβουλία καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς ἐνλόγου συζήτησης. Πέρα ἀπὸ τὸ δεοντολογικὸ θέμα, ἀνακύπτει κι ἓνα οὐσιαστικότερο: Ἦ ἀναφορὰ στὸ τεῦχος τοῦ *Δεκαπενθήμερου Πολίτη* θὰ πληροφοροῦσε τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη γιὰ τὴ συζήτηση ἐκεῖνη πού, βέβαια, ἦταν πολὺ ἐκτενέστερη, ἔθιγε πολὺ περισσότερα θέματα καὶ κυρίως ἔδειχνε καλύτερα τίς ἀπόψεις τῶν δύο σκηνοθετῶν γιὰ τὴν τραγωδία καὶ τὸ θέατρο ἀπ' ὅσο ἐπιτρέπουν τὸ ἀποσπασματικὸ δημοσίευμα τῆς *Λέξης*. Θὰ τοὺς ὀφείλονταν μιὰ καλύτερη ἐνημέρωση.

Σεούλ, Σεούλ, τί με διώκεις...

Και ενώ βαινουμε πλησίον προς τό 1992, μέ τίς ράγες του Τρικούπη και τά καλώδια του Παπάγου, τό βιαστικό «1996» άρχισε ήδη νά ψωμίζει δσους εγκολπώνονται τίς Μεγάλες Ίδέες αλλά αδτό δέν τούς αναγκάζει νά αποποιηθούν και τή μικρά ύλη. Έτσι, ή ΑΚΤΩΡ Α.Ε., τουτέστιν ό Μπόμπολας, δ έστί μεθερμηνευόμενον τό Έθνος (ιδού λοιπόν δικαίως όμιλον περί έθνικής ύποθέσεως) ανέλαβε νά κατασκευάσει τό Όλυμπιακό κολυμβητήριον έναντι όχτώ δισεκατομμυρίων. Έξι δισεκατομμύρια ήταν στην άρχή αλλά οι τιμές άκολουθήσαν τόν Σεργκέι Μπούμπκα στις αίθεροβασίες του και έντός μίας και μόνης έβδομάδος έφτασαν τά όχτώ. Νά τά κατοστήσουν; Μά δέν χρειάζονται εύχές για τά σίγουρα...

Άλλά εκείνος πού κυρίως θά τραφεί (πολιτικά) από τήν Έπιχρυσωμένη Όλυμπιάδα είναι ό Όλυμπιακός ύπουργός Γεώργιος

του Άνδρέα. Αυτή είναι άλλωστε ή προίκα του, και όχι τό άποπαίδι, τό ύπουργείο της Παιδείας δηλαδή. Μέ τούς Golden Olympics θά ένηλικιωθεί και θά κερδίσει τό ίματζ του ό Πανανδρέου του 2000.

Γιά τούς ύπόλοιπους, τό θέαμα. Ό βαρόνος ντέ Κουμπερτέν («ός είναι εύλογημένος ό Φύρερ» ξεσπασε κηρύσσοντας τή λήξη της Όλυμπιάδας του '36). Και ή Φλόγα. Μέ ήλεκτρονικές μουσικές και πλαστικά μπάλετα ή καλλιμάρμαρη παράδοσή της. Μέ τελετές και πανηγύρεις πού ύποτίθεται πώς έλκουν τήν καταγωγή τους από τούς αρχαίους παππούδες. Άλλά σκότος καλύπτει (και) τή Φλόγα. Καθόσον ή τελετή της άφής της τυγχάνει ναζιστικής έμπνεύσεως και πρώτης έφαρμογής: τήν «έστησε» ή σκηνοθέτης του Τρίτου Ράιχ Λένι Ρίφενσταλ.

Μολαταύτα, περίσσεψε ό υπερθετικός και τά λευκά γάντια. Τέτοια φορούν και

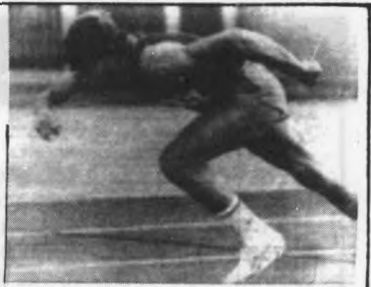
οί φίλαθλοι άστυνομικοί της Νότιας Κορέας όταν συμμορφώνουν τούς διαδηλωτές. Άλλά ή κερδία έπιχείρηση άνασύστασης των μύθων δέν δυσκολεύεται νά άντιπαρέλθει τή δεινή πραγματικότητα. Έποτίθεται, λοιπόν, πώς ό λαός της Έλλάδος έδωσε τή φλόγα του στο λαό της Κορέας. Άνάλογα ύπόθεση έμπορεύονταν οι μεταπράτες της έξουσίας και τριάντα τόσα χρόνια πριν. Όταν ό λαός της Έλλάδος έξεστράτευε για νά σώσει τό λαό της Κορέας, «νά του δείξει τί θά πεί έλευθερία» «πνίγοντας τούς κίτρινους στο αίμα»...

Μιά κάποια άλλη δεινή πραγματικότητα, καταπλεκωμένη άπ' τά μυθεύματα των έξαγνιστών του παρελθόντος, άφηγείται ό Αίλιανός στην Ποικίλη Ίστορία του:

«Κατά τήν πρώτην και έννεηκοστήν Όλυμπιάδα, καθ' ήν ένίκα Έξάινετος ό Άκραγαντίνος στάδιον, άντηγωνίσαντο άλλήλοις Ξενοκλής και Εύριπίδης. Και πρώτος γε ήν Ξενοκλής, δστις ποτέ ούτός έστιν, «Οιδίποδι» και «Λυκάονι» και «Βάκχαις» και «Άθάμαντι» Σατυρικῶ. Τούτου δεύτερος Εύριπίδης ήν «Άλεξάνδρω» και «Παλαμήδει» και «Τρωσί» και «Σισύφω» Σατυρικῶ. Γελοϊον δέ (ού γάρ;) Ξενοκλέα μὲν νικάν, Εύρυπίδην δέ ήττῶσθαι, και ταύτα τοιούτοις δράμασι. Τῶν δύο τοίνυν τῶ έτερον: ή άνόητοι ήσαν οι της ψήφου κύριοι και άμαθείς και πόρρω κρίσεως όρθής, ή έδεκάσθησαν. Άτοπον δέ έκάτερον και Άθηναίων ήκιστα άξιον.»

«Έδεκάσθησαν», λοιπόν, οι Άθηναίοι. Όπως και σήμερα. Όποτε ή δωροδοκία συντελείται μ' ένα δώρο πλαστικό θέαμα...

Παντελής Μπουκάλας

ΕΡΩΣ ΑΝΙΕΡΟΣ

Ναί. Τ' αγαπάμε τ' αρχαία μας.

Τό Λόφο του Φιλοπάπου τόν παραδώσαμε στις φλόγες των πρασινοάγων μόνο και μόνο για νά μήν τόν μολεύουν πιά οι χυμοί των θηρευτών της νυχτερινής ήδονής.

Τό Θέατρο της Έπιδάουρου τό παραδώσαμε στον ίθαγενή «Πανναυπλιακό», για νά προπονούνται οι θεατρόφιλοι ποδοσφαιριστές του άνεβοκατεβαίνοντας τά σκαλιά του, μόνο και μόνο για νά άποδείξουμε πόσο βαθιά έχει χαραχθεί μέσα μας τό παλαιό εκείνο «νοϋς ύγιής έν σώματι ύγιει».

Τόν Τύμβο του Μαραθώνα τόν παραδώσαμε κι αυτόν δι' ειδικής ύπουργικής άποφάσεως, στους αθάιρετους οικιστές μόνο και μόνο για μή βαραίνει τίς ένδοξες σκιές των τεθνεώτων ή άγονη μοναξιά.

Τά εύρήματα της Βεργίνας θά τά παραδώσουμε έν καιρῶ τῶ δέοντι στην τοπική «Έταιρεία Άνάπτυξης» μόνο και μόνο για νά μήν τά ιδιοποιηθεί κανένας ιδιοτελής Άνδρόνικος.

Ναί. Πολλές, πάμπολλες οι άποδείξεις. Τ' αγαπάμε τ' αρχαία μας. Και, ως γνωστόν, ή άγάπη δέν είναι παρά μετωνυμία...

Φ.ΕΥ.

Λογοπαίγνια εν ου παικτοῖς

Διαβάσαμε τό παρακάτω δημοσο σχόλιο καί λέγαμε «τί θά δοῦν ἀκόμα τά μάτια μας». Ἴδου:

«Καί μιάς καί τό ὄφειρε ὁ λόγος, τί εἶναι πάλι αὐτή ἡ καινούργια ἐπιδημία, πού λέγεται «ρέγκε»; Ὡς τώρα ξέραμε τίς κοινές ρέγκες, καθώς καί τά σαρκαστικά σχόλια, ὅπως π.χ. «ἀρμυρό σάν ρέγκα», «βρωμερό σάν ρεγκοκασόνα», «μαυριδερός σάν ρεγκοκέφαλο» κ.λπ. Ξέραμε ἀκόμα καί τό «Βασιλιά τῆς ρέγκας», πού δέν θυμάμαι πιά ἀν ἦταν ἐλληνικό θεατρικό ἔργο ἢ γαλλική κινηματογραφική ταινία μέ τόν Μπουμπούλ.

Τώρα οἱ μαυριδεροί σάν ρέγκες λέγονται «ρεγκίστες»! Κι ἕνας ἀπό αὐτούς καί τούς πιό σημαντικούς θά δώσει «ρεγκορεσιτάλ» στό Θέατρο τοῦ Λυκαβηττοῦ καθόσον ὕστερα ἀπό τούς Τσιριγῶτες, πού ἔβαλαν τή σαρδέλα στό κλουβί νά κελαηδήσει, ἔχουμε καί τούς ἐκπροσώπους τοῦ ΕΟΤ, πού ἀνεβάζουν τίς ρέγκες στό Λυκαβηττό γιά νά τραγουδήσουν.

Καί τί θά δοῦν ἀκόμα τά μάτια μας!».

Κάναμε λοιπόν μιά πρόχειρη δημοσκόπηση. Διαβάσαμε τό ἐν λόγω κείμενο σέ δέκα φίλους. Κοινό τό ἐρώτημα: «Ποῦ νομίζετε ὅτι δημοσιεύτηκε τό σχόλιο;». Ἐλαβον: Ἀδριανή: Ἐφτά ψήφους (ποσοστό 70%). Φίλαθλος: Δύο ψήφους (ποσοστό 20%). Οἰκογενειακός Θησαυρός: Μία ψήφο (ποσοστό 10%).

Οὐδέεις φυσικά διανοήθη ὅτι τέτοιο κείμενο θά μπορούσε νά παρεισφρήσει στίς

κυριακάτικες «Σελίδες» τῆς «καθιερωμένης» Καθημερινῆς (στό φύλλο τῆς 28ης Αὐγούστου). Καί μάλιστα στή στήλη τῆς ἐφημερίδας πού ἔχει ἀντιγράψει τόν δικό μας τίτλο «Κέρματα» καί πού θεώρησε περιττό νά ἐνοχληθεῖ ἀπό τίς γραπτές ἐνστάσεις μας (ὁ καθείς καί τό δέρμα του...).

Στήν Καθημερινή, λοιπόν, ὁ «Κερματοδέκτης» ἐπιδόθηκε στό εὐκολο, πανεύκολο λογοπαίγνιο. Ἀφέθηκε καί ἐνέδωσε στό κοινότοπο «εὐρημα», ἀφήνοντας ὀρθάνοιχτη τήν πόρτα γιά νά εἰσβάλλει ἕνας ἐλαφρός ρατσισμός —καθότι μαῦροι συνήθως οἱ μουσικοί τῆς ρέγκε— καί ἕνας βαθύτατο πολιτισμικός πουριτανισμός.

Ἄν τουλάχιστον ἰσχυριζόταν ὅτι ἄκουσε ρέγκε καί δέν τόν συγκίνησε, τότε θά ἔχε τό δικαίωμα νά ἀπαιτήσῃ ἀπό τόν ΕΟΤ (τό κράτος, τήν ἀστυνομία ἐν τέλει) νά παρέμβῃ λογοκριτικά. Ἄλλά ὄχι. Ἄρκεῖται νά αὐτοδημιουργεῖται λογοπαίζοντας. Ναρκισσεύμενος ἐντός τοῦ κόσμου τῶν λέξεων, ἀποτάσσει μετά βδελυγμίας τόν κόσμο τῶν ἀνθρώπων, τίς ἐπιθυμίες καί τήν ἀγωνία πού ἱστοροῦν τά τραγούδια τούς.

Σάν νά ἔχουν δίκιο οἱ ἀρχαῖοι: «Ἡ γάρ ἀντίθεσις ἡ περὶ τά ὀνόματα ἐμφαίνει τινα ψυχρότητα ἡθους καί ἀναγωγίαν» ψέγει ὁ Δημήτριος στό *Περὶ ὕφους* του. Καί κατά τήν ἀκριβοδίκαιη μετάφραση τοῦ Παναγῆ Λεκατσῶ: «Τό λογοπαίγνιο φανερώνει μιά ψυχρότητα ἡθους καί μιά κάποια ἀναιδῆ χοντροκοπία»...

Πα.Μ.

Τό κέρασ τῆς Ἀμάθειας

Ἄμα εἶναι μαθημένος κανεῖς νά γεμίσει τό στυλό του μέ λιβάνι ἀντί γιά μέλι, φυσικό εἶναι νά χάνει τ' αὐγά καί τά πασχάλια ὅταν ἀνεβαίνει στό στυλό τῆς ἐξουσίας του κι ἀρχίζει νά στηλιτεύει δικαίους καί ἀδίκους. Πρασίνου ἡλίου φαεινότερον ὅτι γιά τό παρατιθέμενο θερινό δείγμα, ἀντλημένο ἀπό τήν πρωινή ἐφημερίδα τῆς κυβερνήσεως, τόν *Δημοκρατικό Λόγο*, δέν φταίει μόνο ὁ καύσω. Ἀντιγράφουμε:

«Ὅλοι πλην Λακεδαιμονίων. Αὐτό το ρόλο κράτησε γιά τον εαυτό του και το κόμμα του ο Μητσοτάκης. Ὅπως οι αρχαίοι Λακεδαιμόνιοι δεν πήραν μέρος στην ἀπόκρουση των ἐπιδρομέων, κι αὐτή τους ἡ πράξη στιγματίστηκε με τὴν ἀθάνατη ἐπιγραφή του ιστορικοῦ τῆς ἐποχῆς, ἔτσι και τώρα ἡ Δεξιὰ ἀρνείται προκλητικά το εθνικό χρέος τῆς» κτλ. κτλ.

Δυστυχῶς, ἀλλιῶς τά ἱστορεῖ ὁ δόλιος ὁ Ἄρριανός. Πρῶτον: Ἡ πλήρης ἐπιγραφή εἶναι: «Ἀλέξανδρος Φιλίππου καί οἱ Ἑλληνας πλην Λακεδαιμονίων ἀπό τῶν βαρβάρων τῶν τῆν Ἀσίαν κατοικοῦντων». Καί στή συντομευμένη —κοινόχρηστη— ἐκδοχή «Πλην Λακεδαιμονίων», ἢ ἔστω «Ἄπαντες πλην Λακεδαιμονίων». Πάντως ὄχι «δ-λο».

Δεύτερον: «Ἀρχαῖοι Λακεδαιμόνιοι». Ἀναζητοῦνται ἐπειγόντως οἱ «νέοι Λακεδαιμόνιοι».

Τρίτον: «Δέν πήραν μέρος στήν ἀπόκρουση τῶν ἐπιδρομέων». Μάλιστα, μάλιστα. Οἱ Πέρσες, ὡς γνωστόν, ἐπέδραμαν ἐναντίον τοῦ Ἀλεξάνδρου μέσα στήν ἔδρα του γιάτί δέν ἤθελαν νά τούς «ἐκπολιτίσει». Ἀπλῶς, κατά τό «τί Λοζάνη - τί Κοζάνη», μπερδεύουμε τίς Θερμοπύλες μέ τά Γαυγάμηλα καί τό Μαραθῶνα μέ τό Γρανικό. Ἰδεολογία μου, ἄμαρτία μου...

Τέταρτον: Δέν τούς «στιγματίσει» βεβαίως ὁ «ιστορικός τῆς ἐποχῆς» μέ τήν «ἀθάνατη ἐπιγραφή του». Περὶ ἀφιέρωσῆς τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀλεξάνδρου πρόκειται. Μετά τῆ μάχη τοῦ Γρανικοῦ ποταμοῦ ἔστειλε πεσκέσι στοῦς Ἀθηναίους τριακόσιες περσικές ἀρματωσιές, μέ τήν προαναφερθεῖσα ἀφιέρωση. Ἀλλά ἄς ὀψονται ὁ Μάριος Πλωρίτης καί ὁ Θανάσης Κανελλόπουλος μέ τίς σχολές τους καί τά βοηθήματά τους.

Πέμπτον: Λεπτομέρειες. Ἐνας κυλός ἡ ἱστορία κι οἱ μῦθοι: βάζει ὁ καθείς τήν κουτάλα του καί τραβάει ὅ,τι τόν βολεῦει. Ἐδῶ δέν ἀπολογοῦνται γιά τήν ἀθήθεια τῆς ἐξουσίας τους καί θά ἀπολογηθοῦν γιά τήν παχυλῆ ἀμάθειά τους;

Τ.Σιμπούρης

Περισσότερη ελληνική μουσική

Ώραϊα λοιπόν. «Για περισσότερη ελληνική μουσική», είναι τό νέο σύνθημα τού κ. Μαρούδα, σύνθημα ή περίπου έντολή πρὸς τούς υπεύθυνους τῶν μουσικῶν προγραμμάτων τῶν ραδιοφωνικῶν σταθμῶν.

Καί χωρίς περιστροφές, σάν κι αὐτές πού ἀκούστηκαν ή γράφτηκαν στὸν Τύπο, συμφωνοῦμε. Ναι, χρειάζονται τὰ μουσικά προγράμματα περισσότερη ελληνική μουσική, περισσότερη ελληνική λαλιά, γλώσσα, ὅπως θέλετε πείτε τό καί λιγότερα ἐγγλέζικα. Γιατί φτάσαμε στό σημείο πρῶτα νά πρέπει νά μάθουμε ἐγγλέζικα, μάλιστα ἰδιωματικά, καί μετά νά καταλαβαίνουμε, νά νοιώθουμε ή νά μᾶς ἀρέσει ἕνα τραγούδι. Γιατί ή συντριπτική πλειοψηφία τῶν ἰθαγενῶν ἔχουν συνηθίσει νά συνεννοοῦνται ἀναμεταξύ τους στήν ἐλληνική, ἐνώ τώρα δέν γνωρίζουν ἄν τό τραγούδι πού ἀκούνε κλαίει ή γελάει, ἄν μιλάει γιά ἔρωτα ή γιά πολιτική, γιά τοῦτο τόν νταλκά ή τόν ἄλλο. Ἔτσι εἶναι. Τό τραγούδι εἶναι μέλος, ρυθμός ἀλλά καί λόγος. Ἄν τού πάρεις τό λόγο πεθαίνει. Στήν καλύτερη περίπτωση μένει μόνο ρυθμός ή συνοδεία κατάλληλη γιά τή σουηδική γυμναστική.

Ὅσες ὅμως στατιστικές κι ἄν παρουσιάσουν οἱ υπεύθυνοι τῶν προγραμμάτων (π.χ. 60% ἐλληνόφωνα τραγούδια, 40% ἄλλοδαπά) εἶναι ἀδύνατο νά διασκεδάσουν τήν ἐντύπωση πῶς ἠχητικά μετακομίσαμε στό Λονδίνο ή στή Ν. Ἰόρκη. Καί εἶναι καθαρῆ ὑποκρισία τό ἐπιχείρημα ὅτι οἱ σταθμοί ἀκολουθοῦν τό κοινό γούστο, βάζουν ὅ,τι θέλει ὁ λαός καί οἱ νέοι. Ἰποκρισία γιατί τό γούστο δέν ἐρχεται ἀπό κάτω. Ἀπό πάνω ἐπιβάλλεται κυρίως. Ἀπό τίς εταιρεῖες, τούς σταθμούς, τούς διςκους, τίς κασέτες, τούς σχολιαστές πού ἀκατάπαυστα μᾶς ἐξηγοῦν μέ τό νί καί μέ τί σίγμα πού, πῶς, πότε, μέ ποιούς τό τάδε συγκρότημα τραγούδησε, ποιές μεταγραφές γνώρισε, πότε διαλύθηκε καί ξαναφτιάχτηκε στά 1965 ή

στά 1987 ή σ' ἐκεῖνα τὰ μακρινά βάθη τού μεσοπολέμου. Ὅπως ή μόδα δέν φτιάχνεται ἀπό τά κάτω. Καμιά γυναίκα, μόνη της, δέν ἐπέβαλε τήν κοντή ή τή μακριά φούστα, τό μῶβ ή τὰ κλαρωτά. Αὐτά ἔρχονται ἀπ' ἄλλου, συνήθως καπέλλο. Οἱ προτιμήσεις φτιάχνονται, τά γούστα φτιάχνονται. Καί καθοδηγοῦνται. Πάντα ἀπό καί μέ ἰδιοτέλεια. Ἔτσι καί οἱ μουσικές προτιμήσεις.

Ἄλλά αὐτοί οἱ ἄνθρωποι τού ΠΑΣΟΚ ἔχουν μιά καταπληκτική ἱκανότητα νά γίνονται χασοδίκες δικηγόρων ὄλων τῶν δίκαιων ὑποθέσεων. Ἐρχεται λοιπόν ὁ ὑπουργός, ὡς ὑπουργός καί μιλά γιά τό τραγούδι. Δηλαδή ἐντέλλεται; Καί δέν ξέρει ὅτι ὅταν, χωρίς καμιά ἐγκυρότητα πνευματική ή μουσική, ἀκόμη κι ἄν ἀπλῶς ὑποδεικνύει φέρνει τό ἀντίθετο ἀποτέλεσμα; Δέν ξέρει ὅτι αὐτά τὰ προβλήματα δέν λύνονται μέ ὀδηγίες ή ὑποδείξεις;

Δεύτερο, τί πάει νά πει «περισσότερο» ἐλληνικό τραγούδι; Εἶναι θέμα ποσότητας; Καί ἄν αὐτή ή ποσότητα εἶναι ποιοτικῶς γιά κλάματα, ὅπως π.χ. τὰ ἰνδιανορεμπέτικα καί τὰ «ἐλληνικά» κλαυροδόκ ή ἐκεῖνα τὰ τρομερά «πολιτικοποιημένα», μέ «κοινωνικό περιεχόμενο» τραγούδια τῆς μεγαλόστομης καί ρηχῆς μεταπολιτευτικῆς δεκαετίας; Ἐκτός κι ἄν, μέ τὰ γνωστά ἄλλα τῆς σταλινικῆς διαλεκτικῆς ή ἀξέσηση τῆς ποσότητας δημιουργεῖ νέα ποιότητα κ.λπ.

Τρίτο, ἐκπρόσωπος ὁ κ. Μαρούδας τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας καί μαζί μέ κάποιους ἄλλους συναδέλφους του καθ' ὅλην ἀρμόδιος, ἀφοῦ διαχειρίζεται τό κατ' ἐξοχήν μέσο μαζικῆς κουλτούρας, δηλ. ραδιόφωνο καί τηλεόραση, τί ἔχει προσφέρει γιά τή μουσική παιδεία τού Ἑλληνα ὥστε τό ὑψηλό προσωπικό γούστο καί ή καλλιεργημένη αἴσθηση νά μπορεῖ νά ἀνθίσταται στό χοντρεμπόριο τού σόου μπίζνες; Πόσο τό μάθημα

τῆς μουσικῆς στά σχολεῖα δέν προσφέρεται γιά τήν «πλάκα» τῶν παιδιῶν, πόσο δέν εἶναι μιά βαρετή ή φαιδρή ἱστορία; Μπορεῖ τό κράτος νά αἰσθάνεται περήφανο μέ τὰ ποσά πού ἔχει διαθέσει γιά τή μουσική, γιά τήν ἐλληνική μουσική, τούς μουσικούς καί κυρίως τούς μέλλοντες μουσικούς; Ἡ μήπως νομίζει ὅτι ἐκπληρώνει τὰ καθήκοντά του ἐπιδοτώντας ψευτοφολκlorικές δραστηριότητες «ἐκπολιτιστικῶν συλλόγων» καί ἄλλων εὐαγῶν ἰδρυμάτων τού ἀνυπόφορου λαϊκισμού; Κάποιες γυγαντοσυναυλίες, πασοκοκρατούμενες κυρίως — ἄν κι ἐδῶ ή ΚΝΕ θά μπορούσε νά ἀμφισβητήσει τὰ πρωτεῖα — τῆς τελευταίας δεκαετίας εἶναι ἀρκετά εὐγλωττες κι ἔχουν ἀφήσει βαθιά τὰ σημάδια τους στίς μουσικές συμπεριφορές τού κόσμου. Γιά πολλά χρόνια οἱ παραμορφώσεις ἀπ' αὐτή τήν ἠχορρῦπανση, θά εἶναι ή μόνη μουσική πραγματικότητα. Μαζί μέ τὰ σκυλάδικα καί τίς στίβες τὰ σπασμένα πιάτα.

Τέλος, ὅταν ὁ ἐκπρόσωπος τού ἐλληνικοῦ κράτους, διαχωρίζει τή μουσική σέ (καλή) ἐλληνική καί (κακή) ἄλλοδαπή δέν χωρίζει ὅτε καν δύο γαῖδοπυριῶν ἄχυρο. Ὅλοι οἱ λαοί τού κόσμου ἔχουν ὑπέροχα δείγματα μουσικῆς. Τό καθένα τήν ὀμορφιά καί τήν ἀλήθεια του. Παντοῦ ὑπάρχει καί ή κακή, ή κάκιστη μουσική. Πῶς θά κόψουμε τόν κόσμο στά δύο; Αὐτή ή πολυφωνία πού πάει ἀπό τίς Ἄνδεις ὡς τό Θιβέτ κι ἀπ' τόν Ἄρχάγγελο ὡς τό Κέιπ Τάουν, ή χιλιόχρονη κι ἐξαιρετικά πολύφωνη ἐκφραση ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, πολιτισμῶν, ἱστοριῶν, εὐαισθησιῶν δέν περιστέλλεται στή ρόκ ἀπό τή μιά, στό τσάμικο ἀπ' τήν ἄλλη. Ἐκεῖ βρίσκεται τό πρόβλημα. Σήμερα πού ἡ ρόκ — καί τό ντόπιο ἐμπόρευμα παραμερίζεται. Πρέπει νά χωθοῦμε ὀπωσδήποτε στό ἕνα ή τό ἄλλο σουπερμάρκετ, ἐν ὀνόματι τῆς ἐλληνικότητας ή ἐν ὀνόματι τού μοντερνισμού;

Κώστας Βλάχος